



ISSN 2518-7538

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ



DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

CİLD 8, №2, 2017

VOL 8, №2, 2017

TOM 8, №2, 2017

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin
30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol №10R)
dövri elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir*

TƏSİSÇİ: Azərbaycan Dillər Universiteti

REDAKSİYA HEYYƏTİ:

1. Akif Bayramov – (Azərbaycan)
2. Alan Reed Libert – (Avstriya)
3. Aynur Sabitova – (Azərbaycan)
4. Azad Məmmədov – (Azərbaycan)
5. Bilal İsmayilov – (Azərbaycan)
6. Çəmən Babaxanova – (Azərbaycan)
7. Dilarə İsmayılova – (Azərbaycan)
8. Əsgər Zeynalov – (Azərbaycan)
9. Fəxrəddin Veysəlli – (Azərbaycan)
10. Fikrət Cahangirov – (Azərbaycan)
11. Gülnar Hüseynzadə – (Azərbaycan)
12. Həbib Zərbəliyev – (Azərbaycan)
13. İkrəm Qasımov – (Azərbaycan)
14. Sevda Vahabova – (Azərbaycan)
15. Şaban Şabanov – (Azərbaycan)
16. Vilayət Hacıyev – (Azərbaycan)
17. Vladimir Aleksandroviç Yatsko – (Rusiya)
18. Yanq Hyun Kvon – (Koreya)

BAŞ REDAKTOR:

Sərxan Abdullayev

MƏSUL KATİB:

Vahid Ərəbov

KORREKTOR:

Xatirə Aslanova

REDAKSİYANIN ÜNVANI:

Bakı, Rəşid Behbudov, 134
ADU II mərtəbə, otaq 216
Tel: 441-39-74

DİLÇİLİK BÖLMƏSİ



prof. Sərxan Abdullayev
ADU

DİLİN LEKSİK SİSTEMİ QEYRİ-SƏLİS DİLÇİLİK PROBLEMİ KİMİ

Açar sözlər: qeyri-səlis sistemlər, tematik qrup, konsepts, emantika, diskurs, koqnitiv dilçilik

Keywords: fuzzy system, thematic group, concept, semantics, discourse, cognitive linguistics

Ключевые слова: нечеткие системы, тематическая группа, концепт, семантика, дискурс, когнитивная лингвистика

Semantik sahə və çoxluqlar nəzəriyyəsi üzərində düşünərkən onların arasında üzvi bağlılığın, sıx elmi-idraki varislik əlaqəsinin olduğunu görmək olar. Əgər semantik sahə (məfhum sahəsi, leksik-semantik sahə, funksional-semantik sahə) vahid invariant (inteqral)-semantik əlamət ətrafında qruplaşan elementlərin, konstituentlərin bütöv sistemini nəzərdə tutursa, çoxluq sistemləri, qeyri-səlis çoxluqlar da çoxluq sıralarını təşkil edən elementlərin məcmusu kimi nəzərdən keçirilir. Orada söhbət mikrosahələrdən, diferensial-semantik əlamətlərə görə dağımaldan, şərti-nisbi mənada muxtar – müstəqil bütövlüklərdən gedirsə, burada da söhbət tam olmayan sıralardan, vahid – ümumi əlamətə görə diferensiallaşmadan, fərqlənmədən gedir. Bunların hər ikisi qeyri-səlis çoxluqlar və qeyri-səlis linqvistika nəzəriyyəsi nöqteyi-nəzərindən struktur semantika ideyasına gedib çıxır. Əslində biz, məsələn, “gözəllik” semantik sahəsindən bəhs ediriksə (“zahiri gözəllik” mikrosahəsi) buraya yalnız lüğətlərdə təsbit olunan leksik vahid təkliləri, təkləri deyil (gözəl, qəşəng, füsunkar, ecazkar, məftunedici və s.), həm də sintaktik yolla, sözlərin yanaşması ilə yaranan (lap gözəl, olduqca gözəl, gözəllər gözəli, bir az gözəl, gözəl olmayan/o qədər də gözəl/çirkin olmayan kimi) ifadə elementləri, qiymət çoxluqları ilə linqvistik sahənin sərhədlərini daha da genişləndirmiş oluruq. Bu, ümumən sahənin, xüsusilə funksional-semantik sahələrin (zaman sahəsi, modallıq sahəsi, kəmiyyət sahəsi, inkarlıq sahəsi və s.) müxtəlif dil səviyyələrinə aid olan ifadə vasitələrindən, konstituentlərdən təşkil olunması ideyasına da uyğun gəlir. Məsələ burasındadır ki, hər hansı bir dildə mövcud olan sözlər, leksik vahidlər, tematik qruplar, semantik qrup və sinonim cərgələr nə qədər zəngin olsa belə, bir qədər də mistik xarakter daşıyan gözəlliklə bağlı (qadın gözəlliyi) sonsuz qismət dərəcələrini tam əhatə edə bilməz. Burada müxtəlifxarakterli linqvistik qiymət fərqlənmələrinə geniş çoxluqlar nəzəriyyəsi prizmasından, qeyri-səlis linqvistik çoxluqlar nəzəriyyəsi işığında yanaşmaq zərurəti yaranır. Əsl həqiqətdə də biz, nümunə üçün deyək ki, funksional-semantik zaman sahəsinə morfoloji çoxluqlar

(zaman formaları) ətrafında qruplaşan müxtəlifsəviyyəli və müxtəlifxarakterli ifadə elementlərinin sistemi kimi yanaşırıq.

Biz tematik qrupları, semantik sahələri və sinonim cərgələrini müvafiq olaraq qeyri-səlis tematik çoxluqlar (çoxluq sistemləri), qeyri-səlis semantik çoxluqlar, qeyri-səlis sinonim sıraları kimi xarakterizə edə bilərik. Buradan da qeyri-səlis sistemlərin və qeyri-səlis çoxluqların ierarxiyası ideyası yaranır. Ümumiyyətlə, elmin inkişafının müasir səviyyəsində bütün semantik nəzəriyyələrin zaman keçdikcə daha çox uğurlar qazanan qeyri-səlis sistemlər, qeyri-səlis çoxluqlar və qeyri-səlis məntiqlə birləşdirmək, genişləndirmək və tamamlamaq zərurəti yaranır. Müasir koqnitologiyanın antroposentrik paradigma və pragmatik-diskursiv tədqiqat istiqamətlərinin inkişaf yolu məhz buradan keçir.

Beləliklə, sahə ideyası və qeyri-səlis linqvistik çoxluqlar nəzəriyyəsini, funksionalizm ideyalarını vahid bir tədqiqat sistemində birləşdirmək, əlaqələndirmək mühüm ümumelmi və evristik əhəmiyyət kəsb edir. Bu, dil işarələrinin substansional və funksional aspektlərinin, konkret tətbiq sahəsinin araşdırılması baxımından da aktual əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə dilin leksik-semantik sisteminin dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsi üçün müvafiq elmi-tədqiqat metod və üsullarının tətbiqi əlavə imkanlar yarada bilər (lingvistik işarələrin dayanıqsızlığı, yaygınlığı və yayılanlığı haqqında müfəssəl məlumat almaq üçün [4, s.254-256; 1, s.14-17; 7, s.328-330; 3, s.5-7; 5, s.51-53])

Əlbəttə, qeyri-dəqiqlik, qeyri-səlislik ilk növbədə dilin semantik və pragmatik aspektləri ilə bağlıdır. L.Tondl qeyd edir ki, təxminilik, qeyri-dəqiqlik bir qayda olaraq keyfiyyət xarakterli empirik predikatlara aid olur [7, 329]. O, bütövlükdə təbii dilin qeyri-dəqiqliyindən bəhs edir. Tədqiqatçının fikrincə, məsələn, “uca”, “uzun”, “tutqun”, “keçəl” terminləri “iki metr uca”, “iki kilometr uca”, “başında bir tükü də yoxdur” söz və ifadə formalarına nisbətən daha qeyri-dəqiqdir. Əgər bunu qeyri-səlis çoxluqlar və qeyri-səlis məntiq nəzəriyyələrinin terminləri ilə formalaşdırsaq, belə deyə bilərik ki, Aristotel məntiqindən fərqli olaraq həqiqiliyin, doğruluğun qiymətlər çoxluğunda son hədlər, kənar ölçülər kimi deyil, ilkin hədər, birinci termlər kimi götürülən linqvisik qiymət çoxluqları digər elementlərə nisbətən daha ümumi və qeyri-səlis olur. Ayrıca leksik vahid – termlərdən fərqli olaraq sintaktik yolla düzələn linqvistik qiymətlər, törəmə linqvistik çoxluqlar (və, və ya, müxtəlif inkarlıq dəyişdiriciləri ilə düzələn çoxluqlar) “hə-yox”, “1 - 0”, “doğru-yalan” hədləri arasındakı məsafəni daha dəqiq ölçmək, qiymətləndirmək şansına sahibdir. Bu analogiyayı davam etdirsək görmək çətin deyil ki, məsələn, “böyük” sözü “nəhəng”, “azman” sözlərindən, eləcə də “çox böyük” qiymət vahidindən daha ümumi və qeyri-səlisdir. İlkin termlərin öz “sonrakı” məhsuldarlığına, törədiciyyətinə görə digər qiymət çoxluqlarından üstünlüyü də bu həqiqəti təsdiq etməkdədir: lap böyük, ən böyük, olduqca böyük, “bir az böyük”, “iki metr böyük – çox nəhəng, bir az nəhəng, bir qədər azman” və s. Qarşılaşmanın digər tərəfi – “kiçik” termi ilə bağlı da eyni vəziyyəti görürük. Düşünmək olar ki, kənar ölçülərdə bizim antonim dediyimiz sərhəd terminallarda labüd olaraq bir mübaliğə motivi gizlənilir. Müşahidə olunan detallaşdırma, tədrislik və müntəzəmliyi yalnız qeyri-səlis linqvistik çoxluqlarda müşahidə edə bilərik. Görünür, “lap çox”, “bir az çox”, “lap az çox”, “az”, kəmiyyət dərəcələrini yalnız dillə, linqvis-

tik vasitələrlə ifadə etmək mümkündür. Bunların heç riyazi analoqu da yoxdur. Burada qeyri-səlis təsvirin, qeyri-səlis ölçünün idraki əhəmiyyəti bir daha aydınlaşır. L.Zadənin və onun ardınca qeyri-səlis dilçiliyin xidməti bundan ibarətdir ki, elmə qeyri-səlis ölçü gətirdi, törənən qiymətlər, kəmiyyətlər ideyası gətirdi. Zadə məntiqi qeyri-səlisliyi səlisliyə aparan yol kimi təfsir edir.

Dilin leksik-semantik formalaşması tarixinə nəzər salsaq, aydın olar ki, burada min illərlə bundan əvvəl – ibtidai icma və ya daş dövründə yaranmış sözlərlə ən yeni ultra-müasir sözlər bir biri ilə qaynayıb qarışır, müxtəlif sosial situasiyalarda insanlara birgə xidmət göstərir. Həyat və məişət təcrübəsində, təsərrüfat fəaliyyətində, dünyanı, təbiət və cəmiyyət hadisələrini dərk etmək prosesində sözlərin xeyli hissəsi təbii olaraq yanlış, qeyri-dəqiq və ya natamam təəssürata əsaslanır və ya onlarda yanlış, məqsədli bir təhrif, çaşdırma, aldatma motivi gizlənilir. Bir işarə substratı olaraq sözlərdə qeyri-səlislik, yaygınlıq zərurət halına gəlir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, deməli, sosial-iqtisadi münasibətlər gücləndikcə, həyat uğrunda mübarizə kəskinləşdikcə bu ikinci anlam və nominasiya xətti aparıcı istiqamətə çevrilir. Həmin vəziyyət labüd olaraq sözlərin semantik yaygınlığını, qeyri-səlisliyini gücləndirir. Əlbəttə, mifoloji düşüncə tərzində də burada öz dərin və silinməz izlərini buraxır, linqvistik və psixoloji situasiyanı daha da mürəkkəbləşdirir. Heç şübhəsiz ki, bu proseslərin tarixi-leksikoloji və leksikoqrafik faktlar, etnoqrafik-etimoloji materiallar əsasında geniş araşdırılması mühüm elmi və təcrübə əhəmiyyət kəsb edir. Düşünmək olar ki, dilin qrammatik mexanizmləri daim sabit və real əlaqələrə, leksik-semantik sistemi isə ondan yayınmağa can atır. Göstərilən problemlər dairəsi geniş və əhatəli araşdırma mövzudur və öz həllini gözləyən məsələlərdəndir. Burada bizim üçün xüsusi maraq kəsb edən budur ki, köhnədikcə yeniləşdirilə bilən, ehtiyat hissələri tamamilə dəyişdirilə bilən sistemlərdən, işlək mexanizmlərdən fərqli olaraq çoxlu sayda yanlış, manipulyativ motivlər əsasında yaranmış sözlər, söz birləşmələri elə olduğu kimi də nəslədən-nəslə ötürülmüş, köhnə detallar, mexanizmlər “redaktə edilmədən”, təzələnmədən koqnisiyaya və ünsiyyətə cəlb edilmişdir. Əksinə, duyğu orqanlarımızın təqdim etdiyi informasiyalar artıb çoxaldıqca, zənginləşdikcə ağıl və intellekt, dərk etmə imkanları inkişaf etdikcə dildəki xaos və qeyri-müəyyənlik də güclənmiş, özü ilə yeni-yeni problemlər, yanlışlıqlar gətirmişdir. Çoxlu mücərrəd, mənası aydın olmayan sözlər, diniklerikal leksika, ovsunlanmış, sehlənmiş söz və ifadələr, dil imperativləri, predmet və hadisələri kifayət qədər aydın, sahmanlı qavramadan, dərk etmədən tələsik yaradılmış, sonradan elə o şəkildə, təbii qüsurları ilə dildə möhkəmlənmiş leksik vahidlər, növbənöv leksik-semantik eksperimentlər, mifoloji və folklor leksikası, hər hansı bir konkret referensiyadan, denotativ başlanğıcdan məhrum olan işarə substratı, alqış və qarğış sözləri bir semiotik sistem olaraq dilin ifadə potensialını, emosionallığını artırmaqla yanaşı həm də onu dolaşdırmış, əslində zəiflətməmiş, dərk etmənin şəffaflığını, optimallığını və mobilliyini, effektivliyini azaltmışdır.

Beləliklə, dil insanın yaratdığı maddi və mənəvi mədəniyyətin inkişafı ilə bir yerdə addımlayır, onun fəal yaradıcısı, tənzimləyicisi və inikas rolunda çıxış edir. İnsanın yaratdığı, yaratmaq istədiyi, dərk etdiyi və dərk etməyə çalışdığı nə varsa, hamısı dildə əks olunur, dilin semantik və sintaktik strukturunda, o dildə yaranan qlobal mətn reallığında, insanların ünsiyyət fəaliyyətində öz izlərini bura-

xır. Həyatımızda yaxşı və pis nə varsa, hamisi dilin yaddaşında yaşayır, dil cəmiyyətdə inkişaf və təbəddülatın, səhv və qüsurların, axtarış və tapıntıların, ağrı və əzabların, uğur və uğursuzluqların, aldanış və yanlışlıqların, bir sözlə, bəşəriyyətin bütün təcrübəsinin birləşdiricisi və ifadəçisi kimi çıxış edir. Bir çox başqa semiotik sistemlərdən, radikal surətdə dəyişən, sürətlə yeniləşən ifadə mexanizmlərindən fərqli olaraq dil qəfil dəyişmələri, inqilab və sıçrayışları sevmir, o dahiyanə bir mühafizəkarlıqla köhnə və yenini eyni qayğı və işgüzarlıqla öz içərisinə daxil edib cücedir, qoruyur. Məhz bunun nəticəsidir ki, ən köhnə ilə ən yeni birgə fəaliyyət göstərə bilir, ünsiyyət vəzifələrini yerinə yetirmək üçün sıx əməkdaşlıq edir, lazım olduqda köhnə və paslanmış detallar da yenilər kimi saz vəziyyətə gətirilir. Bu, reallaşma aktında ağırlığa, ləngiməyə gətirib çıxarmır. Dilin lüğət fondunun əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edən ümumişlək sözlər məhz onun formalaşmasının əsas, ilkin mərhələlərini əks etdirir. Beləliklə, insanın uzaq dövrlərdə yaratdığı ən ibtədai, bəsit söz və anlayışlar, ilkin təsəvvür və təəssüratlar, koqnisiyalar onun nanotexnologiyaları, kvant fizikası, atom və kompüter əsərində yaratdığı söz və anlayışlarla bir ünsiyyət paradigmasında birləşir. Dilin bu qibtəedici mühafizəkarlığı, sabitliyi və dayanıqlığı insanın duyğu və təcrübəsinin bütün ənənə və tarixini, ən incə detal və təfərrüatlarını bir küll halında yaşatmağa, mühafizə etməyə imkan verir. Bəşəriyyətin inkişafının dərinliklərinə, ilkinlik və pak, təbii mövcudluq dövrlərinə qayıtdıqca həqiqət və doğruluq instinktinin güclənməsi, əksinə, irəli, daha doğrusu geri, bizim günlərə qayıtdıqca qeyri-həqiqinin, yalan və saxtakarlığın artmasını, güclənməsini təsadüfi hesab etmək olmaz. Dövlət və ideologiyalar, eksistensial mübarizə və mənafe toqquşmaları kəskinləşdikcə insan həqiqətdən, gerçək və təbii harmoniyadan uzaqlaşmış, yalan və riyanı sanki zəruri bir sənət kimi, mövcudluq və yaşam kimi mənimsəməyə məcbur olmuşdur. Təəssüf ki, həqiqət əslində saxta ideal adlanan zaman-zaman insanlıq və insanın arzuları ilə ziddiyyət təşkil etmiş, ciddi müqavimət doğurmuş, zəiflərin bərabərlik duyğusunun, bərabərlik axtarışının fəal şəkildə dəf olunması ilə müşayiət olunmuşdur. Bəşəriyyət inkişaf və tərəqqi yolu ilə irəlilədikcə, ictimai-iqtisadi formasiyalar bir-birini əvəz etdikcə bir çox süni, saxta sənət və fəaliyyət növləri meydana gəlmiş, bütöv bir “yalan xidmətləri”, yalan institutları şəbəkəsi formalaşmışdır. Biz yalan və saxtakarlığın, bir çox fəaliyyət, sənət, peşə növlərinə aid olduğunu qeyd etmişdik. İndi isə yalançı və yalana uğramış sözlərin, sənət, peşə və fəaliyyət sahələrinin daha geniş siyahısını təqdim edirik:

Dəllallar, diplomatlar, jurnalistlər, siyasətçilər, vəkillər, qəlp pul kəsənlər, fahişələr, alverçilər, aşıpazlar, hakimlər, bank işçiləri, məşuqələr, xəfiyyələr, məxfi orqan işçiləri, dələduzlar, reklam sənayesi işçiləri, falabaxanlar, görücülər, fırıl-daqçılar, cadugərlər, fantast yazıçılar, gözbağlayıcılar, sinoptiklər, vergi məmurları, sığorta işçiləri və s.

Bunlar çox vaxt yalan danışır və ya onların dedikləri yalan çıxır.

Əlbəttə, bu peşə və məşğuliyyət növlərinin hamısını birmənalı şəkildə, bütün situasiyalarda yalançılıq sənətləri kimi lənətləmək də doğru olmaz. Məsələn, siyasətçilər, diplomatlar, jurnalistlər heç də həmişə yalan danışmır, onların düz danışdığı vaxtlar da olur. Lakin inkaredilməz bir həqiqətdir ki, həmin anlayışların, sözlərin hər birinin semantikasında bir aldanış, aldadıcılıq elementi olduğu

kimi, göstərilən sənət növləri də bütöv halında həqiqət, səmimiyyət konvensiyasının tam pozulmasına əsaslanmır. Yalan bilavasitə verbalizmin, qeyri-aşkar dil işarələrinin qüsurları kimi özünü göstərir. Dil hərəkətləri olaraq yalançı dediyimiz adamların ünsiyyət davranışını hadisələrə saxta, tərəfli münasibət, qeyri-həqiqət aktları kimi qiymətləndirmək olar. Dil istifadəçisi dərketmə prosesində ilkin termlərdən, ümumi-ortaq linqvistik qiymətlərdən istifadə etsə də doğruluğun qiymətlər çoxluğunun geniş dairəsində hərəkət edir: nə qədər, nə dərəcədə həqiqi? Nə qədər yalançı? Nə qədər, neçə dərəcə, neçə faiz saxta, nə qədər, neçə fırıldaqçı? Həqiqətpərəst, o cümlədən də yalançı, yalana qulluq edən peşə və sənət adamları müxtəlif linqvistik qiymət dərəcələri altına düşür. Biri lap yalançıdır – gözünü qırpmadan, utanıb qızarmadan yalan deyir, “tamamilə yalan deyir”. Biri canını qurtarmaq üçün xəfif, qorxaq, mülayim, mötədil bir yalan quraşdırır, o “bir az yalan” danışır”, “lap az yalan” danışır, “o qədər də düz danışmır”. Biri təpədən dırnağa qədər fırıldaqçıdır, dələduzdur; tamam, “yüz faiz yalançıdır”, “ağ yalan” danışır, başqa birisi satılmayan, xarab malını satmaq üçün “bir az” yalan, “lap az” yalan uydurur. Həyat mürəkkəb, reallıqlar, alternativlər isə çoxdur. Biz kənar ölçüləri diametral əksliklər, mütləq dəyişməz hədlər kimi qavramaqla dərketmənin yanlışlığını əvvəlcədən stimullaşdırmış, təfəkkürümüzü genişlikdən məhrum etmiş oluruq. Özümüzü, sözüümüzü dar çərçivəyə salmış oluruq.

Siyasət, ideologiya və təbliğat insanları bilərəkdən birtərəfli, qeyri-dialektik idrak və düşüncəyə sürükləyir, növbənöv yalan, aldanış paradixmaları quraşdırır. Qeyd etdiyimiz kimi, Sovet dövründə bütün siyasi Büro, müttəfiq respublikaların Mərkəzi Komitə katibləri, Birinci katiblər, Xarici İşlər Nazirliyi, Hüquq-Mühafizə orqanları, Mərkəzi Seçki Komissiyası, Yazıçılar İttifaqı, Müdafiə Nazirliyi, irilixirdalı bütün “ədalət məhkəmələri”, Qəbul Komissiyaları, Təhsil Nazirliyi və s. belə yalan və manipulyasiya, təsisatları kimi fəaliyyət göstərdi. Bu və buna bənzər təşkilatlar, qurumlar, qurğular tarix boyu, doğrudur, müxtəlif adlarla eynilə təkrar olunur. Onlar mövcud ideologiyanın, yəni öz dövründə inhisara alınmış yeganə Həqiqətin, yeganə Doğrunun keşiyində ayıq-sayıq dayanır, özlərini bütövlüklə bu Həqiqətin, daha doğrusu, sonrakı dövrlər üçün global Yalanların qorunub salanmasına həsr edirlər. Tarixi təcrübə göstərir ki, hər bir böyük-kiçik hərfli Həqiqətin, daha doğrusu həqiqət yalanının özünəməxsus mühafizə-aldanış bazası olmasa, o çox çəkmədən mövcudluğunu itirər, yaşamaq və yaşatmaq haqqından məhrum olar. Dünya tarixini ən müxtəlif səviyyələrdə həqiqət-yalan paradixmalarının dəyişməsi tarixi kimi xarakterizə etmək olar. Bunu yalnız həqiqət və aldanışların özləri haqqında yox, həqiqət və yalan sözləri haqqında da demək olar. Beləcə dillə, ifadə olunan dildə əks olunan və bəlli bir zaman üçün sabitləşən, “Həqiqət” və “Yalan” konseptləri bütün ziddiyyətləri, xaotik anlamı ilə düşüncələri, fikirləri işğal edir. Bu mənada müasir dövrdə aksiologiyanın, qiymətləndirmənin böhranından danışmaq olar. (Görünür, şüurlarda kök salmış, daşlaşmış bu yalançı, aldadıcı aksiologiyayı dəf etmək yaxın gələcəkdə də o qədər asan olmayacaq). Qavrayış prosesində göstərilən linqvistik qiymət dərəcələrinin, doğruluq dəyişəninin hədlərinin (“yalan” da doğruluq dəyişəninin hədlərindən biridir) dəqiq və ya heç fərqləndirilməməsi dil işarələrinin qeyri-səlisliyinin əsas mənbələrindən biri kimi çıxış edir.

Əgər dil, semantika, məsələn, siyasi xadimin, diplomatın, nüfuzlu dövlət məmurunun yalanını, fırıldaqçılığını, məsələn, öz bədənini satan, satmağa məcbur olan qadının, yaxud pul qazanmaq istəyən dələduzun, dəllalın yalanından seçib ayıra bilmirsə, fərqləndirə və qiymətləndirə bilmirsə, ifadə, təsbit edə bilmirsə, bu onun günahı deyil. Çünki dil ünsiyyət prosesində insanı əvəz və təmsil edir, onun qüsurlarını, nöqsanlarını da özü ilə gətirir. Dil işarələrinin mənasını ümumilikdən, yaygınlıqdan çıxarmaq, konkretləşdirmək, dəqiqləşdirmək və aydınlaşdırmaq artıq kontekstin, mətn semantikasının üzərinə düşür.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə yalan və yalançılıq, saxta münasibət və saxtakarlıq öz aksentlərini də dəyişir. Məsələn, bizim hamımızın keçdiyimiz dəhşətli sovet rejiminə, kommunist riyakarlığına münasibətdə yalan və yalançılıq siyahısını belə genişləndirmək olar.

Siyasi büro üzvləri (onların çoxu özləri inanmadan kommunizmin bütün dünyada qalib gələcəyini elan edirdi), çox vaxt yalan danışmağa məcbur olan dövlət məmurları, nazirlər, 100 faiz mənimsəmə, plan verən nazirliklər, o dövrün bütün "ictimai fənn" müəlliməri, mühazirədən sonra günahını yumaq üçün məscidə, ya kilsəyə gedən ateistlər, kolxoz sədrləri və sovxoz direktorları, pambıq qəbulu məntəqəsinin işçiləri, hər yüz qoyundan 180 bala alan qəhrəman ata-çobanlar, qapançılar, iş dayandırılmasın deyə yanlış məlumat verən hava bürosu işçiləri, təbii fəlakətləri camaatdan gizlədən seysmoloqlar, təbliğatçılar, məsul katiblər, yazıçılar, jurnalistlər, qəbul imtahanı götürən ali məktəb müəllimləri, müfəttişlər, pionerlər, oktyabryatlar (şüurlu həyata qədəm qoymamış balaca vətəndaşların aldadılması sovet dövrünün ən böyük rəzalətlərindən biri idi), diktorlar, radio və televiziya işçiləri, müharibə dövrünün generalları, mətbuat xidməti işçiləri, sovet ideoloqları, filosoflar, sosialist realizmi sənətkarları, yazıçılar ittifaqı, qıtlıq dövrünün mağaza müdirləri, alverçi və satıcıları, heç gözünü qırpmadan müdirin yerində olmadığını deyən gözəl katibə, müttəfiq respublikalarda sanki yalanın sayı azalsın deyə yerli xalqla ünsiyyət saxlaya bilməyən rusdilli köməkçilər, siyasi icmalçılar, seçki məntəqələrinin işçiləri, statistika idarəsinin rəhbərləri, sovet ittifaqının guya heç bir dövlətin daxili işlərinə qarışmadığını elan edən xarici işlər nazirliyinin məmurları (şəfirlər, uzun illər "çürüməkdə və ölməkdə olan" kapitalizmi ən ləyaqətsiz sözlərlə təhqir edib, dünya gerçəklərini, hətta elmi-texnoloji kəşfləri, innovasiyaları ölkə vətəndaşlarından gizlədən ekspertlər və s. və sairə.)

Yalançı ideologiya, bic, qeyri-təbii doğuşdan törəmiş dövlət və dövlətçilik özü ilə labüd olaraq bütöv bir yalanlar sistemi, yalançılar ordusu gətirir.

Siyasi diskursda yalan və dil aldandıqları ideologiya ilə bilavasitə bağlıdır. Diskursda həmişə ideologiya var [6, 29]. Əgər birinci şəxs, diktator və ya lap demokrat yalan danışarsa, bütün drujina, partiya funksionerləri, adi üzvlər, təəssübkeşlər bu yalana, bu qeyri-həqiqət xoruna qoşulmağa məcburdur. "Həqiqət" və "yalan" sözlərinin denotasiya və semantik qeyri-şəffaflığı və qeyri-dəqiqliyi həmin anlayışlarla istənilən şəkildə manipulyasiya etməyə imkan verir.

Ifrat praqmatizm dilin bütün potensial imkanlarının maksimum dərəcədə səfərbərliyə alınmasına gətirib çıxarır. Dildə yeni sərhədlər müəyyənləşdirir. Adlandırmanın, denotasiyanın dəqiq, aydın müəyyənləşmə bilməməsi, qeyri-müəyyənliyi, koqnitiv axtarıqların mücərrədliyi, bir çox hallarda aşkar səmərəsizliyi lin-

quistik qiymətlərin də qeyri-səlisliyi, qeyri-aşkar, yaygın anlayışların meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Paradoksal haldır ki, dilin ifadə imkanlarının, dil işarələrinin ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə səviyyəsi, əksinə, daha çox qeyri-səlis, qeyri-müəyyən, türklərin təbirincə desək, bulanıq çoxluqların meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu zəmində belə yaradıcılıq, reallıq axtarışları çoxlu yanlış düşüncə və fikir modellərinin, təxmini, natamam mühakimə elementlərinin yaranması ilə nəticələnir. Sözügedən tarixi dövrdə nasional-sosialist “mifologiyasına” aid aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq: irqçilik nəzəriyyəsi (Rassentheorie) furerə münasibətin hüquqi məzmun kəsb etməsi ideyası, alman elmi (die deutsche Wissenschaft), alman fizikası (die deutsche Physik), etnik seçkinlik, yəhudilərin bütün dünyada baş verən pisliklərin mənbəyi olması kimi bədnam düşüncə modeli, germanların anqlosakson irqinin guya ən mükəmməl kəllə-beyin quruluşuna malik olması haqqında Ştrayxer “həndəsəsi”, arilərin məğlubedilməzlik mifi, guya xalqın iradəsini ifadə etdiyi üçün faşizmin ən yüksək demokratiya forması olması ideyası, fikir pluralizminin, bütövlükdə partiyaların və ideologiyaların müxtəlifliyinin bölücülük elementləri olması düşüncəsi, pozitiv xristianlıq, öncül xalq (das Vorvolk), milli müxalifət hökuməti (eine Regierung der “nationalen Opposition”), irqi seleksiya (Rassenselektion), hakim (ali) irq (die Herrenrasse), Nitşedən alınan və təhrif olunmuş mənalarda anlaşılan Über-und Untermensch (fövqəlinсан, aşağı insan), az dəyərli (ucuz) irqlər (minderwertige Rassen), həyati ərazi (Lebensraum), almanların yaşadığı ərazinin darısqallığı (die Überbevölkerung), alman xristianlığı (Ein deutsches Christentum – ist Kampf!), yəhudi etiqadına yox, öz təbiətinə, öz qanına inanmağın vacibliyi ideyası, Hitler ilə İsa peyğəmbəri, nasional-sosializmlə dini eyniləşdirmək, onları “irq” təlimində birləşdirmək düşüncəsi, tənbel sülh (der faule Frieden), təbii seçmənin insan münasibətlərinə şamil edilməsinin vacibliyi fikri, faşist qoşunlarının “alman sülh orduları” adlandırılması (das deutsche Friedensheer), möcüzəli silah (Wunderwaffe), xalq hücumu, elliklə hücum (Volksturm), total səfərbərlik, total müharibə (totaler Krieg), alman xalqının spontan iradəsi/yəhudi qırğınları belə adlandırılırdı) və s. Beləliklə, yanlış sözlər, yaygın, yayılan işarələr işlənə-ışlənə, yalançı, qeyri-şəffaf ideologiyaların tərkib hissəsinə çevrilir, onların əsaslarını, təməlini formalaşdırır. Və şərin xidmətinə keçir.

Mübaligəsiz demək olar ki, intellektual və estetik mədəniyyətin ən yüksək zirvələrini fəth etmiş alman xalqı yalnız faşizmin, insana nifrət ideologiyasının deyil, həm də dağıdıcı, qudurğan verbalizmin, yalan diktaturasının qurbanı oldu.

Yaygın söz və ifadə stereotiplərini insanın beyninə yeritməklə hadisələrin, gerçək proseslərin əsil mahiyyətini unutturmaq, insanları aldatmaq, çaşdırmaq məharəti, güclü, dəqiq, düşünülmüş, sonda sarsılmaz reallığa çevrilmiş ideoloji sistemlərdə artıq adi, texniki bir məsələyə çevrilir. Qalan yük linqvistik mexanizmlərin, sintaksisin üzərinə düşür. Sözü aldadıcı və təlqinedici potensialının əsil həqiqət və inama, nümunə gücünə söykəndiyi cəmiyyətlərdə, xüsusilə millətçilik və milliyətçilik psixologiyası zəminində real təsir və güc imkanları kəsb edir. Qeyri-verbal mexanizmlərlə verbal mexanizmlər vahid istiqamətdə birləşdikdə qarşısı alınmaz olur. Bunu siam əkizləri kimi bir-birinə oxşayan kommunist və faşist ideologiyasının uğurları bir daha təsdiq etməkdədir. Müəyyən tarixi dövrlərdə, ideologiya və məqsədlərin radikallaşdığı, xüsusilə kəskinləşdiyi zamanlarda

dilin, anlayışların da nəzarətdən çıxması, fetişləşməsi prosesi qaçılmaz olur ki, bu da son nəticədə böyük fəlakətlərə gətirib çıxarır, sabit paradigmalardan uçuşub dağılmasına səbəb olur. Məlumdur ki, hər hansı bir hadisənin öz-özünə qarşı çevrilməsi, özünü bərtərəf etməsi üçün onun böhran həddinə gəlməsi şərtidir. İdeoloji vakuumun, tənbel, ölgün siyasi xəttin hökmranlıq etdiyi dövrdə isə dini fanatizmin rolu artır, o, sosial-siyasi fanatizmlə birləşir. Daha doğrusu, bunlar dinə çevrilir. Ümumiyyətlə, dilin ifrat müstəqilliyi, gerçəklikdən uzaqlaşması, dünyanın xeyli yanlış, dəyişmiş, dəyişdirilmiş, deformativ görünüş və anlamını formalaşdırır, verbal işarələrinin çoxmənalılığını, funksionallığını artırır. Bu ona bənzəyir ki, gözü bağlanmış və ya beyni uyuşdurucularla keyləşdirilmiş insanları müəyyən, mənfi, ya müsbət meyllərə təhrik etmək daha asan və səmərəli olur. İşarələrinin axıcılığı və yaygınlığı, sintaktikanın mütəhərriqliyi və elastikliyi bütövlükdə dili qeyri-sabit bir idrak və ünsiyyət vasitəsinə çevirir.

Qeyd etdiyimiz kimi, sosial-siyasi vəziyyətin xüsusilə ağırlaşdığı, kəskin şəkil aldığı dövrlərdə həyatın bütün sahələrində qeyri-dəqiq, yaygın, bəzən mistik, mifik anlayışlar, sözlər yaranır ki, bu da dildə aldanış elementlərini gücləndirir, gerçək dəyərlərin ifadə olunmasına mane olur. İnsan həyatının qeyri-sabitliyi və kövrəkliyi, eksistensial böhran və çətinlikləri, problemləri daha asan həll etmək vasitəsi olan yalan da tərəfgirliyə, siyasi mövqe və münasibətlərdə təəssübkeşliyə marağı artırır. Dil – hər bir xalqın keçdiyi həyat və mübarizə yolunu bir güzgüdə olar kimi bütün sınıma və təhrifləri ilə, tərəddüd və ziddiyyətləri ilə əks etdirir.

Əgər keçmiş dövrlərə sadələşmə, təbiət və cəmiyyət hadisələrini düzgün qavraya bilməmək yanlışlığı, səhv və yanlışlıqlara səbəb olurdusa, müasir dövrdə, əksinə, intellektual xaos, biliklərin, informasiyaların çoxluğu, dərk etmə obyektlərinin mürəkkəbliyi və analitizmi aldanışların mənbəyinə çevrilir. Beləliklə, qeyri-dəqiq, yanlış, qeyri-adekvat adlandırmalar müasir dillərdə də davam etməkdədir. Bəlkə daha ciddi və mürəkkəb şəkildə, daha sürətlə davam etməkdədir. Dil düzxətli, rəvan şəkildə deyil, izafi yüklənmə, fəal dönmə və qayıtmalarla, hər tarixi anda özünəməxsus dərk etmə çətinlikləri ilə, onları dəf edə-edə öz mövcudluğunu sürdürür, irəliləyişini, fəaliyyətini davam etdirir. Bu yolda hər cür ağırlaşmalara, mürəkkəbləşmələrə, çirklənmə, arınma və korşalmalara, həm də təhriflərə məruz qalır. Dilin inkişafı bu xaos və qeyri-müəyyənliklər, qeyri-aşkarlıqdan keçir.

Professorlar və ekspertlər dili daha artıq korlayırlar – məşhur alman alimi, publisisti, almanların “dilimizin patriarxı” (Sprachpapst) adlandırdıqları Volf Şnayderin qəti qənaəti belədir: (“Professoren und Experten verschlimmern sie die Sprache noch [2, 26]. O yeni bir savadsızlıq dövrünün başlanmasından xəbər verir [2, 10]. Məşhur tədqiqatçının fikrincə bəşəriyyətin inkişaf və tərəqqisi dilin, adlandırmanın, işarələnmənin vəziyyətini yaxşılaşdırmamış, əksinə, onun problemlərini daha da kəskinləşdirmişdir. (Bizcə burada yeni “savadsızlıq dövrünün” başlanmasından deyil, daha çox idrak və anlamın ziddiyyətlərindən, pragmatik və manipulyativ sərbəstlikdən, dil şüurunun irrasionallığından danışmaq daha doğru olar.) Başqa bir görkəmli alman dilçisi Frits Mautner dildəki xaos və səliqəsizlikdən bəhs edir. “Dil milyardlarla məzlum insanların əməyi ilə hazırlanmış pis bir əl işidir. Onun qurulması böyük bir şəhərin yaranması kimidir: otaq-otaq, pəncərə-pəncərə, mənzil-mənzil, ev-ev, məhəllə-məhəllə böyüyür və bunlar hamısı iç-içə

dayanır, bir-birilə bağlanır, bir-birinin qoynunda qərar tutur [2, 17]. Dildə aldadcı, dolaşığı, qeyri-dəqiq sözlərin, ixtiyari, zorakı adlandırmanın, obrazlı şəkildə desək, “qanunsuz tikililərin” sayı nəinki azalmır, əksinə, daha da artır.

V.Şnayder aşağıdakı linqvistik alogizmləri, qeyri-dəqiq, natamam, yarımqıq, yarıcan sözləri də misal gətirir: Aufzug (lift, yuxarı çəkən, aparan qurğu), Fahrstuhl (lift, hərəkət edən stul), Rollstuhl (fırlanan stul), Mittagspause (nahar fasiləsi), Kaffemühle (qəhvə dəyirmanı, qəhvəüydən), Windmühle (su dəyirmanı), Gefängnisstrafe, Freiheitsstrafe, Entspannung, Entrüstung, Lebensgefahr, Todesgefahr, Ausschwitzlüge və s. [2, 10]. Alimin fikrincə bu sözlər dil konvensiyasına şərti olaraq qəbul edilir və ya ünsiyyətdə, dil sistemində işlənmə ənənəsi üzrə sabitləşdiyi üçün birmənalı şəkildə başa düşülür. Əsl həqiqətdə “lift” anlayışı Aufzug yox, Auf-und Abzug adlanmalı idi, çünki lift adamları yalnız yuxarı qaldırmaq üçün işlənmir, həm də aşağı daşıyır, aşağı-yuxarı hərəkət edir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, yuxarıya qalxmaq və qaldırmaq liftə münasibətdə daha aparıcı, vacib funksiya olduğundan həmin motiv üstünlük əldə edir, həmin tipik əlamət “dil tenderini” udmaqla nəticələnir. Fahrstuhl – yəni sürətlə yerişən, hərəkət edən stul, fəqət “stul” necə hərəkət edə, səyyar ola, yerişə bilər? Bu necə stuldur ki, yerişir, hərəkət edir? Yaxud “üzən məzənnə” sayaq bir yerdə durmur. Belə suallar ilkin motivliyin doğruluğunu, tamlığını şübhə altına alır. “Fırlanan stul” mənasını verən Rollstuhl da onun kimi “Nahar fasiləsi” (Mittagspause) sözünün kökündə tamamilə yanlış, qeyri-təbii qavrayış və anlam dayanır. Məgər biz bütün gün ərzində aramsız, durmadan nahar edirik ki, sonradan da fasilə verək?! Kaffemühle-Windmühle sözləri ilə əlaqədar V.Şnayder oxucuya belə suallar verir: Kaffemühle qəhvəni üyüdür, bəs Windmühle (su dəyirmanı, su ilə çəkilən, işləyən) nəyi üyüdür?! [2, 10] Arbeitspause, Atempause sözlərinin iç qatında belə bir motiv gizlənir ki, birinci birmənalı şəkildə işə, işləməyə ara verməyi ifadə edir, ikincisi (hərfi “nəfəs fasiləsi”) ümumiyyətlə bu anlamda mümkündürmü? Nəfəs almağa, məsələn, “nahar fasiləsində” olduğu kimi, ara vermək olurmu?

Digər misalları nəzərdən keçirək.

Lebensgefahr-Todesgefahr cütlüyündə birinci söz həyatın təhlükələrini ifadə edir, bəs ikinci söz (“ölüm təhlükəsi”) hansı təhlükəni nişan verir? Daha ölümdən artıq, ölümdən o yana nə təhlükə ola bilər? Ölmək təhlükəsi başqa məsələ. Qeyd etmək lazımdır ki, dillərin, xalqların çoxu bu söz və ifadələri heç düşünmədən bir-birinə ötürür, qeyri-dəqiqlik, təxminilik tərcümədə yalan və aldanışlar mübadilə edir, tərcüməni yanlışlıq sənətinə çevirir. Ümumiyyətlə, mürəkkəb sözlərdə motivlik imkanları artsa da, qeyri-səlislik və yayğınlıq, şərtilik əlamətli daha güclü olur. İki sözün, bəzən üç-dörd sözün (bu, alman mürəkkəbləşmələri üçün daha səciyyəvidir) sıralanması, bir araya gəlməsi, həm də bəzən yanlış olaraq bir araya gəlməsi, motivin dəqiq aydınlaşmaması yaranan yeni leksik vahidin məna tutumunu yaygınlaşdırır, semantik strukturu, nominasiyanı dumanlara qərq edir. V.Şnayderin fikrincə Ausschwitz-Lüge sözü (Osvensim yalanı) ikili anlam doğurur – belə bir hadisənin olması yalandır, yoxsa bu haqda deyilənlər? Avropa dillərində müasir dəhşətli xəstəliklərlə (xərçəng, gics) proqnozların doğrulmasını əslində yanlış olaraq “pozitiv” (müsbət) sözü ilə ifadə edirlər. Bu tibbdə artıq qəbul olunmuş bir praktikadır. Əgər laboratoriyada, məsələn, gics virusunun olduğu təsdiqlənibsə,

almanlar belə deyirlər: “Der Test ist positiv.” (Təcrübə müsbət nəticə göstərir/nəticənin müsbət olduğunu göstərir.) – Nəticə müsbətdir. Şübhəsiz ki, burada neqativ/mənfi indeksi sözü gözləyişlə daha çox uyğun gəlir. Azərbaycanlıların dediyi “Qarabağ yalanı”, “Erməni genosidi yalanı” da belə ikili anlaşma təhlükəsi yaradır. Yalan olan nədir, Qarabağda baş verən hadisələr, yoxsa ermənilərin gerçək tarixə uyğun gəlməyən uydurmaları? Yaxud onların bu haqda bütün dünyaya car çəkdiqləri patoloji isterika, saxtakarlıq? İfadə özündə “yalan ” elementi, yanlışlıq virusu daşıyır. Yaxud, “cangüdən” sözünü götürək – “Leibwächter”. Məlum iş sahibi heç kəsin canını – filanını güdmür, sadəcə olaraq təhlükəsizliyinə cavabdeh olduğu adamı qoruyur. “Mühafizə xidməti” mənasını verən söz birləşməsi haqqında da eyni sözləri demək olar. Əvvəla “mühafizə xidməti” bircə canı qorumur, mühafizə etmir (sözün təkdə gəlməsinə fikir verin – nə olsun ki, dildə təkin cəm yerinə işlənməsi modeli var), ikincisi yenə də söhbət yalnız və yalnız maddifiziki mühafizədən deyil, daha çox təhlükəsizliyin, şəxsi güvənliyin qorunub saxlanılmasından gedir. Alman dilində çətin bir söz var: Schienenersatzverkehr. Schiene – dəmir yol (xətti), Ersatz - əvəz, əvəzedici, Verkehr – nəqliyyat. Lakin bu söz yeni yol çəkildikdə hərəkətin dayanmaması üçün ehtiyat yol kimi müvəqqəti dəmir yol xətti mənasında anlaşılır. Müasir Azərbaycan dilində işlənən “qadın azadlığı” ifadəsinin əsl azadlıq və xoşbəxtlik ideali ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Qeyri-demokratik ölkələrdə “söz azadlığı” da sözdən başqa bir şey deyil.

Müasir Azərbaycan türkcəsində işlənən “əməkhaqqı” mürəkkəb sözü “maaş”, “aylıq” sinonimlərindən fərqli olaraq anlayışı adlandırmaq, təsbit etmək funksiyasını heç on faiz də yerinə yetirmir. (Hələ digər bir çoxluq elementi – “donluq” sözü də var). Bir çox keçmiş sovet respublikalarında müstəqillik dövrünün əvvəllərində bu “əməkhaqqı” çəkilən real zəhmətin heç təxmini də olsa, pul ekvivalenti deyildi. Keçid dövrü dediyimiz dövrdə bəzi işçilər kobud şəkildə desək, cəmi-cümlətəni “2 şirvan” “7-8 Məmməd” əməkhaqqı alırdı (burada qrafikanın qeyri-səlisliyi ideyası da gündəmə gəlir – nə edək “Məmməd” sözünü, “Məhəmməd” sözünü böyük yazıq, yoxsa kiçik?, bizə Vətən, Dövlət bəxş etmiş kişini bir az da kiçildək?)... Halbuki bu dövrdə 1000 dollarla maaş, “əməkhaqqı” alan minlərlə yaltaqlar, avaralar, satqınlıqlar, dövlətə milyon dollarla ziyan vuran rüşvətxor, korrupsioner məmurlar var idi. Əslində onların o qədər asan olmayan “əməyi” müqabilində bu da əsl, həqiqi, ədalətli hesablanmış “əməkhaqqı”, “zəhməthaqqı” deyildi, çəkilən zəhmətə, görülən “böyük işə” tam adekvat bir məbləğ deyildi. Əslində dil, ən zəngin dil belə əmək, əməkhaqqı, xidməthaqqı və s. bu növ verbal “fədakarlıqlarla” bağlı ifadə çoxluqlarını birər-birər hesaba almaq, hesablamaq işarələmək gücündə deyil. Buna dilin praqmatizmi və qeyri-praqmatizmi eyni dərəcədə mane olur. Sistem bəlkə də imkan verir, lakin norma müqavimət göstərir, tərəddüd edir.

Siyasi diskursda denotasiyaların qeyri-şəffaflığına, qeyri-müəyyənliyə əsaslanan adlandırmalar bütöv bir sistem təşkil edir. Sadə təkişarəli leksik vahidlərdən fərqli olaraq törəmə kompleks strukturlarda yayılanlıq azalmaq əvəzinə əksinə daha da güclənir. Bu, heç şübhəsiz, həm də semantik yaygınlıq və qeyri-aşkarlıqla bağlıdır.

Semantik motivliyi ilə daha çox seçilən alman dilinə aid aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək.

Arbeiter- und Bauern – Staat – fəhlə-kəndli hökuməti;

Arbeiter-und-Bauern-Macht –fəhlə-kəndli hakimiyyəti;
Blockfreiheit (hərfi) – blok azadlığı (bloklara qoşulmamaq siyasəti);
Erstschlagdoktrin – ilk, birinci (qabaqlayıcı) zərbə doktrinası – belə düşün-
mək olar ki, dil konvensiyə nəzərə alınmazsa, bu doktrinanın mahiyyəti budur ki,
ilk zərbəni endirməyə icazə verilir;

Freie Deutsche Jugend – Azad Alman Gəncliyi Halbuki Almaniyanın tarixin-
dən bilir ki, ADP sadəcə olaraq sovet işğal zonasının adı idi və alman Azad
Gənclər İttifaqı da “alman komsomolundan”başqa bir şey deyildi;

Freie Demokratische Partei(FDP) – Azad Demokrat Partiyası (“azad” və
“demokrat” sözləri taftoloji effekt yaradır;) həm də öz həqiqi mənalərini əks etdirmir;

Freihandel – Azad ticarət (belə görünür ki, hər şeylə və hər yerdə istənilən
kimi ticarətə, alverə icazə verilir.);

Freilassen – azadlığa buraxmaq (bəs azadlıq olmayan cəmiyyətlərdə necə,
məhbusları hara buraxırıq?);

Friedliche Koexistenz – dinc yanaşı yaşamaq; adlandırmada ziddiyyət var –
dinclik olan yerdə yanaşı yaşamaq və yanaşı yaşamaq və yanaşı yaşamaq olan
yerdə dinc oturmaq mümkün deyil;

Friedensoffensive – sülh hücumu; sözdə ziddiyyət var. ... “sülh” sözü ilə
“hücum” sözü uyşur;

Friedenslager – sülh cəbhəsi; belə düşünməyə əsas yaradır ki, guya
Kriegslager – yəni bir müharibə cəbhəsi də varmış;

Gastarbeiter – qonaq fəhlə; guya ki, fəhlə işləməyə gəlməyib, qonaq gəlib;

Gegenplan – qarşı, əks plan; sözdə elə bir təsəvvür yaşayır ki, sanki plan
özü nəyəsə qarşıdır, nəyinsə əksinə və ya kiminsə acığına olaraq düşünülüb;

Gesamteuropaisch – ümumavropa (sifət kimi) guya istisnasız olaraq bütün
Avropa dövlətləri əhatə olunur);

Gleichberechtigung – bərabər hüquqluluq; insanların hamısının, xüsusilə
qeyri-demokratik ölkələrdə, bərabərliyinin mümkünlüyü ideyası, ümumiyyətlə,
fiksiyadır; təbiətin ahənginə, biologiyanın qanunlarına ziddir;

Gleichheit vor dem Gesetz – qanun qarşısında bərabərlik; bu tezis hətta tota-
litar rejimlərin qanun kitablarında da var; bir çox Asiya və Afrika ölkələrində pre-
zidentlə, baş nazirlə başqaları qanun qarşısında necə bərabər ola bilər;

Informationsaustausch (informasiya mübadiləsi) - halbuki elə fəaliyyət
sahələri var ki, əksinə, insanlar bir-birini çaşdırmağa çalışır, bu bir məqsəd olaraq
qarşıya qoyulur, dil mübadilədən çox, nitqə xidmət edir;

Kollektivbewusstsein – kollektiv süür; söz belə bir anlama da yol açır ki,
kollektiv vahid süür və düşüncə tərzinə malik olur;

Klassenlose Gesellschaft – sinifsiz cəmiyyət; əslində isə sinifsiz cəmiyyət,
ictimai, sosial müxtəlifliyin mövcud olmadığı cəmiyyət qeyri-mümkündür;

Berg-Karabach – Konflikt – Dağlıq Qarabağ konfliktini; ilk dövrlər rusların
və avropalıların məlum hadisələri Azərbaycana qarşı müharibə, separatçı hərəkət
deyil, sadəcə bir konflikt olduğunu ictimai süura yeritmək təşəbbüsləri və bunun
yanlış dil forması;

Zusammenarbeit – birgə iş, əməkdaşlıq; guya hamı bir yerdə toplaşib eyni
iş görür;

Konzentrationslager, Umschulungslager – hərbi düşərgə; guya ki, sadəcə olaraq adamların bir yerə toplaşdığı yer və ya onların tərbiyə edilməsi məqsədilə birləşdikləri adi bir məkan;

Kurzarbeiter – bir yerdə qısa müddətə işləyən adam; elə təsəvvür də yarana bilər ki, guya söhbət törə, bəstəboy fəhlədən gedir;

Legitime Rechte – legitim hüquqlar; dil məntiqsizliyi – hüquqi olan hər şey onsuz da legitim deyilmi?

Leichtindustrie/Schwerindustrie – yüngül sənaye/ağır sənaye; sənayenin yüngülü, ya ağırı olarmı? Amma hər şey aydındır, söhbət son məhsulun təyinatından gedir;

Mitstreiter – silahdaş; hərfi: bir yerdə dolaşan, mübahisə etməkdə kömək edən; söz səhv təsəvvürə, ilkin emosional təəssüratın yanlışlığına əsaslanır;

Streitkräfte – silahlı qüvvələr; hərfi: dalaşqan/davakar qüvvələr – sözdə aşkar aqressiya, siyasi kriminal var; guya ki, bu qüvvələr mütləq dava aparmalıdır;

Nichtregierungsorganisationen – qeyri-hökumət təşkilatları; elə təsəvvür yaranır ki, bütün təşkilatları yalnız hökumət yarada bilər;

Niemandsland – neytral zona; guya ki, heç kəsin yaşamadığı, yaşayışın olmadığı bir məmləkətdən və ya ərazidən söhbət gedir;

Ölländer – neft ölkələri; əsl həqiqətdə isə söhbət neft çıxarılan, neft-yağ istehsal edən ölkələrdən gedir;

Die Liberaldemokratische Partei – Liberal Demokrat Partiyası; məsələn, Jirinovskinin partiyasına münasibətdə bu adın yalanı aşkarca üzə çıxır, bu, demokratiya və liberalizmlə heç bir əlaqəsi olmayan əsil ekstremist və ifrat faşizm partiyasıdır; (siyasi partiyaların çoxunun adında yalan gizlənilir);

Politik der Verständigung (anlaşma siyasəti) – cəfəng bir taftaloji düşüncə - siyasətin baş məqsədi son nəticədə anlaşmaya nail olmaq deyilmi? Siyasətin baş məqsədlərindən biri də elə yalan danışmaq, yalanı həqiqət kimi qələmə verməkdir;

Das Recht aufs Leben – yaşamaq (həyat) hüququ; qurama bir anlayış – yaşamaq insanın hüququ yox, onun bilavasitə mövcudluq haqqıdır, təbii vəziyyətidir;

Rückwärtsentwicklung – hərfi: geriyə inkişaf; inkişaf həmişə irəliyə getməyi nəzərdə tutur, geriyə inkişaf olarmı? “gerigetmə” daha adekvat variant ola bilər;

Säuberung – təmizləmə; Almaniyada faşizm dövründə, SSRİ-də 1937-39-cu illərdə bu adla milyonlarla təmiz, vicdanlı adamlar repressiyanın qurbanı oldu; bu işarə tamamilə özünün əks mənası ilə bərabərləşdi;

Schattenkabinett -kölgə kabineti; kölgədən və ya kölgədə də kabinet olarmı? Metafora mənanı yaygınlaşdıraraq, sözün emosional yükünü önə çəkir;

Schwarzbuch – qara kitab; şübhəli, perspektivsiz adamların adlarının toplandığı kitab, siyahı; təbii ki, kitabın rəngi yox, onun mteaforik anlamı nəzərdə tutulur; Rəng simvolizmi önə önə çıxır, “qara siyahı” da bunun kimi;

Notwehr – zəruri müdafiə, özünümüdafiə; xüsusilə məhkəmə proseslərində şiddətə haqq qazandırmaq məqamında əsil yalan, manipulyasiya vasitəsi kimi geniş işlənilir;

Selbstkritik – özünütənqid; tamamilə kosmopolit, içsiz, mənasız bir söz; dünyada heç kim özünü həqiqi mənada tənqid etmir və özünün tənqid olunduğunu xoşlamır;

Nationalsozialische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) – Alman Nasional Sosialist Fəhlə Partiyası; bu partiya heç vaxt xalqa və Demokratiyaya, fəhlələrə məxsus olmayıb; digər tərəfdən, “milli” və “sosialist” sözləri gerçək anlamda bir araya gəlməyən sözlərdir;

Unabhängiger Staat – asılı olmayan, müstəqil dövlət;Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra müstəqilliyə can atan respublikaların xalqları başa düşdülər ki, ümumiyyətlə asılı olmayan, tam bağımsız, müstəqil dövlət yox imiş; hətta ABŞ və Rusiyanın özü də heç kəsdən asılı olmayan dövlətlər deyil;çox güvəndiyimiz Türkiyənin özü də istədiyini edə bilmirmiş;

Erwerbslosigkeit – işsizlik; belə çıxır ki, ümumiyyətlə iş yoxdur,adamların hamısı işsiz-gücsüz gəzir;

Berufskiller – peşəkar qatıl; elə təsəvvür yaranır ki, qatillik özü də bir peşədir, həmin şəxs öz peşəsinə uyğun iş görür və onun buna haqqı var və s.

Daha çox kalka yolu ilə Azərbaycan dilinə yol tapmış belə yanlış, qeyri dəqiq və müxtəlif yozumlara yol verə bilən söz və ifadələri də kifayət qədərdir. Ümumiyyətlə, kalka və tərcümə yayılanlığın, yanlış motivləşmənin əsas mənbələri kimi çixiş edir. Müq.ət:

qeyri-formal görüş – görüşün qeyri-formallığı, əslində forma xatirinə olmayan, rəsmi görüş anlamına daha uyğundur – bu ifadə dövlət xadimlərinin çox vacib, tələyüklü məsələləri həll etməsi üçün bir araya gəlməsi kimi anlaşılmalıdır; burada formallıq əks mənasında ictimai təşkilatların və ya ayrı-ayrı şəxslərin rəsmi görüşlər kimi anlaşılması daha doğrudur;

proletariat diktaturası - əslində yalnız işləməyə, əbədi zillətə, çətin əməyə məhkum edilmiş insanların formal hakimiyyəti; proletariatin əlində hakimiyyətin olması ağ yalan və siyasətdən başqa bir şey deyildir;

məzlum xalqlar - əsil həqiqətdə sovet təbliğatının çox sevdiyi bu ifadə həqiqəti adlandırmağa yox, sovet xalqlarını çaşdırmağa xidmət edirdi –o dövrdə sovet xalqlarından da hüquqsuz və məzlum bir xalq tapmaq çətin idi;

həmrəylik – insanların bir çox məsələlərdə mütləq mənada, tam eyni rəyə malik olması əslində yanlış bir dünyagörüş və anlamın nəticəsidir; tərksilah - əsil həqiqətdə söhbət bütün silahlardan imtina etməkdən deyil, silahları, həm də müəyyən növ silahları azaltmaqdan gedir;

kolxoz təsərrüfatı – “kolxoz” elə rusca “kollektivnoe xozyaystvo” kalka yolu ilə düzəldilmiş bir sözdür və kollektiv təsərrüfat deməkdir; kolxoz təsərrüfatı “kollektiv təsərrüfatın təsərrüfatı” mənasına, daha doğrusu, mənasızlığına gəlir, taftaloji bir dil işarəsini ortaya qoyur;

fiziki şəxs - “şəxs” onsuz da fiziki-bioloji bir varlıq kimi anlaşılır və qarşısında bu qəribə təyin olmasa belə, öz mənasını reallıqdır, görünür “hüquqi şəxs”lə qarşılaşdırmada belə işlənir;qarşılaşma, kontrast mənə motivinə çevrilir;

hüquqi şəxs – bu ifadədə birinci element yalnız əks anlayışın – “fiziki şəxsin” mənası ilə qarşılaşmaya xidmət edir və metonimik bir anlam kəsb edir;

milli azlıqlar – söhbət heç də “milliliyin azlığından” deyil, azsaylı xalqlardan, əhalisi nisbətən az olan ölkə vətəndaşlarından gedir;

cinsi azlıq – sözün tərkib elementləri belə yanlış düşüncəyə yönəldir ki, söhbət seksual aktların az baş verdiyi statistik göstəricilərdən gedir, halbuki “sexuelle Minderheit”, seksualnoe menşinstvo mənasında sabitlik kəsb edir;

imkansız adam – məlumdur ki, işarənin mənası “heç bir imkanı olmayan” deyil, “imkanı az olan”, “kasıb, tavanasız adam” təsəvvürünə uyğun gəlir;

qardaş qəbri – elə düşünmək olar ki, söhbət qardaşın və ya qardaşların dəfn olunduğu yerdən gedir; çox adamın bir yerdə dəfn olunduğu yer mənasında anlaşılır;

fikir mübadiləsi – sanki insanlar tam eyni ardıcılıq və bərabər

kəmiyyətli fikirlərlə bir-biri ilə mübadilə edir, alış-verişdə bulunurlar və hamı dialoqda eyni intensivlikdə, bərabər zaman vahidində və statusda iştirak edir;

tərəqqipərvər bəşəriyyət – adlandırma belə bir yanlış və birtərəfli informasiyaya yönəldir ki, bəşəriyyətin bir hissəsi tərəqqi istəyən, digər bir qismi isə mütləq tərəqqinin, mütərəqqi olanın əksinə gedən olmalıdır;

cinayət hüququ – elə bil ki, söhbət cinayət etməyə hüquq verən qanunlar, səlahiyyətlər toplusundan gedir;

sərbəst şəər – guya ki, ümumiyyətlə heç bir formal-texniki qaydalara, qafiyə-ritm sisteminə tabe olmayan tamamilə amorf, xaotik bir poeziyadan söhbət gedir;

vətən müharibəsi - yalnız işarə kütləsinin dəyərləndirilməsinə

arxayın olsaq, elə təsəvvür hasil olar ki, vətənin öz daxilində aparılan hərbi əməliyyatlardan-kənardan gələn qüvvə ilə deyil, iç savaşlardan söhbət gedir;

ədalət məhkəməsi – anlayışın özü haqlı olaraq məhkəmənin düzgün, ədalətli aparılmasına şübhə doğurur; məhkəmə ilkin anlamda, mahiyyətcə ədalət institutundan başqa bir şey deyildir; digər tərəfdən, demokratik olmayan bir çox ölkələrdə ədalət məhkəmələri heç də həqiqi mənada ədalətin qorunmasına xidmət etmir, bəzən “sifarişlə işləyən”, işləməli olan əsl ədalətsizlik qurumları olaraq fəaliyyət göstərir;

müdafiə naziri – guya burada söhbət yalnız müdafiə olunmaqdan gedir, hücum əməliyyatlarının aparılmasına ümumiyyətlə qadağa qoyulur; faşistlər bu sözün əvəzinə (Verteidigungsminister) mərd-mərdanə Kriegsminister – “müharibə naziri” terminini işlədirdilər; digər tərəfdən, hətta nüvə arsenalına sahib olan bugünkü super dövlətlərin müvafiq nazirliklərini heç də “müdafiə naziri” adlandırmaq gerçəyi ifadə etmir;

dövlət ittihamçısı – elə anlaşıla bilər ki, söhbət dövlətin nədəsə ittiham olunmasından gedir;

cərimə meydançası – sanki bu əraziyə daxil olan hər kəs cəzalandırılmalıdır və heç kəsin həmin əraziyə daxil olmağa ixtiyarı yoxdur;

milli pedaqogika – ilk baxışda elə anlaşılır ki, söhbət ayrıca bir bilik sahəsindən, milli pedaqogika “elmindən” gedir; əsl həqiqətdə isə bu termin təlim-tərbiyə prosesində müəyyən bir milli zəmində istifadə olunan üsulların spesifikliyi və milli məqsədlərin müxtəlifliyi, etnik xüsusiyyətlərin nəzərə alınması mənasında anlaşılır;

müvəqqəti çətinlik – söhbət uzun müddət davam etməyən, ötəri, keçici çətinliklərdən, problemlərdən gedir; sovet dövründə, müasir postsovet ölkələrinin ço-

xunun vətəndaşlarının şüurunda bu anlayış “əbədi”,sonu görünməyən çətinlik kimi möhkəmlənib kinayəli-yumoristik bir konnotasiya kəsb edir;

cəzaçəkmə yerləri – bəs günahsız yerə tutulan “cəza çəkənlər” necə?; adlandırma anlayışı dəqiq və tam həcmi ilə ifadə edə bilmir;

münaqişə komissiyası – ali mətəbdə qəbul imtahanlarının gedişindən xəbərsiz adamlar belə fikirləşə bilər ki, nəşə münaqişə yaradan bir komissiya var və bu komissiyanın məqsədi də sonra özü yaradan münaqişələri həll etmədən ibarət olacaq;

həmmüəllif – bəzən müəlliflikdən, kitabdan heç xəbəri olmayanların adları bu siyahıya daxil edilir, əsil müəllifin adı isə adətən müəlliflər siyahısının lap axırında göstərilir, xüsusilə sovet dövründə nüfuz, sərvət sahibinin adı əsasən kitabın işıq üzü görməsi üçün birinci yerdə olurdu;

həmsədr - bir neçə sədrin, sədrlərin olduğu qurum; komissiyalarda adətən ən nüfuzlu tərəf əsil söz sahibi olur, o birilərinin sədrliyi isə çox hallarda formal xarakter daşıyır (məsələn, MDB-də Rusiya federasiyasının sədrliyi ilə qalan “müstəqil” dövlətlərin “bərabərhüquqlu” sədrliyi kimi;

Özünümüdafiə dəstələri – belə çıxır ki, bu dəstələr öz-özlərini müdafiə edir; halbuki onlar həmişə tapşırıq aldıkları qüvvələrin əmrlərini yerinə yetirir; Rusiya Krımı işğal edərkən oraya göndərilən hərbi qüvvələr “özünümüdafiə dəstələri” adlanırdı, onlar əslində silah, zirehli tankların köməyi ilə Ukrayna donanmasının gəmilərini, silah-sursatı ələ keçirərkən hər şey aydınlaşdı: həmin o sayaq özünü müdafiə dəstələri nəinki Qarabağı, həm də Azərbaycanın 7 rayonunu işğal etdi; sonra başa düşdük ki, həmin o özünü müdafiə dəstələri həmin o böyük dövlətin köməyi ilə istəsə hətta canı da işğal edə bilər.

Ədliyyə Nazirliyi – daimi, qeyd-şərtsiz olaraq ədaləti qoruyan, bütün vasitələrlə onun keşiyində duran qurum, nazirlik; keçmiş Sovetlər İttifaqında bu qurum “Ədalətsizlik Nazirliyi” adlandırılışdı, “dil xəyanəti” daha yüngül olardı – bu nazirliklər bir çox hallarda özləri istəsə belə ədalətli qərarlar qəbul edə bilmirdi;

xalq məhkəməsi – belə çıxır ki, xalq, camaat bir yerə toplaşmış müəyyən bir proses həyata keçirir; nə edəsən ki, bir çox hallarda sifarişlə işləməyə məcbur olan “xalq məhkəməsi” heç də həmişə xalqın sözünü deyə bilmir, onun hüquqlarını qoruya bilmir;

Xalq cəbhəsi – sonradan məlum oldu ki, bir çox postsovet ölkələrində yaradılan “xalq cəbhələrinin” xalqla heç bir əlaqəsi yoxmuş və s.

Göstərilən söz və ifadələrin, idarə və təşkilat, təsisat adlarının xətalı cəhəti bundan ibarətdir ki, onlar bir çox hallarda dil istifadəçisinin pragmatik maraq və niyyətinə uyğun olaraq manipulyasiyaya, söz-səs oyunlarına, kalambur aldandılarına yol açır, gerçəkliyin adekvat şərhini çətinləşdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dil konvensiyası, sosial razılışma, bağlaşma və norma duyğusu belə yozumların, interpretasiyaların təsirini minimuma endirir, ünsiyyəti, qlobal anlaşmanı təhdid etmək imkanını aradan qaldırır. Düşünmək olar ki, diskursun bir komponenti olan mətəbdə bütün dil işarələri, indeks və ikonlar da vahid istiqamətdə fəaliyyət göstərir. Bu daxili nizam, daha doğrusu, nizamsızlıq hadisələrin heç də özü, eyni olmayan, yalnız onların təxmini koqnitiv obrazlarını yaradan dil işarələrinin, bütövlükdə ünsiyyətin xilaskarına çevirir. Təsadüfi deyil ki, qeyri-səlislik, qeyri-aşkarlıq ümumən dil işarələrinin ümdə əlamətlərindən biri

kimi çıxış edir. Mahiyyətə geniş, yaygın, ümumi və mücərrəd olan söz semantikasını mətn səviyyəsində sərhədlənmiş, dəqiq, fərdi-subyektiv müəyyənlik konkretlik kəsb edir. [1, 15] Lakin heç bir vəziyyətdə linguistik qiymətlərin tam dəqiqləşdiyini, aydınlaşdığını söyləmək mümkün deyil.

Beləliklə, yanlış motivləşmə, yalanca adlandırma və kodlaşdırmalar, dil konvensiyasının bütün xilasedici, qurtarıcı təsirlərinə baxmayaraq təxmini, gözəyarı kalka və tərcümə yolu ilə qeyri-dəqiq, natamam informasiya elementlərini durmadan bir dildən başqa bir dilə ötürür. Nəticədə öz təbii həyatından, bioloji mövcudluğundan, saflıq və ilkinliyindən məhrum olan dillər, surroqat dillər bir-birinə qarışır, sanki zənginləşdirir və daxilən genişləndirir. Əsil həqiqətdə isə onlar bir-birini aramsız olaraq çirkləndirir, az-çox, adekvat-səlis işarələmə zəminini və daxili səfərbərlik imkanlarını zəiflədir. Heç bir mübaligəyə yol vermədən demək olar ki, müasir inkişaf etmiş, “sənayeləşmiş” dillər səmimi, təbii ünsiyyət, doğruluq, həqiqət mübadiləsindən daha çox aldanış və yanılmaların qeyri-həqiqətin mübadiləsinə, “təkrar istehsalına” xidmət göstərir. Bunu müasir dünyada getdikcə daha çox qeyri-sabitlik elementinə çevrilən verbal ünsiyyətin də ən böyük problemlərindən biri hesab etmək olar. Mən hələ məcazların, növbənöv ritorik, koqnitiv fiqurların kalkalaşdırılmasını və zorakı-kobud tərcümələrini, tərcüməçilərini demirəm. Həmin anormal, anomal şərait ideal vəziyyət hesab olunan gerçəkliklə dil işarələri arasındakı müqabilliyə, izomorfluğa mane olan əsas əngəllərdən, maneələrdən birini təşkil edir. Heç şübhəsiz ki, burada praqmatika insanın dil işarəsinə münasibəti ön plana keçir. Daha doğrusu, semantikanın qüsurlarına praqmatikanın aramsız müdaxilələri də əlavə olunur.

Dil dünyanın gerçək mənzərəsinin və özünün yaratdığı, verballaşdırdığı reallıqlar təxmini, kobud və yaygın konturlarda təqdim edir, bir çox detalları, nəinki ümumi idrak və anlam üçün, həm də zəruri yaşam, mövcudluq ehtiyacları və gərəkləri üçün boş buraxır. Deməli, dil obyektiv reallıqla birlikdə öz spesifik, çox vaxt fərqli reallıqlarını da formalaşdırmış olur, gerçəklik dəyərlərinə öz primasından, mövcud imkan və gücləri çərçivəsində qiymət verir. Real və ideal gerçəklik haqqında, dünya haqqında duyğu orqanlarından səthi, çox ümumi və natamam informasiyalar alan insan dərkətmə aləti, “praktik real şüur” olan dil yalnız ən zəruri və müəyyən, müəyyənləşmiş olanları, həm də yaşam, mövcudluq üçün münasib, aktual olanları, faydalı, sərfəli görünənləri sanki ilahi hədd və çərçivələrdə təqdim edir. Təsədüfi deyil ki, dildə obyektiv olaraq bir çox boşluqlarla (Lücken), - lokunlarla bərabər həm də ifadəolunmazlıq sindromu, digər tərəfdən isə qlobal qavrayış, bərabərləşdirmə, tənləşdirmə, bəzən də ifrat detallaşdırma, yükləmə meylli də mövcuddur. Təsəvvür edin ki, gözlərimiz bizə ətrafımızda qaynaşan saysız-hesabsız mikroorqanizmləri bütün ilkin, təbii xaotikliyi ilə olduğu kimi göstərir, qulaqlarımız ən həssas və qarma-qarışıq səsləri beynimizə nəql edir və s. – belə halda təfəkkürün, intellektin inkişafı da qeyri-mümkün və xaotik olar, adlandırma ümumiyyətlə əhəmiyyətini, dəyərini və real məzmununu itirər, dil də gərəksizləşər. Təfəkkür də, qavrayış da, dil də ilk növbədə zəruri seçmə, fərqləndirmə, aydınlıq və sadəliyə əsaslanır. Qeyd edildiyi kimi, dil bəzən ən zəruri və əhəmiyyətli, real olanların da üstündən sükutla keçir, özünü artıq yüklərdən, lüzumsuz detallardan xilas edir. Və burada onun həm zəifliyi, həm də gücü, qlobal

mahiyyəti üzə çıxır. Təkrar da olsa, bir daha qeyd etməyi lazım bilirik ki, biz görmə və eşitmə orqanları ilə bağlı nisbətən mükəmməl və təfərrüatlı qavrayış aktlarına nail olsaq da, dildə digər duyğu orqanları – dadbilmə, qoxu və lamisə orqanları ilə bağlı olduqca zəif, natamam verballaşma səviyyəsi, verbal həssaslıq dərəcəsi hakimdir.

Əslində görmə və eşitmə orqanlarına dərketmədə müstəsna rol oynayan bütöv vizual-auditiv semiotik sistemlər – rəssamlıq, teatr, kino sənəti, heykəltarlıq, musiqi, bədii ədəbiyyat kimi sistemlər də əlavə olunur. Dil də daha çox və birinci növbədə görmə və eşitmə ilə bağlı koqnitiv əməliyyatlara cəlb olunur, semiotik sistemlərin ən qüdrətli və universalı olan dil məhz özünü bu müstəvidə reallaşdırır. Dad duyğusu, iybilmə və lamisə ilə bağlı heç bir gəlişmiş sənət növləri, semiotik yarım sistemlər əmələ gəlmir və bu sferada verballaşma səviyyəsi də heç bir dildə nəinki qənaətbəxş deyil, heç məqbul da deyil. Həmin situasiya heç şübhəsiz ki, sonuncu duyğu orqanlarının qlobal qavrayış prosesində dərketmə və mövcudluq mübarizəsi ilə bağlı müqayisəedilməz dərəcədə az əhəmiyyətli və az informativ olması ilə bağlıdır. Lakin həqiqət olan budur ki, dil yaradıcılığı məhz bu sferada özünün naqisliyini və qeyri-mükəmməlliyini ortaya qoymuş, bürüzə vermiş olur. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, dil, məsələn boyana, ya iydə çiçəyinin, yaxud kövşan iyini və ya təzə biçilmiş ot qoxusunu ayrıca adlandıra bilmir. Təzəcə sacdan çıxmış buğda çörəyinin ətrini, dağkişnişi və yovşan qoxusunu ifadə etmək üçün dildə ayrıca sözlər yoxdur. Dil səsləri, məsələn, alçanın, ya zoğal meyvəsinin damaqlarda doğurduğu qeyri-adı, həssas dad effektinə, yaxud növbənöv qoxu fərqlənmələrinə lazımınca reaksiya verə bilmir, gerçəklikdən geri qalır. Bütün bunlar praktik həyatla, fərdi duyğu təcrübələri ilə kompensə olunur. Şaftalı ətrini, ucsuz-bucaqsız darı zəmilərinin xəfif dalğalanmasını dildə canlandırmaq mümkün deyil. Bütün tamlığı, ilkinliyi, tərəvəti ilə heç mümkün deyil. Qızılgülün, nərgizin, lalənin, yasəmən, qərənfilin və s. hər birinin öz ətrini, öz rəngini, tərəvətini, gözəlliyini səs-səs, söz-söz əks etdirmək də mümkünsüzdür. Duyğu orqanlarının təqdim etdiyi, təlğın etdiyi informasiyaların emalı, detallaşdırılması sahəsində heç bir dil öz uğurları ilə öyünə bilməz. Hələ saysız-hesabsız insan hisslərinin, onların min-bir çalarlarının, nüanslarının naqis, natamam və qeyri-mükəmməl, kobud nominallaşma, sözləşmə səviyyəsinə fikir verin. Yasəmən budağının ətri bir yana qalsın, onun insan qəlbində oyandırdığı hissləri, duyğuları işarəyə almaq, əks etdirmək mümkün olurmu? Bu doğrudur ki, zəruri ünsiyyət ehtiyacı olmadıqda dil xırda, gərəksiz detallardan, təfərruatlardan sərf-nəzər edir. Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, məsələn, eskimoslarda qar anlayışını ifadə etmək üçün 100-ə yaxın söz var. İnkişafın nisbətən aşağı pilləsində olan bu bəxtəvər insanlar “qar” adlı dominant anlayış, nisbi substansional boşluq, yeknəsəq, yekrəng mənzərə fonunda müxtəliflik, rəngarənglik axtarırlarının sevincini yaşayırlar, yenilik, fərq effekti araya bilirlər. Qar eskimos həyatının ən zəruri atributu, eskimos təbiətinin mütləq reallığıdır. Bu qədər rəngarəng həyat və məişət müxtəlifliyinə, mədəni-ictimai dəyərlərə, zənginliklərə malik olan, az qala ildə bir dəfə yağan qarı detallaşdırmağa geniş dünyaya baxan mədəni xalqların və dillərin nə vaxta, nə də həvəsi, ehtiyacı var. Bu coğrafiyada yaşayan xalqlar, insanlar üçün qarın növ müxtəlifliyini fərqləndirmək eksistensial əhəmiyyət daşıyır. Həmin

xalqlar və dillər əxlaq və mənəviyyətə utanc gətirən diplomatların, siyasi xadimlərin saxta, növbətçi təbəssümünü adlandırmaq üzərində daha çox vaxt, qüvvə və enerji sərf etməyə məhkumdur.

Hiss orqanlarından, xüsusilə az intensivliyi, az məhsuldarlığı və natamamlığı ilə fərqlənən iybilmə, dadbilmə və lamisə-toxunma duyğularından alınan informasiyalar lazımi səviyyə və müəyyənlikdə işarəyə köçürülə, verballaşa bilmədikdə onlar öz xalis, ilkin halında hafizəyə ötürülərək uzun müddət yadda qalır, yerini, məqamını tutur, uyar situasiya və kontekstdə yenidən oyanıb canlanır, fəallaşır. Düşünmək olar ki, həmin canlanma, səsleşmə - assosiasiya insan şüuru ilə reallıq arasında duran təxmini, qeyri-aşkar, qeyri-dəqiq dilin, verbal işarənin oyandırdığı təkrar təəssüratdan daha güclü və dayanıqlı olur. Belə halda mümkün dil işarəsinin naqisliyini, qeyri-səlisliyini hadisənin, predmetin ilkinliyi, canlı təəssüratı əvəz edir. Anlayışı, obyektə akustik obraza çevirmənin, işarəyə almanın, sözlə “ələ keçirmənin” mümkünsüzlüyü, referentin, dərk etmə predmetinin özünün önə çıxması, birbaşa olaraq yaddaşda təkrar olunmasının mümkünlüyü ilə əvəzlənir. Bu artıq verbal, dolay, sözlü idrak deyil, xalis, ilkin, təmiz idraktır. Sonrakı, törəmə, süni örtüyə bürünməmiş ilkin işarə idraktır. Bir çox cəhətdən gələcəkdə - insan şüurunun daha yüksək səviyyədə inkişaf edəcəyi, dilin, dil işarəsinin lazımsız vasitəçiliyindən azad olmaq, sözlü idrakın, verbalizmin yaygınlığını, qeyri-dəqiqliyini əvəz edə biləcək bir idraktır. Bilavasitə hadisənin, əlamətin özünün işarəyə çevrilməsidir. Verbal idrakı xalis idrakla əvəz edə biləcək ilkin işarə idraktır. Belə verballaşmamış, işarələnməmiş, işarələnmə bilməmiş işarələrə potensial “hafizə strukturları” da demək olar. Sözügedən dərk etmə modusunu “substansional idrakı akt” kimi də xarakterizə edə bilərik. Bu sferada işarələrin ilkin, birinci işarə-siqnallarla dəyişmə mexanikası və qanunu işə düşür.

Dilin leksik sistemindəki boşluqlar, söz mənalarının kövrəkliyi və nisbilikləri bu deyilənlərlə bitmir. Müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli anlam və çərçivələrdə görünən, kifayət qədər denotativ və semantik əhəmiyyət daşıyan “günah”, “savab və insaf” və “ədalət” sözlərini götürək. Adam öldürmək də, bir qarışqanı tapdarmaq da, borcu alıb qaytarmamaq da, sevgililəri bir-birindən ayırmaq da, bilən tələbənin qiymətini kəsmək də, bilməyən tələbəyə “beş” yazmaq da, başqasının cinayətini gizlətmək də, valideynlərin üzünə ağ olmaq da, kasıba əl tutmamaq da günah sayılır. Bunların hamısını eyni sözlə ifadə etməklə dil də günaha yol vermiş olur. Doğrudur, işlənmə variantında bu “günahın” məhz nədən ibarət olması, kəmiyyət, həcm intensivliyi, məna tutumu aydınlaşır. Konkret konsituasiya bunların hər birini az-çox müəyyənləşmiş konturlarda təqdim edir. Bu artıq dilin yox, nitqin, kontekstin problemi kimi üzə çıxır, işlənmədə, konkret tətbiq sferasında, diskursda müəyyənləşir. Gerçək fakt budur ki, dildə bu mənaların hər birinin ifadəsi üçün ayrıca sözlər yox, əlahiddə işlənmələr mövcuddur. Elə əks mənalı “savab” sözü də eyni cürdür. Ata-anaya qulluq göstərmək də savabdır, yetimə sədəqə vermək də savabdır, dilənçiyə beş manat vermək də savabdır, on beş manat vermək də savabdır, qaçqına sığınacaq vermək də savabdır, şəri dəf etmək də savabdır, rüşvət ala bilmədiyi üçün əzab çəkən xırda məmura, xeyir işə mane olmamaq da, yüngül bir şirinlik vermək də savabdır və s. Dil heç halal, yoxsa haram puldan nəzir verib savab və ya günah qazanmağımızın da fərqi deyil. Biz bunu verbal-

laşdırıb hesaba almırıq, ayrıca bir anlayışa çevirmirik, təsbit etməməklə dili də aldadırıq. “Ədalət” sözünün və ədalətin özünün ədalətsizliyi isə kosmik miqyaslar kəsb edir. Bütün dillərdə və mədəniyyətlərdə “yaxşı adam və pis adam” məfhum qarşılaşması son həddə çatır, kosmik məsafələr kəsb edir. Bütün var-dövlətini, milyonlarını xeyriyyəçiliyə sərf edən də yaxşı adamdır, qaçqına humanitar yardım payını özünə verən də yaxşı adamdır. Pulsuz xəstəni müalicə edən cərrah da yaxşı adamdır, haqlı şikayətçini qəbul edib şirin dillə “yola verən” məmur da yaxşı adamdır. Haqsız yerə on bir metrlik cərimə zərbəsi təyin edən hakim də yaxşı adamdır, rüşvət alıb 15 ili 12 ilə endirən də yaxşı adamdır, xəstəxanaya kənar adamı buraxmayana da, milyonların haqqını taptalayana da, pis tələbəyə qiymət yazmaq xahişini rədd edən müəllim də, gəlini yola verməyən qaynanaya da, sərxoş sürücünü buraxmayan yol polisi işçisini də sadəcə olaraq “pis adam” deyirlər. Lakin bunların hamısı eyni dərəcədə pis adam deyil, pis deyil. Məsələ burasındadır ki, oxşar, qeyri-səlis situasiyalarda linguistik qiymətlər arasında düzgün seçim etmək həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Taftoloji “filankəs insan adamdır” dil konsepsiyası da orijinal yozum və çalarlar kəsb edir. Eyni sözləri, doğrudur, fərqli yayılanlıq indeksləri ilə “haqlı-haqsız”, “düz-əyri”, “insafli-insafsız”, hətta, “gözəl-çirkin”, “ləyaqətli-ləyaqətsiz”, “maraqlı-maraqsız”, “mədəni-kobud”, “məğrur-yaltaq”, “ədəbli-ədəbsiz” və s. kimi kosmipolit söz cütləri haqqında da demək olar. Bunların hər birinin arasında çoxlu pillələr, çalarlar, çalarlıqlar var. Dərəcələr, dərəcələnmələr var. Bəs gözəl “məğrur” sözüümüzdə necə başa düşək? Mən mərd-mərdənə yaltaqlanan məğrur adamlar görmüşəm...

Qeyd edək ki, mücərrəd isimlərin və keyfiyyət sifətlərinin semantikasi qeyri-dəqiqlik, yanlışlıq və yanlışlıqlara, son nəticədə yalan və aldanışlara xüsusilə geniş imkanlar açır.

Beləliklə, dili saf, duru sulu kəhrizə yox, sürətlə bir səmtə axan və hər tərəfə yayılan tutqun, bulanıq axına bənzətmək olar. Bacarıqlı, savadlı adamlar bu axını öz istədiyi səmtə yönəltdir, dilin praqmatizmindən maksimum dərəcədə yararlanırlar. Nə qədər ki, biz insanlar qeyri-praqmatik dil yarada bilməmişik (görünür, bu, heç mümkün də olmayacaq), zorakı semiotikanın təxribatları azalmaq, əksinə, daha da artacaq. Dil ilk növbədə güclü adamların, söz inhisarçıları üçün əlavə güc və heqemoniya, qüdrət kəsb edəcək. “Dil hamının ünsiyyət imkanlarını bərabərləşdirir. “Dil hamıya eyni dərəcədə xidmət edir” kimi köhnəlmiş tezislər qətiyyətlə özünü doğrultmur. Kommunikativ davranışı, konkret diskursiv-koqnitiv fəaliyyəti isə təəssüf ki, bu gün mənəvi-əxlaqi dəyərlər deyil, böyük hərfli Məqsəd, ilk növbədə ünsiyyəti yönləndirənin, söz sahibinin məqsədi, fərdi iradəsi müəyyən edir. Koqnitiv dilçiliyin və linguistik praqmatikanın sürətli inkişaf etdiyi müasir dövrdə dilin leksik-semantik sistemini əmələ gətirən tematik qrupların, semantik sahə və sinonim şəbəkəsinin, “eyni şeyləri müxtəlif cür adlandırma çoxluqlarının” hərtərəfli və dərindən araşdırılması heç şübhəsiz, mühüm elmi-nəzəri və əməli əhəmiyyət kəsb edir. Biz təkəcə ədalət və ədalətsizlikdən, insaf və insafsızlıqdan, terrorçu və terrorçuluqdan, haqlı və haqsızdan, obyektivlik və subyektivlikdən yox, onları adlandıran, daha doğrusu, dəqiq, səlis adlandırma bilməyən sözlərdən də əziyyət çəkirik. Belə çıxır ki, dünya, yəni bizim dünyamız, hər kəsin dünyası dil işarələrində əks olunan, ifadə olunan mənələrdən ibarət de-

yil, həm də bizim onlara verdiyimiz mənalardan, anlamlardan ibarətdir. Həm də belə çıxır ki, təkcə dil işarələri bizim ixtiyarımızda deyil, biz də bir çox cəhətdən özümüzü onların ixtiyarına təslim etmişik. Nitq prosesində, konkret kommunikativ situasiya içərisində İnsan-Dil münasibətləri sanki hər dəfə yenidən tənzim olunur. Bu semantika, variant semantika artıq gerçək semantika deyil, pragmatik semantikadır, özümüzün sosial və kommunikativ kontekstdə işarəyə, səs-məna uyğunluqlarına əlavə etdiyimiz semantikadır, üst semantikadır. Əgər nitq aktlarında əlavə şanslar, imkanlar yaranmasaydı, biz hər dəfə nəyisə deyərək etirazlarla, müqavimətlərlə qarşılaşanda diskursun əsasını təşkil edən mətn və kontekst üzərində nəzarəti itirməz, “məni səhv başa düşmüşünüz”, “mən belə demək istəməmişəm”, “mənim sözlərimi kontekstdən çıxarıblar” kimi bəhanələrə, əlavə dəlillərə ehtiyac yaranmazdı. Əgər bənzər hərəkət və davranışlar dillə deyil, başqa bir formada icra olunsa, həyata keçirilsəydi (məsələn, Jirinovski ilə Nemtsovun bir-birinə külqabı atması kimi), onda özünü təsbit, özünü müdafiə və bəraət imkanları tamamilə aradan qalxmış olardı. Sözü danmaq, onun arxasından qaçmaq isə mümkün olan bir işdir. Əgər belə olmasaydı, söz, işarə canlı predmet qiymətində olsaydı, lap bu yaxınlarda bütün dünyanın gözü qarşısında Amerikanın yeni seçilmiş prezidenti haqqında ən “ağıllı” dünya siyasətçiləri yalnız dil hərəkətləri ilə icra oluna bilən, geri götürülə bilən dəyişik yalanlar, hədyanlar quraşdırma bilməz, ya da onların altından belə asanlıqla çıxma bilməzdilər. Dil situasiyanı dəyişdirə bilmədiyi vəziyyətlərdə onları yumşaltmaq, meliorasiya etmək imkanını həmişə saxlayır. Bu, verbal kommunikasiyanın həm güclü, həm də zəif cəhəti kimi müasir insanın hər işinə yararır, mahiyyət etibarilə diskursun çevikliyi, mütəhərriqliyi təmin edir.

Qeyri-səlis situasiyalarda semioloji invariantlığın davamsızlığı və keçiciliyi, dilin yaygınlıq və elastikliyi, axıcılığı aşağıdakı tip misallarda özünü daha bariz şəkildə biruzə verir. 30 ildən artıq hakimiyyətdə olmuş, yaqın ki, daha 30 il hakimiyyətdə olmaq istəyən Afrikanın kiçik dövlətlərindən birinin prezidentinin Amerikanın ən məşhur telekanalına verdiyi müsahibədə belə bir yer var. “Siz artıq 30 ildir ki, prezidentsiniz, dövlətin başçısısınız. Deyirlər ki, ölkənin hər yerində çoxlu saraylarınız, dəbdəbəli villalarınız var. Xalq isə çox pis yaşayır. Bu haqda nə deyə bilərsiniz?” – Prezident də insandır, o da yaşmalıdır. Onun da yaşamağa yeri olmalıdır, ev-əşiyi olmalıdır. Məgər prezident quşdur ki, ağacda yatsın?... Sizin adamlarınız dəfələrlə mənə sui-qəsd eləyiblər, istəyirsiniz mən ağacda yaşayım? Sizin adamlarınız da gəlib məni tufənglə vursunlar?” – “Deyirlər ki, oğlunuzun Fransada çoxlu malikanələri, ticarət mərkəzləri, firmaları, bahalı maşınları var. O, Parisdə yüngül həyat sürür, eyş-ışrətlə məşğul olur.” – “Bəli, mənim oğlum Fransada yaşayır. Lakin ölüm mənim pullarımı yox, öz pullarını xərcləyir. Axə onun da öz şəxsi həyatı var. Bəs deyirsiniz, oğlum istədiyi kimi yaşamasin, həyat sürməsin, dostları ilə gün keçirməsin? O da insandır, o da insan kimi yaşmalıdır, ömür sürməlidir.” – “Belə deyirlər ki, parlamentdə qohum-əqrəbalarınız oturur. Deputatlardan çoxu sizin ailə üzvləriniz, ya da ailəyə yaxın adamlardır, dost-tanışlarınızdır...” – “Nə olsun ki? Onlar da özgəsi deyil, öz vətəndaşlarımızdır! Onlar da haradasa işləməlidir, çalışmalıdır, əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmalıdır. Xalqımıza xeyir verməlidir. Bəs necə deyirsiniz, siz istəyirsiniz ki, bizim parlamentdə gəlib başqa ölkənin vətəndaşları əyləşsinlər?”

Doğruluq qiymətləri müəyyənləşməmiş, sonadək müəyyənləşdirilə bilməyən söz və ifadələr normal, sağlam ünsiyyət, anlaşma üçün kövrək, kifayət qədər dayanıqsız, qeyri-sabit bir zəmin hazırlayır.

Son olaraq qeyd edək ki, dünya şöhrətli alim, dahi azərbaycanlı L. Zadənin elmə gətirdiyi qeyri-səlis ölçünü idraka, insanın davranış və ünsiyyət münasibətlərinə də daxil etmək bu gün əsas vəzifələrdən biri olaraq qarşıda durur. Digər mühim bir vəzifə isə mətn dilçiliyinin güclü bir qolu kimi sürətlə inkişaf edən, ruhumuza gedən yolu axtaran və əsas qayəsi dünyanın dil mənzərələrini modelləşdirmək olan koqnitiv dilçiliklə qeyri-səlis dilçiliyi birləşdirməkdən ibarətdir. Bu, bütövlükdə elmlərarası, fənnlərarası bir sahə olaraq koqnitologiyanın inkişafına da töhfələr verir. Xüsusilə “konsept”, “freym”, “gestalt” anlayışlarının qeyri-səlis sistem, qeyri-səlis çoxluq, linqvistik dəyişən və linqvistik qiymət anlayışları ilə sıx əlaqə və vəhdətdə öyrənilməsi elmdə yeni, perspektivli bir ideyaya çevrilə bilər. Sözüün, ifadənin geniş epistemoloji kontekstdə araşdırılmasına yol açar.

Ədəbiyyat

- 1.H. Weinrich. Linguistik der Lüge, 6.Aufl., Beck, München, 2000
- 2.W. Schneider. Deutsch für Kenner, Piper, München, 2001
- 3.Abdullayev S. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi, Victory, Bakı, 2013
- 4.Hüseynli N. Təfəkkürün anlayı.-kateqorial aparatı: qnoseoloji və metodoloji təhlil, Bakı, 2003
- 5.Zeynalov F., Cəfərov A. “Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi” əsəri üzərində düşüncələr, Mütərcim, Bakı, 2015
- 6.Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri, Çayıoğlu nəşr., Bakı, 2010
- 7.Гондл Л. Проблемы семантики, из-во «Прогресс, М., 1975

Summary

The lexical system of the language as the problem of the fuzzy linguistics

This article is concerned with the scientific need to consider the modern semantic theories, as well as the theories of the semantic field in the close interconnection and interrelation with the theories of the fuzzy systems, fuzzy sets and fuzzy logic. The lexical structures are analysed according to the denotational and semantic indistinctness and vagueness. There is also an opinion that in the modern linguistics the investigations on cognitive and pragmatic linguistics must noticeably be widened and supplemented with the investigations in the sphere of the fuzzy logic and fuzzy linguistics.

Резюме

Лексическая система языка как проблема нечеткой лингвистики

В данной статье обосновывается научная необходимость рассматривать современных семантических теорий, в том числе и теории семантических полей в тесной взаимосвязи и взаимоотношения с теориями нечетких систем, нечеткой множественности и нечеткой логики. Анализированы лексические структуры по отношению денотационной и семантической нечеткости и неясности. Высказывается также мысль о том, что исследования в современном языкознания по когнитивной и

прагматической лингвистики должны значительно расширены и дополнены исследованиями в сфере нечеткой логики и нечеткой лингвистики.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.E.Yusifov
ADU-nun Alman dili kafedrasının
27.03.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 04.04.2017



fil.f.d., dos. Fazil Əhmədov

ADU

XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN YAZILI MATERIALLARINDA İŞLƏNMİŞ ARXAİK SÖZLƏRİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: arxaizmlər, leksik arxaizmlər, semantik arxaizmlər, dialektizmlər, ədəbi dil

Keywords: archaisms, lexical archaisms, semantic archaisms, dialectisms, literary language

Ключевые слова: архаизмы, лексические архаизмы, семантические архаизмы, диалектизмы, литературный язык

XVIII əsr yazılı materiallarının dili göstərir ki, bu dövr sənətkarlarının əsərlərində canlı danışıq dili söz və ifadələri, ərəb-fars alınmaları ilə yanaşı, müasir ədəbi dil baxımından köhnəlmiş bir sıra qədim Azərbaycan sözləri də işlənmişdir. Bu kimi leksik vahidlər klassik üslubda yazılmış şeir nümunələrində nisbətən daha çoxdur. Həmin dövr şairlərinin əsərlərində işlənmiş qədim sözlərin bir qismi ədəbi dilin sonrakı inkişaf mərhələsində məlum səbəblərə görə tam arxaikləşmiş, bəzilərinin bir, yaxud iki mənası köhnəlmiş, bəziləri yalnız müəyyən söz köklərində, ifadələrdə, atalar sözlərində qalmış, bir neçəsi də müasir ədəbi dilimizə şəkilcə dəyişmiş halda gəlib çıxmışdır. Müasir Azərbaycan dilində *tam arxaikləşmiş* leksik vahidlər sayılan sözlərin bir neçəsinə baxaq.

Çəri sözü qədim türk yazılarında (*çeri* şəklində) geniş işlənmişdir. XVIII əsr şairlərinin əsərlərində bu sözdən tez-tez istifadə edilməsi onun həm o dövr ümum-xalq dilində, həm də ədəbi dildə işlək olduğunu göstərir: “*Anqasın sancmış çərilər başı*” (Polad), “*Yatmış idim, üstümə töküldü çəri*” (Xəstə Qasım), “*Çəkdi Ümmə xanü Əhməd xan, Cöngətay çəri*” (Vidadi), “*Bir top ilə çərisin dağıtdı*” (Mehmani). *Çəri* sözü klassiklərimizin də dilində işlək olmuşdur. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində igid, qoçaq, cəsarətli adama *çəri* deyilir [6, s.272] ki, bu da *çəri* sözünün “qoşun, ordu” mənası ilə bağlıdır.

Bulmaq feili ən qədim və işlək türk sözlərindən olmuşdur. Həmin söz XVIII əsr Azərbaycan şairlərinin dilində kifayət qədər işlənmişdir: “*Çarə bulunmaz gəlsə yüz loğman indi*” (Bəndə), “*Gəl varalım, yollarını bulalım*” (Sabunçu qız), “*Yaxşı gündə yarü yoldaş çox olur; Yaman gündə heç bulunmaz, yox olur*” (Vidadi). Müasir dilimizdə isə bu söz istifadədən qalmışdır.

Amac (hədəf): “*Xublar işində ki, qıyqac olursan; Anların təninə amac olursan*” (Vidadi). *Amac* sözünü Nəsimi də işlətməmişdir: “*Məni amac edib əynin bu mənidən nişan atdı*”. Ümumiyyətlə, bu sözə yazılı abidələrimizdə çox az-az rast gəlirik. Həmin leksik vahid fars dilində əsl azərbaycanca olan söz kimi qəbul olunur [4].

Daşra (kənar). Bu söz M.H.Ə.Qayıbovun “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuə”sində və Vidadinin şeirlərinin heç bir nəşrində yoxdur. Azərbaycan AMEA Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılan B- 1251/11238 №-li cümgdə isə həmin sözə rast gəlirik: “*Daşra qoymaz o Gəncədən adəmi; Əgər ki, sən bir işarət eylərsən*”. M.Qayıbovun “Məcmuə”sində və Vidadi əsərlərinin

bütün nəşrlərində həmin nümunənin ilk misrası bu şəkildə getmişdir: **“Genə qoymaz o Gəncədən adəmi...”**. Cüng yazılı abidə kimi, “Məcmuə”yə nisbətən qədim olduğundan onu məqsədəuyğun hesab edirik.

Daşra qədim türk sözlərindədir. Türkmən xalqına məxsus XVI-XVII əsrlər “Sayat və Həmrə” dastanının dilində bu söz **taşkarı** kimi işlənmişdir: **“Taşkarı çıxarıb iberin, tidi”**. Orta Asiya təfsirində isə taşra şəklindədir [12,s.291]. Ümumiyyətlə, Azərbaycan klassiklərinin də dilində həmin söz geniş işlənmişdir.

Müasir ədəbi dil üçün arxaik sayılan bu sözə indi də bəzi dialektlərimizdə **daşra, dışarı** şəklində rast gəlirik. XVIII əsr Azərbaycan şairlərinin əsərlərində daşra sözüne nadir hallarda təsadüf olunur.

Sadaq (oxqabı): **“Vidadiyi-xəstə oxu miyandır; Qur şan tər sadağın oxumu yandır”**. Vidadinin dilində rast gəldiyimiz **sadaq** sözü dilimizin ən qədim leksik vahidlərindəndir. Bu sözdən həmin mənada “Kitabi-Dədə Qorqud”da da istifadə olunmuşdur: **“Sadağında səksən oxun vergil mana!”**. Başqa yazılı abidələrimizdə işlənməyi qeyd olunur.

Yəğma (talan, qarət): **“Küllü-varın etdilər taracü yəğma, tarümar** (Vidadi). **Yəğma** sözü də qədim Azərbaycan sözlərindəndir. Bu arxaik leksik vahid Vidadidən əvvəlki bir sıra yazılı abidələrimizdə işlənmişdir. **Yəğma** sözüne XVIII əsr sənətkarlarının dilində təsadüfi hallarda rast gəlirik. Ehtimal etmək olar ki, həmin söz bu dövrdən ədəbi dildə arxaikləşməyə başlamışdır. Azərbaycan dilinin Quba dialektində bu leksik vahiddən düzəldilmiş **yağmalamaq** sözü işlənməkdədir . Müasir türk dilində isə yağma şəklində istifadə olunur .

Tuş (bərabər, oxşar): **Tuş oldu sənə xəstə Vidadi, bu əcəldir, Taydan-tuşdan ixrac eyləmədinmi?** (Vidadi). Hər iki nümunədəki **tuş** sözünün mənaları ümumi mənənin sonralar ikiləşməsindən yaranmışdır. Qədim mənbələri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə bu ehtimal özünü bir qədər də doğruldur: **“Древнетюркский словарь”**da **“tuş”** sözünün **“tən”** (ten) ilə yanaşı işlənərək “bərabər, oxşar, eyni” mənada çıxış etdiyi göstərilmişdir (80). Bir sıra dialektlərimizdə həmin söz “düz” mənəsində işlənəkdədir [4].

Canlı danışıda indi də istifadə olunan **tay-tuş** sözündəki **tuş** sözü də “bərabər, bir şeyə **tay**” mənəsində çıxış edir. Deməli, buradakı **tuş** sözü tay ilə tam sinonimlik təşkil etmişdir. **Tuş olmaq** ifadəsi isə qədim türk yazılarında (**tuş bolmaq** formasında) “rast gəlmək,qarşılamaq” mənəsini bildirmişdir. Ola bilsin ki, həmin ifadə **tay-tuş olmaq** ifadəsinin ixtisarı kimi (yəni, **tay** sözü düşmüşdür) ilk dövrlərdə “bərabər, oxşar olmaq” məzmununu bildirmiş, sonralar həmin mənadan bir qədər uzaqlaşaraq “rast gəlmək, görüşmək” semantikasını kəsb etmişdir. Vidadinin dilində isə **tuş olmaq** ifadəsi daha çox “düçar olmaq, məruz qalmaq” mənəsində işlənmişdir.

Saqınmaq feili qədim türk dillərində iki mənada çıxış etmişdir: 1. Güman etmək; 2. Qorunmaq [13]. **“Qapılarda çox toxuna-toxuna Ömərdən, Osmandan gəzmə saxına”**. Vidadinin dilində bu sözün “qorunmaq, özünü gözləmək” mənəsinə rast gəlirik. Həmin mənadan Füzuli də istifadə etmişdir: **“Saqın, pamal olursan buriyə tək, məscidə girmə”** (Füzuli). Bu mənə Orta Asiya təfsirinin dilində də qeydə alınmışdır [12, s.259].

Ulaşmaq (birləşmək, yaxınlaşmaq): *“Vəfa qıl bir vəfadara, ulaşma hər biiqrarə”* (Vidadi). **Ulaşmaq** arxaik feilinə Vidadinin əsərlərində cəmi bir dəfə təsadüf etdik. Ümumiyyətlə, bu sözün şairin dilində işlənməsi diqqəti cəlb edir. Çünki **ulaşmaq** feilinə XVIII əsrin digər yazılı materiallarında rast gəlmək çətin-dir. Vaqifin qoşmalarında isə həmin söz işlənməmişdir. Bunun əvəzinə əksər hal-larda **yetmək** və bir dəfə **irişmək** feillərindən istifadə olunmuşdur [7, s.331]. Əv-vəlki dövrlərin bir sıra mənbələrində bu sözə rast gəlirik: *“İki illik qələsin yıxdı, ulaşdı zati-yektayə”* (Xətai), *“Ulaşdırmış kəsibərbabi-istehqaqə qurbanın”* (Füzuli), *“Qonaqlıq məhəbbət ilə ulaşmaq səbəbdir”* (“Şühədanamə”).

Bəzi dilçilər qeyd edirlər ki, **ulaşmaq** feilini Füzulidən sonrakı dövrlərdə dilimizdə görmürük. Lakin fakt göstərir ki, həmin feil XVIII əsr ədəbi dilində çox nadir halda olsa da, işlənməmişdir. Maraqlıdır ki, **ulaşmaq** feili XX əsrdə - Sabirin əsərlərində də (**ulğışmaq** şəklində) qeydə alınmışdır [5,s.37]. Müasir ədəbi dili-miz üçün tam arxaik olan bu qədim söz Laçın şivələrində **ulğışmaq** formasında qalmaqdadır: *“Siznən ulğışdığım gün dağıleydi”* [2].

XVIII əsr şairlərinin əsərlərində rast gəldiyimiz sözlərin çox hissəsi müasir Azərbaycan dilində yalnız müəyyən söz köklərində, atalar sözlərində, ifadə və tərkiblərə qalmaqdadır, bəzilərinə isə bədii dildə müəyyən üslubi məqamda isti-fadə olunur. Belə leksik vahidlər **qismən arxaikləşmiş** sözlərdir.

Al. Bu dövr sənətkarlarının şeirlərində bu söz omonim kimi çıxış edərək iki mənada işlənməmişdir: 1. Hiylə, yalan: *“Gündə yüz al eyləyən qəlb qaradan küs-müşəm”* (Vaqif), *“İstəmənam bu dünyanın malini; Qovqasini, fitməsini, alini, Belədir dövrən işi hər gündə bir al eyləmiş”* (Vidadi). 2. Qırmızı: *“Geyinmişən bu gün yaşıldan, aldan; Qorxuram fitmədən, hiylədən, aldan”* (İbrahim bəy), *“Ola tər sinədə al qan ilə ölmək nə müşküldür”* (Vidadi). Bu sözün hər iki mə-nası qədim türk yazılarında qeydə alınmışdır. A.K.Borokov **al** sözündən Orta Asi-ya təfsirinin dilində yalnız “hiylə” mənasında istifadə olunduğunu göstərmişdir [12, s.48]. Həmin sözə klassiklərimizin əsərlərində kifayət qədər rast gəlirik. Bir sıra dialekt və şivələrimizdə (Bakı, Ağdam, Qazax) **al** sözünün “hiylə”, “kələk” mənası qalmaqdadır [10, s.58;163]. Müasir ədəbi dilimizdə isə ikinci arxaik mənə bəzi birləşmələrin (məsələn, **al bayraq, al qan, al şafəq**) tərkibində işlənir.

Bağır (ürək, qəlb): *“Oxuduqca şirin-şirin diliniz; Bağrım olur şana-şana, durnalar! Desən mən zarü giryandan; Vücudu, bağrı büryandan”* (Vidadi). **Bağır**, əslində, “qara ciyər” deməkdir. Bədii əsərlərin dilində isə məcazi mənada-“ürək,qəlb” mənasında işlənməmişdir. Bu sözə qədim türk mənbələrində rast gəlirik. Bir sıra müasir türk dillərində “qara ciyər” və məcazi mənada “sinə”, “ürək”, türk dilində “qara ciyər”, “sinə” və məs. “ürək”, qaraqalpaq dilində yenə də “ürək” və “sinə”, türkmən dilində “qara ciyər” və məcazi mənada “ürək” mənalarını bildirir.

Müasir Azərbaycan dilində **bağır** sözünə yalnız **bağrı qan olmaq, bağrı yarıl-maq, bağrına basmaq** və s. frazeoloji ifadələrin tərkibində rast gəlmək olar. Həmin söz Qazax, Qax, Şəki, Şuşa və Gəncə dialekt və şivələrində müvafiq olaraq “qara ciyər” və “ürək” mənalarında işlənməkdədir [2]. Quba dialektində isə **bağır** sözü-nün hər iki mənası – “ürək” və “döş” mənaları qeydə alınmışdır [8, s.210].

Danla (sabah, səhər): *“Durasan hər axşam, dan qabağında”* (Vaqif), *“Bu gün – danla demə, dövrən deyildir bu qərar üzrə”*. Bu sözə ədəbi dil materialla-

rında iki şəkildə -dan və -danla şəkildə rast gəlirik: **“Danla qızını mənə verəsən! dedi”** (Kitabi-Dədə Qorqud). **“Bu günün fürsətin danlaya verən; Yolunda cahilü nadan deyilmi?** (Xətai) və s.

Müasir dildə **dan** sözünün “sabah”, “sübh” mənası **dan ulduzu, dan namazı** birləşmələrində qalmışdır. Bakı dialektində isə **danna** formasında işlənməkdədir (10, 173).

Oymaq və **ulus** sözləri qədim türk abidələrində “yurd, el, məskən” mənasında işlənmişdir. XVIII əsr sənətkarlarının əsərlərində də həmin mənada çıxış etmişdir: **“Dağlar ulus, oymağı; Əli yardan ayrılanın”** (Səfərli), **“Dağ-daş yanar ulus, oymaq, el ağlar”** (Vidadi. Müasir Azərbaycan bədii dilində **oymaq** və **ulus** sözlərindən xüsusi məqamda, müəyyən üslubi çalarla, həm də çox az hallarda istifadə olunur: **“Muğana su gəlir, Milə su gəlir; Axışıb öz eli-ulusu gəlir”** (S.Vurğun), **“Yasavul göndərib neçə oymağa; Rəiyyət tökülüb aman verməyib!”** (N.Həsənzadə). Qərb qrupu dialekt və şivələrimizdə **oymaq** sözü “yurd” mənasında [1, s.231], Sabirabad, Oğuz, Şəki dialekt və şifələrinə isə “nəsil” mənasında (oymax” şəkildə) işlənir [2].

Varmaq (getmək): **“Səba, əhvalımı bir-bir; Varib ol yarə arz eylə”** (Vidadi). Qədim türk yazılarında **bar-** şəkildə işlənmiş bu arxaik sözə Vidadinin əldə olan əsərlərində cəmi bir dəfə rast gəldik, Vaqifin qoşmalarında da çox az cəmi iki dəfə işlənmişdir [7, s.33]. Həmin dövr sənətkarlarının şeirlərində **varmaq** sözünə o qədər də tez-tez müraciət olunmamışdır. Bütün bunlar onu sübut edir ki, həmin leksik vahid hələ XVIII əsrdən arxaikləşməyə başlamışdır. Lakin ədəbi dilimizin daha qədim dövrlərinə məxsus nümunələrinə nəzər saldıqda **varmaq** feilinin ən fəal sözlərdən olduğunu görürük. **Varmaq** feili müasir ədəbi dilimizdə **var-gəl etmək** mürəkkəb sözünün, **əhəmiyyətinə vurmamaq, ifrata varmaq** ifadələrinin tərkibində qalmışdır. Bu söz Qazax, Tovuz, Şəmkir dialektlərində getmək feili ilə yanaşı işlənir: **“Mən varıf gedərəm”** [2].

Ötmək (oxumaq): **“Açılmaz gülləri, ötmək bülbülü”** (Qərib), **“Açılıb cənnət tək cəmalın güli; Ötər çevrəsində şeyda bülbüli, Xoş nəğmələniüb bülbülişeyda ötər oldu”** (Vidadi). Bu feilin **oxumaq** mənası qədim türk abidələrində qeydə alınmışdır [13]. **Ötmək** feilinin “oxumaq” mənasına bugünkü bədii əsərlərin dilində ara-sıra təsadüf edirik: **“Yolun kənarında çiçəklər, güllər; gecəli-gündüzlü ötən bülbüllər”** (S.Vurğun), **“Söz ara verməmiş ötür tar indi”** (O.Sarıvəlli). Maraqlıdır ki, həmin mənə digər müasir türk dillərində göstərilməmişdir.

Sürmək (qovmaq): **“Allah muradını versin o yarın; Rəqibi kuyindən sürsün o yarın”** (Vaqif), **“Sürmə mən Məcnuni qapundan, ey Leyliyi-dəhr... Məndi-gindən tez-tez düşürən fələk; Belə qoymaz, bir gün sürər, ağlarsasn”** (Vidadi). Bu feilin Vaqifin dilində “qovmaq, uzaqlaşdırmaq” mənə semantikasında çıxış etməsi onun dialekt və şivələrimizdə indi də yaşayan “sürgün etmək”, “qovmaq” mənası [9, s.21] ilə əlaqədardır. Bu sözün XII-XIII əsr Orta Asiya təfsirinin dilində [12, s.279] bu mənada işlənməsi mənasının köklərinin daha qədimlərə getdiyini sübut edir. **Sürmək** sözündən düzəlmiş **sürülmək** feilinin Nəsiminin dilində də “qovulmaq”, “aradan çıxmaq” mənasında çıxış etməsi məlumdur [3, s.279].

Sürmək feilinin həmin mənaları bugünkü Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik sayılır, lakin müasir tatar və başqırd ədəbi dillərində hazırda da işlənməkdədir.

Qut (can): “*Ol gün ki, hümmətin çəkiliş səfi... Qutun qurur, gözün durar, ağlarsan*” (Vidadi). Bu sözün klassiklərimizin dilində göstərilən mənada işlənməsinə rast gəlmədik. Həmin leksik vahid müasir Azərbaycan dilində danışığ dilinə məxsus olan *matı-qutu qurumaq* ifadəsində qalmaqdadır.

XVIII əsr şairlərinin dilində **qut** sözünün *mat* ünsürü (bircə, *mat* “üz” mənalı *bət* sözünün –fonetik variantıdır) olmadan işlənməsi təsadüfi deyildir. Belə ki, **qut** sözü ilə əlaqədar, dilimizin müasir dövründən başlayaraq daha qədim dil faktlarını diqqətlə izlədikdə maraqlı bir mənzərənin şahidi oluruq; bu söz daha qədim dövrlərdə müstəqil şəkildə işlənərək “can” (душа, жизненная сила) mənasını bildirmişdir: maldın *kudun* uzut alıp pardı (дух умершего унес жизненную силу, скота), *kudu* çıxdı (он потерял притутствие – 15, 990,991). Başqa sözlə, bu faktı “qədimə doğru istiqamət” baxımından belə ifadə etmək olar: *matı →qutu qurumaq →qutu qurumaq → qut*.

Bir sıra müasir türk dillərində “xoşbəxtlik,rahatlıq” mənalı *kot, kut* ilə yanaşı, “can” (душа, жизненная) mənalı *kot, kut* sözü də işlənir.

Tədqiqat göstərir ki, XVIII əsr sənətkarlarının dilində işlənmiş leksik arxayimlərin, demək olar ki, hamısı ümumtürk səciyyəlidir. Bu sözlərin əksəriyyəti canlı danışığda və dialektlərimizdə bu gün də işlənməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967.
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I c., Ankara, 1999
3. Qəhrəmanov C.V. Nəsimi “Divan”ının leksikası. Bakı, 1970.
4. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1966
5. Məhərrəmov R.C. Sabirin dili. Bakı, 1976.
6. Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1962
7. Rzazadə M.M. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dili tarixinə aid materiallar. Bakı, 1961.
8. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı, 1961.
9. Rüstəmov R.Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxayikləşmiş feillər. – “Dilçilik məcmuəsi”, Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, XVIII cild, 1963.
10. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968.
11. Асланов В.И. Историческая лексикология азербайджанского языка (проблема реконструкции). Докторская диссертация. Баку, 1973.
12. Бороков А.К. Лексика среднеазиатского тифсира XII-XIII вв. М., 1963
13. Древнетюркский словарь. Л., 1969
14. Турецко-русский словарь. М., 1977

Summary

Some peculiarities of archaic words used written materials of the XVIII century

In the article, the archaic word used in the written materials of the XVIII century are analyzed. Investigations show that in the works of the artists of this century the words of spoken language, along with the words of the literary language, from the view point of the modern language, among these archaic words a number of old Azerbaijani words were used as well. Such lexical units in the specimen, written in the classic style are more. We can say that all these archaic words are the words of Turkic character. Most of these words are used even today in the vivid speech and dialects.

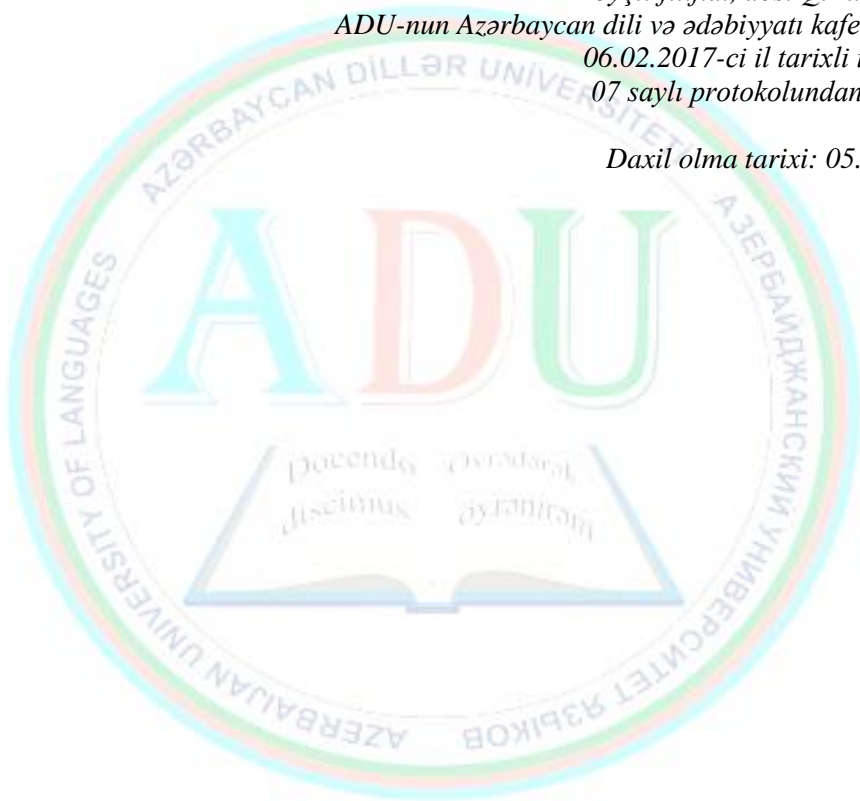
Резюме

Некоторые особенности архаических слов, использованных в письменных материалах XVIII века

В статье ведется разбор архаических слов, использованных в письменных материалах XVIII века. Исследование показывает, что в произведениях этого периода наряду со словами живой разговорной речи и лексическими единицами литературного языка, использовались некоторые устаревшие, с точки зрения современного языка, азербайджанские слова. Таких лексических единиц в образцах классического стиля сравнительно больше. Можно сказать, что все эти лексические архаизмы общетюркского характера. Большинство этих слов используются в разговорной речи и диалектах азербайджанского языка в настоящее время.

Rəyçi: fil.f.d., dos. Q.Rüstənova
ADU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
07 saylı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 05.04.2017



fil.f.d., dos. Kəmalə Cəfərova
ADU

DİL ƏLAQƏLƏRİ ZƏMİNİNDƏ LEKSİK İNTERFERENSİYA

Açar sözlər: *interferensiya, ana dili, ikinci dil, leksik vahidlər, leksik interferensiya*

Keywords: *interference, native language, second language, lexical units, lexical interference*

Ключевые слова: *интерференция, родной язык, второй язык, лексические единицы, лексической интерференция*

Yaşadığımız dövr özünün bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir və diqqəti cəlb edir. Müstəqillik qazandığımız indiki dövrdə vətəndaşlarımız öz dar mühitlərindən kənara çıxmağa başlamış, daha geniş ünsiyyət imkanları meydana gəlmişdir. Bu cür imkanların həyata keçirilməsi ünsiyyətdə onların müvafiq dillərdən istifadə etmələrini tələb edir. Məhz buna görə də hazırki dövrdə təkcə ana dilinə mükəmməl yiyələnmək deyil, bir neçə xarici dili bilmək zərurəti meydana çıxır. İkinci və sonrakı dillərə yiyələnmək müasir dövrün hər bir adamı üçün əvəzolunmaz nemətdir. Həmin dillərə yiyələnməklə insanlar təkcə ünsiyyət yaratmaqla kifayətlənmirlər, həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın mədəniyyəti, adət və ənənələri ilə bilavasitə tanış olmaq imkanı əldə edirlər.

İkinci dilin öyrənilməsi zamanı daha qabarıq şəkildə leksik interferensiya özünü göstərir. Dilin leksik səviyyəsində özünü göstərən dillərarası interferensiya ikinci dili öyrənən adamın şüurunda iki dilin uyğun gəlməyən leksik mənalarnı eyniləşdirmək nəticəsində baş verə bilər. Ona görə də artıq belə bir fakt mübahisə doğurmur ki, ikinci dilin öyrənilməsi zamanı ana dilinin leksik-semantik, qrammatik sistemi ciddi şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Mütəxəssislərin apardıqları tədqiqatlar və müşahidələr göstərir ki, eyni leksik-semantik sahəyə mənsub leksik vahidlərin və eləcə də onlara xas olan linqvistik kateqoriyaların məna tutumlarının bir çox hallarda uyğun gəlməməsi obyektiv gerçəkliyin hər bir dildə müxtəlif cür ifadə olunmasının təzahürüdür. Bunu aydın görmək üçün dil faktına müraciət edək. Məsələn, rəng bildirən sifətlərin semantikasını ingilis və Azərbaycan dillərində demək olar ki, bir-birinə çox yaxındır (məsələn, *red* – qırmızı, *green* – yaşıl, *yellow* – sarı və s.). Bununla belə, semantikasını əsasən oxşar olan bu sahələrdə də tam eynilik yoxdur. Məsələn, ingilis dilindəki *blue* sözünün ifadə etdiyi məna Azərbaycan dilində semantik tutumu müxtəlif olan iki sözlə - *“mavi”* və *“göy”* sözləri ilə verilə bilər. Aydındır ki, Azərbaycan dilinin daşıyıcıları üçün bu sözlər ayrı-ayrı rəngləri bildirməklə, onların obyektiv şəkildə mövcud olduğunu da göstərir. Eyni fikri Azərbaycan dilindəki *“sürmək”* felinin ingilis dilində *drive* və *ride* kimi qarşılıqlı olan fellər haqqında da demək olar. Məlumdur ki, belə hallarda Azərbaycan dilində bu fellərin semantikasını digər sözlərin cəlb edilməsi ilə dəqiqləşdirilir: *“Maşın sürmək”*, *“at sürmək”*. Ona görə də bu kimi hallarda leksik-semantik interferensiya özünü göstərir.

Mənanın eyniləşdirilməsindən irəli gələn interferensiya hadisəsinin xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Bunlar-

dan psixoloji aspektdə aparılan tədqiqat işlərindən N.V.İmedadzenin tədqiqatını göstərmək olar [4,s.130].

N.İmedadze orta məktəbin yuxarı sinif şagirdləri üzərində apardığı tədqiqat işlərinin birində məhz “mənani eyniləşdirmənin” leksik interferensiya üçün əsas olduğunu aydınlaşdırmışdır.

N.İmedadze “mənani eyniləşdirmənin” iki formada getdiyini aşkara çıxarmışdır. Birinci halda ana dilindəki çoxmənalı sözlərin təsiri altında ikinci dildə səhvlər meydana gəlir. Şagirdlərə elə gəlir ki, əgər ana dilində eyni sözlə müxtəlif mənaları ifadə etmək mümkündürsə, deməli öyrənilən dildə də eyni yolu getmək olar. Bununla əlaqədar baş verən səhvlərin N.İmedadze nitq səviyyəsində leksik interferensiya hadisəsinə aid etmişdir. Bu kimi halları ingilis dilinin tədrisi zamanı da müşahidə etmək olar. Məsələn, şagird ana dilində işlənən çoxmənalı “oxumaq” sözünə istinad edərək ingilis dilində “study” əvəzinə “read” işlədir. *I study at a medical school* əvəzinə *I read at a medical school* işlədir. Müəllifin fikrincə bu cür interferensiyanın qarşısını almaq üçün qavrayış zamanı ana dilindəki çoxmənalı sözlərin müxtəlif mənalarını fərqləndirməyi təmin etmək lazımdır. Ona görə də burada ana dili ikinci dildə qarışdırılan sözlərin müqayisəsini verməyi və ana dilinə istinad etməyi zəruri hesab etmişdir.

N.İmedadze müəyyənləşdirmişdir ki, ikinci dilin sematik quruluşunun ana dili quruluşu ilə əvəz edilməsi zamanı özünü göstərən ikinci tip çətinlik o zaman meydana gəlir ki, öyrənilən ikinci dildə ana dilinə nisbətən hadisələri ifadə edən simvollar daha çox olsun. Müəllif bu cür çətinliyi daha mürəkkəb çətinlik hesab edir və onu dekotatlar səviyyəsində leksik interferensiya adlandırır. İkinci dilin mənimsənilməsi zamanı bir neçə korrelyatı olan ana dili sözünün dekotatlarını dəqiq,fərqləndirilmiş şəkildə qavramamaqdan irəli gəlir. Bu zaman ana dilinə və onun dekotatlar sistemə istinad etmək imkanı aradan çıxır. Ona görə də müəllif belə bir fikir gəlir ki, dekotatlar səviyyəsində leksik interferensiyanı aradan qaldırmaq üçün gerçəkliyi, gerçək münasibətləri yeni yolla əks etdirməyin mənimsənilməsinə diqqət yetirmək lazımdır [4, s.131].

İkinci dili öyrənən zaman baş verən leksik interferensiya daha geniş səbəblərlə bağlıdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlara və bilavasitə apardığımız müşahidələrə, müəyyənləşdirici eksperiment materiallarına istinad edərək onu doğuran səbəblərin üzərində dayanaq.

Bu sahədə tədqiqat aparən alimlər (E.Axunzyanov, M.Qorifullina və b.) belə bir qənaətə gəlmişlər ki, ikinci dilin öyrənilməsi zamanı leksik interferensiyanın meydana gəlməsinin birinci əsas səbəbi hələ hər iki dilə mükəmməl yiyələnməyən dövüdə dilin təfəkkürdən ayrılmasının baş verməsidir. Adətən uşaq onu əhatə edən gerçək aləmdəki cisim və hadisələri ana dilində verilən anlayış kateqoriyalarında qavrayır, fikri fəaliyyətin əməli quruluşuna yiyələnir. Məhz buna görə də idrak fəaliyyətinin həm məzmunu, həm də üsulları ən çox ana dilinə yiyələnməkdən, onun leksik–sematik və sturktur qanunauyğunluqlarını mənimsəməkdən asılı olur [1, s.96].

Məlum olduğu kimi, ana dilinin mənimsənilməsi bilavasitə uşağın təfəkkürünün inkişafı ilə sıx əlaqədə baş verir. O, eyni vaxtda həm fikirləşməyi, həm də danışmağı öyrənir. İkinci dilin öyrənilməsi prosesində bu vəziyyət dəyişir. Xüsu-

silə sonradan yaranan ikidillilik şəraitində tamamilə başqa hal müşahidə olunur. Artıq ana dilində, onun leksik və qrammatik quruluşuna yiyələnmiş adam (şagird, tələbə) artıq həmin dilin əsasında, həmin formada ifadə olunan təfəkkürə malik olur. Məhz buna görə də ikinci dilə mükəmməl yiyələnmiş adam həmin dildə danışarkən əvvəlcə öz fikrini ana dilində qurur, sonradan isə ikinci dildə onu əks etdirmək üçün söz və ifadələr axtarmağa cəht göstərir, bu zaman bir növ ana dilindən uzaqlaşır. Nəticədə belə bir qənaətə gəlmək olur ki, belə şəraitdə idrak prosesi ana dilinin, ünsiyyət (kommunikativ) prosesi isə ikinci dilin əsasında başa çatır.

İkidillilik sahəsində tədqiqat aparən alimlər məhz bu amildən çıxış edərək belə bir qənaətə gəlirlər ki, belə halda dil təfəkkürdən ayrı düşür. Həmin cəhəti ikinci dilin öyrənilməsində özünü göstərən interferensiyanın qnesoloji səbəbi kimi qəbul edirlər [3, s.15].

Dillərarası leksik interferensiyanı doğuran ikinci qrup səbəblərə gəldikdə bunu dillərin özünəməxsus xüsusiyyətlərilə bağlamaq lazım gəlir. Tədqiqatçılar bu cür amillər sırasına leksik mənənin milli özünəməxsus xüsusiyyətlərini aid edirlər,

leksik mənənin milli özünəməxsus xüsusiyyətləri hər şeydən əvvəl, bununla xarakterizə olunur ki, mənəca eyni olan sözlər ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif vəziyyətə malik olur, onlarda eyni funksiya yerinə yetirilmir, daha doğrusu hər bir dildə bu sözlər özünəməxsus funksiyaya malik olur. Məhz buna görə də həmin sözləri tamamilə eynimənalı söz kimi qəbul etmək olmaz.

Hətta iki dildə sözün əsas mənəsi eyni olduqda belə, onların leksik sistemdəki yeri, mövqeyi heç vaxt bir-birinə uyğun gəlmir.

Bununla əlaqədar olaraq mütəxəsislər göstərilər ki, bir dildən başqasına keçmək bir “yarlıqın” əvəzinə sadəcə, mexaniki olaraq başqasını “yapışdırmaq” demək deyildir. Əksinə, çox hallarda təkcə eyni şeyin müxtəlif təsvirilə rastlaşırıq, hətta fikri ifadə etmək üçün elə müxtəlif faktlarla, hallarla rastlaşırıq ki, tamamilə eyni olmayan fikrin yaranmasına səbəb olur. Bu isə təkcə cisim, hadisə və münasibətlərdə müxtəlif cəhətləri göstərməyə məcbur etmir, eyni zaman gerçəkliyin müəyyən elementlərini müxtəlif şəkildə təsnif etməyə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Ахунзянов Э.М. Двужычие и лексико-семантическая интерференция. Казань, 1978 – 147 с.
2. Взаимодействие языков в процессе обучения. Вильнюс, 1971.
3. Выготский Л.С. Мышление и речь. М., 1976
4. Imedadze N. On the psychological nature of child speech formation under conditions of exposure to two languages. *International Journal of Psychology*, 2, (1967). 129–132.

Summary

Lexical Interference in the Context of Language Contact

The paper relates to the issues of lexical interference in the context of language contact. It is noted that interference appears on all the levels of language, but the lexical one is most subject to interference since the lexical system of any language is “open” and less structured than the others. The main reason for lexical interference is a national identity of lexical meanings. The study of the phenomenon of lexical interference in the students’ speech showed that when learning a new language, interference effects of

mother tongue can be observed in the vocabulary both in the understanding and use of the second language.

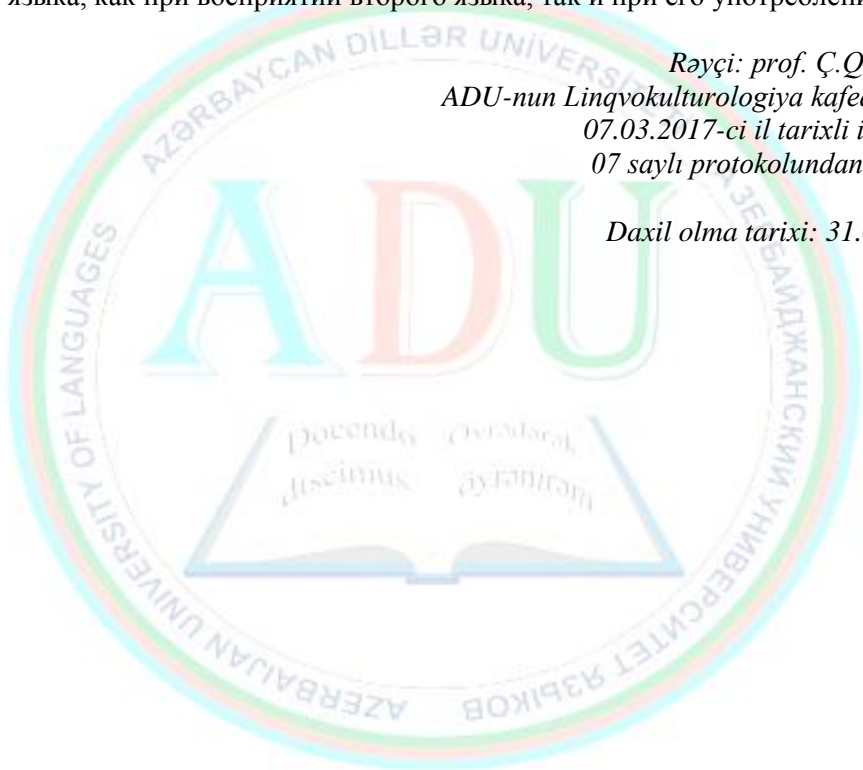
Резюме

Лексическая интерференция в условиях языкового контакта

В статье говорится о вопросах лексической интерференции в условиях языкового контакта. Отмечается, что интерференция проявляется на всех уровнях языка, но лексический уровень является наиболее подверженным интерференции, поскольку лексическая система любого языка является «открытой», менее организованной по сравнению с другими системами. Основной причиной лексической интерференции является национальное своеобразие лексических значений. Изучение явления лексической интерференции в речи студентов показало, что при изучении нового языка в сфере лексики наблюдается интерференционное воздействие родного языка, как при восприятии второго языка, так и при его употреблении.

*Rəyçi: prof. Ç.Qaraşarlı
ADU-nun Linqvokulturologiya kafedrasının
07.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.03.2017



Сабина Поладова
АУЯ

К ПРОБЛЕМЕ ОПИСАНИЯ СООТНОШЕНИЯ ВАРИАНТОВ И ИНВАРИАНТОВ

Ключевые слова: фонема, вариант, фон, речь, вариантность, система, норма

Açar sözlər: fonem, variant, fon, nitq, variativlik, sistem, norma

Keywords: phoneme, variation, phone, speech, variance, system, norm

Человеческая речь непрерывна, т.е. она представляет собой континуум, поэтому в процессе речи неизбежно влияние звуковых единиц друг на друга. В речевом потоке проявляется коартикуляция [1, с.249], суть которой заключается в следующем - одновременное произношение элементов, принадлежащих различным звукам, которая приводит к взаимному перекрытию границ сегментных единиц. В синтагматике, т.е. в реализации все структурные единицы языка постоянно находятся в процессе модификации.

Реализация фонемы в речи обуславливается правилами функционирования языковой системы и регулируется самой системы. Выявленные звуковые единицы в ходе синтагматического анализа, сводятся к ограниченному набору инвариантных единиц (фонем) в результате парадигматической идентификации.

Особенный интерес для современной лингвистики представляют факторы, обуславливающие вариативность языков. Учитывая теоретической значимости этой проблемы для лингвистики, Г.В.Степанов отмечал, что эволюция языка и его форм с учетом их социальных функций заслуживает самого пристального внимания и может стать объектом отдельного направления исследований [2, с.289]. Однако по сей день явление вариативности рассматривается в основном как свойство языка, которое сводится к созданию в процессе его развития под воздействием внутрисистемных или экстралингвистических факторов [3, с.35-36]. По Г.В. Степанову, «вариативность языка есть проявление процесса эволюции и ее результатов, с одной стороны, и с другой - тот материально-идеальный субстрат, который служит основой направленных изменений языка в развивающемся обществе» [2, с.289], категория вариантности рассматривается нами как существенное и необходимое свойство языка и его единиц и анализируется как функциональная характеристика системы.

В.М.Солнцев предлагает понимание вариативности как «общего свойства языковой системы, способ существования и функционирования всех без исключения единиц языка, обнаруживающего специфические черты в пределах каждого уровня» [4, с.31]. Она (вариативность) пронизывает весь язык, его систему и ее реализацию в речи. Функционирование языковой системы как единого целого определяется конкретным набором ее свойств. Вариативность языковых средств - неотъемлемое и фундаментальное свойство функциониро-

вания языковых систем. Языковая система устроена таким образом, что каждая ее единица функционирует в виде одного из своих вариантов, специфика которых определяется уровнем, к которому принадлежит данная единица.

Варьирование структурных единиц языка в большей или меньшей мере обоснованное отступление от норм. На наш взгляд, главной причиной расхождений при определении варианта является то, что проблема варьирования чаще всего решается через установление соотношения вариантов и нормы, которая также определяется лингвистами по-разному. Мы исходим из того, что нормативность и вариантность языка как взаимообуславливающие категории, которые обеспечивают как развитие языка, его адаптацию к конкретным социальным условиям, так и его относительную стабильность во времени и пространстве. Норму можно определять как уровень языка, на котором представлены варианты инвариантных единиц, что обеспечивает возможность характеристики языка как системы, тенденциями развития которой являются сохранение преемственности между временными вариантами, универсальность, изменчивость, вариантность, необходимость обеспечения потребностей говорящих в разных коммуникативных ситуациях.

Одним из наиболее существенных свойств естественных знаковых систем, к которым относится и человеческий язык является способность к постоянному изменению. Вариантность языка в историческом плане является следствием языковой эволюции вследствие взаимодействия внешних и внутрисистемных факторов. Предпосылки вариантности языка заложены как в самой внутренней природе языка, так и в социально-исторических формах его существования.

Сущность человеческого языка проявляется в оппозиции «инвариант-вариант»: язык вообще проявляет себя в виде конкретных языков, а языки - в виде вариантов, которые именуются формами существования. И является необходимой, поскольку мир не может быть описан одним языком, а разнообразие форм существования одного языка является ключом к постижению закономерностей функционирования и развития языка в целом. И категория вариантности в этом случае определяется как универсальная категория языка, обеспечивающая его развитие и функционирование в различных условиях, вследствие чего ее исследование в нашей работе опирается на положения антропоцентрической лингвистики, социолингвистики, функциональной типологии.

Категория вариантности является важной для понимания онтологической сущности языка как компонента социума, так как она лежит в основе изменчивости и развития языка. Исходя из этого, установлено, что способность к непрерывной эволюции и связанная с ней вариантность есть одна из важнейших характеристик языка. Она является следствием функционирования и эволюции языка, дивергентных и конвергентных тенденций в историческом аспекте, влияния совокупности экстралингвистических и внутрилингвистических условий.

Итак, варьирование - процесс, ведущий к образованию вариантных единиц или форм языка и обеспечивающий развитие языка; вариантность -

ставляется абстракцией, прямо не связанной с конкретной реализацией той или иной языковой единицы.

Инвариант относится к явлениям языкового плана как некая синтезированная, но оформленная по законам данного языка единица того или иного языкового уровня и поэтому одинаково употребительная как категориальный субститут в любом из соответствующих контекстов. В этом понимании инвариант столь же материален, что и каждый из вариантов его реализации.

Литература

1. Вейсялли Ф.Я. Вариативность гласных фонем современного немецкого языка (экспериментальные и теоретические проблемы) // F.Y.Veysəlli. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 2009, s.249
2. Степанов Г.В. К проблеме языкового варьирования. Испанский язык Испании и Америки. Изд. 2-е, стереотипное. М.: Едиториал УРСС, 2004, с. 289
3. Словарь социолингвистических терминов (под ред. В.Ю.Михальченко). М.: Институт языкознания РАН, 2006, с. 35-36
4. Солнцев В.М. Вариантность как общее свойство языковой системы // Вопросы языкознания. №2, 1984, с. 31
5. Торсуев Г.П. Константность и вариативность в фонетической системе (на материале английского языка) АН СССР, Ин-т языкознания. М.: Наука, 1977
6. Торсуев Г.П. Проблемы теоретической фонетики и фонологии. ЛКИ, 2008.
7. Шахбагова Д.А. Фонетическая система английского языка в диахронии и синхронии. На материале британского, американского, австралийского, канадского вариантов английского языка. М.: Фоллис, 1992

Xülasə

Variant və invariant münasibətlərinin təsviri probleminə dair

Məqalə dilçilikdə variant-invariant münasibətlərinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Məqalədə problemlə bağlı linqvistik mənbədəki fikirlərin problemlə bağlı icmalı verilir. Dilin fundamental xüsusiyyəti kimi səciyyələndirilən varitivlik dil vahidlərinin sintaqmatikada reallaşmasında özünü büruzə verir. Danışığ aktında norma səviyyəsində reallaşan variantlar fiziki cəhətdən fəqlənsələr də, invarianta xas olan ümumi əlaməti özlərində qoruyub saxlayırlar.

Summary

On the description problem of variant and invariant relations

The article deals with the investigation of varian-invariant relationships. The survey of the opinions in linguistic sources connected with the mentioned problem is given in the article. Variation, which is characterized as a fundamental feature of a language reveals itself in the realization of language units in syntagmatics. In speech acts, though the variants realized at the level of norm differ physically, they preserve in themselves the general features belonging to invariants.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. Ə.Cəfərov
ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 04.04.2017

д.ф.ф., доц. Малахат Велиева

АУЯ

E-mail: malahat.06@mail.ru

О СЕМАНТИЧЕСКОМ ТИПЕ ВАРЬИРОВАНИЯ МОРФЕМ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Ключевые слова: билингвизм, морфема, семантический тип, варьирование

Açar sözlər: bilingvizm, semantic növ, variasiya

Keywords: bilingualism, semantic type, variation

При исследовании билингвизма необходимо учитывать фонетическую, лексическую, синтаксическую, в том числе и морфемную структуру родного и изучаемого языка. По мнению западного лингвиста М.Зиммермана, значения сложных высказываний, таких как предложение, например, исходят из значений их составляющих элементов (слов, функциональных морфем и т.д.), очевидно, каждый язык обладает своими средствами выражения и отличается степенью выразительности и формальными способами для описания когнитивных предметов [6]. Ввиду этого двуязычные индивиды сталкиваются со значительными трудностями при использовании второго языка, что наиболее ярко выражено на морфемном уровне языка.

При билингвизме неизбежно явление интерференции, которое является значительным психолингвистическим процессом при языковом контактировании.

Как известно, морфема - это двусторонняя единица языка, одной стороной которой является экспонент, то есть план выражения или означающее, другой же стороной этой языковой единицы является план содержания, означаемое или семантика морфемы. Ввиду этого, варьирование морфем наблюдается как в плане выражения, иначе говоря, экспонентное варьирование, так и в плане содержания, то есть семантическое варьирование, что означает полисемию морфемы, аналогичной полисемии лексических единиц.

Семантический анализ морфем является одной из непростых задач морфемики. В лингвистике дается определение морфемы как минимальной значимой единицы языка, хотя на практике мы сталкиваемся с морфемами, лишенными семантического признака, выполняющими функции вставок, связок между другими морфемами, которые имеют специальное название – интерфиксы. Это могут быть гласные или согласные, соединяющие две морфемы: корневую и аффиксальную, как ,например, в азербайджанском языке «рага» (деньги) – «рагам» (мои деньги) – «раган» (твой деньги), а также интерфиксы, соединяющие две корневые морфемы в сложных словах, как в русском языке – водо-провод, пар-о-воз, в азербайджанском языке «sam-о-var» (самовар), и т.д.

Все же, хотя и интерфиксы не имеют конкретного семантического содержания, их можно подразделить на морфемы, соединяющие корневые морфемы в сложных словах и морфемы, соединяющие корневые и аффиксаль-

ные, и по этим признакам распознавать их с грамматической точки зрения. Из этого следует, что интерфиксы обладают своеобразной структурной функцией и в некоторых случаях определенным грамматическим значением. Например, в азербайджанском языке «saralmaq» (желтеть) – «saraltmaq» (желтеть).

С определением морфемы как «минимальной единицы, обладающей семантической и грамматической функцией», мы сталкиваемся и в английском языкознании, где союзы, предлоги, артикли и местоимения относятся к разновидности свободных морфем, функциональным морфемам (например, «and, but, when, because, on, near, above, in, the, that, if»), так как практически невозможно вносить в язык новые функциональные морфемы, которые определяются как «закрытый» класс слов [5, с.75].

В современном русском языкознании морфемы рассматриваются как единицы семантического уровня, и полагается, что различные типы морфем выполняют разные функции, обладая разнообразными типами значений [2, с. 11]. Как видно из определений, лингвисты подходят к изучению морфемы с его семантической стороны, так как, учитывая семантические особенности морфем вполне возможно определить предел их варьирования и разграничить их экспонентную и семантическую стороны.

Говоря о формальном, экспонентном и семантическом типе варьирования слова, лексической единицы и в то же время морфологической, если это корневая морфема, З.М.Богословская различает также «формально-семантический тип варьирования, который она считает промежуточным типом и относит его к переходной зоне между тождественностью и нетождественностью слова, близкого к разным словам на примере вариантов слова «пасха» и «паска»: «Масленку, паску [1] справляли: и котлеты, и масло, и пельмени, и выпивка. Паску (2а) стряпали, яички набивают, масло коровно кладут. Состряпашь, сбивашь белыш (желтыш не надо: он ить падат) и пасхи (2б) мажешь, где пасха 1 - пасха 2б – лексико-семантические варианты слова, паска 2а – пасха 2б – формальные варианты слова, пасха 1- паска 2 а – формально-семантические варианты слова [3, с.59].

Формально-семантический тип варьирования встречается также в английском языке (например, «think» – думать, «sink» – тонуть, погружаться в воду, «bat» – летучая мышь, «bag» – сумка и т.д.) и в дальнейшем требует основательного исследования и детального изучения в отрасли общего языкознания – вариантологии.

Проблема формального, семантического и формально-семантического варьирования является наиболее актуальной на таких языковых уровнях как фонемный, морфемный и лексемный уровни и требует научно-обоснованного и тщательного изучения в различных направлениях современного языкознания – в славяноведении, германистике, тюркологии и других отраслях.

Отечественный лингвист Ф.Я.Вейсялли провел тщательный семантический анализ азербайджанского, английского, немецкого и русского языков, указывая на наличие омосемии морфем в случае, когда при функциональном единстве нет формальных связей между вариантами одной морфемы, в то время как у суффиксальных морфем наблюдается развитие омонимии

мии, как, например, в азербайджанском языке /duzlu/ (соленый) – морфема, означающая качество еды и /bakılı/ (бакинец) – морфема, обозначающая происхождение индивида; в английском языке /fisher/ (рыбак), морфема «-er», служащая для обозначения профессии человека и /longer/ (длиннее), та же морфема «-er», но уже с иным семантическим содержанием, обозначающим сравнительную степень простых односложных прилагательных в английском языке [4, с.12].

Омосемными же могут считаться морфемы с одинаковым семантическим содержанием, а формально отличающиеся друг от друга. Как, например, в явлениях интерференции, обусловленных семантическим варьированием морфем «-ed» и «-ness» в английской речи студентов-азербайджанцев в таких случаях как «hatness» вместо «hatred» (ненависть). В данном случае экспонентная сторона морфем резко отличается, хотя с семантической точки зрения обе морфемы «-ed» и «-ness» служат для образования существительных. Ввиду этого наблюдается явление интерференции в речи билингов, иначе говоря, отождествление двух морфем, употребляющихся для образования существительных.

При профессиональном обучении иностранному языку непременно следует учитывать вариативность, возможные в определенной функциональной системе чередования языковых единиц, в зависимости от ситуации и контекста их реализации в языке не только на морфемном, но и на всех остальных уровнях языковой структуры.

По мнению Ф.Я.Вейсялли, «варьирование единиц разных уровней подчиняется собственным внутри уровневым законам и регулируется системой данного языка» [1, с.215]. На самом деле, варьирование объясняется только лишь внутренними законами каждого языка, обуславливается строем, типом и грамматической характеристикой языка. Речь билинга, говорящего на иностранном языке, на втором приобретенном языке, учитывающего морфемное варьирование и правильно подбирающего необходимые морфемы при построении определенных грамматических форм, безусловно звучит аккуратной.

С этой точки зрения изучение вариантности морфем является немаловажным в обучении иностранному языку и предупреждении потенциальных явлений интерференции, обусловленной их экспонентным и семантическим варьированием. Принятие во внимание возможных явлений интерференции при преподавании и изучении иностранного языка дает возможность предупредить ошибки, отклонения от нормы, свести их количество к минимуму, и, следовательно, облегчить процесс обучения, что отвечает современным требованиям, предъявляемым к методике преподавания иностранных языков.

Литература

1. Veysəlli F.Y. Seçilmiş əsərləri. II cild: Избранные труды. - Баку, Мутарджим, 2014, 524с.
2. Александрова О.В., Комова Т.А. Современный английский язык. Морфология и синтаксис. М., Академия, 2007, 224с.

3. Богословская З.М. Существует ли формально-семантическое варьирование слова?// Вестник ТПУ (TSPU Bulletin), 2011, 9(111),с.57-60.
4. Вейсялли Ф.Я. Экспонентное и семантическое описание морфем.// Türkologiya, № 1, АМЕА, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2013, s. 7-8
5. Yule George. The study of language. Cambridge University Press, 1996, 294p.
6. www.ling.uni-potsdam.de

Xülasə

İngilis və Azərbaycan dilində morfemlərin semantik variasiya növü haqqında

Məqalə morfemlərin semantik əvəzlənmə növündən bəhs edir. Xarici dilin öyrənilməsində və tədrisində dilin müxtəlif strukturlarının, yəni fonetik, leksik, sintaktik və o cümlədən də morfeim strukturunun tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xarici dili tədris edən mütəxəssis ingilis və azərbaycan dillərində morfeimlərin semantik variasiya növü, morfeimlərin omosemiyası barədə kifayət qədər məlumatlı olmalı və qaçılmaz olan morfeim səviyyəsində potensial interferensiya hadisəsini müəyyən dərəcədə proqnozlaşdırma və qarşısını ala bilər.

Summary

The issue of semantic type of morpheme variation in the English and Azerbaijani languages

The article deals with semantic type of morpheme variation. The research of the morphemic structure of the language as well as the other structures, such as phonetical, lexical, syntactic, is of special value in learning and teaching of the foreign language. A specialist teaching the foreign language, should be aware of semantic type of morpheme variation and homosemy in the English and Azerbaijani languages, to be able to predict and prevent to some extent potential phenomena of interference at the morphemic level.

Rəyçi: fil.f.d.A.Quliyeva
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
28.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 18.04.2017

Tamilla Abdullayeva
Ruqiyyə Mirzəyeva
ADU

BƏZİ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: semantika, atalar sözləri, sabit söz birləşmələri

Keywords: semantics, proverbs, bound word combination

Ключевые слова: семантика, пословицы, устойчивые словосочетания

Frazeologiya dilçiliyin müxtəlif sahələrini tədqiq edən bir çox alimlərin – leksikoloqların, üslubiyatla məşğul olanların, qrammatika ilə məşğul olanların, həmçinin folkloşünashlığın həmişə maraq dairəsində olmuşdur (baxmayaraq onların hər biri fərqli bucaq altında frazeologiyaya yanaşırlar).

XIX əsrin əvvəllərinə qədər sabit söz birləşmələri, bir qədər sonra idiom kimi mövcud olan və bu aspektdə tədqiq olunan hazır ifadələr sonralar yunan mənşəli “frazeologiya” termini ilə əvəz olunur, hazırda isə bu fraza (phrases) ifadə, təbir, loqia (logos) anlayış, təsəvvür, elm, təlim, məfhum kimi izah olunur.

Frazeologiya çox dilçiləri maraqlandırmış, bir çox tədqiqat işləri aparılmış, monoqrafiyalar nəşr olunmuşdur. O, cümlədən həm ingilis, həm də Azərbaycan dilindən, bəhs edən alimlərimiz də həmişə frazeologiyaya xüsusi maraq göstərmişdir. İngilis dili öz frazeoloji zənginliyinə görə digər dillərdən geri qalmadığı kimi Azərbaycan dili frazeologiyası da çox zəngindir. Bu zənginlik qeyd etməliyik ki, frazeologiya sahəsində aparılan az-çox tədqiqat əsərlərində də özünü göstərir.

Məlumdur ki, dilçilik tarixində gənc bir sahə hesab edilən və əksər dilçilər tərəfindən sabit söz birləşməsi adlandırılan frazeoloji vahidlər qədim zamanlardan diqqəti cəlb etmişdir. Belə sabit birləşmələr hətta antik filosofların əsərlərində öz əksini tapmışdır və orada daha maraqlı faktlar vardır. Məsələn, Aristotel dildə işlənən metaforadan danışarkən Homerin “İlliada” əsərindən gətirdiyi “*Göz qaraldan qədər şərəfli işlər görür, həqiqətən Odissey yənə*” nümunəni belə izah edir: “...növdən cinsə keçməklə məcaza: “*göz qaraldan qədər şərəfli işlər görür, həqiqətən Odissey yənə*” ifadəsini misal göstərə bilərik, belə ki. “qaranlıq”, “intəhasızlıq”, “çox demək olduğuna görədir ki, şair “çox”, “sonsuz” yerinə “göz qaraldan” sözündən istifadə etmişdir” [1, s.96].

Dilçilik tarixində frazeologiyanın ilk dəfə linqvistik aspektdə öyrənilməsi F.de Sössürün şagirdi olan Şarl Ballinin adı ilə bağlıdır. Ş.Balli söz birləşmələrinin əsas 2 tipinin olması fikrini irəli sürür:

1. Sözlərin nisbətən sərbəst olması ilə səciyyələndirilərək, müəyyən variationaları olan söz birləşmələri frazeologiyaya qəbilundadır.

2. Söz komponentlərinin hər hansı birinin dəyişilməsi əsla mümkün olmayan frazeoloji birlik (vəhdət). Frazeoloji birləşmələr sadə sözlərlə eynicinslidir. Onlarda tamın mənası heç zaman elementlərin mənalınının məcmusu ilə üst-üstə düşmür (4).

Y.Seyidov müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələrindən bəhs edərkən frazeologizmlərə xüsusi diqqət çəkmişdir. Müəllif burada frazeologiya haqqında sistemli məlumat vermiş, yeri gəldikcə öz fikirlərini də irəli sürmüşdür. Y.Seyidov haqlı olaraq vurğulayır ki, söz birləşmələri leksikologiya, leksikoqrafiya, söz yaradıcılığı ilə, frazeologiya ilə sıxı surətdə bağlıdır. Frazeoloji birləşmələr ilk inkişaf mərhələsini söz birləşmələrindən alır və daima ondan qidalanır [3, s.6].

A.Axundov frazeologiya məsələlərindən bəhs edərkən dilçilik elmində iki qrup söz birləşmələrinin olduğunu aşağıdakı kimi şərh edir: “*Sərbəst və yaxud qeyri-sabit söz birləşmələri o birləşmələrə deyilir ki, onların tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olsun, morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərinə ayrılınsın. Sabit və yaxud qeyri-sərbəst söz birləşmələri o birləşmələrə deyilir ki, onların tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olmur (daha doğrusu onu itirir) morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərinə ayrılı bilmir. Bu birləşmələrə frazeoloji birləşmələr və yaxud frazeologizmlər də deyilir*” [2, s.177].

Frazeoloji birləşmələrin komponentləri müxtəlif nitq hissələri ola bilər, yəni ismi frazeoloji birləşmələr, feili frazeoloji birləşmələr və s.

İsmi frazeoloji birləşmələr eyni sözün funksional baxımdan müxtəlif şəkildə təkrarından ibarət olur. Məsələn, *shoulder to shoulder - çiyin-çiyinə, face to face - üzbəüz* və s.

Bəzən frazeoloji birləşmələr semantik və funksional baxımdan bir-birinin əksini təşkil edən tərkib hissələrindən təşkil olunur. Bunlar bir qayda olaraq əsas komponentlərin başqa sözlə tərkib hissələrinin funksional özünəməxsusluğuna işarə edən köməkçi vasitələrlə, təchiz olunur. İngilis dilində, həmçinin Azərbaycan dilində əks məzmunlu istiqamət göstəriciləri ilə təchiz olunurlar. Məsələn, *from head to foot - başdan ayağa*.

Frazeologiya müəyyən dildəki frazeoloji vahidlərin emosional və ekspressiv səciyyəli sabit söz birləşmələrinin məcmusu: frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərini müasir və tarixi baxımdan öyrənən dilçilik sahəsidir. Birləşmələrin bəziləri frazeoloji tərkiblər yaradır. Bunlar dil sisteminə onun vahidləri kimi daxil olur. Frazeoloji ifadələrin köməkliyi ilə dilin estetik aspekti zənginləşir. Frazeologizmlərin çox hissəsi həm ingilis, həm Azərbaycan, eləcə də başqa dillərin bədii ədəbiyyatlarından, folklorundan alınıb və onların bəziləri öz ilkin formasını bu günə kimi qoruyub saxlayıb.

Frazeologizmlər müəyyən ictimai mühitin, bu və ya başqa dövrün məhsulu olub, dilin daşıyıcılarının həyat və məişət şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar dəyişir, təkmilləşir, sabitləşir və nəhayət, qəlblərə düşür, yaddaşda möhkəm kök salır. Frazeoloji birləşmələrin daxili mənə quruluşunun və xarici strukturunun onların ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərhı, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən əhəmiyyət kəsb edir.

Frazeoloji birləşmələri sərbəst söz birləşmələrindən ayırmağın iki əsas meyarı dilçilik ədəbiyyatlarından bəllidir: semantik və struktur. Bəzi dilçilər frazeologiyaya dilin sabit birləşmələrini daxil edirlər, bəziləri isə yalnız müəyyən qrup birləşmələri bu sahəyə daxil edirlər.

Başqa bir cəhəti də vurğulamaq istərdik. Bəzi dilçilər atalar sözü, məsəllər və aforizmləri frazeologiyaya daxil etməzlər, belə ki, onların fikrincə bunlar öz semantik və sintaktik strukturuna görə frazeoloji birləşmələrdən fərqlənir. V.Vinoqradov qeyd edir ki, atalar sözü və məsəllər cümlə quruluşuna malikdir və sözlərlə semantik ekvivalentlik təşkil etmir. Bu elmin təhlilinin əsas aspektlərinə frazeoloji birləşmələrin semantik strukturu, onların yaranması və əsas funksiyaları aiddir. Frazeoloji birləşmələr vahid bir anlayış ifadə edir, halbuki sərbəst söz birləşmələrinin komponentləri birləşmə tərkibində olsa belə, ayrılıqda ifadə etdikləri mənanı saxlayırlar, məhz frazeoloji birləşmələrin bu xüsusiyyəti onları sözlərə oxşar edir, ancaq yenə də vurğulamaq istərdik ki, sözləri frazeoloji birləşmələrdən ayıran onların strukturudur, belə ki, sözlər morfemlərdən, söz birləşmələri isə iki və daha artıq sözdən ibarət olur. Sözlər və frazeoloji birləşmələr, o cümlədən atalar sözləri, zərb məsəllər və aforizmlər də dildə hazır vəziyyətdə mövcuddur, lakin aforizmlər cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar yaranır, eləcə də yuxarıda vurğuladığımız kimi cümlə quruluşlu olmaq xüsusiyyətinə görə qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözləri, zərb məsəllər və aforizmlər həm frazeoloji birləşmələrdən və həm də sözlərdən fərqlənir.

Frazeoloji vahidlər üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərə məcazilik, məna bütövlüyü sabitlik, başqa dilə hərfən tərcümə edilməmə, sözə ekvivalentlik, obrazlılıq emosional boya və s. aiddir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, bütün məcazi mənalı və ya başqa dilə hərfən tərcümə edilməyən söz və ya sabit tərkib frazeologiyaya daxildir.

Əgər məcazilik əsas götürülsə, əlbəttə, bütün sözlərin məcazi mənası müstəqim mənadan fərqli olaraq daha geniş, amma mücərrəd olur. Sözün ilkin həqiqi mənası mətnsiz aydın, başa düşülən olsa da, onun əsl təbiəti, çoxmənalılıq, məcazi mənası cümlə vasitəsilə mətn çərçivəsində özünü biruzə verir.

Atalar sözləri və məsəllərin frazeologiyaya daxil edilməsi tədqiqatçılar arasında mübahisəlidir. Məsələn, V.V.Vinoqradov, L.A.Bulaxovski, B.A.Larin və bir sıra başqa alimlər həm atalar sözünü, həm də məsəlləri frazeologiyanın tərkibinə daxil etmişlər.

Məlumdur ki, atalar sözü və məsəllər hikmətini obrazlı şəkildə ifadə edir. Onlarda ritm, məcazilik, yığcamlıq əsas əlamətdir və bəzən sözlər elə sıralanır ki, ahəngdarlıq yaranır, onun hissələri ilə həmqaflıq olur.

Atalar sözü və məsəllərlə ifadələr arasında ümumi cəhətlər vardır. Atalar sözü və məsəllər frazeologiya sistemində xüsusi lay təşkil edib, bitmiş fikir bildirən cümlə şəkilli ifadələrdir. Atalar sözü və məsəllər mənalılarına və strukturlarına görə predikativ səciyyəlidir, cümlənin struktur əlamətlərindən seçilmir, kommunikasiya vahidi kimi fəaliyyət göstərir.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində atalar sözləri və məsəllərin tərkibi əsasən daimidir, dəyişməzdir. Belə birləşmələrdə ümumiləşdirmə gücü böyük olur. Həyatın sınağından çıxmış yığcam struktura malik, bitkin fikir ifadə edən atalar sözləri dilin frazeologiyasının zənginləşməsi üçün bir mənbə kimi çıxış edir. Atalar sözü və məsəllərlə ifadələr arasında ümumi cəhət ondadır ki, hər ikisi sabit tərkibə və dəyişməz söz sırasına malik olmaqla əksər hissəsi məcazi mənadadır. Lakin atalar sözü və məsəllərlə ifadələr arasında fərqlər də mövcuddur.

Əsas fərq ondadır ki, atalar sözü bir mülahizəni, frazeoloji ifadə isə bir məfhumu, anlayışı ifadə edir. Atalar sözü və məsəllər əsasən dəyişməz halda, yəni dildəki sözlər və frazeoloji vahidlər kimi hazır şəkildə işlədildiklərindən frazeoloji vahidlərlə ortaqlı əlamətə malikdir.

Yuxarıda frazeologiya və atalar sözü barədə deyilən fikirlərə söykənərək onların bədii ədəbiyyatlarda işlədilərkən hansı xüsusiyyətlərə malik olmasını bir məqsəd kimi bu yazımızda şərh etməyə çalışmışıq.

İlk növbədə qeyd etməyi vacib sayırıq ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində olan atalar sözlərinin həm leksik-semantik, həm də struktur xüsusiyyətləri mövcuddur. Hər şeydən əvvəl atalar sözü haqqında Azərbaycanın görkəmli şairlərinin dediyi sözləri burada xatırlamağımız yerinə düşərdi. Dahi S.Vurğun deyirdi ki, *Atalar sözünün hər biri bir dastandır!* B.Vahabzadə isə atalar sözünü belə dəyərləndirmişdir:

*Atalar sözü öyüddür bizə,
Yüz illər, min illər deyiləcəkdir.*

Ensiklopediyalarda: Atalar sözü belə şərh olunur – Həyatın müxtəlif məsələlərinə aid ibrətamiz məzmunlu qısa kəlam, hikmətli sözlər. Xalq müdriqliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsidir. Əsrlər boyu yaranmış, dildən-dilə keçərək təkmilləşmiş və cilalanmışdır.

Bu təriflərə və izahlara əsasən vurğulamaq istərdik ki, atalar sözü xalqın poetik yaradıcılığının janrlarından biridir, qrammatik və məntiqi cəhətdən təkmilləşmiş bir formadır. O özündə ümumiləşmiş fikri, qiyməti, nəticəni, hökmü, eyhamı obrazlı ifadə ilə ehtiva edir, mənası adətən işlədildiyi kontekstdən çox asılıdır, həmçinin bu keyfiyyətə görə çox mənalıdır. Məsələ isə qrammatika və məntiq cəhətdən müəyyən dərəcədə tamamlanmamışdır və ümumi öyüd mənasından demək olar ki, məhrumdur. Dildə çox istifadə olunur, dilə ifadəlilik gətirmək, keyfiyyətinə malikdir, asanlıqla atalar sözünə çevrilə bilər (əlbəttə, müəyyən inkişaf və istifadə müddəti nəzərə alınmaqla). Bunları ingilis dilində işlədilən bir məsəl haqqında göstərək. *It never rains but it pours - Trouble never comes singly – Bəla su kimidir qəfildən həyəti basır (həyəət dolur)*. Bunlarla yanaşı onu da qeyd etmək istərdik ki, atalar sözü və məsəllər bir-birinə yaxındır, eləcə də hesab edirik ki, onlar da həmçinin frazeologiyanın xüsusi təbəqəsini təşkil edir.

Kontekst daxilində işlədilərkən atalar sözlərinin semantik xüsusiyyətlərinə diqqət çəkməyimiz hesab edirik daha doğru olardı.

Bossiney had hardly seen anything of her since it began. A bad business! He had no notion of giving June a lot of money to enable a fellow he knew nothing about to live on in idleness. He had seen that sort of thing before; me good ever came of it. Worst of all, Bossiney had no hope of shaking her resolution; she was as obstinate as a mule, always had been from a child. He didn't see where it was to end. They must cut their coat according to their cloth. He would not give way till he saw young Bosinney with an income of his own. The June would have trouble with the fellow was as plain as a pikest off [5, s.48].

Bosini bu iş başlayandan çətin ki, nəşə görsün. Onun Cuna cavan bir yoldaşın verə biləcəyi qədər çoxlu pul verməyə niyyəti yox idi və o, tənbel kimi yaşamaq haqqında heç bir təsəvvürə malik deyildi. O bu cür şeyləri əvvəl çox

görmüşdü və bunun nə vaxtsa, bir fayda görməyəcəyini bilirdi. Ən pisi də bu idi ki, Cunun qərarını sarsıtmağa Bosininin heç bir ümidi yox idi. Cun uşaqlıqdan qatır kimi inadçı (tərs) idi. Bunun nə ilə bitəcəyini o bilmirdi. Onlar ayaqlarını yorğanlarına görə uzatmalıdırlar. O, cavan Bosininin gəlirini bilmədən, görmədən yola gəlmirdi (razılaşmırdı). Belə ki, Cunun belə sadə oğlanla çox çətinliyi ola bilərdi.

Verilmiş mətn parçasının tərcüməsindən göründüyü kimi ingilis dilində verilmiş “*Cut your coat according to one’s cloth*” kontekstdən asılı olaraq *They must cut their coat according to their cloth*” formasında işlədilib və təbii olaraq yaşam tərzindən, dilin strukturundan asılı olaraq Azərbaycan dilində onun ekvivalentini “*ayağını yorğanına görə uzatmaq*”, “*südüna görə mələmək*” yaxud “*bacardığın işdən yapışmaq, gücü çatan işə girişmək*” kimi vermək mümkündür və bu kontekstdə də həmin insanın nəzərdə tutduğu işi yerinə yetirmək üçün kifayət qədər imkanı (həm maddi, həm fiziki, həm də mənəvi) olmağına görə işlədilib və biz də məhz cümlə (kontekst) daxilində onun mənasının açılmasının o qədər asan olmadığını bildiyimizdən bütöv abzası götürüb tərcümə etmişik. Bizə belə nümunələrin sayını artırma bilərdik, lakin hesab edirik ki, bir məqalə həcmində lazım olan fikrimizi izah edə bildik.

Ədəbiyyat

- 1.Aristotel. Poetika. B., 1974, 192 s.
- 2.Axundov A.A. Ümumi dilçilik. B., 1988, 263 s.
- 3.Seyidov Y. Azərbaycan dilində sözbirləşmələri. B., 1992, 408 s.
- 4.Балли Ш. Французская с тимотика. М., 1961, 394 с.
- 5.Galsworthy J. The Man of Property. М., 1974, 382 p.

Summary

On semantic characteristic peculiarities of some phraseological units and proverbs

The article deals with the problem of phraseological units and proverbs and their characteristic features. The author gives information on phraseological units and proverbs and then uses them in context and explains the semantics of used items.

Резюме

О семантические характерные черты некоторых фразеологические единицы и пословицы

В статье рассматривается проблем фразеологических единиц и пословиц и их характерные особенности. Автор дает информации о фразеологические единицы и пословицы и затем употребляет их в контексте и объясняет их семантику.

Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Cəfərov
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
28.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 saylı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 13.04.2017

ATALAR SÖZLƏRİNİ İDIOMLARDAN FƏRQLƏNDİRƏN XÜSUSİYYƏTLƏR HAQQINDA

Açar sözlər: frazeologiya, atalar sözü, sabit söz birləşməsi, idiomlar

Keywords: phraseology, proverb, bound word combination, idioms

Ключевые слова: фразеология, пословицы, стабильные словосочетание, идиом

Frazeologiyanın dilçilikdə müxtəlif növlərinin olması barədə çoxlu sayda ziddiyyətli rəylər olsa da, artıq təsdiq edilmişdir ki, frazeoloji vahidləri yaradan sabit söz birləşmələridir. Sintaksisdə söz birləşmələri formal qrammatik əlamətlərinə görə cümlədən fərqləndiyi kimi, müəyyən məqsədəuyğun istiqamətə yönəldilmiş bitmiş mülahizələri ifadə edən atalar sözü, zərb-məsəllər, aforizmlər və idiomları da sabit söz birləşmələrindən fərqləndirmək lazımdır.

Sərbəst söz birləşməsi ilə frazeoloji birləşmə (sabit söz birləşməsi) arasında k1 əsas fərq axırcının idiomatik olmasıdır. Belə fərqlənmə əlamətlərini nəinki qrammatik, eləcə də leksik-semantik cəhətdən də asanlıqla görmək olar.

Frazeoloji vahidlərin leksik birləşmə meyarı qrammatik meyardan fərqli olaraq tamam başqa mənada tətbiq edilir. Bu onunla izah edilir ki, frazeologiyanın əlamətlərindən başlıcası obrazlılıq, təsirlilik, ifadəlilik nəminə komponentlərinin məcazi mənada olmasıdır. Söz hər hansı bir müəyyən mətdə təsirli ifadə vasitəsi kimi işlədilə bilər, lakin frazeoloji vahidlər başdan-başa obrazlı vahidlərdir.

L.M.Cəfərova yazır ki, atalar sözləri tək-cə özləri obrazlı olmayıb, həm də əhatəsində iştirak etdiyi söz və cümlələrə bir təbiilik verir, onların anlamca inteqrasiyasını təmin edir. İstər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə yeri gəldikcə atalar sözlərindən gen-bol istifadə olunur. Bu isə onların danışq prosesində funksional mövqeyini sözlər qədər gücləndirir [3, s.34].

Frazeoloji vahidlər hər bir dilin zəngin ifadə vasitələrindəndir. Bunların içərisində əsas yeri atalar sözləri, xalq məsəlləri tutur. Atalar sözləri və məsəllər həyatın müxtəlif sahələrinə aid ibrətəməz məzmunlu qısa kəlamı, xalq düşüncəsinin dolğun, yığcam və mənalı bir şəkildə ifadəsidir. Atalar sözləri istər bədii ədəbiyyatda, istərsə də adi danışq dilində fikri əsaslandırmaq üçün istifadə olunan ən münasib vasitədir. Onlar obrazlı təfəkkürün məhsuludur, onun milli ruhunu təşkil edir. Məna dərinliyi, forma gözəlliyi həmin ifadələrin başlıca məziyyətidir.

Atalar sözləri xalq ədəbiyyatının ən qüvvətli və ən zəngin janrlarından biridir. Atalar sözlərinin mənşəyi, kimin tərəfindən və nə zaman deyildiyi konkret olaraq məlum olmasa da, hər bir atalar sözünün müəyyən dövrün məhsulu olduğu və müəyyən bir hadisə ilə əlaqədar yarandığı aydındır. Demək olar ki, bütün atalar sözləri həyatı hadisələrlə yaranır və zaman keçdikcə, daha doğrusu, öz mənşəyindən uzaqlaşdıqca abstraktlaşır, ümumiləşir və öz həqiqi mənasını tamamilə itirir [4, s.117].

Atalar sözləri bütöv mənaya malik olub struktur etibarı ilə cümlə kimi təşkil olunub və cümlə sistemindən təkə strukturca yox, həm də mənaca fərqlidir. Atalar sözləri mənaca ikiplanlıdır; bir tərəfdən o həqiqi mənəni daşıyır, digər tərəfdən məcazi mənə, sözlərin mənəsinə uyğun olmayan fiqurativ mənə daşıyır. Məsələn, *as you sow you will mow* - nə əkərsən, onu da biçərsən; *truth is always bitter* - həqiqət həmişə acı olur; *set a beggar on horseback and he will ride to the devil* - donuzu masanın arxasına oturt, o ayaqlarını masanın üstünə qoyar.

Atalar sözləri ingilis dili tədqiqatçıları tərəfindən müxtəlif cür adlandırılmışdır. N.N.Amosova bunlara “predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər” [6, s.135]. A.Kunin “predikativ frazeologizmlər” adını vermişdir [7, s.29]. Bununla birlikdə o, belə konstruksiyaları ikinci bir terminlə - kommunikativ frazeoloji vahidlər termini altında birləşdirmişdir [7, s. 240].

V.V.Vinoqradov və onun ardıcılıları hesab edirdilər ki, atalar sözləri frazeoloji birləşmələrlə birlikdə, onların daxilində tədqiq olunmalıdır. Digər qrup dilçiləri isə (N.A.Amosova) belə fikirləşir ki, atalar sözləri və məsəllər cümlədə kommunikativ funksiya daşdığından vahidlər kimi çıxış edirdilər [6, s.144-145]. Azərbaycan dilçilərindən H.Bayramov atalar sözlərini əsasən folklorşünaslığın tədqiqat obyektini kimi götürür [6, s.36].

Digər Azərbaycan dilçisi S.Cəfərov atalar sözlərini sabit söz birləşmələri sırasına şərti olaraq daxil etmişdir [4, s.115]. Atalar sözlərini idiomlarla bir tədqiq edən dilçilərimizdən biri də M.Hüseynzadədir.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən demək olar ki, frazeologiya anlayışı olduqca genişdir; buraya yalnız mənəsi komponentlərinin mənəsindən asılı olmayan parçalanmaz leksik birləşmələr deyil, başqa sabit birləşmələr də; atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər, qanadlı sözlər, peşə ifadələri və s. də daxildir.

Ümumiyyətlə, atalar sözləri və idiomlar arasında kəskin sərhəd qoyulmamalıdır. Hər bir idiom dildə geniş yayılaraq atalar sözü kimi işlənə bilər və yaxud bəzi atalar sözləri frazeoloji birləşmələrə çevrilər. Məsələn, *don't cast pearls before swine* - eşşək nə bilir zəfəran-plov nədir; *to cast pearls before swine* və *ya don't put the cart before the horse* - işi tərsinə, baş-ayaq görmə; *to put the cart before the horse*.

İdiomlar, ümumiyyətlə, hansısa bir hadisə və əhvalatla yaranıb yayılır. Onlar sərbəst birləşmələrin komponentlərinin ya bir qisminin, ya da hansının yeni mənə kəsb etməsi ilə əlaqədar formalaşırlar. Sərbəst sintaktik vahidlərin bütövlükdə (bütün komponentlərinin) yeni mənə qazanması ilə idiomatik səciyyəli frazeologizmlər meydana gəlir. Bu frazeologizmlərin əlaməti həm də ayrı-ayrı komponentlərin öz mənələrindən uzaqlaşaraq bütöv vahidin tərkibində bir ümumi mənə bildirmək üçün bir-birinə qovuşmasıdır. Məsələn, ingilis dilində: *to wash one's dirty linen in public* - “evin sirrini yaymaq”; *to vanish into thin air* - “yağlı əppək olub göyə çıxmaq”; Azərbaycan dilində: *yumurtadan yun qırmaq*; *kürkünün sudan çıxarmaq*.

Mənəca tamamilə qovuşmuş olan bu vahidlərin ayrı-ayrı komponentləri yalnız bütövün tərkibində ümumi mənənin ifadəsinə xidmət edir. Məsələn, *He pulled himself together quickly. They were at their wit's end. The soldiers will keep their eyes open in the country where the blacks are known to be hostile* cümlələ-

rindəki *pulled himself together, at their wit's end, keep their eyes open* söz birləşmələrinin komponentləri öz müstəqil mənalarından uzaqlaşmış, frazeoloji qovuşmada tamamilə başqa bir mənanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Həmin sözlər birləşmələrin tərkibində müvafiq olaraq “*özünü ələ almaq*”, “*çaş-baş qalmaq*” və “*ayıq-sayıq olmaq*” mənalarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Dilin müasir vəziyyətində mənaca motivləşməyən frazeologizmlər frazeoloji qovuşma adlanır. Frazeoloji qovuşma sərbəst söz birləşmələrindən kəskin şəkildə fərqlənirlər. Frazeoloji qovuşmaların ən mühüm əlaməti odur ki, müasir dildə işlənməyən bu və ya digər söz, ifadə, birləşmə onların tərkibində işləyə bilər. Məsələn, ingilis dilində: *once upon a time ... there...* - “biri var idi, biri yox idi...”, azərb.: *çənəmin çüyü çıxdı; vəssalam, şüdə tamam; sayır-bayır danışmaq*.

Frazeoloji qovuşmanın əsas əlaməti onun semantik cəhətdən bütövlüydür. Dilçilikdə bu növ frazeoloji vahidlər idiomlar adlanır. Beləliklə, demək olar ki, idiomlar onları təşkil edən ayrı-ayrı komponentlərin öz mənalarından uzaqlaşaraq bütöv vahidin tərkibində bir ümumi mənə bildirmək üçün bir-birinə qovuşmuş ifadələrdir. Belə ifadələr semantik və sintaktik cəhətdən bölünməzdir. Məsələn, *to bark to the moon* ifadəsi “aya it kimi hürmək” mənəsini vermir. Bu ifadə “*boş-boşuna danışmaq*” mənəsində işlədilmişdir.

Atalar sözlərini idiomatik birləşmələrdən fərqləndirməmişdən əvvəl onlar arasındakı ortaqlı cəhətlərə nəzər salaq:

-atalar sözləri aşağıdakı struktur-semantik xüsusiyyətlərinə görə frazeoloji birləşmələrlə oxşarlıq təşkil edirlər;

-hər ikisinin leksik tərkibi sabit və birləşmə daxilində komponentlərinin sırası əsasən dəyişməzdir;

-həm atalar sözləri, həm idiomların əksəriyyətinin semantik mənəsi fiqurativ, məcazi xarakter daşıyır;

-hər ikisinin əksəriyyəti semantik baxımdan motivləşməmiş (qeyri-motivləşmiş) vahidlərdir;

-hər ikisini təşkil edən komponentlər leksik mənalarını itirib və yaranmış frazeoloji mənada yalnız onun elementləri iştirak edir;

-hər ikisi danışmaq prosesində yaranmayıb, dildə hazır şəkildə mövcuddurlar [6, s.143].

Lakin atalar sözləri idiomlarla tam eynilik təşkil etməyib, həm semantik, həm struktur, həm də daşdığı funksiyalara görə bir-birindən fərqlənirlər. İdiomlardan fərqli olaraq, atalar sözləri həmişə cümbə tərkibli olur (nəqli, sual, əmr). İdiomlar isə heç bir cümlə xarakteri daşmır və özləri cümlə yaradır. Atalar sözləri isə daha çox mürəkkəb cümlə şəklində olub tabesiz və ya tabeli mürəkkəb cümlənin bir tərəfi kimi çıxış edir. Məsələn; *the cat shuts its eyes, while it steals cream* - Tülkü başını soxur kola, quyruğundan xəbəri yoxdur; insanlar öz günahlarına göz yumurlar; *as thief passes for a gentleman when stealing has made him rich* - oğurluqla varlanmaq olsaydı siçan hamıdan dövlətli olardı. İdiomlar iki və ya daha çox söz birləşmələrindən ibarət olub hər hansı ünsiyyət prosesində müəyyən bir fikrin tərkib hissəsi kimi istifadə edilir. Məsələn; *Where did you get hold of that cock and bull story?* (Ch.Dickens “Five Tales” 2008, p.146)

İdiomlar cümlədə nominativ funksiya daşdıqları halda, atalar sözləri kommunikativ funksiya daşayıb, müxtəlif tipli cümlə quruluşuna malik olub bitmiş bir fikri ifadə edir [6; 7].

Atalar sözləri və məsəllər keçmiş nəsillərin yadigarı kimi insanların müxtəlif dövrlərdəki şərait və vəziyyətlərinin, əlaqə və münasibətlərinin, onların həyat təcrübəsinin yığcam və obrazlı ifadəsi kimi özünü göstərir. Atalar sözləri məzmunca çoxkomponentli idiomlardır. Atalar sözlərini idiomlardan fərqləndirən digər bir cəhət odur ki, idiomlar sintaktik və leksik cəhətdən parçalana bilmədikləri halda, atalar sözləri və məsəllər parçalanaraq frazeoloji birləşmə və ya idiom şəklində cümlədə işlənə bilər. Məsələn, *A drowning man-catches at straws* - "Suda boğulan saman çöpündən yapışar" atalar sözündən *to catch at a straw* - "saman çöpündən yapışmaq" idiomu yaranmışdır.

Frazeoloji birləşmələri və atalar sözlərini müqayisə edərkən, onların arasında semasioloji fərqliliklər daha çox nəzərə çarpır. Atalar sözləri cəmiyyətin birgə təcrübəsinin məhsulu kimi özünü göstərir. İdiomların özlərinin müxtəlif yaranma mənbələri olduqları halda, atalar sözləri həm ingilis, həm də Azərbaycan dilinin frazeoloji sisteminin zənginləşməsi mənbələrindən biri hesab edilir [6, s.44].

İdiomatik birləşmələrdə çoxmənalılığa təsadüf olunduğu halda, atalar sözlərinin hamısı təkmənalıdırlar.

İdiomlar başqa bir dilə tərcümə edilmir. Əgər idiomları başqa bir dilə kəlmə-kəlmə tərcümə etsək, bu idiomlarda ifadə olunan məna təhrif edilir, qəribə, gülünc ifadələr alınır. Lakin elə atalar sözləri var ki, onlar həm məna, həm obraz, həm də leksik tərkib etibarilə hər iki dildə demək olar ki, tam eyniyyət təşkil edirlər; *No flying from the fate* - Tələdən qaçmaq olmaz; *Man may meet but mountains never* - Dağ dağa rast gəlməz, insan insana rast gəlir; *As you sow, you will mow* - nə əkərsən onu da biçərsən; *To be a scientist is easy, but to be a man is difficult* - Alim olmaq asandır, adam olmaq çətin; *Early to bed and early to rise makes a man healthy, wealthy and wise* - Tez yatan və tez duran insanda - can sağlığı, dövlət və ağıl olar; *better late than never* - heç olmamaqdansa gec olsun və s.

Atalar sözləri insanları ləyaqətli, mərd, qeyrətli, söz və əməli bir, sözüünə əməl edən, bacarmadığı işi öhdəsinə götürməyən insanlar olmağa çağırır.

Atalar sözləri cümlədə və ya danışmaq prosesində didaktik vəzifə daşıyırlar ki, idiomlar bu vəzifədən məhrumdurlar (öyrədici, tərbiyəedici, öyüdverici, nəsihətverici və s). idiomlar isə hər hansı bir cəhəti, xüsusiyyəti (ismi frazeologizmlər), əlaməti (adyektiv frazeologizmlər), hərəkətin tərzini, zamanını (adverbial frazeologizmlər) və ya hərəkətin özünü (feili frazeologizmlər) ifadə edib nominativ funksiya daşıyırlar.

Beləliklə, hər bir atalar sözü ünsiyyət prosesində müəyyən bir məqsəd daşayıb, vəzifə yerinə yetirirlər. Bunlarda insanların həyat təcrübəsindən alınan nəticələr, tərbiyəvi təsiredici, düşündürücü və s. müsbət keyfiyyətlər vardır [1, s.36]. Məsələn,

Öyüdverici - *who chatters to you, will chatter of you* - başqasından qeybət edən, səndən də başqasına qeybət edəcəkdir; məsləhətverici funksiya - *dont trouble trouble untill trouble troubles you* - qara səni basınca sən qaranı basma; *if you can't have the best, make the best of what you have* - ən yaxşısı yoxdursa,

əlinin altında nə varsa onu istifadə et; *in every beginning think of the end* - bir işi başlayanda onun axırını fikirləş, xəbərdaredici - *if you sing before breakfast you will cry before night* - vaxtından əvvəl gülmə, sonda ağlayarsan və s.

Atalar sözləri müəllifin nitqi ilə yanaşı işlədilir. Əsasən bədii əsərlərdə müəlliflər atalar sözü və məsəllərdən öz fikirləri ilə əlaqəli şəkildə istifadə edirlər. Belə hallarda müəllif bu folklor materialından istinadedici bir mənbə, bir eyham kimi istifadə etmək məqsədini güdür. Lakin bu, atalar sözü və məsəllərin nə quruluşunu, nə də məzmununu dəyişir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. B., 1978, 174 s.
2. Cəfərov A.M. Frazeoloji intensivatorun koqnitiv aspektdə frazeoloji mənası. ADU, Dil və ədəbiyyat. B., 2015, №2, s.29-36.
3. Cəfərova L.M. Bədii mətnin struktur-semantik təşkilində sabit söz birləşmələrinin rolu. Fil.e.dok.avtoreferatı. B., 2013, 49 s.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. B., 2007, 191 s.
5. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili. B., 2008, 861 s.
6. Амосова Н.Н. Основа английского фразеологии. Ленинград, 1963, 207 с.
7. Кунин А.В. Английская фразеология. М., 1970, 343 с.

Summary

On characteristic features of idioms differing from proverbs

The article deals with the problem of proverbs and idioms. First of all the author tries to give explanation on proverb and idiom, then with the help of context to show their different peculiarities.

Резюме

О характерные черты идиомов различающих от пословиц

В статье рассматривается проблем пословиц и идиом. В первую очередь автор попытается дать объяснение о пословиц и идиом, затем с помощью контекста показать разные характерные черты пословиц и идиом.

Rəyçi: fil.f.d., dos. A. Cəfərov
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
28.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 17.04.2017

Çinarə Qəhrəmanova

ADİU

E-mail: chinara83@gmail.com

AĞAMUSA AXUNDOV YARADICILIĞINDA DƏRSLİKLƏRİN DİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: dil, dərslik, nöqsan, müşahidə, dialekt.

Keywords: language, textbook, shortage, observation, dialect

Ключевые слова: язык, учебник, недостатки, участвовать, диалект

Azərbaycan dövlətinin strateji maraq dairəsində olan sahələrdən biri də dərsləklərdir. Aydın məsələdir ki, dərsləklər bu günümüzün tələbləri ilə səsleşməsi, onların dili aydın, sadə, səlis, üslubi baxıman anlaşılıq, asan və təkml olmalıdır. Bu gün mətbuat səhələrində özünə yer alan məqalələrdə, internet saytlarında, telekanallardakı müxtəlif verilişlərdə dönə-dönə vurğulanır ki, ana dili, ədəbiyyat, Azərbaycan dili fənləri ilə yanaşı, riyaziyyat, kimya, fizika, biologiya, tarix və s. dərsləklərdə də ciddi nöqsanlar müşahidə olunur. Dilçi mütəxəssislərimiz də həyəcan təbili çalaraq göstərirlər ki, uşaqlar dili təkəcə Azərbaycan dili dərsləklərindən deyil, demək olar ki, bütün dərsləklərdən öyrənirlər. Ona görə ki, istənilən bir dərsləkdən elmi bilgi dil vasitəsilə əldə edilir. Dil ilə ünsiyyət nə qədər asan, qayda-qanuna uyğun olarsa, bir o qədər uşaqlar tərəfindən informasiya ala və qavranıla bilər. Ancaq bu baxımdan orta məktəb dərsləklərinin dili ilbəl cılanmalı, təkmlleşməlidir. Bunun üçün yaxşı olar ki, hər bir dərsləyin dil və üslub baxımından, eləcə də qrammatik norma baxımından cılanmasına dilçilərdə cəlb olunsun. Yəni dilçilər bütün dərsləklərin yazılmasında dil və üslub redaktoru kimi mütləq iştirak etməlidirlər. Həm də bu iş müvafiq təşkilatlar tərəfindən nəzarət altında saxlanılmaqla tənzim olunmalıdır.

Uşaqlar daha çox kitaba – dərsləyə inanırlar. Ancaq dərsləklərdə gedən orfoqrafiya səhvləri, üslub xətalrı bu inamı azaldır. Konkret olaraq dərsləkdən, mətbuat orqanlarından danışmağa dəyməz. Ona görə ki, bu hal kütləvilənib, qeyri-qanuni normaya çevrilibdir. Bu məziyyəti istənilən bir dərsləkdə müşahidə etməmək olmur. Vaxtilə nəşriyyatlarda peşəkar korrektorlar ordusu fəaliyyət göstərirdi. İndi isə belə korrektorları barmaqla göstərmək olar. Çap olunan kitabların böyük əksəriyyətinə müəlliflərin özləri korrektorluq edir, şərti olaraq korrektor kimi başqalarının adı yazılır. Müəllif öz yazdıqlarının korrektorluq ola bilməz. Yaxşı olardı ki, nəşriyyatlar çap mərhələsindən qabaq fikirləşmişlər, götür-qoy etmişlər ki, onların korrektorları varmı?! Bir sözlə, hər bir nəşriyyatın peşəkar redaktoru, korrektorluq olmalıdır və onlar öz vəzifələrini vicdanla yerinə yetirməlidirlər. Bizdə mətbuat tarixinin zənginliyi: Həsən bəy Zərdabinin «Əkinçi»si, İsmayıl bəy Qasıpıralının «Tərcümanı», Ünsüzadə qardaşlarının mətbuatı buna ən canlı nümunədir. Bu səhədə ənənəsi olan, dillər içərisində öz avtonomiyasını çoxdan alimin Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına riayət etmək hər birimizin borcudur [2, s.82-83].

Türk dünyasının fəxr edə-edə öyündüyü və milli-elmi düşüncəsinə, ictimai təfəkkürünə, dərin məzmunlu mükəllimlərinə, dəqiq nitqinə, canlı dilinə, irəli sürdüyü orijinal və əhəmiyyətli ideyalara həmişə hörmət bəslənən, ondan gərəkli dərəcədə istifadə olunan akademik Ağamusa Axundovu da yuxarıda qeyd edilən mühüm məsələlər düşündürmüş və o da analitik düşüncəsi, güclü filoloji təfəkkür tərzii ilə dərslərimizin dili məsələsinə dair təkliflərini vermiş, maraqlı fikirlər söyləmişdir. Dərslərlərin dili ilə bağlı A.Axundovun dəyərli və dərin məzmunlu fikirləri müəllifin «Dil və cəmiyyət» seriyasından qələmə aldığı məqalələrində əks olunmuşdur. Məsələn, Ağamusa Axundov «Ana dil və təhsil» adlı məqaləsində dili müqəddəs bir mənəvi varlıq kimi yüksək qiymətləndirərək yazırdı ki, təhsildən irəli insan həyatı ilə bağlı olan bir şey varsa o, ana dilidir. Ana dili təhsildən də qabaq insan həyatına daxil olur və bütün ömrü boyu onun mənəvi tələblərini ödəyir. Ümumən dil kimi, ana dilinin də iki əsas vəzifəvi var: o, insanlara, birincisi, ünsiyyət, ikincisi, fikrin ifadə vasitəsi kimi xidmət göstərir. Dilçilik elmində bunlar dilin kommunikativ və ekspresiv vəzifələri adlanır. Lakin ana dilinin bir mühüm vəzifəsi də fəaliyyətdədir. İnsan dünyanı ana dili vasitəsilə dərk edir. Yəni dil, eyni zamanda idrak vasitəsi olmaq vəzifəsini də yerinə yetirir. Bütün bu deyilənlər dilin təhsillə nə qədər qırılmaz tellərlə bağlı olduğunu aydın göstərir. İnsana bütün ömrü boyu xidmət göstərən dil onun ən azı onillik (onbirillik) təhsil həyatının da ən mühüm vacib xidmətçisi olur [1, s.94].

Ana dilinin tədris prosesindəki roluna xüsusilə diqqət yetirən, ciddi elmi-nəzəri təhlillər aparən, həm dilimizin zənginliklərini, həm də problem və çətinliklərini peşəkar bir dilçi kimi aktuallaşdıran A.Axundov göstərir ki, ana dilinin təhsil prosesindəki rolu, əsasən, ibtidai siniflərlə daha çox bağlı olur. Təhsil dairəsi genişləndikcə və onun istiqaməti elmi biliyə doğru tuşlandıqca, dil artıq təhsilin bütünlükdə özündən çox, onun tərkib hissəsi olan tədris işinə xidmət göstərməyə başlayır, yəni o, elm, bilik əldə etmək üçün bir alətə çevrilir.

Dilin təhsil prosesindəki rolu, əslində tədris prosesi, mühazirə, izahetmə və s. ilə yanaşı, bəlkə daha artıq dərslərlərin dili ilə bağlı olur, ümumiyyətlə, bu çərçivədə fəaliyyət göstərir. Təbiidir ki, bunlar da, xüsusən dərslərlərin dili, öz növbəsində ana dili və təhsil, daha doğrusu, dil və təhsil probleminə aiddir [1, s.95].

Dilin qayda-qanunlarını pozmamaya, onun ruhuna xələl gətirməməyi, onun özünəməxsusluqlarını qorumağı tövsiyə və tələb edən A.Axundov güclü həyatı müşahidələri əsasında göstərir ki, övladı məktəbə qədəm qoyan gündən valideynlərin artan çətinliklərindən biri də dərslərlərin dili olur. Uşaqların cürbəcür suallarına cavab verməklə yanaşı, çeşidli dil xətaları üstündə baş sındırmaq, əlavə izahatlar vermək zəhmətini də onlar öz öhdələrinə götürməli olurlar. Vəziyyətin çətinliyindən olub ki, hələ 1976-cı ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Tədris nəşriyyatı, «Maarif», Azərbaycan EA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu və Respublika Terminologiya komitəsi ilə birlikdə dərslərlərin dili barədə xüsusi elmi-praktik müşavirə keçirmişdir. 1980-ci illərdə Respublika radiosu həmin məsələ, yəni dərslərlərin dili barədə silsilə verislər təşkil etmişdi.

Bu gün də radio və mətbuatda, cürbəcür yığıncaqlarda mütəxəssislərlə bir cərgədə mühəndislər də, həkimlər də, idarə işçiləri və fəhlələr də, ümumiyyətlə, ən müxtəlif peşə sahibləri yeri düşdükcə dərslərlərin dilində nəzərə çarpan nöq-

sanlar barədə öz tənqidi mülahizələrini söyləyirlər. Bu, dərsləklərin dilin tədrisi işi ilə, ümumiyyətlə, təhsillə nə qədər yaxından bağlı olduğunu göstərir [1, s.96].

Dərsləklərdə daha çox orfoqrafiya xətalərinə yol verildiyindən və dərsləklə müəlliflərinin məsuliyyətsizliyindən bəhs edən A.Axundov qeyd edir ki, dərsləklərimizin dilində nəzərə çarpan əsas nöqsanlardan biri, dilə gərəyincə diqqət yetirilməməsidir. Mətbuatda, çeşidli kütləvi nəşrlərin dilində olduğu kimi, dərsləklərin dilində də əsas olmayan bir sərbəstlik hökm sürür. Dərsləklərdə dil sanki nə isə ikinci dərəcəli bir şey sayılır. Dərsləklə hazırlayana elə bir fərq eləmir, necə yazsın, ya necə tərcümə eləsin: dovşan iki qulağa malikdir, yoxsa dovşanın iki qulağı var? Torağay yazılır, yoxsa turağay? Məhəllə yazılsın, yoxsa məhəl? Cisim yazılsın, yoxsa cism? Göstərilən üç sözlün səhv yazılışı 3-cü və 4-cü siniflərin «Təbiətşünaslıq» dərsləklərində gedib [1, s.96].

Müəllif dərsləklərimizdə terminlərin işlədilməsində də bağışlanılmaz, ciddi nöqsanlara yol verildiyini ürək ağrısı ilə dilə gətirir: «Dərsləklərimizdə terminlərin işlənilməsində də səmərəsiz bir sərbəstliklə qarşılaşırıq. Məsələn, ali məktəblərin biologiya fakültələrində «təbiətin qorunması» fənni tədris edilir. Həmin fənnə aid bir neçə dərs vəsaiti nəşr olunub: «Meşəçilik və Azərbaycanca təbiətin qorunması», «Bitki aləmi və onun qorunması», «Təbiətin qorunması». Di gəl, 4-cü sinfin «Təbiətşünaslıq» dərsləyinin hər yerində qorunma əvəzinə mühafizə sözü işlədilib: məs.: «suyun mühafizəsi», «yeraltı sərvətlərin mühafizəsi», «torpağın mühafizəsi» və s.

Ədəbi dilimizdəki rus dilindən nədr sözünün qarşılığı kimi «yerin təkisi» birləşməsindən istifadə olunur. Adı çəkilən dərsləklə «yeraltı sərvətlər» birləşməsinə üstünlük verilmişdir: «Oxrana nədr» – «yeraltı sərvətlərin mühafizəsi» (əslində olmalıdır: «yer təkisinin qorunması»)). [1, s.97].

Bəzi hallarda ədəbi dilə əslində düzgün olmayan qəlib əsasında daxil olan bəzi sözlər və birləşmələrinin ibtidai və orta məktəb dərsləklərinin dilində müşahidə edildiyini zəngin faktlar əsasında A.Axundov xarakterizə edir və kəskin şəkildə etirazını bildirir. Məsələn, alim dərsləklərin dilində «nə kimi» ifadəsinə diqqət yetirərək göstərir ki, «Təbiətşünaslıq» dərsləklərində onlara xüsusən çox rast gəlirik: «Onların nə kimi oxşar cəhətləri vardır?»; «Sizin yaşadığınız yerdə yeraltı sərvətlərin qorunması üçün nə kimi işlər görülür?»

Təəccüb eləməmək olmur? Dilimizdə həmin mənada ayrıca hansı sual əvəzliyi olduğu halda, belə süni ifadəyə nə ehtiyac? [1, s.97].

A.Axundov dərsləklərin dilində rus dilindən tərcümə edilən bir sıra cümlələrdə də nöqsanlara rast gəldiyindən bəhs edir. Düzdür, məqalədə bu qüsurların hamısı şərh edilmir, əslində bu tezis xarakteri daşıyır, sadəcə olaraq alim bu qüsurları nəzərə çatdırmaqla, digər belə nöqsanların da aradan qaldırılmasına ehtiyac olduğunu xatırladır və yazır ki, dərsləklərin dilində uyğun əşya və hadisələrin izahında, bir qayda olaraq, eyni leksik-modellərdən istifadə edilir. Rus dilindən dərsləklərdə daima qorunan bu xüsusiyyət onlardan bəzilərinin azərbaycancaya tərcüməsində, çox təəssüf ki, nəzərdə tutulmayıb. Məsələn, 4-cü sinfin «Təbiətşünaslıq» dərsləyinin ruscasında eyni qəbildən olan «Растения – обитатели суши», «Растения – обитатели водоемов», «животные – обитатели суши», «животные – обитатели водоемов» başlıqları həmin dərsləyin azərbaycancaya tərcüməsində belə gedib:

«Quruda yaşayan bitkilər», «Su hövzələrində bitən bitkilər», «Quruda yaşayan heyvanlar» («mündəricat»da «heyvanlar» əvəzinə «həşəratlar») və i.a.

Ümumiyyətlə, dərslıklərdə terminlərin və hətta adi sözlərin tərcüməsi üçün uyğun leksik vahidlərin seçilməsində qəribəliklər özünü göstərir. Məsələn, «Təbiətşünaslıq» dərsliyində rus dilindəki mənası hamıya məlum olan *камень* sözünün qarşılığı kimi *daş* əvəzinə *dağ* sözündən istifadə olunub. Rusca: «Разрушение каменных пород называют выветриванием» – azərbaycanca «Dağ süxurlarının təbii parçalanmasına aşınma deyilir».

Və yaxud: rusca: «Ученые-борцы за науку» cümləsi Azərbaycan dilinə belə tərcümə edilib: «Alimlər elm fədailəri olmuşlar». Kiçik bir cümlənin tərcüməsində bir neçə qeyri-dəqiqlik var. Birincisi, leksik cəhətdən, məlumdur ki, *бопец* sözünün Azərbaycan dilində nəql qarşılığı var: 1. mübariz; 2. pəhləvan (göstərilən cümlədə «mübariz» mənasında işlənilib). İkincisi, morfoloji cəhətdən, rusca cümlədə verilən hökm indiki zamana, Azərbaycan dilində isə nəqli keçmiş zamana aiddir. Sintaktik cəhətdən: Rusca cümlə kimi xəbərlə, Azərbaycan dilində isə feili xəbərlə cümləyə çevrilib. Əslində belə olmalı idi: Alimlər elm mübarizləridir.

Belə sərbəstlik tədris işinə kömək etmir, əksinə, tədris və təhsildə ana dili – özgə dili problemlərini ikincinin xeyrinə həll etmiş olur [1, s.98].

Dilin keşiyində dayanmaq sənətindən və peşəsindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaşın müqəddəs borcudur. Dilin keşiyində dayanmaqla biz milli dəyərlərimizi, mədəniyyətimizi, tariximizi qorumuş oluruq. Ona görə ki, dil ən qiymətli mənavi varlığımız olub bizə milli kimliyimizi diqtə edir. Odur ki, dərslıklərin dilində qrammatik normalara biganəlik Ağamusa Axundov haqlı narazılığına səbəb olur və o, dərslıklərin dilinə biganə yanaşan müəlliflərə qarşı qətiyyətli və prinsipial mövqe nümayiş etdirir: «Dərslik dilinə biganəlik qrammatik normalar sahəsində də gözə dəyir. Məsələn, 1-ci sinfin «Əlifba» kitabında belə tapşırıqlar var: «Payızda meşənin görünüşünü təsvir edin». 2-ci sinfin kitabında «Qışda meşənin təsvir olunduğu parçanı tapıb oxuyun». Dilimizin sintaktik norması pozulduğundan «payızda» və «qışda» sözləri nəzərdə tutulan «meşə» sözünə yox, «təsvir etmək» və «tapıb oxumaq» sözlərinə aid olub. Belə çıxır ki, uşaqlar meşənin görünüşünü payızda təsvir edəcək, qışda isə meşənin təsvir olunduğu parçanı tapıb oxumalıdır. Dilin səlis olması tapşırığı yerinə yetirməyən uşaqlara əməlli-başlı «hüquqi təlimat verir» [1, s.98].

A.Axundovu yanğı ilə dindirən, onun dərslıklərin dili ilə bağlı olan hisslərini coşdurən məsələlərdən biri də ana dili ilə birbaşa bağlı olan ümumtəhsil məktəblələrinin Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslıklərinin dilidir. Bu dərslıklərin dilinin başqa fənlərin dilindən kəskin surətdə fərqləndiyini, başqa dərslıklərdə dilin informativ səciyyə daşmasına və dil və ədəbiyyata aid dərslıklərin də həmin vəzifəni yerinə yetirməsində və onların şagird və tələblərin nitq mədəniyyətinin inkişafındakı rolunu geniş şəkildə şərh edən Ağamusa Axundov haqlı olaraq göstərir ki, Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslıklərinin dilinə olan tələb başqa fənlərə olanlardan qat-qat artıq olmalıdır. Onlar şagirdlərə və tələbələrə elmi bilik verməklə bərabər, ana dilinin gözəlliyini, incilərini də öyrənməyə borcludurlar. Əlal-xüsusi da ədəbiyyat dərslıkləri [1, s.99].

Alim mövcud Azərbaycan dili, xüsusən də ədəbiyyat dərsliyini müasir tələblərə gərəyincə cavab vermədiyinə, bu dərsləklərin dilində təkrarların, şablon ifadələrin nəzərə çarpdığına acı-acı təəssüflənir və yazır ki, VIII sinifdən başlayaraq, trafaret halını almış *arzu və istək, elm və məhəbbət, əzab və izzirab, qəm və kədər* və s. bu qəbildən olan sinonimlər yığımı bu bölmədən o bölməyə, bu şairin yaradıcılığından o şairin yaradıcılığına, bu sinifdən o sinfə keçir, şagirdləri də, tələbələri də sözcülyə alışdırır.

Dərsləklərin dilində artıq ənənəyə çevrilmiş belə təkrarlardan başqa, hər müəllifin özünəməxsus «orijinal» təkrarları da çoxdur. Məsələn, «şair öz qəhrəmanlarının sədaqət və məhəbbətini, kədər və şikayətlərini təsvir edərkən [2] söz sənətinin bütün imkanlarından məharətlə istifadə etməyə çalışmışdır».

XI sinfin «Ədəbiyyat» dərsliyində bir səhifədən də az olan mətndə 16 cümlədə *teatr* sözü 21 dəfə təkrar olunub. Özü də əksər hallarda *teatr tamaşası* söz birləşməsi şəklində.

Dərsləklərin dilində mətbuat dilimizdə olduğu kimi *məxsus* sözü yerində işlədilmir, *mənsub* sözü ilə çox vaxt qarışdırılır. Dərslək müəlliflərində Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olmayan *rol, rol oynamaq* sözlərinə aludəçilik var [1, s.99-100].

Ümumiyyətlə, A.Axundovun «Dil və cəmiyyət» silsiləsindən qələmə aldığı «Ana dili: sosiolinqvistik düşüncələr» [3], «Azərbaycan dili: problemlər və vəzifələr» [4], «Azərbaycan dili: dünən, bu gün və sabah» [5], «Ana dili və təhsil» [6], «Nə qazanırıq, nə itiririk» [7] və s. məqalələrində konkret bir dilin nümunəsində tədris, təhsil prosesində dərsləklərin dilinin rolu, yeri və əhəmiyyəti barədə aydın təsəvvür yaradılır, dərslək müəlliflərinə doğru-düzgün yollar və istiqamətlər göstərilir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Dil və ədəbiyyat, I cild, Bakı, 2003.
2. Xəlilov B. Dil, ədəbiyyat, mədəniyyət. Bakı, 2013
3. Axundov A. Ana dili: sosiolinqvistik düşüncələr. «Ədəbiyyat qəzeti», 14.07.2000-ci il.
4. Axundov A. Azərbaycan dili: problemlər və vəzifələr. «Ədəbiyyat qəzeti», 26.07.1991-ci il.
5. Axundov A. Azərbaycan dili: dünən, bu gün və sabah. «Dil və ədəbiyyat». Bakı, 2003.
6. Axundov A. Ana dili və təhsil. «Dil və ədəbiyyat», Bakı, 2003.
7. Axundov A. Nə qazanırıq, nə itiririk. «Kommunist» qəzeti. 24.10.1990.

Summary

Issues of language of textbooks in the creative activity of Aghamusa Akhundov

Aghamusa Axundov is one of the scientists who has exceptional services in the development of the Azerbaijani language. He struggled for the purity of our language during all of his creativity and the books, articles, his opinions and views related to the different problems of our language were greeted sympathetically by the readers. The prominent scientist observed regularly the language of the different textbooks, wrote articles about them and he really summoned the authors of the textbooks to carry out serious works on this field. The activity of the deceased academic on this field is analyzed in the article.

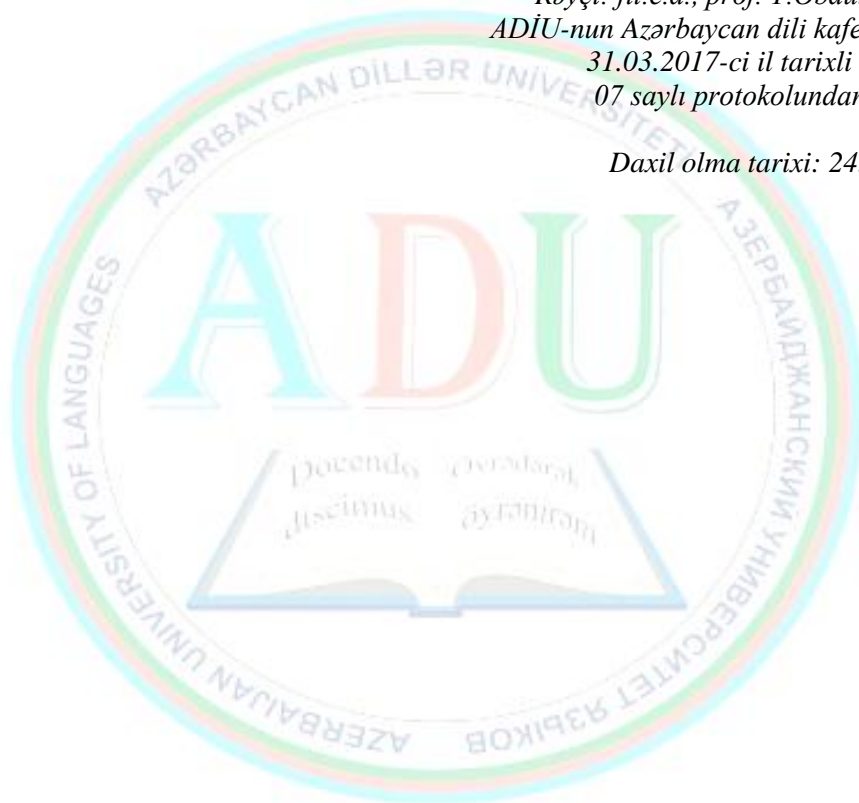
Резюме

Вопросы языка учебника в созидательной деятельности Агамусы Ахундова

Академик Агамуса Ахундов один из учёных, имеющих неоспоримые заслуги в развитии азербайджанского языкознания. В течение всей научной деятельности он страстно боролся за чистоту нашего языка, заслужив уважение читателей написанными им книгами, статьями, суждениями, гипотезами, связанными с различными проблемами языка. Выдающийся учёный также внимательно относился к языку учебников для общеобразовательных и высших учебных заведений, писал о них статьи, призывая авторов учебников в полном смысле слова строго относиться к этой работе. В статье сквозь призму исследования рассмотрена эта область деятельности академика.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. T.Əbdülhəsənov
ADİU-nun Azərbaycan dili kafedrasının
31.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayli protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 24.04.2017



Məhbubə Məmmədli
ADU

MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNDƏN FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

Açar sözlər: mürəkkəb söz, formalaşma, proses, semantik əlaqə

Keywords: compound word, word formation, process, semantic relation

Ключевые слова: сложная слова, формирования, процесс, семантические связи

Məlumdur ki, bütün dillərdə, iki, üç müstəqil sözdən əmələ gəlmiş sözlər mürəkkəb sözlər kimi fəaliyyət göstərir. Həm söz birləşməsi, həm də mürəkkəb sözlər iki və daha artıq sözdən əmələ gəlir. Bu ümumi cəhətdən söz birləşməsi ilə mürəkkəb söz bir-birinə çox yaxınlaşır və az qala onlar arasındakı fərq silinmiş olur. Mürəkkəb sözlərin “zahiri görkəmi”, ifadə üsulu söz birləşməsi ilə çox yaxımlıq təşkil edir, bəzən ən incə cəhətlərini nəzərdən keçirmədən onları bir-birindən ayırmaq çox çətin olur. Buna görə də burada həm zahiri cəhətlər, həm də daxili cəhət, məna cəhəti və ümumiyyətlə bu iki kateqoriyanın ən mühüm spesifik cəhətləri nəzərdən keçirilməlidir.

Ümumiyyətlə, mürəkkəb sözlə söz birləşməsinin fərqləndirilməsi bir qədər asandırsa, mürəkkəb sözlərlə söz birləşməsinin münasibətini müəyyənləşdirmək, onları fərqləndirmək nisbətən çətinləşir. Mürəkkəb sözlər məsələsindəki mübahisəli cəhətlər, dilçilikdə gah mürəkkəb söz, gah da birləşmə adlanan ifadələr və s. nəzərə alınarsa bu məsələnin mürəkkəbliyi bir daha diqqəti cəlb edir.

Mürəkkəb sözlərin bir çoxunun formalaşma prosesində olması və mürəkkəb söz kimi tam sabitləşməməsi də məsələni çətinləşdirir [1, s.135]. Mürəkkəb sözlər də, əsasən söz birləşməsinə uyğun şəkildə formalaşır. Hətta birləşmələrin tərəfləri arasında olan sintaktik əlaqələr mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir və söz birləşmələrində olduğu kimi, mürəkkəb sözlər də bu cəhətdən qruplaşır [1].

Söz birləşmələri: *white paper* (ağ kağız), *green meadow* (göy çəmən), *yellow flower* (sarı gül), *milberry leaf* (tut yarpağı), *school building* (məktəb binası), *the drowning man* (batan adam), *the looking girl* (baxan qız), *the driving man* (maşın sürən adam), *human voice* (insan səsi) və s.

Mürəkkəb sözlər: *greyhaired* (ağsaqqal), *blueeyed* (göygöz), *a tall man* (uca boy adam), *blackbrowed* (qaraqaş), *good looking* (qəşəng görünüşlü), *blackboard* (lövhə) və s.

Göründüyü kimi, burada qarşılaşdırılan söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında bir sıra ümumi cəhətlər vardır. Bu cəhətləri aşağıdakı şəkildə qeyd etmək olar:

1. Həm söz birləşmələri, həm də mürəkkəb sözlər iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Onları təşkil edən sözlər hər iki halda müstəqil sözlərdir.

2. Həm söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb sözlərin komponentləri eyni nitq hissəsinə aiddir və həm də eyni qrammatik formalıdır.

3. Həm söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb sözlərin komponentləri bir-birinə uyğun şəkildə sıralamır.

4. Həm söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb sözlərin komponentləri eyni qrammatik əlaqə ilə birləşir. Birinci qrupda olanlar yanaşma əlaqəsi ilə, ikinci qrupda olanlar yanaşma və uzlaşma əlaqələri ilə, üçüncü və dördüncü qrupda olanlar idarə əlaqəsi ilə əmələ gəlmişdir.

Yalnız belə konkret qarşılaşdırma deyil, ümumi şəkildə götürüldükdə də söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər bir sıra cəhətlərdən eyni əlamətlərlə müəyyənləşdirilir. Hətta bunları bir-birinə uyğun şəkildə tərifləndirmək də olur: həm söz birləşməsi, həm də mürəkkəb söz müstəqil sözlərin qrammatik və məna cəhətindən əlaqələndirilməsindən əmələ gəlir. Bu əlamətlərdən biri olmazsa, nə söz birləşməsi, nə də mürəkkəb söz yarana bilər.

Bəzən mürəkkəb sözlərin söz birləşməsi ilə qarşılaşdırılması halları da bu ümumi cəhətlərlə əlaqədardır. Məsələn, 1951-ci ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında “sözün quruluşu” bəhsində *boş-boş danışan (adam), ağılna gələn danışan (uşaq), barmaq şəkilli damarlı (yarpaq)* və s. kimi söz birləşmələri mürəkkəb sözlər sırasında verilmişdir [3, s.8].

Mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələri arasında struktur əlaqədən başqa semantik əlaqə də mövcuddur. Semantik əlaqə özünü mürəkkəb sözün tərkib hissələrinin arasındakı məna əlaqələrinin söz birləşmələrini əmələ gətirən komponentlər arasındakı məna əlaqələrini əks etdirməsində göstərir. Yəni mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri arasındakı məna əlaqələri həmin mürəkkəb sözün sinonimi olan söz birləşməsinin komponentləri arasındakı əlaqəyə uyğun gəlir. Məsələn,

N + N tipli mürəkkəb isimlər *pieman (piroq satan), horsecwoman (atlı qadın)*;

N + who + V + N tipli söz birləşmələrinə uyğun gəlir: *a man who sells pies; a woman who rides a horse.*

Belə mürəkkəb sözlərə **N + of + N** tipli söz birləşmələri də uyğun gələ bilər. Məsələn, *He wanted his son to settle down and be a real man of affairs* (Theodore Dreiser, “Jennie Gerhardt”, p.155). - *O, oğlunun sakitləşib özünü əsl cəmiyyət adamı kimi aparmasını istəyirdi.*

Bu cümlədəki “*a man of affairs*”, “*businessman*” sözünə sinonim olaraq, **N + of + N** tipli söz birləşməsinə uyğundur.

Mürəkkəb sözlərlə işlənən feillər ilə söz birləşmələri arasındakı əlaqəni də müəyyən sxemlərə görə təhlil etmək olar. Bu zaman mürəkkəb sözlər **V + N**, söz birləşmələrini isə **N + who + V** tipli sxemlərlə göstərə bilərik. Məsələn, *hangman (cəllad), workman (fəhlə), washwoman (paltar yuyan qadın)* kimi sözlərə “*a man who hangs*”, “*a man who works*”, “*a woman who washes*” söz birləşmələri uyğun gəlir.

Mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələri əlaqəyə girərsə, mövcud modeller üzrə çoxlu yeni birləşmələr əmələ gəlir ki, onun da söz yaradıcılığında böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin elə mürəkkəb sözlər də vardır ki, onlardan münasib söz birləşmələri düzəltmək olmur. Məsələn, *lumberman (ağackəsən), medlewoman (dərzi), postman (poçtpalyon)* və s. sözlərə uyğun söz birləşməsi və modeller düzəltmək mümkün deyil. Bu vəziyyətə başqa əsərlərdə də rast gəlmək olar.

Söz birləşmələrini mürəkkəb söz kimi izah edilməsinin əsas səbəbi onlar arasındakı uyğun cəhətləri əsas götürüb, fərqli cəhətlərə fikir verməməkdən ibarətdir. Dilçilik üçün isə bu iki kateqoriyanın ümumi cəhətləri deyil, onları bir-birindən ayıran və onların müstəqil hadisələr kimi izah olunmasına imkan verən cəhətlər daha çox maraqlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ söz birləşməsi problemi ilə nə qədər bağlıdırsa, bir o qədər də mürəkkəb söz problemi ilə bağlıdır. Ona görə də bu məsələyə həm söz birləşmələrinə, həm də mürəkkəb sözlərə aid əsərlərdə toxunulur. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələdən ilk dəfə M.Hüseynzadə bəhs etmişdir. O, ümumiyyətlə, söz birləşməsi və mürəkkəb söz deyil, təyini söz birləşmələri ilə həmin əsasda yaranan mürəkkəb sözləri müqayisə edərək, onlar arasında olan oxşar və fərqli cəhətləri qeyd etmişdir.

Müəllif birinci növ təyini söz birləşməsi ilə o əsasda yaranan mürəkkəb sözlər arasında əsas fərqi onlann komponentlərinin müstəqil vurğuya malik olub-olmamasında, cəmlənmə, hallanma qaydalığında, mənsubiyyət şəkildələri qəbul edib-etməməkdə görür (2, s.64). Burada, ümumiyyətlə, söz birləşməsi və mürəkkəb söz məsələsi qoyulmasa da, həmin məsələnin həlli üçün bunun əhəmiyyəti ciddidir. Belə konkret müqayisələr həqiqi vəziyyəti meydana çıxarmaq müqayisə obyektlərini dəqiq şəkildə tutuşdurmaq və düzgün ümumi nəticələr çıxarmaq üçün xeyirlidir. Lakin ayrı-ayrı faktların tutuşdurulması o zaman elmi əhəmiyyət kəsb edir ki, onlar ümumiləşdirilən və müqayisə obyektinin bütün fərdi hallarına tətbiq edilə bilsin. Yəni burada elə nəticələr əldə etmək lazımdır ki, onlar söz birləşməsinin konkret bir forması ilə müəyyən bir mürəkkəb sözü fərqləndirməyə imkan verdiyi kimi, konkret formasından asılı olmayaraq, söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözü fərqləndirməyə imkan versin.

Bu məsələdən M.İ.Adilovun “Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər” adlı dissertasiyasında da bəhs edilmişdir. Adından da görüldüyü kimi, burada söz birləşməsi deyil, mürəkkəb söz mövqeyindən çıxış edilir. Müəllif mürəkkəb sözləri səciyyələndirərkən istər-istəməz bu məsələyə də toxunmalı olmuş və mürəkkəb sözlərin sərhəddini, hüdudunu müəyyənləşdirmək üçün söz birləşməsi ilə müqayisə aparmışdır. Bu məsələ ümumi şəkildə “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı kitabda da qoyulmuşdur, A.Ələkbərovun “Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feillər” adlı dissertasiyasında da öləri olaraq ona toxunulmuşdur.

Bu əsərlərdə həmin məsələ ətrafında yürüdüən fikirlər bəzən ümumi xarakter daşısa da, söz birləşməsi və mürəkkəb söz məsələsinin tədqiqi və həlli üçün əhəmiyyətli əsaslar verən ümumi nəticələrə gəlməyə imkan verir. Bizim fikrimizcə, bu ümumi nəticələr aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

Söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər - birləşmələrin komponentləri leksik-semantik müstəqilliyini tamamilə saxlayır, ayrılıqda olduğu kimi, birləşmə daxilində də ayrı-ayrı məfhumlarla bağlı olur. Buna görə də söz birləşməsində əşyalar arasında, əşyalarla əlamətlər, hərəkətlər və s. arasındakı əlaqələr bildirilir. Mürəkkəb sözləri təşkil edən sözlərdə isə bu müstəqillik qalmır və onlar ayrılıqda əlaqədar olduqları məfhumlarla bu və ya başqa şəkildə əlaqəni kəsir, ya da bu əlaqə çox zəifləyir. Mürəkkəb sözlər söz birləşmələrindən fərqli olaraq, öz-özlüyündə real varlıqlar arasındakı müxtəlif tipli əlaqələri ifadə edə bilmir.

Söz birləşməsinin hər komponentinə ayrılıqda sual vermək olar: *interesting book (maraqlı kitab) - what kind of? - interesting; what? - book*. Mürəkkəb sözlərin komponentlərinin isə xüsusi sualları olmur, yəni onlara ayrıca sual vermək mümkün olmur, mürəkkəb söz bütövlükdə bir suala cavab verir: *keyhole (what?) house bed (istixana) - what? - grey haired (man) - what kind of man?; baby sitter (days) - who* və s.

Söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələr təsiredici vəziyyətdə olur, özünü açıq şəkildə hiss etdirir, bu əlaqələri əmələ gətirən qrammatik vasitələr isə dinamik xüsusiyyət daşıyır, daşlaşmır. Mürəkkəb sözlərdə isə bu əlaqələr hiss edilmir, nəzərə çarpmır, təhlil zamanı isə onlar nəzərə alınmır. Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edən qrammatik əlamətlər daşlaşaraq həmin sözün bir ünsürünə çevrilmiş olur. Məsələn, *to go home (evə getmək)* birləşməsindəki *home (evə) və to go (getmək)* sözləri arasındakı idarə əlaqəsi bütün varlığı ilə özünü göstərir və diqqət mərkəzində dayanır.

Söz birləşməsinin hər komponentinin özünə məxsus müstəqil vurğusu olur, yəni söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər ayrılıqda necə ifadə edilirsə, söz birləşməsinin komponentinə çevrildə də eyni şəkildə ifadə edilir və onların vurğusunda hiss edilə biləcək heç bir dəyişiklik olmur. Mürəkkəb sözlərin komponentləri isə bir vurğu altında deyilir, yaxud da bunlardan birinin vurğusu öz əvvəlki mövqeyini saxlayır, digərinin vurğusu isə zəifləyir, ikinci dərəcəli vəziyyət alır və əsas vurğuya tabe şəkildə ifadə olunur. Məsələn, *'black 'bird (qara rəngli quş) - 'blackbird (qaraquş); 'black 'board (qara rəngli lövhə) - 'blackboard (lövhə)* və s.

Bu xüsusiyyət, görüldüyü kimi onların (söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin) qrafikasına da təsir edir. Bir halda sözlər ayrı-ayrı vurğular altında ifadə olunur və auri yazılır (söz birləşməsində), digər halda sözlər bir vurğu altında, yaxud da, əsasən, bir vurğu altında deyilir və bir yerdə yazılır (mürəkkəb sözlər).

A.İ.Smirnitski rus dilində söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözün fərqləndirilməsində “раздельнооформленность” və “цельнооформленность” terminlərini işlədərkən [5, s.182], əslində, bu və ya başqa obyektiv xüsusiyyətləri nəzərə almışdır. Söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözlərin əsas fərqi özündə ifadə edən bu müvəffəqiyyətli terminlər artıq dilçilikdə geniş dairədə istifadə edilməyə başlamışdır.

Söz birləşmələrinin tərəfləri mütəhərrik olur. Onlar hər təsadüfdə yeni sözlərlə birləşərək başqa birləşmələrin komponentləri ola bilər. Bu cəhətdən ən vacib əlamət isə odur ki, söz birləşmənin komponenti olduğu vaxt eyni zamanda başqa birləşmənin əmələ gəlməsində də iştirak edir. Məsələn, *department chair (bölmə rəisi) - the chair of the department (bölmənin rəisi); to read a book (kitab oxumaq) - to read the book (həmin kitabı oxumaq)* və s. Mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri isə belə xüsusiyyətə malik olmur. Mürəkkəb sözlərdə (əgər o, həqiqətən mürəkkəb söz kimi formalaşıbsa) heç vaxt bir komponent həmin vəziyyətdə başqa bir sözlə əlaqələnərək yeni birləşmə və ya mürəkkəb söz təşkil edə bilmir.

Söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında olan bu ümumi fərqlərdən başqa, konkret formaların müqayisəsi ilə əlaqədar olaraq, yeni və daha çox fərqlər qeyd etmək mümkündür. Məsələn, ikinci növ təyini söz birləşməsi ilə həmin əsasda yaranmış mürəkkəb sözləri müqayisə edərkən, M.Hüseynzadənin qeyd etdiyi hallanma, cəmlənmə, mənsubiyyət şəkilçilərinin artırılması ilə əlaqədar

olan fərqli cəhətlər çox maraqlı və zəruri əlamətlərdir. Lakin, feili birləşmələrdə həmin əsasda yaranmış mürəkkəb sözləri fərqləndirərkən bu əlamətlərdən çıxış çıxış etmək olmaz.

Onlar üçün isə əlavə xüsusi əlamətləri nəzərə almaq lazım gəlir. Ya da bir sıra birləşmələrin tərəfləri arasına başqa sözlərin əlavə olunmasından da çıxış edərək onları mürəkkəb sözlərdən fərqləndirmək olar, lakin bu xüsusiyyət birləşmələrin bir çoxuna aid olmadığına görə onu ümumi hal kimi qeyd etmək olmaz. Ona görə də, söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözü fərqləndirmək üçün onların konkret formalarından asılı olmayaraq bütün təsadüflərdə tətbiq edilə biləcək fərqli cəhətləri nəzərə almaqla, söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözün konkret formasından irəli gələn cəhətlərə də nəzər yetirmək lazımdır. Əlbəttə ki, burada birincilər ön planda dayanır və söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözü fərqləndirmək üçün onların konkret formasına nəzər yetirmədən ilk növbədə bu ümumi əlamətlərdən çıxış etmək lazımdır.

Həm söz birləşmələri, həm də mürəkkəb sözlər hər bir dilin öz qaydaları əsasında qurulduğundan eyni mənanı ifadə etmək üçün bir dildə söz birləşmələrindən istifadə edildiyi halda, başqa dildə mürəkkəb sözlərdən istifadə edilə bilər. Məsələn, *writing table* - *yazı stolu*, *hunting dog* - *ov iti*, *information buerou* – *məlumat bürosu*, *word combination* - *söz birləşməsi*, *student's hostel* - *tələbə yataqxanası*, *foreign language* - *xarici dil*, *final exam* - *buraxılış imtahanı* və s.

Ədəbiyyat

1. Quliyev C.K. Mürəkkəb söz və onun strukturu. B., 2011, 195 s.
2. Müasir Azərbaycan dili. B., 1951.
3. Nəbiyeva N.Ə. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb isimlər. B., 2005, 126 s.
4. Collins English Dictionary. 1994, 1791 p.
5. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М., 1957, 259 с.

Summary

On different features of compound word combination

The article touches upon the compound words first of all and then word combinations. The author tries to show characteristic features and peculiarities of compound words and word combinations. The author with the help of context shows the different peculiarities of the pointed out items.

Резюме

О разные черты сложных слов и словосочетаний

В статье рассматривается сначала сложные слова и словосочетание. Затем автор попытается раскрывать характерные черты и показать их в сложных слов и словосочетаний с помощью контекста автор показывает характерные черты названных вопросов.

Rəyçi: *fil.f.d.,dos. A.Cəfərov*
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
28.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 14.04.2017

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İDİOMLAR

Açar sözlər: *sözlərin yerləşməsi, ifadəlilik, dəqiqlik, atalar sözlər, frazeoloji vahidlərin semantikasi*

Keywords: *collocation, expressiveness, exactness, proverb, semantics of the phraseological unit*

Ключевые слова: *расположение слов, выразительность, точность, пословица, семантика фразеологической единицы*

İdiomlar elə fraza və ifadələrdir ki, onların əsas mənaları tək-tək sözlərin mənalarından fərqlənir. Məsələn, “to blow one’s top (get angry) və “be behind the eight ball” (in trouble) əsl ingilis dilində olan idiomlardır. İdiomlar dildən yaranır və sözbəsöz tərcümə olunmur. Xarici dil tələbələri onları lüğətdəki sözlər kimi öyrənməlidirlər.

Sivilizasiyanın ilkin dövrlərində ümumiyyətlə belə qəbul edilirdi ki, tərcüməçilər tərcümənin qanun və qaydaları haqqında bilmirlər, onların kifayət qədər elmi bilikləri yoxdur. Daha sonra bəzi yazıçılar təsdiqləyərək deyirdilər ki, tərcümə həlli olmayan problemdir. Məs., V.Humboltun dediyi kimi “Bütün tərcümələr, mənə görə, sadəcə həlli olmayan problemi həll etmək cəhdinə bənzəyir”.

Lakin zaman keçdi və insanların ünsiyyətdə olmaq istəyi onları vadar etdi ki, onlar həm şifahi, həm də yazılı tərcümə etsinlər. Lakin hələ də onların tərcümələrində çatışmamazlıq və yaxşılığa doğru ümidlər var idi. Şifahi tərcüməçilərin dediyi kimi tərcümə millətlər arasında qarşılıqlı anlaşma üçün bir körpüdür. Mühəndisliyin qanun və qaydalarını bilən şəxsin əlində evin inşası üçün xüsusi ləvazimatlar da olmalıdır. Müasir dövrdə ingilis dilini sadəcə bilmək deyil, lazımı səviyyədə bilmək vacibdir. Bildiyimiz kimi ingilis dili beynəlxalq biznes və elmi konfransların əsas dilidir, eləcə də beynəlxalq turizmin aparıcı dilidir. Dünyanın elmi, texnoloji və akademik məlumatları ingilis dilində verilir. Lakin hələ də tələbələrimiz üçün dogma dil daşıyıcılarını anlamaq əsas beynəlxalq problemdir.

İdiomlar ingilis dilinin çoxşaxəli hissəsidir. Onlar ingilis dilinin çatışmazlığını örtür və danışmaq nitqinin 3-də 1 hissəsini təşkil edir. İdiomlarla bağlı bir neçə sadə qaydalar vardır. İlk öncə idiomu tək bir söz kimi düşünmək vacibdir. Əgər birləşmənin bütöv mənası motivləşərsə, onda bu məna qismən tam olur və bu halda birləşmənin ayrı-ayrı komponentləri semantik baxımdan ümumi mənaya doğru meyillənir [7, s.133]. Bütöv frazanı dəftərimizdə qrammatik göstəriciləri və məlumatları ilə birgə qeyd etməliyik. “This tin opener has seen better days” (It’s rather old and broken down) -Yaxşı günləri olmuşdur. Bu idiom həmişə bitmiş zamanda işlənir. İdiomlar adətən geyri-rəsmi olur və bu şəraitdə özündə şəxsi şəhrin elementini daşıyır. Onların hər biri qeyri-rəsmi fikir bildirən ifadə kimi bəzən yumorlu və ironiyalı olur. Məhz buna görə onları işlədərkən çox diqqətli olmalıyıq. İngilis dilini gözəl bildiyimizi nümayiş etdirmək üçün idiomlardan harda gəldi istifadə etmək yalnız fikirdir. Məsələn, rəsmi şəraitdə biz “How do you do, Mrs.Watson.

Do take the weight off your feet” “Sit down” yerinə “Do sit down or have a seat” işlədirik. Bilmək vacibdir ki, onların qrammatikası dəyişkəndir, bəziləri isə nisbətən sabitdir. Məs., “Barking to the wrong tree” həmişə davamedici zamanda işlənir. I think you’re barking the wrong tree. Ümumiyyətlə bir sıra ifadələr, məsələn, “come to the wrong shop”, “go the way of all flesh”, “make somebody’s blood boil” hamısı frazeoloji idiomlardır. Bunlardan savayı “pay a visit”, “make one’s appearance”, “give help” kimi bir sıra ifadələr vardır ki, onların tərcüməsi mübahisəlidir. Bəzi dilçilər onları frazeologiyanın idiom hissələri hesab etmirlər. Əgər ifadə idiom deyilsə, biz onun komponentlərini ayrılıqda deyil, ümumi şəkildə qəbul etməliyik. İdiomlar yazılı və şifahi dilə ifadəlik və dəqiqlik verir. İdiomlara isə dəqiq yiyələnmək asan deyil. Sözbəsöz tərcümə idiomun mənasını dəyişə bilər.

Bildiyimiz kimi İngilis dilinin leksikologiyasını öyrənmək eyni zamanda onun frazeologiyasının öyrənilməsi deməkdir. Onda idiomlar və frazeologiya nədir? İdiomlar necə tərcümə olunmalıdır?

“Frazeologiya” termini dilçiliyin bir bölməsi kimi dilin bütün sabit söz birləşmələrini və sözlərin yerləşməsinə tətbiq edir. Dilin söz yığımı yalnız ayrı-ayrı sözlərdən deyil, həm də bir sıra ifadələrdən ibarətdir. İdiomlar müsbət və mənfi keyfiyyətləri ifadə edə bilər. Məs., “His fingers are all thumbs” (He is clumsy) or “She has iron nerves” (she is composed).

Hissləri və vəziyyəti ifadə edən idiomlar da vardır. Bunlar pozitiv və negativ hisslər, hal və vəziyyətlərdir. Məsələn, “to have a horror of (disgust), “to be as happy as the day’s long” (extremely content).

Fiziki hiss və vəziyyətləri ifadə edən idiomlara misal olaraq “to burst into tears” (to cry), “She scared stiff” (very scared) göstərmək olar.

Digər qrup – problematik situasiyalarla bağlı idiomlardır: “get” sözü ilə olan situasiyalar- “to get frustrated” (defeat), “to get cold feet” (to become too scared).

Situasiyalardakı dəyişiklikləri bildiren idiomlar: “to change one’s mind” (think better of it).

Situasiyaların yüngülləşməsinə ifadə edən idiomlar: “to do well” (recover) “to get off lightly” (escape).

İdiomlar tərif və tənqidlə bağlı ola bilər. Məs., “to go on at someone” (criticize).

İdiomlar ünsiyyət problemləri ilə bağlı ola bilər. Məs., “to have a row with somebody” (to quarrel), “stream of consciousness” (flow of words). İclaslarda, müzakirələrdə ifadə olunan: “to strike in a conversation (to start a conversation).

Bədən üzvləri ilə bağlı olan idiomlar : “to lend an ear” (to listen to), “to catch someone’s eye” (to attract someone’s visual attention), “to change of heart” (a reversal of attitude).

Gündəlik rutinlərlə bağlı idiomlar: “to do up” (tidy up).

Bunlardan əlavə mavi mətbuatda istifadə olunan xüsusi ifadələrə də rast gəlinir: “all along (always), “All in all” (as a result), “all of a sudden (unexpectedly).

Idiom qruplarından biri də atalar sözləridir. Məs., “Out of frying pan and into the fire” (from one disaster into another).

Amerikan ingilis dilində olan idiomlarla Britaniya ingilis dilində olan idiomlar arasında fərqlər vardır. Dünya üzrə ingilis dilində olan bir çox idiomlara Şekspir, Volter Skot, Levis Karol kimi yazıçıların əsərlərində rast gəlinir. Məsələn, Şekspirin sitatları arasında belə bir cümlə var: “As a social worker you certainly see the seamy side of life”. İdman, texniki, hüquqi, hərbi terminlərə ingilis dilinin gündəlik istifadəsində rast gəlinir. Bunlardan bəziləri Amerikan, bəziləri Britaniya, bəziləri də hər iki növ ingilis dillərində istifadə olunur. Məs., “A happy hunting ground”

(place where one often goes to obtain something or to make money)
(American English).

“In this case the exception proves the rule” (widely used in both American and British English).

Bəzi faktlar göstərir ki, yeni idiomların çoxu Amerikada yaranır və dünyaya yayılır. Amerikan ingilis dili İnternet və digər interaktiv vasitələrlə inkişafdadır və yeni idiomların yaranmasını izləmək çox maraqlıdır. Onların rəngarəngliyi, yumor hissi azalmır. Məs., “to bark up the wrong tree”.

Deyilənə görə tərcümə bilik əsasında qurulmuş incəsənətdir. Əlbəttə ki, tərcüməçi hər iki dildə idiomları yaxşı bilməlidir. Məsələn, “to pull oneself together” – “Özünü ələ almaq” idiomu kontekst əsasında tərcümə olunur. “O dərsin ortasında bərkdən ağlamağa başladı. Dostu ona dedi: “Tez özünü ələ al, ağlama.”” “Pull yourself together and stop crying.”

Bəzən biri daima gərginlikdə olub, nədənsə narahat olursa, onda “to take oneself in hand” ekvivalenti uyğun gəlir. “I can’t help my feelings” he said, “my love is stranger than my will. By and large, I’d say take yourself in hand “. - “Mən hisslərimi cilovlaya bilmirəm. Sevgim istəyimdən daha qəribədir. Ümumiyyətlə demək istərdim ki, özünü ələ almalısan.”

Bilirik ki, azərbaycan dilində bir söz ingilis dilində iki-üç sözlə ifadə oluna bilər. “ayaq -leg, foot”, “barmaq – finger, thumb, toe.” Məs., “O əlində kitab tutmuşdu” – “He held a book in his hands”, amma “O əlində körpə saxlamışdır” – “She held a baby in her arms.” Gördüyümüz kimi “hands” və “arms” sözlərinin öz mənaları var. Lakin hərəkətdə eyni funksiyaları yerinə yetirirlər “əllərində saxlamaq”. Funksiya öndə gəlir, məna təsiri isə ikinci dərəcəlidir.

Bir frazanın bir neçə kontekst funksiyalarını nəzərdən keçirək. “Barmaqarası baxmaq” idiomu ingilis dilinə “to turn a blind eye to smth.” və ya “ignoring on purpose”, “bir şeyi görməməzliyə qoymaq” ifadəsi isə “to shut one’s eyes (to smth.)” kimi tərcümə olunur. Bundan başqa “barmaqarası baxmaq” - “to look through one’s fingers “ or “to wink at smth.” İfadələri yanlış görməmək funksiyasında işlədilir.

Bilirik ki, iki və daha çox frazalar, əgər funksiyaları uyğun gələrsə, sinonim sayılırlar. Məs., “barmaqarası baxmaq” və ya “göz yummaq” az.dilində eyni funksiyaları yerinə yetirirsə, sinonim sayılır.

İngilis dilində “at one’s wits end” frazası ilə “at the end of one’s rope”, “to be beside oneself” frazaları sinonimdir, eyni funksiyaları yerinə yetirir və dilimizə “başını itirmək, səbri tükənmək” kimi tərcümə olunur. Ayrıca, öz-özlüyündə “at the end of one’s rope”, “to be beside oneself”, “climb the walls” sinonimdir, lər,

eyni funksiyaları yerinə yetirir, az.dilində ekvivalenti “həyacanlı olmaq, dəli olmaq”-dır.

Eləcə də “be between the devil and the deep blue sea” idiomu ilə “between the rock and a hard place” idiomu sinonimdir. Azərbaycan dilində ekvivalenti “çətin vəziyyətdə olmaq”, “od ilə su arasında qalmaq” ifadələridir.

“All hell to pay” frazası “be in Dutch”, “be in hot water”, “be in the doghouse” frazaları ilə uyğundur, amma daha güclü mənada işlədilir. Dilimizdəki ekvivalenti “zibilə düşmək, ciddi problemləri olmaq”-dır. “Petrovic mixed up any of those embryos at the clinic, there’ll be hell to pay and you know it.” (“I’ll be Seeing You” by M.H. Clark) [9, s.111]

“Dawn on someone” idiomu “to see light” idiomu ilə sinonimdir, az.dilinə “nəhayət çatdı, anladım” kimi tərcümə olunur. “When no one else had shown up at work at 8.30, it finally dawned on me that it was a holiday.” “See the light” frazası sadəcə olaraq “başə düşmək” kimi anlaşılırsa, “dawn on someone” “çətin başə düşmək” kimi anlaşılır. Tərcüməçi hansı variantın daha uyğun olduğunu bilməlidir. Məs., “make ends meet” idiomu maliyyə cəhətdən çətinlik çəkmək, yalnız vacib ehtiyacların ödənilməsi üçün kifayət qədər pulun olması mənasını verir. “to live from hand to mouth”, “to keep the wolf from the door” idiomları ilə uyğun gəlir.

“We can hardly pay the rent, buy enough food and keep the children in clothing. We’re barely making ends meet.”

Hazır frazalar əsasında metaforaların qurulması metodu həm məhsuldar, həm də əhəmiyyətlidir. Bu o baxımdan mühimdir ki, ingilis frazaları əsasında qurulmuş metaforaları qafiyələməyə ehtiyac yoxdur. Məsələn, Y.Katser və A.Kuninin tərcümə haqqında “Rus dilindən ingilis dilinə yazılı tərcümə” kitabında “Moscow was not built in a day” atalar sözü ingilis dilindəki “Rome was not built in a day” misalına uyğun olaraq verilir. Digər “Little pitchers have long ears” atalar sözü “Balacalar böyükklərin söhbətinə qulaq asmağı sevirlər” kimi tərcümə olunur. Bununla belə məlumatın emotiv və qiymətləndirmə məzmununu ihmal etməməli və tərcümə etməliyik. Ola bilsin ki, “Balacalar böyükklərin söhbətinə qulaq asmağı sevirlər” misalı heç bir emotiv qiymətləndirmə ifadə etmir və heç də atalar sözü kimi səslənmir. Gəlin bu cümləni bədii edək: “Little pitchers have long ears” - “Uşaqların qulaqları şəkkdir” və ya “Uşaqlardan qorxun, onlar hər şeylə maraqlanırlar”. Beləliklə birinci tərcüməyə mənfi çalarlıqları əlavə etmək məqsədilə bu variantları verdik. “Curiosity killed a cat” – “Maraq pişiyi öldürdü” atalar misalı ingilis dilindəki “Who knows- maybe rain and maybe snow, maybe yes and maybe no” metaforu ilə müqayisə edilə bilər. Bu məqsəd-nəticə əlaqəli cümlədir. Aşağıdakı atalar sözünün bədii tərcüməsi “to be brave as a lion” and “to be like a lamb” söz oyunu gurmaq məqsədi güdür və həmçinin ironiya ifadə edir. Məsələn “I like a good chap for his brave ways. I can tell right away that you’d be brave as a lion with a lamb” [5, p.331].

İdiomların metafora tərcüməsində istifadə edilən lingvistik vasitələr leksik və qrammatik danışıq ifadələridir. “Anlaşılmazlıq olmasın deyə, səhmət olmazsa oraya get və məsələnin nə yerdə olduğunu öyrən” – a) Would you please go and see what is wrong before something happens: b) In order to avoid misunderstanding, would you please be so kind as to clarify the situation there:

c) Go find out what's wrong or there may be trouble. Bu tərcümədə “trouble” ləksik, “go find out”, “what's”, “there may be” qrammatik danışıq vasitələridir.

Bəzi ingilis dilində olan atalar sözlərində qafiyə uyğunluğu olur; “Birds of feather, flock together”; “Well begun is half done”; “No pains, no gains” və s.

Nəhayət, idiomların mənşəyi insanların təfəkkürü ilə sıx bağlıdır. Müasir ingilis dili idiomlarsız tam dəyərini göstərə bilmir. Belə ki, mövcud dilin inkişafının ilk göstəricisi idiomların istifadəsidir. İdiomlu cümlələr dili zənginləşdirir və bu, danışanın dili doğma dil daşıyıcısı səviyyəsində bildiyinə işarədir. Bədii ədəbiyyatı araşdırarkən məlum olur ki, məşhur yazıçıların öz əsərlərində işlətdiyi çoxlu sayda idiomlar dili daha ifadəli və rəngarəng edir. Tədqiqatlar müəllimlərin dərslərdə idiomlardan istifadə etməsinin səmərəsini nəzərə çatdırır. Beləliklə, idiomlar dilin ayrılmaz hissəsidir və onlar nitqimizi daha rəngarəng və orijinal edir.

Ədəbiyyat

1. Michael McCarthy, Felicity O'dell “English Vocabulary in Use. Cambridge University Press, 1994
2. The Penguin Dictionary of English Idioms, New York, 1989
3. Shelley Vance Laflin “A Concise Collection of American English Idioms for Everyday Use”, Washington D.C., 1993
4. Арнольд И.В. «Лексикология современного английского языка», М. 1968
5. German Y. “Eternal Battle”, Progress Publishers, Moscow.
6. Катцер Ю., Кунин А., Письменный перевод с русского языка на английский. М., 1964
7. Жуков В.П. Способы фразеологической аппликации и классификация фразеологического материала. Новгород, 1973
8. Бархударов Л.С. Язык и перевод. Москва., 1975
9. M.H. Clark “I'll be Seeing You” Great Britain, Arrow Books, 2000

Summary

Idioms in modern English

The origin of idioms is closely connected with people's mentality. The present day English can't be considered full of value without idiomatic usage, as the use of idioms is the first sign of a certain language's development. Idiomatic sentences enrich a language and the knowledge of idioms signal that the speaker knows the language on the level of a native speaker.

Резюме

Идиомы на современном английском языке

Происхождение идиом тесно связано с умственными способностями человека. Использование идиом в предложениях – это основной признак развития языка. Идиомы в предложениях обогащают язык и делают нашу речь красочной. Знание идиом указывает на то, что говорящий владеет языком на уровне носителя данного языка.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. T.Əmirova
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
20.04.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 20.04.2017

Jalə Allahverdiyeva
OYU

İNGİLİS TOPONİMİK ADLARININ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: toponim, etnonim, antroponim, topoqrafik, hidroqrafik, fitonim

Keywords: toponomy, ethnonym, anthroponomy, topographic, hydrographic, fitonym

Ключевые слова: Топонимика, этноним, антропонимы, топографический, гидрографический, фитоним

İngilis toponimlərini nəzərdən keçirdikdə, onların əksəriyyətinin mənalının müasir dil daşıyıcıları tərəfindən anlaşılmadığı məlum olur. Bunun əsas səbəbi də bu ərazidəki toponimlərin qədim dövrlərə aid olması və sonrakı əsrlərdə onların müəyyən səslərini itirməsi, səhv tələffüz nəticəsində səhv yazıya alınması, toponimlərin tərkibində əksəriyyəti qədim ingilis söz və şəkilçilərinin təşkil etməsi və sairədir. Buna görə də semantik təhlil zamanı toponimin ümumi semantik mənası məhz onu təşkil edən ayrı-ayrı elementlərin semantik analizi əsasında müəyyənləşdirilir. Bu zaman ingilis toponimik adlarının tərkibinə daxil olan coğrafi terminlərin aşkara çıxarılması və toponimlərin digər törənmə yollarınının müəyyənləşdirilməsi əsas istiqaməti təşkil edir.

Beləliklə, ingilis toponimik adlarının törənməsində mənbə rolunu aşağıdakı vasitələr təşkil edir:

Etnonimlərdən təşəkkül tapmış toponimlər. Burada əsasən qəbilə, tayfa, nəsil, etnik qrup, xalq və millət adlarından törənən toponimlər nəzərdə tutulur. Etnonimlər ya həmin xalq tərəfindən əsası qoyulmuş, ya da məskunlaşdırılmış ərazilərin adlandırılmasında iştirak edir. Bəzən ərazi əvvəlcədən məskunlaşdırılmış olur, lakin sonradan ora köçən tayfanın yerli əhalidən fərqlənməsi ərazidə yenidən məskunlaşmış etnik qrupun adını daşıyan yaşayış məntəqələrinin əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Bir çox ölkələrin adları məhz etnonimlərdən qaynaqlanmışdır. Məsələn, Britaniya toponimi adada hələ e.ə. məskunlaşmış kelt tayfası britonlarla bağlıdır. *England*-İngiltərə toponimi isə V-VI əsrlərdə əraziyə köç etmiş german tayfalarından olan anqların adı ilə bağlıdır və "anqların torpağı" deməkdir.

Ümumiyyətlə etnonimlərlə bağlı yer adlarından istifadəyə ən böyük coğrafi obyektlərin işarələnməsində rast gəlinir. Məsələn, Wessex-qərbi saksonlar, Essex-şərqi saksonlar və s.

Antroponimlər əsasında formalaşan toponimlər. Şəxs adı, soyadı, təxəllüs, ləqəb və s. mənbələrdən qaynaqlanan toponimlər bütün dünya ölkələrində mövcuddur. Bu cür toponimlər, əksər hallarda, ya ərazidə yaşamış məşhur şəxsin (lord, yüksək vəzifəli hərbi, sənayeçi, mülkiyyətçi, incəsənət xadimi və s.) adı ilə bağlı olur və ya ərazidə tikinti aparmış şəxsin ismindən başlanğıc götürürlər. Məsələn, Londonun öz mağazalarına görə məşhur olan Bond Street küçəsi XVII əsrdə küçədə aparılan tikinti işlərinə başçılıq etmiş Tomas Bondun adını daşıyır.

İngiltərədəki ən qədim yer adlarında biz kelt şəxs adlarına (çox vaxt müqəddəslərin adlarından götürülürdü) rast gəlirik: *Lanivet* - "Nivetin kilsəsi", *Lanhydrock* - "Hydrokun kilsəsi" və s. *London* toponimin özü kelt toponimik adı kimi qəbul edilir və *Londino* şəxs adı ilə bağlıdır.

Sonrakı mərhələdə anqlo-sakson adları *-ing* elementinin müşayiəti altında adada yayılmağa başladı: *Cocking* (Cocca şəxs adından), Buckingham (Bucc) və s.

Skandinav işğalı isə *-by* elementi ilə bitən şəxs adlarından ibarət toponimlərin təşəkkül tapmasına gətirib çıxardı: *Grimsby* (*Grimr*), *Granby* (*Grani*) və s.

Fransız şəxs adlarının isə tərkibi toponimlərin formalaşmasında iştirak etməsi diqqəti cəlb edir: Samford *Courtney*, Swaffham *Bulbeck*və s.

Şəxs adlarının ən çox birləşdiyi element isə şəxs adlarına bitişik və ayrı yazılan **town, ton** morfemidir: Arkwright Town (Derbyshire - bu kəndin adı burada malikanə almış, əyirmə dəzgahını ixtira etmiş Richard *Arkwright*ın adı ilə bağlıdır); *Dufftown* (şəhər 1817-ci ildə qraf James *Duff* tərəfindən salınmışdır); Charlieston (qraf Lord Garliesin adı ilə bağlıdır) və s.

Port prefiksi ilə düzələn şəxs adlarından ibarət toponimlərə də çox rast gəlinir: *Port Dundas*, *Port William*, *Port Ellen*.

Şəxs adları içərisində qadın adları ilə bağlı olanları da diqqəti cəlb edir. Məsələn, İngiltərədə Mary adlandırılmış bir çox coğrafi obyektlərə rast gəlmək mümkündür. Bu ərazinin mülkiyyətçisinin qadın olması, ya da kişi mülkiyyətçinin həyat yoldaşının və ya *Mary* adlı digər qohumunun şərəfinə obyektin adlandırılmasının nəticəsidir (məsələn, *Maryland*, *Maryport* və s.).

Bu bölmədə digər bir maraqlı məqam memorial adlarla bağlıdır. Memorial adlar məşhur insanların adlarını əbədiləşdirmək məqsədi ilə onların müxtəlif coğrafi obyektlərə verilməsidir. Məsələn, Londonun şərqindəki dairələrdən biri Qaz, İşıq və Koka-kola şirkətlərinin rəhbəri S.A.Beckin şərəfinə *Beckton* adlandırılmışdır; *Helen's Bay* körfəzi və istirahət zonası isə Helen Selina Sheridanın şərəfinə adlandırılmışdır.

XVII əsrdən başlayaraq Londonda küçə adları kral ailəsinin üzvlərinin şərəfinə adlandırılmağa başlandı: *Queen Street* (1666), *King William Street* (1829), *King Edward Street* (1843) və s. Ümumilikdə götürdükdə, İngiltərədə kral və kraliça adları ilə bağlı, həmçinin *king* və *queen* elementli toponimlər xeyli saydadır.

Topoqrafik adlar. Coğrafi ərazinin topoqrafik, fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla toponimlərin formalaşması ən geniş yayılmış üsul kimi götürülə bilər. Burada başlıca yeri relyef terminlərinin iştirakı ilə yaranan toponimlər tutur ki, onlarda da müxtəlif coğrafi elementlər əksini tapa bilər:

knoll - *təpəcik*: The Knoll (Derbyshire);

toft - *təpə*, yüksəklik: Toft (Lincolnshire);

hurst - *meşə* örtüklü təpə: Dewhurst (Lincolnshire);

meadow - *çəmənlik*, çay vadisi: Meadow Lane (derbyshire);

field-tarla, çəmən, torpaq sahəsi: Enfield (Greater London);

holt - *meşə* örtüklü təpə: Northolt (Greater London);

weald - *meşə*, sıx meşəlik: Wealdstone (Greater London).

Burada mənfi relyef göstəricilərinə də rast gəlmək mümkündür: *coomb-dərə*, çuxur: Coomb (Hampshire);

gullet - yarğan, qobu: Grave Gullet (İsle of Man). Toponimlərdə "boğaz", "körfəz", "buxta" mənalarında da çıxış edir: Guliat Buigh (Derbyshire - "Sarı Körfəz").

Ümumiyyətlə dildəki sözlər toponimlərin tərkibində işləndikdə ilkin mənəsindən qismən və ya tam uzaqlaşa bilər;

hole - çala, oyuq, çuxur: Muddy Hole (Derbyshire).

Landşaft terminlərinin iştirakı ilə yaranan toponimlər də çoxluq təşkil edir.

Hidroqrafik terminlərin iştirakı ilə yaranan toponimlər:

bath - su müalicəxanası: Matlook Bath (Derbyshire);

brook - kiçik çay: Radbourne Brook (Derbyshire);

fleet - kiçik axın, körfəz: Fleetham (Yorkshire);

hatch - bənd, dəhnə: Kelvedon Hatch (Essex);

rivulet - kiçik çay: Bourne Rivulet (Hampshire);

weel - girdab, burulğan, çayın dərin yeri: Weel (Yorkshire).

Məskunlaşma xüsusiyyətlərini əks etdirən toponimlər:

burh - istehkamlı ərazi: Burgh (Suffolk);

ham - mülk, ferma: Brentham (Greater London) və s.

Burada yol, tikili və bu növ digər terminlərdən istifadə ilə yaranan toponimlər diqqəti cəlb edir:

bow - tağ, qövs şəklində olan tikili: Bow şəhərinə bu ad Yeo çayı üzərində yerləşən tağlı körpüyə görə verilib;

wall - divar, sədd: Walle (Northumberland) şəhəri Roma səddinin yaxınlığında yerləşir.

İqtisadi coğrafi terminlər. Ərazidə məskunlaşmış əhalinin təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirir:

cofe - mal-qara ağılı, toyuq-cücə hini: Cote (Derbyshire);

salt - duz: əvvəllər duz istehsal edilən ərazilərin adlandırılmasında işlədilmiş, sonra isə digər coğrafi obyektlərə də transformasiya edilmişdir: Wick (Avon);

stelling - mal-qara üçün ağıl: Stella (Tyneside);

wick - südçülük ferması və ya ticarət mərkəzi: Wick (Avon).

Fitonimlər, yəni bitki və ağac adından əmələ gələn toponimlər. Daha çox rast gəlinən elementlər aşağıdakılardır:

apple - alma: Appledore (Devon və Kent);

ash - göyrüş, vən: Ashbourne (Derbyshire);

barley - arpa Barton (Yorkshire);

bean - lobya: Benacre (Suffolk);

box - həmişəyaşıl şümşad ağacı: Boxley (Kent);

broom - nəfəsotu: Bromley (Greater London);

cherry - albalı: Cherry Burton (Yorkshire);

elm - qarağac: Elmstead (Greater London);

hazef - meşə qozu: Hessle (Yorkshire);

heatfier - süpürgə kolu: Heathrow (Greater London);

oak - palıd: Oakenshaw (Yorkshire);

peas - noxud: Peasmore (Berkshire);

saffron - zəfəran: Saffron Walden (Essex);

thorn - çaqqal gavalısı kolu, tikan: Thornton Heath və s.

Ümumiyyətlə, toponimikanın müasir vəziyyətinin təsviri bir sıra problemlərlə bağlıdır ki, onların həlli toponimlərin tarixinə nəzər salmadan mümkün deyil.

Toponimin coğrafi obyektin xüsusiyyətləri ilə şərtləşməsi fikri özünü onda doğruldu ki, obyektə xarakterizə edən çoxsaylı cəhətlərdən elə biri seçilir ki, bu həmin dövrün insanları üçün əsas cəhət hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ., Paşayev A., Azərbaycan onomastikası, Bakı, 1987
2. Əhmədov T.M., Azərbaycan toponimikasının əsasları, Bakı, 1991;
3. Mollazadə S.M. Toponim yaradan bəzi komponentlər haqqında, B., 1988;
4. Беленькая В.Д., Очерки англоязычной топонимики, Москва, 1977;
5. Беленькая В.Д., Топонимы в составе лексической системы языка, Москва, 1969;
6. Жукевич В.А., Общая топонимика, Москва, 1980;
7. Мурзаев Э.М., Основные направления топонимических исследований, Принципы топонимики, Москва, 1964;
8. Мурзаев Э.М., Топонимика популярная, Москва, 1973;
9. Никонов В.А., Введение в топонимику, Москва, 1965;
10. Cameron K., English Place-Names, London, 1996;
11. Mills A.D., A Dictionary of English Place-Names, Oxford, 1998;
12. Names and Games: Onomastics and recreational linguistics, London, 1986;
13. Reaney P.H., The Origin of English Place-Names, London, 1976;
14. Room A., A Concise Dictionary of modern Place-Names in Great Britain and Ireland, Oxford, 1985;
15. Smith A.H., English Place-Name Elements, London, 1956;
16. Stewart G.R., Concise Dictionary of American Place-Names, New-York, 1970;

Summary

Characteristic features of English toponymic names

The article is devoted to research and semantic analysis of English geographical names. The author is able to organize ideas and statements about semantic changes of English place-names. Identified the semantic features of geographical names, ethnonyms, anthroponym, fitonyms, topographic and hydrographic names were identified.

Резюме

Характерные особенности английских топонимических названий.

Статья посвящена исследованию и семантическому анализу английских топонимов. В статье автор смог систематизировать идеи и высказывания о смысловых изменениях английских топонимических названий. Были определены семантические особенности топонимов, этнонимов, антропонимов, фитонимов, топографических и гидрографических названий.

*Rəyçi: fil.f.d.dos.O.Əbdülrəhimova
OYU-nun "Dillər və pedaqoji" kafedrasının
27.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 25.04.2017

Bəturə Quliyeva
OYU

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ÜMUMİ SİYASİ LEKSİKANIN STRUKTUR SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: predikativ, terminoloji, sintaktik-atributiv, ümumi kod, sintaqmatik

Keywords: predictive, terminological, syntactic and attributive, common code, syntagmatic

Ключевые слова: предикативный, общий код, синтактико-атрибутивный, терминологический, синтагматический

Artıq müasir ingilis dilçilik tarixində siyasi üslubda olan əsərlərin tədqiqi elmin müxtəlif sahələrinə məxsus terminologiyaların öyrənilməsi ilə məhdudlaşmır. Çünki, linqvistik təhlilin mərkəzində daha çox qeyri-terminoloji vahidlər dayanır. Bu gün ümumi siyasi anlayışa xidmət edən sözlərdən müxtəlif elmlərin özünəməxsus terminoloji xüsusiyyətlərini ayırmaq olduqca əhəmiyyətlidir. Qeyri-terminoloji leksikanın tədqiqi siyasi mətnlərdə terminlərlə müqayisədə kəmiyyət-cə üstünlük təşkil edir.

Ümumi siyasi leksikaya söz, sözbirləşmələri və mətnə hazır şəkildə daxil edilən müxtəlif növ predikativ vahidlər vasitəsilə ifadə olunan son sintaqmatik ardıcılıqlar daxildir. Mətnədə, xüsusilə də, siyasi mətnədə bu cür ümumi siyasi leksik vahidlərin tədqiq edilməsi onların fəaliyyətinin real şəklini əldə etməyə imkan yaratdı. A.İ.Smirnitskiyə görə “leksikaya yalnız sistem kimi yanaşaraq və onu bir sistem kimi öyrənərək, biz onun qeyri-müərrəd təsnifi sxemini deyil, onun elementləri arasında daxili əlaqələri araşdırıb onun tərkibini təsvir edib, onun zəruriliyini və səciyyəviliyini müəyyən edə bilərik” [5, s.7].

Dil tarixinin tədqiqi ilə məşğul olan rus dilçisi A.P. Minyar-Beloruçevanın elmi mətnlərin leksik qatının iki hissəli - ümumelmi və xüsusi elmi bölgüsünə müvafiq olaraq, biz bu məqalədə siyasi mətnlərin leksikasını “*ümumi siyasi*” və “*xüsusi siyasi*” olaraq həm struktur, həm də semantik planda araşdırmışıq.

Siyasi mətnlərin leksikasının elmi qatı ümumi siyasi və xüsusi siyasi çoxmənalı törəmələrdən ibarət olub, adi söz birləşmələrinin müxtəlif tipləri vasitəsilə ifadə olunaraq leksik, (*core questions, content analysis, war theory, decline hypothesis, peace research*) sintaktik-atributiv (*comparative study, final analysis, general outlook, basic theory, political outlook, political analysis, political theory, political comparison, political science, political research, international topic, comparative political approach*) və feli (*to draw attention, to trace the influence, to analyze political questions, to raise the problems of economic policy, to reveal political belief, to unify the theory of political types*) hissələrə bölünür.

Siyasi mətnlərdə leksik-frazeoloji vahidlər elmi rəylərin birləşməsindən törənməsinə baxmayaraq, sözügedən mətnlərə əsas nəzəriyyə hazır formada son sintaqmatik ardıcılıq kimi daxil edilir Məs: *the question is bound to arise, as stated above, it follows from what has been said, as illustrated below, however problematic that may seem, as the starting point of our analysis, in addition, on*

the one hand, on the other hand, the analysis proceeds on the presumption. Belə mətnlərə kəmiyyətə çoxluq təşkil edən və tərcümə dili ilə “ümumi kod” (Shared Code) deyilən vahidlər kimi baxsaq, son sintaqmatik ardıcılıqların tərcüməsi xüsusi maraq kəsb etdiyini müşahidə edə bilərik. Artıq qeyd olunduğu kimi, son sintaqmatik vahidlər adı altında biz müxtəlif xarakterə malik mətnlərdə istifadə olunan, mətnə hazır şəkildə daxil edilən, qeyri-idiomatik mürəkkəb leksik törəmələri nəzərdə tuturuq. Onların bir qismi tarixi və filoloji tipli mətnlər üçün ümumilik təşkil edərək ümumi siyasi təbəqəyə, digər qismi isə, xüsusilik nöqtəyi-nəzərdən xüsusi siyasi təbəqəyə məxsus olur, lakin, bu o demək deyildir ki, onlar müvafiq mətnlərdə işləyə bilməzlər. Bu cür mətnlər arasında konkret sədd qoymaq düzgün deyil, çünki, bugünə qədər elə bir mətn yoxdur ki, o, tam təcrid olunmuş və tərkibinə digər mətnlərin məzmun elementlərini daxil etməmiş olsun.

Son xüsusi siyasi sintaqmatik ardıcılıqlar özlərində müəyyən elm sahəsinin xüsusiyyətlərini əks etdirərək siyasi mətnlərdə işlənilirlər və leksikanın ümumi siyasi qatının qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranırlar. Son xüsusi siyasi sintaqmatik ardıcılıqların tədqiqi zamanı ekstralinqvistik amillər nəzərə alınmışdır. Aşağıdakı hallarda son xüsusi siyasi sintaqmatik ardıcılıqlar müqayisə olunur:

a) *keçmiş hadisələrin təsvürdə canlandırılması zamanı:*

To illuminate the actual process of the development of international relations we must give shape to...- Beynəlxalq münasibətlərin əsas inkişaf proseslərini işıqlandırmaq üçün biz dəqiq formanı verməliyik...

Moreover, it has been the practice in traditional political theorizing to...- Üstəlik, ənənəvi siyasi nəzəriyyəçilik təcrübəsində həmişə belə olub...

b) *faktların şərh zamanı:*

Thus the study of international relations can lead to... - Beləliklə, beynəlxalq münasibətlərin tədqiqi gətirib çıxara bilər...

The political analysis has been of tremendous help in making possible true reconstruction of... - Siyasi təhlil düzgün canlandırmaya səbəb olmuşdur...

c) *mövcud faktlararası əlaqələrin qurulması zamanı:*

Here are the data of the comparison of political systems... - Siyasi sistemlərin müqayisəsi zamanı əldə olunan faktlar bunlardır...

It contrasts sharply with the foreign policy of...- Bu, xarici siyasətə tam olaraq ziddir...

d) *səbəb və nəticə əlaqələrinin qurulması zamanı:*

The main reason for the political crisis was...- Siyasi böhranın əsas səbəbi...

Several political causes lie in...- Bəzi siyasi səbəblər ondan ibarətdir ki...

e) *xarakterik xüsusiyyətlərin, hadisələrin ayrılması zamanı:*

Systematic investigation allowed us to trace the history of international relations - Sistemli araşdırma bizə beynəlxalq münasibətlər tarixini izləməyə imkanı yaratdı.

The most important political analysis of modern times has concentrated attention upon... - Müasir dövrdə siyasi təhlil aktuallıq kəsb edir...

f) *nəticələrin ümumiləşdirilməsi zamanı:*

The results of political analysis depend on...- Siyasi təhlilin nəticələri asılıdır...

The results of the analysis are politically significant as they...-Təhlilin nəticələri siyasi əhəmiyyətə malikdir, çünki, onlar...

İngilis dilində çoxmənalı leksik vahidlərin semantik səviyyədə təhlili belə bir nəticə çıxartmağa imkan yaradır ki, siyasi mətnlərdə istifadə olunan sabit, mü-təmadi olaraq təkrar olunan çoxmənalı törəmələri tərcümə edərkən ayrıca sözlərə deyil, onların mürəkkəb funksional ekvivalentlərinə nəzər salmaq lazımdır.

Leksikanın siyasi qatının öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Biz də rus dilçilərindən olan T.N.Boqdanova, A.P.Minyar-Beloruçeva, S.Q.Ter-Minasova, və E.B.Yakovlevanın fikirləri ilə razılaşıırıq və nəzərə alırıq ki, ümumi siyasi mövzulara malik sabit çoxmənalı törəmələr öz xarakterinə görə daxili nizamlılıq təşkil edir və praktik olaraq elmin istənilən sahəsində siyasi mətnlərin yaradılması zamanı istifadə oluna bilirlər, çünki, obyekt, predmet, məqsəd, vəzifə və tədqiqat metodları kimi anlayışlar universaldır. Onların sistemləşdirilməsi elmi tədqiqat yaradıcılığının məntiqi ardıcılığına əsaslanır [3, s.87].

Son ümumi siyasi sintaqmatik ardıcılıqlar yeganə dil vahidi olub, elmin istənilən sahəsində siyasi rəyi formalaşdırır, çünki hər bir belə rəy özündə problemin qoyuluşunu, məqsəd və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsini, biliyin ötürülməsi kimi kateqoriyaları ehtiva edir. Siyasi mətnlərdə işlənən son ümumi siyasi sintaqmatik ardıcılıq siyasi təfəkkürün ifadə olunmasında sabit dil vasitələri kimi təsvir olunur. Onlar eyni zamanda, daxili nizamlılıq təşkil edirlər, çünki, onlar ümumi siyasi sözlərin qarşılaşmasından yaranaraq ümumi siyasi açar sözlərə istinadən təsnif olunurlar. Nümunə üçün siyasi mətnlərdə son ümumi siyasi sintaqmatik ardıcılığı aşağıdakı situasiyalarda müşahidə edə bilərik:

a) *tədqiqat problemlərinin araşdırılması zamanı:*

The current interest in the problem is (lies in)... - Hal-hazırda bu problemə olan cari maraq ondan ibarətdir ki (onunla şərtlənir ki)...

Thus the core of the problem is... - Beləliklə, problemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki...

Another aspect of the problem of... concerns...- Bu problemin başqa aspektinə aiddir...

To bring further light on various aspects it is necessary to... - Müxtəlif aspektləri daha dərindən işıqlandırmaq üçün... lazımdır

We are facing a problem - Biz problemlə üzləşmişik

b) *tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsi zamanı:*

It is the main aim of this chapter to examine some of the main causes of... - bu fəslin mühüm vəzifəsi...əsas səbəblərinin öyrənilməsindən ibarətdir

We are fully aware of the nature of the objective... - Biz bu vəzifənin xüsusiyyətlərini tam olaraq anlayırıq...

In the framework of... the first objective to achieve is... - Çərçivəsində... əsas məqsəd...

What we are aiming at is... - Bizim məqsədimiz ondan ibarətdir ki...

It is our purpose to analyze some of the basic issues... - Məqsədimiz əsas məsələləri təhlil etməkdir

c) *mövcud nəzəriyyə, ideya, konsepsiya və baxışların şərh və qiymətləndirilməsi zamanı*

If we accept the idea proposed by... we shall see that... - Əgər biz təklif olunan ideyanı qəbul etsək... o zaman görəcəyik ki...

The survey of some of these concepts quoted here has been made in... - tədqiqat işində sitat gətirilmiş bəzi konsepsiyaların xülasəsi tətbiq edilmişdir...

The view that has been widely held in recent years is... - son illərdə geniş baxılan nöqtəyi-nəzər...

He reflected the outlook (view) of... - O ... baxışlarını əks etdirmişdir.

From one point of view it is... from another point of view it is... - bir tərəfdən bu... digər tərəfdən bu... olur

d) elmi əsərin müəllifinin konsepsiyasının izahı zamanı:

In contrast to the generally held belief we think that... - Hamı tərəfindən qəbul edilmiş fikirdən fərqli olaraq, biz hesab edirik ki...

It is more important to consider the result rather than the cause of... - ...səbəbin yerinə nəticəni nəzərdən keçirmək daha vacibdir

We have reason to state that... - Bizim bildirmək üçün əsaslarımız var ki...

It would be a mistake to imagine that... - yanlış güman etmək olardı...

All this allows us to consider... - Bütün bunlar bizə baxmağa imkan verir...

Göründüyü kimi son ümumi siyasi sintaqmatik ardıcılıqların öyrənilməsi siyasi mətnin qurulmasının daxili qanunauyğunluqlarını anlamağa, həmçinin siyasi təfəkkürün məntiqi ilə onu maddiləşdirən vahidlər arasında paralellər aparmağa kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Ağazadə A.M. Müasir dövrdəki ingilisdilli hüquqi mətnlərin diskursiv xüsusiyyətləri: Filol.fəl.dok. dis. avtoref. Bakı, 2013,
2. Allahverdiyeva A.M. İngilisdilli televiziya mətnlərinin koqnitiv xüsusiyyətləri: Filol.fəl.dok.dis. avtoref. Bakı, 2014,
3. Богданова Т.Н. Выделение предельных синтагматических единиц в стиле научного изложения: Дис.... канд. филол. наук. М.: 1987, 151 с.
4. Миньяр-Белоручева А.П. Теоретические основы изучения языкаисторической науки (на материале современного английского языка): Дис. ... док. филол. наук. М., 2001, 343 с.
5. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М.: Литература на иностранных языках, 1956, 260 с.
6. Тер-Минасова С.Г. Синтагматика функциональных стилей и оптимизация преподавания иностранных языков. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986, 152 с.
7. Тер-Минасова С.Г. Язык для специальных целей как объект функциональной стилистики // Межвуз. сб. науч. ст. Сыктывкарский гос. ун-т: Пермь, 1984, 143 с.
8. Яковлева Е.Б. Сложные лексические единицы в английском языке и речи. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986, 114 с.

Summary

Structural semantic characteristics of general political vocabulary in English

This article is dedicated to the linguistic analysis of the English political texts. Here, the author studied the stylistic features of the political texts and made a choice of the last syntagmatic sequences which are accompanied by original, standard and repetition in the texts.

At the same time a non-political understanding of the terminology, words, and text are investigated and the final syntagmatical sequences and their analysis was carried out in the given article.

Резюме

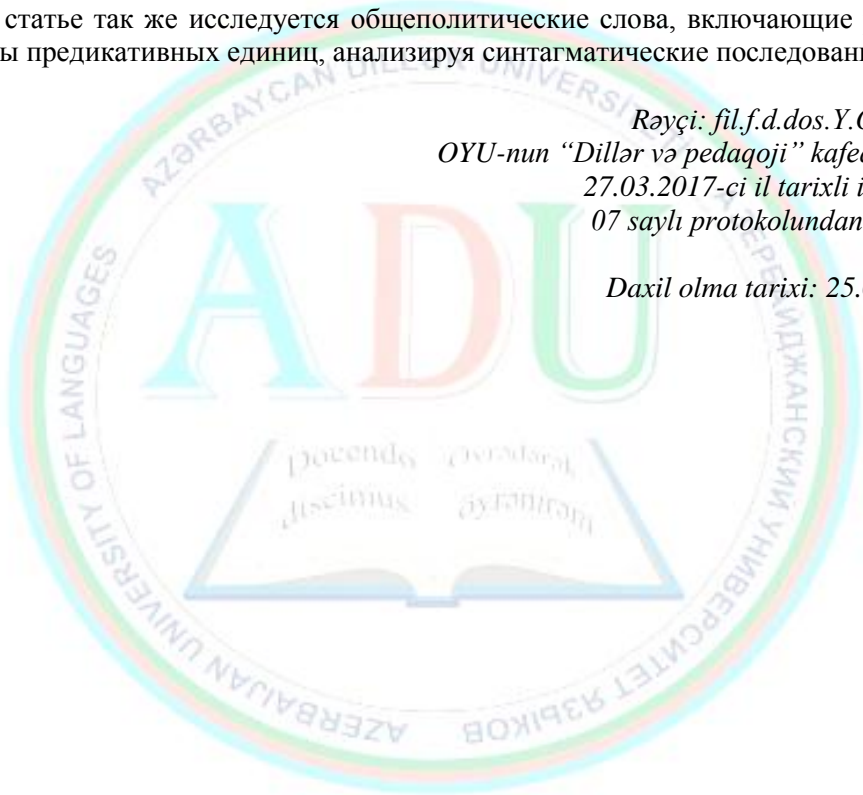
Структурные семантические характерные особенности общей политической лексики в современном английском языке

Эта статья посвящается лингвистическому политическому анализу английского языка. Здесь автор исследовал стилистические особенности политических текстов, и используемые в этих текстах синтагматические исследования. Автором были проанализированы особенности стиля политических текстов, в данном тексте были выбраны используемые в оригинале, стандарты, повторяющее синтагматические последования

В статье так же исследуется общеполитические слова, включающие различные виды предикативных единиц, анализируя синтагматические последования.

*Rəyçi: fil.f.d.dos.Y.Orucova
OYU-nun "Dillər və pedaqoji" kafedrasının
27.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 25.04.2017



ABŞ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ POZİTİV DÜŞÜNCƏ VƏ ONUN İNGİLİS DİLİNDƏ ƏKS OLUNMASI

Açar sözlər: pozitiv düşüncə, siyasi korrektə, amerikalıların şüuraltı düşüncə tərz

Keywords: positive thinking, political correctness, american subconsciousness

Ключевые слова: позитивное мышление, политкорректность, американское подсознание

Hər bir dil öz xalqına aid olan dəyərləri və mədəniyyəti əks etdirir. İngilis dilində danışan ingilis və amerikalı eyni dildə danışmalarına baxmayaraq, fərqli dəyərləri təqdim edir, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə nəzərə çarpır. Amerika dəyərləri və düşüncə tərz

həmişə bir çox mütəfəkkir insanların diqqətini cəlb etmişdir. Belə insanlardan biri 1952-ci ildə çap olunan “Pozitiv düşüncənin təsiri” (The Power of Positive Thinking) əsərinin müəllifi Nyu York rahibi Norman Vinsent Pil olmuşdur. Dərc olunduğu gündən ən çox satılan əsərlər (bestseller) siyahısına düşən “The Power of Positive Thinking” öz maraqlı adı ilə gündəlik həyatda ən çox istifadə olunan qanadlı ifadəyə çevrilmişdir.

Müəllif öz əsərində amerikalıları nikbin düşüncəli insanlar kimi təhlil etmişdir. Bu nikbinlik uşaq yaşlarından başlayaraq formalaşan və xeyirahlığa, insanpərvərliyə köklənmiş bir keyfiyyət kimi təsvir olunmuşdur. Həmçinin həyatın ən çətin məqamında da bütün işlərin yoluna düşəcəyinə inam hissi amerikalıların əsas xüsusiyyəti kimi götürülmüşdür. Təsadüfi deyildir ki, müəllif birinci fəsl

insanın özünəinam hiss

inə həsr etmişdir [1, s.1]. “Hər iş yoluna düşəcək” (Everything will work out) prinsipi qeyd etdiyimiz əsərin aparıcı ideyasını təşkil edir.

Norman Vinsent Pilin fikirləri bütün ölkədə geniş yayılmışdır. Hollivud filmlərində və Amerika ədəbiyyatında “Hər şey yaxşı olacaq” (Everything is going to be all right) fikri hətta ən faciəvi məqamlarda istifadə olunan şüara çevrilmişdir. Bu ənənə hələ də amerika kinomatoqrafiyasında qalmaqdadır.

Ümumiyyətlə, Pilin nikbinlik ideyaları amerika həyat tərzində aydın şəkildə izlənməkdədir. Bu baxımdan bir neçə nümunələri nəzərdən keçirək: “yaxşı, əla” (fine, great) kimi müsbət mənə daşıyan sözlər hər bir vəziyyətdə ən çox istifadə olunan sözlərdəndir. Görüş barəsində danışan şəxslər: “Əla, cümə günü görüşürük” (Great, let’s meet on Friday), sağollaşarkən isə : “səni görməyimə şad oldum” (It was great to see you) deyərək müsbət və nikbin ab-hava yaradırlar.

“Bu qəribə amerikalılar” (1999) kitabının müəllifi Stefani Folun fikirlərinə nəzər yetirmək əsaslı olardı: “Amerikalılar həyata olan optimist münasibətlərini öz dillərində də əsaslandırmağa (məhkəmləndirməyə) çalışırlar. Müəllif bildirir ki, təhlükəli vəziyyətdən çıxmış amerikalı bunu “həyatı təsdiqləyən sınaq” (a life-affirming experience) kimi dəyərləndirir [3, s.20].

Amerika xalqı iş qəbul olunmaq məqsədi ilə hər hansı bir şəxsin müsahibədən keçməməsini nəzakətli şəkildə “qarşılıqlı anlaşma baş tutmadı” (there was a lack of mutual understanding) kimi qiymətləndirir.

Yuxarıda göstərdiyimiz misallarda mənfi çalar daşıyan ifadələr daha müsbət, yumşaq mənalı ifadələrlə əvəz olunmuşdur. “Siyasi korrekətə” (Political correctness) adlanan bu hal ABŞ-ın bütün sosial-siyasi aləmində nəzərə çarpan istiqamətdir. İnsanları neqativ ifadələrdən, alçaldıcı ayrıseçkilikdən uzaq tutmaq məqsədi ilə bəzi sözlərin əvəz olunması “siyasi korrekətə” adlanır. Məsələn, cinsi ayrıseçkiliyə yol verməmək məqsədi ilə “chairman” sözü “chairperson” ilə əvəz olunur. Fiziki əngəlli insanın heysiyyatına toxunmamaq üçün “invalid” (əlil, yararsız) deyil, “challenged” (çətinlikləri dəf etməli olan insan) və ya “impaired” (imkanları məhdud) sözləri istifadə olunur. Mislərlə bu cür misallar məhz pozitiv və nikbin düşüncəli amerikalıların bütün həyat tərzini əhatə edir.

Birləşmiş Ştatlarda mövcud olan pozitiv düşüncə adi bir protestant rahibinin kəşvi deyildir. Pil sadəcə mövcud olan vəziyyəti izləyərək, amerikalıların şüuraltı düşüncə tərzini qiymətləndirərək tədqiqat aparmışdır. “Think positive” (nikbin düşün) düşüncə tərzini erkən yaşlardan başlayaraq vərdiş halına keçir. Kiçik övladını meydançaya buraxan amerikalı ana: “Ehtiyatlı ol, yıxılma, özünü çirkləndirmə deyil, “Öylən” (Have fun), “bacararsan” (You can do it) deyir. Amerikalılar sanki bu düşüncə ilə ana bətnində kodlaşmış olurlar.

Pozitiv düşüncə tərzini amerikalıların uğur kodeksi və ya sirri kimi təhlil oluna bilər. Bəlkə də ABŞ dünyada olan aparıcı statusunu məhz nikbinlik və özünəinam prinsipləri ilə əldə etmişdir. Əslində, xristian ölkəsi ABŞ nikbinliyə əsaslanaraq həm də islam dinində mövcud olan “Şükr et, naşükr olma” kimi ideyaları dəstəkləmiş olur. Demokratiyanın və tolerantlığın “beşiyi” sayılan Amerika Birləşmiş Ştatlarının öz qapılarını bütün dinlərə və xalqlara açaraq islamın aparıcı ideyalarından birinə söykənməsi olduqca maraqlı məqamdır. İslam mədəniyyətindən çıxış edərək dilimizdə mövcud olan bir atalar sözünü qeyd etmək istəyerdik: “Niyətin hara, mənzilin ora”. İnsanı nikbinliyə çağıran bu kəlam yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün ideyaları özündə cəmləşdirmişdir. Ümidini itirməmək, pozitiv düşünmək və nəticədə istədiyinə nail olmaq prinsipi bu atalar sözünün ideyasıdır.

İnsan həyatı yalnız xoş hallardan ibarət omur, lakin Amerikalılar öz qəm, kədərlərini daxilən gizlədən xalqdırlar. Məhz bu səbəbdən üzündə təbəssüm olan amerikalı müxtəlif xalqların nümayəndələrinə çox mehriban təsir bağışlayır. Təşəkkür edən insana “You are welcome” (buyurun, dəyməz) deyərək amerikalı olduqca inandırıcı və nəzakətli təsir bağışlayır.

Amerika reallığında “a loser” kimi tanınan “uğursuz” insan bir çox Hollivud filmlərində göstərilən və daha sonra özünə inanan, “zirvələri fəth edən” bir insan kimi təsvir edilir. Məsələn, “Hörümçək adam” (Spiderman), “Maska” (Mask) filmləri bu qəbildən olan ekran işlərindəndir.

Amerikalı üçün “He is a nice person” cümləsi insanın yaxşı insan olduğunu bildirir. Dilimizə hərfi tərcümədə “qəşəng, xoş, ürəyəyatımlı” insan kimi tərcümə olunan bu ifadə əslində “o, yaxşı insandır” mənasını daşıyır. Amerikalılar üçün insan məfhumu fundamental olmadan, səthi şəkildə təhlil olunursa, ana dilimizdə insan daha dərin və mənəvi dəyərlərin qiymətləndirilməsi ilə səciyyələndirilir.

Buna görə də sadəcə “nice” sözünün istifadə olunması əslində insanın yaxşı insan olmasına işarədir. “He is a fine/wonderful/ kind person” cümləsi isə insanın yaxşı insan olduğunu bildiren başqa variantlardır. Ana dilimizə tərcümədə “good” sözü “yaxşı” deməkdir, lakin “He is a good person” daha çox “o, ürəyiaçıq və yardım göstərən insandır” kimi nəzərdə tutulur və “He is a good person to know” kimi ifadə olunur [2, s.34].

Nəticə etibarilə qeyd edə bilərik ki, ABŞ mədəniyyətində ingilis dili özünə-məxsus pozitiv istiqaməti ilə seçilir. “Positive thinking” üzərində köklənmiş bu dil mədəniyyəti hər məqamda nikbin ideyalar daşıyır, çətinliyin tezliklə keçəcəyini və özünəinamin mütləq olduğunu təbliğ edir. Neqativ sözlərin mümkün qədər az işlənərək nikbin sözlərlə əvəz olunması amerikan ingilis dili üçün xarakterikdir. Bu xüsusiyyətlər amerikalıların şüuraltı keyfiyyəti kimi genetik olaraq formalaşmışdır. Problemlərə ötəri bir hal kimi baxan bu xalq bütün uğurlarını məhz “Everything will be OK” (Hər şey yaxşı olacaq. Hər iş qayadasına düşəcək) fikri ilə əlaqələndirir. Bu təcrübədən yararlanaraq biz azərbaycanlılar da dinimizin “şükür et” prinsipinə söykənib “Niyətin hara, mənzilin ora” kəlamını gündəlik həyatımızda nəzərdə tuta bilərik. Milli şüurumuzun bu fikirləri ilə daha böyük nailiyyətlər əldə etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Norman Vincent Peale, *The Power of Positive Thinking*, New York, NY 10020, Fireside Rockefeller Center, copyright 1952, 1956 by Prentice-Hall 2.
2. Линн Виссон « Русские проблемы в английской речи » перевод с английского, Москва, Изд. «Р. Валент», 2005
3. Стефани Фол « Эти странные американцы », пер. с англ. А. Глебовской, Россия Лтд., 1999.

Summary

The positive thinking in the USA culture and its reflection in their language

The article deals with the studies of positive thinking in the USA society and its reflection in their language. The research analyses some positive expressions that substitute negative meanings in American culture. This work reveals analytical descriptions of positive thinking that lead to political correctness in all spheres.

Резюме

Позитивное мышление в культуре США и ее отражение в английском языке

В статье рассматривается изучение позитивного мышления в США и ее отражение в данном языке. Исследование анализирует положительное выражение которые заменяют отрицательное значение в американской культуре. Это работа показывает аналитические описания позитивного мышления которые ведут к политкорректности во многих сферах.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.A.Hacıyeva
ADU-nun İngilis dilinin üslubiyyəti kafedrasının
04.03.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 06.04.2017

Nərgiz Səlimova
ADU

LEKSİKOLOJİ MƏNANIN KOMMUNİKATİV VƏ İNFORMATİV FUNKSİYASINA DAİR

Açar sözlər: mətn, replika, leksikoloji məna, informativ funksiya, kommunikativ funksiya

Keywords: text, cue, lexicological meaning, informational function, communicative function

Ключевые слова: текст, реплика, лексикологическое значение, информационная функция, коммуникативная функция

Ünsiyyət şəraitindən, ünsiyyət iştirakçılarının məqsədindən, ünsiyyət zamanı ötürülən informasiyanın məzmunundan asılı olaraq leksikoloji məna iki formada, xarici və daxili nitq formasında yarana və ötürülə bilər. Xarici nitq isə öz növ-bəsinde şifahi və yazılı formada mövcud olur. Bu məqalədə biz daha çox leksikoloji mənanın ötürülməsinin şifahi formasına diqqət yetirəcəyik.

İki və ya bir neçə şəxsin bilavasitə ünsiyyət prosesi zamanı yaranan mənanın kommunikativ funksiyası ünsiyyət prosesinin başlıca funksiyalarından biri kimi qiymətləndirilir. Kommunikativ akt bir qayda olaraq ən azı iki şəxs arasında baş verir. Həmin şəxslər linqvistik ədəbiyyatda “partnyor”, “müsahib”, “danışan”, “dinləyən”, “dialog iştirakçısı”, psixoloji ədəbiyyatda isə daha çox “kommunikator” (informasiya verən), və “resipient” (informasiyanı qəbul edən) terminləri kimi adlandırılmışdır.

Məsələn:

A: I like living here.

B: I agree. Pasadena is a nice city.

A: It's not too big.

B: And it's not too small.

A: It has great weather all year long.

B: It has the Rose Parade.

A: It has beautiful houses.

B: It has wonderful restaurants.

A: It has great schools.

B: It's close to the mountains.

A: The people are friendly.

B: I'm not ever going to leave.

Bu dialog iki şəhər sakini arasında baş verən ünsiyyət prosesidir və onlardan biri danışan, digəri isə dinləyən, başqa sözlə “kommunikator” və “resipient” rolunda çıxış edirlər.

Ünsiyyət zamanı onların mövqeyi dəyişə bilər, yəni resipient kommunikator kimi, kommunikator isə resipient kimi çıxış edə bilər. Onların arasında ümumi informasiya məkanı yaranır. Bu zaman informasiya nəinki verilir, həm də o, ünsiyyət prosesində formalaşır, dəqiqləşir, inkişaf edir. Ünsiyyət prosesində iştirak

edənlər bir-birinə təsir göstərir və onların fikirləri qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə bağlı olur. Və bu zaman mənanın formalaşması dinləyənin və danışanın fikirlərindən, məqsədindən və mövzuya münasibətlərini bildirmə üsullarından asılı olur. Ona görə də, real ünsiyyət zamanı yaranan nitqin mövzusunun əvvəlcədən planlaşdırmaq olmur. Bu o deməkdir ki, ünsiyyət prosesi hər iki müsahibin fəallığı şəklində baş verir. İnformasiya mübadiləsi onların bir-birinə münasibəti ilə şərtlənir, yəni danışan informasiya verərkən özünün məqsədini və ya motivlərini nəzərə almaqla yanaşı, həm də dinləyənin məqsədini, motivlərini nəzərə almalıdır. Hər iki müsahib üçün informasiyanın əhəmiyyəti mühümdür, çünki onlar bu informasiya əsasında ümumi nəticə çıxarırlar.

Məsələn:

A: I'm bored.

B: What's on TV?

A: Nothing.

B: There must be something on TV!

A: Nothing that's interesting.

B: What about that new game show?

A: Which one?

B: Deal or No Deal.

A: Tell me you're joking.

B: I love that show!

A: I watched it once. That was enough.

B: It's on right now. Let's watch it together.

Bu dialoqda informasiya verən, yəni televiziya verilişi haqqında məlumat verən dost informasiya alanın veriliş haqqında heç bir məlumat olmadığını nəzərə alaraq sonda belə bir nəticəyə gəlir ki, özü ona kömək etsin və birlikdə seyr etsinlər.

V.V.Vinoqradozun fikrinə görə, leksikoloji mənanın formalaşması və ötürülməsi iki dil daşıyıcısının müəyyən situativ şərtlər əsasında iştirak etdikləri rollar üzrə oyunun «transkripsiyasıdır» [4, s.165]. O, təbii diskussiyanın xarakterik əlamətlərini özündə əks etdirir.

N.Aşer isə ünsiyyət prosesinə linqvistik nöqtəyi – nəzərdən yanaşaraq onu linqvistik vahid adlandırır və onu sintaktik və semantik cəhətdən bir-birilə qarşılıqlı surətdə bağlı olan replikaların, ifadələrin ahəngi, birliyi kimi şərh edir [5, s. 39]. Leksikoloji mənanın kommunikativ funksiyasını yerinə yetirə bilməsi üçün sual-cavab forması əsas rol oynayır və onun tərəflərini replika təşkil edir. Dilçilikdə replika dedikdə ünsiyyət prosesinin əsas struktur vahidi nəzərdə tutulur.

Məsələn:

A: My laptop is so slow.

B: Buy a new one.

A: I would if I had the money.

B: Why is it so slow?

A: That's a good question.

B: Did you take it to a computer shop?

A: I would if I had the money.

B: Well, I guess you have to live with it.

A: Sometimes I want to throw it out the window.

B: You don't want to do that.

A: Why not?

B: You might hit someone in the head.

Və ya:

A: What's for dinner?

B: I'm not sure.

C: How about a pizza?

B: You had pizza for lunch.

C: But I love pizza.

B: Everybody loves pizza.

A: So why can't I have pizza for dinner?

B: Because you need variety.

C: What's variety?

B: Different things not the same thing all the time.

A: You mean, like a pepperoni pizza instead of a cheese pizza?

B: No, I mean a salad instead of a pizza.

Birinci dialoqda 2 nəfər, ikinci dialoqda isə üç nəfər iştirak edir və onların hər birinin nitqi öz-özlüyündə replikadır.

Replikaların qısalığı və qrammatik cəhətdən bütöv olmaması ünsiyyətin dinamikliyini daha da artırır və onu canlı danışiq dilinə yaxınlaşdırır.

Məsələn:

-Sunday time; - When; - Sorry, Birthday; - Super!; - Prima!; - Good; - Okay.

Replikanın hər biri ünsiyyət prosesində iştirak edənlərin xarakterinin açılmasına kömək göstərir.

Ünsiyyət prosesinin nüvəsini təşkil edən replika cümlələri müxtəlif olur. Məsələn: sual-replika cümlə, məlumatverici replika cümlə, hiss – həyəcan bildirən replika cümlə və s. ünsiyyət zamanı bunlar bir-biri ilə bağlı olur və biri digərini tamamlayır. Məsələn:

- *Who is this?* (sual replika)

- *This is my best friend. She is a teacher and works at school.* (məlumatverici replika).

Və ya:

- *What did you do?* (sual replika).

- *I turned up the volume.* (cavab replika).

Və ya:

A: *You're very lucky.*

B: *Why do you say that?* (sual)

A: *You speak two languages.* (cavab)

B: *Well, my English isn't perfect.* (məlumatverici)

A: *No one speaks perfect English.*

B: *Maybe I will be the first!* (məlumatverici)

A: *I've been thinking about learning Spanish.* (məlumatverici)

B: *Spanish is easy. I'll be happy to teach you.* (məlumatverici)

A: How long will it take me to learn? (*sual*)

B: I think it will only take you a year or two. (*cavab*)

A: How soon can we begin? (*sual*)

B: Ahora! That means right now. (*hiss-həyəcan*)

Bəzi ədəbiyyatlarda mətnlərin və replikaların bölgüsü aparılarkən onlar çox vaxt eyniləşdirilmişdir.

Bu məsələyə münasibət bildirmək üçün müəyyən bir dialoqdan misal olaraq götürülmüş aşağıdakı replikalara nəzər salaq:

B: Not yet.

B: But, mom!

B: But the show will be over.

B: Please?

B: I hate the rules! I can't wait till I grow up.

Aşağıdakı dialoqdan misal olaraq götürülmüş bu replikalar göründüyü kimi heç bir informasiya vermir. Lakin onlar digər replikalarla əlaqəli formada informasiya baxımından tam, dolğun bir dialoqi vahid kimi meydana çıxır:

A: Have you done your homework?

B: Not yet.

A: Then why are you watching TV?

B: This is my favorite show.

A: Go do your homework.

B: But, mom!

A: You can watch TV after you do your homework.

B: But the show will be over.

A: There will be another show next week.

B: Please?

A: You know the rules.

B: I hate the rules! I can't wait till I grow up.

Aparılan linqvistik təhlildən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mətn və replikanı eyni səviyyəyə qoyaraq eyniləşdirmək mümkün deyil. Çünki replika mətnin elementi, onun tərkib hissəsidir. Bu və ya digər replika ayrıca, təcrid olunmuş şəkildə mətn yarada bilməz. O, ya digər replikalarla, ya da nidalar, mimika və jestlərlə əlaqəli şəkildə mətn formasında çıxış edə bilər.

Ədəbiyyat

1. F.Y.Veysəlli. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı, "Təhsil" NPM, 2010.
2. A.Y.Məmmədov, M.Y.Məmmədov. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı, Çəşoğlu, 2010.
3. Ə.Ə.Abdullayev. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, "Zərdabi LTD" MMC, 2011.
4. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова, Избранные труды. Лексикология и лексикография. М., 1977, с. 162-189
5. Ascher N., Lascarides A. (1994) Intentions and Information in Discourse// Proceedings of 32nd Meeting for Computational linguistics Ed. by J. Pustejovsky Cruces, New Mexico, p. 34-41

6. Baker P., Gabrielatos C., Khosravini M., Kryzanowski M., Mcenery T., Pelinka A., Wodak R. (2002) `Dreck am Stecken`. Politik der Ausgrenzung. Vienna: Czermín
7. Chafe W. (1987) Cognitive constraints on information flow // Coherence and Grounding in Discourse / Russel S. Tomlin (ed.) Amsterdam: Benjamin's, p. 22-51
8. Chafe W. (1994) Discourse, Consciousness and Time: the flow and displacement of conscious experience in speaking and writing, Chicago: Chicago University Press

Summary

On the information and communicative functions of lexicological meaning

The article explores the problems of information and communicative functions of lexicological meaning.

Here it is noted that, information function, which consists in that language, serves as a learning tool, collecting and registration of all that knowledge which is accumulated by people in the course of their conscious activity. Transfer and storage of all this informational action, studying of this wealth are carried out by means of oral and mainly written texts, i.e. through the speech, speech activity.

At all communicative functions this is very famous presently, because in its realization, each person, the member of society participates in communication, a talk, dialogues, polemic, and creates this society as society: without communication, communication society couldn't exist. According to a hypothesis, language arose in the childhood of the world from the imperative need of communication.

Резюме

Об информационных и коммуникативных функциях лексикологического значения

В этой статье говорится об информационных и коммуникативных функциях лексикологического значения. Здесь отмечается что, функция информационная, состоит в том, что язык служит средством познания, сбора и оформления всех тех знаний, которые накоплены людьми в процессе их сознательной деятельности. Передача и хранение всей этой информации, изучение этого богатства осуществляются посредством устных и преимущественно письменных текстов, т.е. через речь, речевую деятельность.

У всех на слуху в наше время коммуникативная функция, ибо в ее реализации, в общении, разговорах, диалогах, полемике участвует каждый человек, член общества, она, в сущности, создает это общество как социум: без коммуникации, общения общество не могло бы существовать. Согласно гипотезе, сам язык возник на заре человечества из настоятельной необходимости общения.

Rəyçi: fil.f.d., dos. A. Cəfərov
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
28.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 05.04.2017

İNGİLİS DİLİNDƏ SİNTAKTİK, KONTRASTİV VƏ EMFATİK VURĞULARA DAİR

Açar sözlər: cümlə vurğusu, ritm, emfatik vurğu, kontrastiv vurğu

Keywords: sentence stress, rhythm, emphatic stress, contrastive (logical) stress

Ключевые слова: фразовое ударение, ритм, эмфатическое ударение, контрастивное ударение

Söz daxilində bir hecanın, cümlə daxilində bir sözün və ya söz qrupunun digərlərindən daha qüvvətli deyilməsi vurğu kimi başa düşülür.

Vurğu danışq və dinləmə üçün vurğulu ritm tipinə aid olan dillərdə çox vacib elementdir. İngilis dilində də, vurğulu ritm tipinə aid dil kimi, vurğunun əhəmiyyəti çox böyükdür. Vurğu söz və cümlə vurğusu olmaqla, iki hissəyə bölünür.

Sözdə bir hecanın digərlərindən daha qüvvətli tələffüz olunmasına söz vurğusu deyilir. Məsələn: 'children, 'enter, 'number etc.

Cümlədə isə bir və ya bir neçə sözün digərlərinə nisbətən qüvvətli tələffüz olunmasına cümlə vurğusu deyilir. Cümlədə vurğu əsas nitq hissələrinin üzərinə düşür. Məsələn: 'Tom has 'just 'bought 'two interesting 'English 'books. [4, s.135].

“Cümlə vurğusu” termini tamamilə dəqiq deyildir, belə ki, cümlənin adətən yalnız sintaktik strukturu nəzərdə tutulur. Cümlə vurğusunun əsə funksiyası yeni informasiya yaradan cümlənin kommunikativ mərkəzini ayırmaqdır. Cümlənin ən vacib hissəsi sonuncu vurğulu hecadır, çünki o, nüvə tonu qəbul edir. İkinci yerdə ən yüksək səviyyədə işlənən ilk vurğulu söz dayanır. Məsələn: The 'doctor 'says its 'not im. portant.

Cümlədə vurğuların paylanması sözlərin semantik dəyərindən asılıdır və cümlənin leksik-qrammatik strukturu ilə sıx bağlıdır. İngilis dilində cümlə vurğusunun uç tipi fərqləndirilir.

1. Kontrastiv (Məntiqi) Vurğu

2. Emfatik Vurğu

3. Sintaktik Vurğu

Bəzən danışan cümlədəki əsas sözlərin hamısını vurğulamır. Danışan bir sözü və ya ideyanı nəzərdə tutub qarşılaşdırmaq istəyirsə, o, cümlədəki bir sözü digərlərindən daha qüvvətli ifadə edəcək. Cümlənin kommunikativ mərkəzini göstərən bu vacib söz kontrastiv vurğu ilə qeyd olunur. Bu halda digər sözlər isə ikinci dərəcəli vurğu ilə və ya vurğusuz göstərilir. Əgər intonasiya qrupunda nüvə sonuncu əsas sözdən vacib söz üzərinə keçərsə, bu zaman cümlə vurğusu Kontrastiv vurğu adlanır. İntonasiya qrupunda vurğunun dəyişməsi həmişə kontekstdən və konkret situasiyadan asılı olur. Məsələn:

Who are you working `for? (not with)

I put them `on the bed (not under it) [4, s.171]

Cümlədə sözlər bir-birilə əlaqəlidir. Çox vaxt sadəcə, ayrı- ayrı sözləri yox, söz qrupunu vurğulamaq lazımdır. Qeyd edək ki, gündəlik danışmada biz öz fikirlərimizi intonasiya vasitəsilə aydın ifadə edə bilirik. Lakin başqasının yazdığı materialı oxuyanda həmin söz və ifadələri vurğulamağın lazım olduğunu müəyyənləşdirmək çətin gələ bilər. Bunun üçün yazılanları diqqətlə nəzərdən keçirmək lazımdır. Cümlədə hansı sözün kontrastiv vurğu ilə ifadə edildiyini müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır.

1.Cümlə vurğusunun hansı sözə düşməsi yalnız cümlədən yox, həm də kontekstdən asılıdır.

2.Kontrastiv vurğudan yeni fikrin başladığını, ya əsas fikrə keçildiyini, ya da sadəcə mülahizənin yeni səmtdə yürüdülməsini nəzərə çarpdırmaq üçün istifadə edilir. Bu, həm də diqqəti yürüdülmən mülahizənin yekununa yönəldə bilər.

3.Danışan Kontrastiv vurğudan məsələyə şəxsi münasibətini bildirmək üçün istifadə edə bilər.

Kontrastiv vurğu obyektiv gerçəklikdə olan hadisələri danışmaq məqamına uyğun olaraq, seçib işlətməyə şərait yaradır. Söz seçimi sahəsində sintaktik vasitə olmayanda, Kontrastiv vurğu yenilik funksiyasını asanlıqla yerinə yetirə bilər. S. Babayevin fikrincə, dillərin müxtəlif ritm tipinə meylliliyində hecaların dinamik kontrastlığı nəzərdə tutulur. İngilis dili vurğulu ritm tipinə, İspan, fransız, Azərbaycan dilləri isə heca ritmik tipinə məxsusdur [2, s.19]. Bəzən söz vurğusu cümlədə informasiyanı qarşılaşdırmaq üçün istifadə olunur. Məsələn: And 'what do 'you think of , London Mrs.Thomson ?

'What about ,you Mr. ,Thomson ?

Beləliklə, təzad ifadə edən cümlə vurğusu Kontrastiv vurğudur [4, s.228].

Emfatik vurğu elə bir xüsusi vurğu növüdür ki, danışanın cümlədəki sözləri müqayisə etməsi, düzəliş verməsi, aydınlıq gətirməsi (izahı), ayırması ilə ifadə olunur. Belə ki, cümlənin (söyləmlərin) yüksək emosionallığını, ifadəliliyini, təsirini və estetik tutumunu təmin edir. Bu xüsusiyyətlərə malik vurğu emfatik vurğu adlanır. Emfatik vurğunun funksiyası onda ifadə olunur ki, o, cümlənin (söyləmlərin) emosional təsir gücünü üzə çıxarır. O, yüksəkdən düşən (High Fall) və ya qalxan-düşən

(Rise-Fall) tonla ifadə olunur. Məsələn:

What shall I do? – 'Try it a`gain [4, s.178].

'What the 'devil have I 'done with my `slippers ?

Sintaktik vurğu cümlədə və ya intonasiya qruplarında sözlərin fonetik cəhətdən təşkil edir. Qrammatik və leksik mənalarına görə, o, cümlənin ümumi məzmununu ifadə edir və onun kommunikativ mərkəzini göstərir. Sintaktik vurğuda əsas nitq hissələri vurğulu, köməkçi nitq hissələri isə vurğusuz olur. Məsələn: We have 'plenty of `time.

Nüvədə tonlar sonuncu mənalı söz üzərində qərar tutur. Sonuncu vurğulu sözdə nüvə tonunun yerinin dəyişməsi xüsusilə, şəxs əvəzlilikləri, köməkçi sözlərin üzərində yerləşdirilməsi qarşılaşdırma yaradır.

Məsələn:

'Nelly 'spoke to `him yesterday.

(I don`'t want to know where hes travelling , ,from)

I ,want to ,know ,where hes ,travelling ,to [5, s. 194].

Beləlikə, sintaktik vurğu cümlədə əsas nitq hissəsinin vurğusunu nəzərdə tutmaqla, cümləni ritmik- melodik baxımdan təşkil edir. Kontrastiv vurğu cümlədə müəyyən fikri qarşılaşdırmaq məqsədini güdür. Burada həm əsas niq hissələri xüsusilə, şəxs və yiyəlik əvəzlilikləri, həm də köməli nitq hissələrinin qarşılaşdırılması nəzərdə tutur. Emfatik vurğu cümlədə bir və ya bir neçə sözün emosionallığı, ifadəliliyini, estetik tutumunu artırmaq məqsədi güdür.

Ədəbiyyat

- 1.Axundov A., Babayev S., Zeynalov F.H. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmo-melodik xüsusiyyətləri . Bakı,1996.
- 2.Babayev S, Qarayeva M. English phonetics. Bakı, 2005
- 3.Vassilyev V. A. English phonetics. M., 1980.
- 4.Roach P. English Phonetics and phonology. Cambridge University Presss, 2009.
- 5.Zeynalov F. H. Practical English phonetics. Bakı, “Mütərcim” 2012

Summary

On Syntactic, Contrastive and Emphatic stresses in English

This article deals with Syntactic, Contrastive and Emphatic stresses in English. In the article an attempt is made to study the peculiarities of the types of the sentence stresses and differences between them.

Резюме

Синтактические, эмфатические и контрастивные ударения в английском языке

Данная статья посвящена синтактическим, эмфатическим и контрастивным ударениям в английском языке. В статье сделаны попытки изучить типы фразовых ударений и различие между ними.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.K.Alırzayeva
ADU-nun İngilis dilinin fonetikasi kafedrasının
31.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayli protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 06.04.2017

Ülviyyə Əliyeva

BDU

E-mail: ulviyye_a@yahoo.com

CÜMLƏNİN NOMİNATİV QURULUŞU

Açar sözlər: tipologiya, tipoloji təsnif, erqatik dillər, nominativ dillər

Keywords: typology, typological classification, ergative languages, nominative languages

Ключевые слова: типология, типологическая классификация, эргативные языки, номинативные языки

Dillərin tipoloji təsnifinin əsası F.Şegelin “Hindlilərin dili və müdrikliyi” (1808) əsəri ilə qoyulub. Hal-hazırda dilçiliyin ayrıca istiqamətləndirən olsa da, tipoloji dilçiliyin tarixini axtarırlar tarixi kimi qiymətləndirmək olar [1, s.4; 3; 7, s.19-35]. Ənənəvi tipologiya morfoloji tipologiya kimi yaranıb və sözün morfoloji quruluşundakı keyfiyyət fərqləri tipoloji təsniflər üçün əsas kimi qəbul edilib. Sintaktik tipologiyanın yaranması ilə tipoloji təsnifin əsasına cümlə strukturunu qoyulur [6, s.15-16; 5; 8]. Məzmun planının universal vahidlərinin cümlə strukturunda necə ifadə olunması, subyekt-obyekt münasibətlərinin ifadəsindəki fərqlərin nəzərə alınması kontensiv tipologiyanın yaranması ilə nəticələnir [4, s.73-82]. Kontensiv tipologiya baxımından dillər sinifli, erqativ, aktiv və nominativ dillər kimi təsnif edilir, bəzən isə neytral dil tipi də bu sıraya daxil edilir [2, s.67-71; 4].

Nominativ konstruksiya sözlərin uyğunluğu üsullarından istifadə edərək, cümlənin quruluşunu müəyyən edilmiş normalarla yaranır. Müəyyən cümlə üzvünün ifadəsi üçün əsas üzvlər sintaktik qrupların quruluşlarında tutduqları yer üzrə sərbəst qrammatik forma alır. Subyekt mübtədə kimi çıxış edir, bu cümlə üzvünü öz qrammatik forması ilə ayırır. O öz quruluşunu həm obyektli, həm də obyeksiz hərəkətdə saxlayır. Mübtədə yalnız adlıq halda olur. Onunla ifadə olunan subyektin məzmunu ötürülür, amma erqativ konstruksiyada ayrılan hərəkət subyektinin və vəziyyət subyektinin məntiqi-qrammatik kateqoriyaları ötürülmür. Cümlənin nominativ strukturunda cümlənin aparıcı üzvləri möhkəmləndirilən qrammatik formalarla çıxış edir. Onlar tərəfindən həm mübtədə, həm də vasitəsiz tamamlıq müəyyən olunur. Hər biri sərbəst yer tutur. Mübtədə öz etibarlı formasını qoruyub saxlayır. Vasitəsiz tamamlıq mübtədanın qrammatik quruluşunu idarə etmir. Vasitəsiz tamamlığın olması və ya olmaması bütün nominativ cümlənin sintaktik quruluşunda əks olunmur: onun əsas quruluşu müxtəlif sistemli nominativ dillərdə saxlanılır.

Belə bir fikir var ki, hind-Avropa dillərində cümlənin aparıcı üzvləri bu dillərdə idarə olunan qrammatik formalar almır; tamamlığın halı fərdən yox, ifadə olunan mənadan asılıdır. Bu hallar digər nominativ dillərdə də öz quruluşunu xarakterizə edirlər. Bu baxımdan nominativ quruluşlu türk dillərinin sintaktik quruluşu üzərində dayanmaq olar. Sintaktik qrupun aparıcı üzvünə əlamətin qoşulması geniş istifadə olunur. Bu dillərdə tabe olunan sözün asılı vəziyyəti və onun qrammatik formasında sərbəstlik aldığı zaman malik olduğu dəyişikliklər daha aydın görünür. Hər bir aparıcı cümlə üzvü onun fərdi məzmunu və söz uyğunlaşmaları

ilə müəyyən olunan qrammatik forma ilə təmin olunur. Türk dillərində vasitəsiz tamamlıq cümlənin strukturunda ona verilən qrammatik formaları ilə seçilir. Predikativ qrup tərkibində xüsusi məna incəliklərini alan vasitəsiz tamamlıq sıfır hal forması ilə xəbərdən asılı olur. Lakin o xüsusi məna ayrılığında müəyyən təsirlik halda qoyulur və fəldən başqa sözlərlə ayrılıqda bilir. Vasitəsiz tamamlıq burada sıfır qrammatik forma olaraq asılı quruluşu yaradır.

Nominativ cümlənin strukturunda onun feili və ismi üzvlərinin sərbəst qrammatik tərtibatının sintaktik sistemi çıxış edir. Onlar sintaksis quruluşunda aparıcı mənanı və müvafiq olan cümlədə onlara təyin edilmiş qrammatik formaları alır. Cümlənin mövcud nominativ quruluşunun əsasında subyektin, hərəkətin və obyektin məzmununun ötürülməsi dayanır. Bu da cümlənin üzvləri arasında müəyyən edilən münasibətlərin qrammatik ifadəsindən asılıdır.

Müxtəlif dillərdə ifadə olunan nominativ quruluşun müqayisəsi göstərir ki, cümlənin nominativ quruluşu təkcə subyekt və obyekt münasibətlərinin ötürülməsi yox, həm də obyektin və subyektin istifadə olunan formalarının təyinatını dəqiqləşdirir. Türk dillərində cümlənin mövcud quruluşuna görə obyektin seçilməsi zamanı məhz vasitəsiz tamamlığın halının qrammatik forması dəyişilir. Cümlənin baş üzvləri olan xəbər və mübtəda dəyişmir. Cümlənin nominativ quruluşu mübtədanın vahid halını saxlayır və feilin məhz onunla uzlaşması nominativ cümlənin bu strukturunda predikativ münasibətlərin ifadəsi ilə məhdudlaşır.

Türk dillərində cümlənin nominativ quruluşunda adlıq və təsirlik halların ifadəsinə xüsusi məna verilir. Təsirlik hal o zaman çıxış edir ki, ona istiqamətlənən əşya cümlədə vasitəsiz tamamlığın sərbəst yerində durur.

Obyekt öz amorf forması ilə əsas hala birləşəndə o, xəbərin sintaksis qrupuna daxil olur. Bu vəziyyət çukot-kamçat dillərinin erqativ konstruksiyalı sintaktik quruluşunda özünü göstərir. Bu və digər dillərdə obyekt ifadə formasını saxlaya bilər. Bununla o özünü yox, feillə ifadə olunan, yerinə yetirilmiş hərəkətin məzmununu təyin edir.

Bu cür hərəkətin məzmununu xarakterizə edən atributivlik çaları türk dillərində ismi söz birləşmələrində ifadə oluna bilər. Məsələn kitab dükanı və kitab oxumaq nümunələrində atributivlik məzmunu kitab sözü ilə ifadə olunur. Bir halda əşya əşyanın, digərində isə hərəkətin əlamətini ifadə edir. İsmi və verbal söz birləşmələrində, təyində və vasitəsiz tamamlıqda eyni qrammatik tərtiblə çıxış edən əlamətin mənası saxlanılır. Hal şəkilçisinin olmadığı qrammatik forma atributiv üzvü belə cümlə quruluşunda ayırır. Nominativ quruluş vahid mübtəda halını və türk dillərində feilin onunla birtərəfli uzlaşmasını saxlayır. Buna görə də təsirli və təsirsiz feili xəbərlə cümlənin strukturunda fərq yaranmır, lakin erqativ quruluşlu dillərdə vasitəsiz tamamlığın bir halında müxtəlif mübtəda halları ayrılır. Vasitəsiz tamamlığın sintaktik mövqeyinin ayrılması üçün nominativ sistemli dillərdə müxtəlif qrammatik üsullardan istifadə olunur. Hind-Avropa dillərində bu məqsədlə intonasıya və söz sırasından istifadə olunur. Obyektlə xəbərin bilavasitə əlaqəsi zəyifləyir və bununla cümlə quruluşunda obyektin daha sərbəst mənası arxa plana keçir. Türk dillərində həmin məqsədlə vasitəsiz tamamlığın iki müxtəlif halına və ya əsas hala sintaktik qrupa daxil olan xəbərin birləşməsi, yaxud da təsirliyin morfoloji ifadəsi ilə daha müstəqil yerə yerləşdirilməsindən istifadə olunur.

Nominativ cümləni quran zaman mübtədanın bircə halı ilə təsirli və təsirsiz feili xəbərlə cümlələrdə vasitəsiz tamamlığın müxtəlif halları olur. Cümlənin ayrıca üzvü olaraq o, türk dillərində sıfır göstəricili və ya şəkilçili təsirlik halında olur. Bu iki hal cümlənin strukturunda obyektin ümumi və konkret, müəyyən və qeyri-müəyyən mənasını bildirir.

Nominativ sistemli bütün dillərdə vasitəsiz tamamlığın qrammatik forması ötürülən hərəkətin məzmunu ilə və təsirli felin ifadəsi ilə şərtləndirilir. Yerinə yetirilən hərəkətin semantikasi vasitəsiz tamamlığın sintaktik mövqeyi və onun aldığı qrammatik formanı təyin edir. Normativ strukturlu bəzi dillərdə cümlədə vasitəsiz tamamlıq müxtəlif hallarda seçilə bilər. Bu baxımdan nominativ quruluşlu dillər də bir-birindən seçilə bilər.

Sintaktik quruluşlarda obyektə verilən müxtəlif mənalara fin-uqar dillərinin nominativ cümlə quruluşunda da müşahidə edilir. Bu dillərdə keçid (təsirli) cümlənin sintaktik konstruksiyasında obyektin aparıcı mənası nəinki təsirli felin olmasından asılı deyil, həm də cümlənin konteksti ilə təyin edilən müxtəlif halların qrammatik formasında çıxış edə bilən vasitəsiz tamamlığın özünün etibarlı formasına qoyulan mənadən də asılıdır. Obyekt tərəfindən onun sintaktik ifadəsi zamanı ifadə olunan müxtəlif hallar məzmunu dəqiqləşdirir. Vasitəsiz tamamlıq istifadə olunan felin semantikasından asılı olmayaraq ona daxil olan obyektin məzmun ifadəçisidir. Yiyəlik hal (genetiv) müəyyən olmuş əşyanı ifadə edən obyekt zamanı işlənir. Birgəlik hal (partativ) əşyanın qismən əhatəsini bildirmək üçün istifadə edilir. Vasitəsiz tamamlığın müxtəlif ifadə formaları bu dildə felin semantikasi və qrammatik formasından deyil, vasitəsiz tamamlığın özünün semantikasından asılıdır. Mordvin dilində vasitəsiz tamamlıq xəbərdən qrammatik cəhətdən asılı olmayan cümlə üzvü olur.

Eston və digər pribaltika-fin dillərinin vasitəsiz tamamlığı təsirlik halda ifadə olunmur. Bu dillərdə təsirlik hal yoxdur. Onun funksiyaları vasitəsiz tamamlıqda digər hallarla yerinə yetirilir: nominativ, genetiv və partativ. Bu hallardan istifadə edilməsi felin semantikasi ilə əlaqəli deyil. Vasitəsiz tamamlıqla ifadə olunan obyekt münasibətlərini bildirmək üçün onlar öz müxtəlif növlərində eyni verbal xəbərlə əlaqələndirə bilər. Burada felin semantikasi vasitəsiz tamamlığın yalnız bir halda işlənməsini tələb etmir.

Fin dilində vasitəsiz tamamlığı düzəldən halların müxtəlif mahiyyəti ayrılır: təkin genetivi, təkin və cəmin nominativi və partativi. Vasitəsiz tamamlıqda bu müxtəlif hallar eyni feldə çıxış edə bilər. Obyektiv münasibətlərini müəyyən edən cümlənin ismi üzvləri ilə alınan qrammatik formaları onu göstərir ki, vasitəsiz tamamlığın nominativ forması cümlənin qeyri-müəyyən-şəxsi quruluşuna səbəb olur. Vasitəsiz tamamlığın qrammatik forması ifadə edilənin məzmunundan asılı olaraq hərəkətin bitmişliyinin növ çalarlarını bildirmək üçün genetiv forma alır. Partativ forma obyektin bitməmişini, hərəkətin təkrarlanmasını ifadə edir.

Fin-uqor dillərində nominativ cümlə quruluşunda vasitəsiz tamamlıq ismin hallarına görə türk dilinə məxsus olan sxemlə dəyişmişdir. Türk dillərində şəkilçili və şəkilçisiz təsirlik hallar vasitəsiz tamamlığın cümlədəki sintaktik mövqelərini ifadə edir. Fin-uqor dillərində vasitəsiz tamamlığın müxtəlif halları yerinə yetirilən hərəkətin növ çalarları ilə ifadə olunur (nominativ, genetiv, partativ). Sintaksis quruluşunda obyektin müxtəlif mövqeləri müəyyən edilir, mübtədanın halı qalır və adlıq

hal qrammatik formasını saxlayır. Bu hallar da vasitəsiz cümlənin qeyri-müəyyən şəxs quruluşunda işlənir. Obyektin məzmunu vasitəsiz tamamlığın həm dəyişən qrammatik tərtibi ilə, həm də şərh edilən hərəkətə münasibətdə ifadə olunur.

Subyektin və obyektin sintaktik mənası müxtəlifdir. Mübtədə cümlənin baş üzvü olub cümlənin əsas strukturunu yaradır, cümlənin nominativ strukturunda vasitəsiz tamamlıq ikinci dərəcəli üzvlər sırasında yer alır. Amma vasitəsiz tamamlığın iştirakı ilə onların arasında şərh edilən hərəkətin keçid məzmunu müəyyən edilir. O, təsirli felin semnatikası və cümlənin tam olaraq məzmunu ilə sıx bağlı olan vasitəsiz tamamlığın olması ilə seçilir. O, subyekt və obyekt quruluşunu verir. Bu isə fin-uqor dillərinin sintaksis quruluşunda onların əsas ifadə formasıdır. Keçid hərəkətinin əsas məzmununu ötürməyi vasitəsiz tamamlığın müxtəlif halları öz üzərlərinə götürür. Vasitəsiz tamamlığın belə məzmunu nominativ konstruksiyalı dillərdə müşahidə olunur. Vasitəsiz tamamlığın olmaması cümləyə obyektəz hərəkət mənasını verir. Sintaktik quruluşlarda vasitəsiz tamamlığın böyük əhəmiyyəti var. Qrammatik ənənə cümlənin baş üzvləri kimi yalnız mübtədə və xəbəri tanıyır, lakin bəzən dilçilər tamamlığı cümlənin ikinci subyektinin özü-nə məxsus ifadəsi kimi qiymətləndirirlər.

Amerikanın hindu dillərində vasitəsiz tamamlıq mübtədanın halını idarə edərək nominativ konstruksiyadan fərqli, başqa mövqe tutur. Vasitəsiz tamamlıq öz aparıcı mənasını itirmir. Vasitəsiz tamamlıq digər cümlə üzvlərindən asılı olmayaraq öz qrammatik forması ilə seçilir. Əsas halda qoyulan obyektin birləşmiş quruluşu türk dillərində tamamlığın xəbərin sintaktik qrupuna daxil edilməsi ilə məhdudlaşır, lakin obyekt feilə münasibətindən asılı olmayaraq öz məzmunundan çıxış edərək bu hal formasını alır. Vasitəsiz tamamlıq nominativ konstruksiyalı sintaktik quruluşda mübtədanın qrammatik formasını idarə etmir, amma cümlənin bütün strukturunda mərkəzi yer tutur.

Cümlənin nominativ quruluşunda vasitəsiz tamamlıq mübtədanın halını idarə etmir. Mübtədə xəbərdən asılı olmayaraq cümlədə qrammatik quruluşunu saxlayır. Lakin təsirli feili xəbərlə cümlənin nominativ quruluşunda vasitəsiz tamamlıq ayırd edilir. Müxtəlif hallarda çıxış edərək o yerinə yetirilən müxtəlif çalarları özündə ifadə edə bilər.

Cümlədə olan obyekt və subyektin qarşılıqlı əlaqəsi təqdim edilən hərəkətin məzmununda əks etdirilə bilər. İfadə olunan obyekt vasitəsiz tamamlıqda müxtəlif hallarda çıxış edərək, mübtədanın adlıq hal ilə ötürülən subyekt ilə birləşir. Cümlənin subyekti sərbəst vəziyyəti tutsa da həmin subyektin məzmununda vasitəsiz tamamlığın olub-olmaması əks etdirilir.

Vasitəsiz tamamlıq bütün dillərdə öz sintaktik vəziyyəti ilə seçilir, amma onun qrammatik formalarda ifadəsi nominativ konstruksiyalı dillərdə müxtəlifdir. Fin-uqor dillərində kauzativ fellərdə adlarla ifadə olunan üzvlərin müxtəlif hallarından obyekt münasibətlərinin ötürülməsi zamanı istifadə olunur. Hind-Avropa dillərində vasitəsiz tamamlıq həmin dil ailəsinin hər təyin edilmiş nümayəndəsinin qüvvədə olan morfoloji sistemi üzrə qrammatik formalardan biri ilə alınır. Rus dilində vasitəsiz tamamlıq təsirlik halı ilə seçilir; alman dilində vasitəsiz tamamlıq asılı üzvün halı ilə söz birləşmələrində, həmçinin arktil ilə seçilir. Vasitəsiz tamamlıq burada da təsirlik halla ifadə olunur.

Müasir fransız dilində ismin hal sistemi yoxdur. Vasitəsiz tamamlıq cümlədə morfoloji quruluş ilə yox, sintaksis ilə seçilir. Mübtədə və vasitəsiz tamamlıq cümlənin üzvlüyünə sintaksis ilə daxil olur. Sintaktik formaların morfoloji formaları ilə birləşməsinin xüsusi növü alınır. Cümlənin üzvlərinin morfoloji tərtibatı ingilis dilində də, əsasən, sintaktik quruluş ilə müəyyənləşir, orada ismin hallarının inkişaf etmiş paradigması yoxdur. İngilis dilində hal formasının polisemantizmi cümlənin sintaktik quruluşunda onun dəqiqləşdirilməsini zəruri edir. Mübtədə və vasitəsiz tamamlığın mövqe ximəti sözlərin və ədatların geniş analitik istifadəsi ilə təyin edilir. Cümlənin üzvləri arasında münasibət müasir ingilis dili üçün morfologiyada öz yerini tapmayan söz birləşmələri ilə öz ifadələrini alır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov M.T. Linqvistik tipologiya (metodik vəsait) Bakı, 2015
2. Novruzov M.D Türk dillərində cümlənin quruluşu məsələsinə dair // Kontrastiv sintaktis, Bakı, 1988
3. Rəcəbli Ə.Ə. Tipoloji dilçilik, Bakı, Elm və Təhsil, 2010
4. Мещанинов И.И. Номинативное и эргативное предложения, Москва, Наука, 1984.
5. Климов Т.А. Принципы контенсивной типологии, Москва, Наука, 1983
6. Скалига В. О современном состоянии типологии // новое в лингвистике, Москва, Изд-во иностранной литературы, 1963
7. Сизова И.Н. Что такое синтаксис, Москва, Наука, 1966
8. Мещанинов И.И. Структура предложения, Москва-Ленинград, Изд-во Академии наук СССР, 1963.

Summary

Nominative structure of the sentence

From the typology of contensive point of view languages are constrained by active, class, ergative and nominative language types, but sometimes neutral language types are also added to this range. In the nominative language using verbs especially transitive and intransitive verbs aren't changed cases-subject, grammatical subject stays in the nominative case. As well as pre-European also Ural-Altai languages have nominative structure, but in these languages nominative structure of the sentences has various features.

Резюме

Номинативная структура предложения

С точки зрения контенсивной типологической разграничивают классные, активные, эргативные и номинативные языковые типы, а иногда в этот ряд добавляют нейтральный языковой тип. В номинативных языках переходность и непереходность глагол, употребление глагола не изменяет падеж – подлежащего, грамматический субъект остается в именительном падеже. Как и доевропейские, так и Урало-алтайские языки обладают номинативной структурой, но в этих языках номинативная структура предложения имеет разные особенности.

*Rəyçi: fil.f.d. M.Məmmədov
BDU-nun Filologiya fakültəsi
Ümumi dilçilik kafedrasının
18.04.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 25.04.2017

MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB KONSTATİV CÜMLƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: *cümlə, sadə cümlələr, mürəkkəb cümlələr, məzmun*

Keywords: *sentence, simple sentence, complex sentence, context*

Ключевые слова: *предложение, простое предложение, сложноподчиненное предложение, контекст*

Müasir fransız dilində sintaksisində cümlələrin təsnifatına nəzər saldıqda görürük ki, digər dillərdən fərqli olaraq müasir fransız dilində cümlələr məzmun baxımından üç tipə bölünür: [1, s.3].

1. Nəqli cümlələr (une proposition énonciative);

C'est plutôt frisquet ici – Bura kifayət qədər soyuqdur

2. Sual cümlələri (une proposition interrogative);

Qu'est ce que vous voulez acheter ? – Sizinə almaq istərdiniz?

3. Əmr cümlələri (une proposition impérative);

Attends un peu, s'il vous plait! – Zəhmət olarsa bir qədər gözləyin!

Müasir fransız dilində əmr cümlələrinə arzu bildirən cümlələr də (une proposition optative) daxil edilir.

Elle veut que nous soyons à la fête – O, istəyir ki, biz bayramda olaq.

Cümlələr təsdiq (une proposition affirmative) və inkar (une proposition négative) olaraq iki yerə bölünür.

La population mondiale augmente régulièrement – Dünya əhalisi tədricən artır.

Quruluş baxımından isə, bütün dillərdə olduğu kimi, müasir fransız dilində də cümlələr sadə və mürəkkəb olaraq iki yerə ayrılır [1, s.8]. Fransız dilində mövcud olan və tədqiqata cəlb edilmiş konstativ cümlələr də quruluş baxımından iki yerə bölünür:

1. Sadə konstativ cümlələr;

2. Mürəkkəb konstativ cümlələr.

1. Sadə cümlələrdə söz sırası məsələsinə gəldikdə, qeyd edək ki, müasir fransız dilində isimlərdə flektiv elementlər yoxa çıxdığından, bu dildə söz sırası möhkəm xarakter almışdır və sözün daşdığı funksiya onun yeri ilə müəyyən-ləşir.

Fransız dili üçün xarakterik olan söz sırası adi söz sırasıdır. Bu ondan ibarətdir ki, təyin olunan söz təyin edən sözün qarşısında durur. Başqa sözlə desək, mübtədə xəbərin, xəbər isə tamamlığın qarşısında gəlir. Digər dillərdə olduğu kimi, fransız dilində də cümlədə baş üzvlərin, eləcə də ikinci dərəcəli üzvlərin yerdəyişməsi halına isə əks söz sırası və ya inversiya deyilir [1, s.32].

Müasir fransız dilində mürəkkəb cümlələrdə də söz sırası məsələsinə toxunmaq yerinə düşərdi. Bütün dillərdə olduğu kimi, fransız dilində də mürəkkəb cüm-

lələr tabeli və tabelsiz olmaqla iki yerə ayrılır. Əvvəlcə fransız dilində konstativ tipli tabelsiz mürəkkəb cümlələrdə söz sırası məsələsinə baxaq.

Məlum olduğu kimi, tabelsiz mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq cümlənin aşağıdakı tabelsizlik bağlayıcıları ilə bağlanmış formasıdır. Müasir fransız dilində tabelsiz mürəkkəb cümlələr aşağıdakı vasitələrlə bağlanır: [2, s.26].

1. Et (və) bağlayıcısı vasitəsilə;

La pratique est très répandue et personne ne s'interroge vraiment à son sujet – Təcrübə çox geniş yayılmışdır və heç kim həqiqətən də onun mövzusu barədə heç nə soruşmur.

2. Mais, ou, ou bien, soit ... soit, tantot ... tantot və s. bağlayıcıları vasitəsilə;

Mais le livre reste, et on se dit qu'un jour on le relira, assurément! – Lakin kitab qalır və bir gün onun yenidən oxunulacağı deyilir, əminliklə!

Müasir fransız dilində tabelsiz mürəkkəb cümlələr bağlayıcısız da bağlana bilər. Bu halda hərəkətlər aşağıdakı formada olmalıdır.

1. Eyni vaxtda icra edilmiş hərəkətlər.

Avant de travailler à la direction artistique de Chanel, j'ai été documentaliste, j'ai d'habitude de faire des recherches – Şaneldə işləməzdən əvvəl mən tədqiqatçı idim, mənim araşdırmalar etmək kimi vərdişim var idi.

2. Ardıcıl hərəkətlər.

Une quadragénaire avai apporté de la cocaïne et du crack au commissariat central de Toulouse hier matin, après il a été placée en garde à vue – Dünən səhər qırx yaşlı adam Tuluz mərkəzi kommissarlığına narkotik gətirdi və sonra o, göz altına alındı.

3. Ziddiyyət bildirən hərəkətlər.

... les concurrents n'ont pas encore osé, voilà le talent des vrais décideurs – ... rəqabətə girənlər hələ də cəsarət edə bilmədilər; budur əsil seçici bacarığı.

4. Hərəkət və onun nəticəsini bildirən hərəkətlər.

Son catalogue comprend trois millions de titres, il est réparti dans les 68 établissements de la capitale – Onun kataloqu 2 milyon nüsxədən ibarətdir, o, paytaxtın 68 qurumuna paylanıb.

İndi isə müasir fransız dilindəki konstativ tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin strukturuna nəzər salmaq [2, s.39].

Müasir fransız dilində də tabeli mürəkkəb cümlələr baş cümlə və (bir və ya bir neçə) budaq cümlədən ibarət olan cümlələrdir. Müasir fransız dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin aşağıdakı növləri vardır: Fransız dilində mürəkkəb cümlələr də konstativ və performativ ola bilər. [1, s.17].

a) Tamamlıq budaq cümləsi;

Nombre d'études montre que résister à la tentation est la plupart du temps un échec total voire au mieux apporte quelques rares gains à court terme – Bir çox araşdırmalar göstərir ki, istəyə müqavimət göstərmək çox vaxt məğlubiyyətdir.

b) Təyin budaq cümləsi;

Ce rapport, qui s'appuie sur des témoignages de Baka, dénonce les violences corporelles, les menaces, les humiliations et la destruction des campements subis par ces chasseurs-cueilleurs – Bakanın şahidliyini dəstək-ləyə

bu məruzə sübut edir ki, kolleksiyaçı ovçular tərəfindən düşərgələrin məhv edilməsinə dözməyi, təhdid və təhqiri, bədənsəl şiddəti qınayır.

c) Zərflik budaq cümləsi. Qeyd edək ki, zərflik budaq cümlələrinin 8 növünə rast gəlinir [1, s.21].

1. Yer budaq cümləsi;

Où la quèpe a passé, le moucheron demeure – Arı keçdiyi yerdə ağcaqanad ilişib qalır (keçə bilmir).

2. Zaman budaq cümləsi;

Tandis qu'il lisait, elle cousait – O, kitab oxuduğu vaxt paltar tikirdi.

3. Səbəb budaq cümləsi;

Il partira aujourd'hui, puis que c'est urgent – O, bu gün yola düşəcək, çünki bu çox vacibdir.

4. Nəticə budaq cümləsi;

Le vaisseau s'inclina avec tant de violence qu'on eût dit qu'il allait s'abîmer – Gəmi elə zərblə əyilirdi ki, sanki indicə dərinliklərə çökəcəkdə.

5. Məqsəd budaq cümləsi;

La capitaine les avait alignés sur deux rangs, contre le mur de briques, pour qu'on ne pût pas les attaquer par-derrière – Kapitan onları daş divar boyunca iki cərgə düzdü ki, onlara arxadan hücum etmək mümkün olmasın.

6. Müqayisə budaq cümləsi;

Elle est plus faible qu'elle n'en a l'air – O, göründüyündən də zəifdir.

7. Güzəşt budaq cümləsi;

Cet auteur continue à écrire malgré qu'il soit gravement malade – Ciddi xəstə olmağına baxmayaraq, bu yazıçı yazmaqda davam edir.

8. Şərt budaq cümləsi;

Qu'on lui ferme la porte au nez, il reviendra par les fenêtres – Qapını onun üzünə bağlasan, o pəncərədən gələcək.

Fransız dilindəki tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrində söz sırası sadə cümlələrdə olduğu kimidir, lakin burada bəzi hallarda inversiya hadisəsinə rast gəlinir. Bu inversiya hadisəsi iki tipli ola bilər: məcburi inversiya və qeyri-məcburi inversiya [3, s.42].

1. Məcburi inversiya bir qayda olaraq müasir fransız dilində aşağıdakı cümlələrdə işlənir:

a. güzəşt budaq cümlələrində aşağıdakı bağlayıcılardan sonra: si ... que, tout ... que, quelque ... que, pour ... que.

Tout vieux qu'il était, il pouvait encore travailler – Baxmayaraq ki, o, qoca idi, o, işləyə bilirdi.

b. əksər bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələrdə.

L'histoire de leur vie n'eût pas été gravée sur leur physionomie, leur attitude l'aurait fait devenir – Əgər onların həyat hekayəsi onların üzlərində yazılmasaydı, onların davranışı onu güman etmətə icazə verərdi.

2. Qeyri-məcburi inversiya müasir fransız dilində aşağıdakı cümlələrdə işlənir:

a. təyin budaq cümlələrində.

Leur sac était plein de pommes de terre que leur avaient données les Prussiens – Onların kisəsi kartof ilə dolu idi, hansı ki, prussaklar onlara vermişdi (Onların kisəsi prussaklar onlara verdiyi kartof ilə dolu idi).

b. zərflik budaq cümlələrində (əgər onların xəbəri inversiyaya yol verən təsirsiz feil ilə ifadə edilibsə).

Personne ne pensait au danger, lorsque soudain apparut l'ennemi – Düşmən gözlənilmədən peyda olanda, heç kim təhlükə barədə düşünmürdü.

Göründüyü kimi, fransız dilində konstativ cümlələrə sadə cümlələrlə yanaşı, mürəkkəb cümlələrin də tərkibində rast gəlmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Gardes-Tamine Joelle. La Grammaire. Syntaxe. Paris. 1990. 192 p.
2. Nikolskaia E.K., Goldenberg T.Y. Grammaire Francaise. Moscou, Vysshaya scola. 1982. 367 p.
3. Заславская П.И., Алямская Н.Б. и др. Грамматика Француз-ского языка. Высшая школа. Москва 1969. 340 стр.

Summary

Structural-semantic analysis of composite constative sentences in modern french

The article deals with the types of sentences in modern French. Here structural-semantic analysis of composite constative sentences is carried out. Besides, in the given article, the word order and the phenomenon of inversion are investigated.

Резюме

Структурно-семантический анализ сложных констативных предложений в современном французском языке

В статье рассматриваются типы предложений в современном французском языке. Здесь проводится структурно-семантический анализ составных констативных предложений. Кроме того, в данной статье исследуются порядок слов и явление инверсии.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. F.Veysəlli
ADU-nun II Xarici dil kafedrasının
21.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 23.04.2017

**KOMPARATIVLIYIN KEYFİYYƏT VƏ KƏMİYYƏT
MÜNASİBƏTLƏRİNİN İFADƏSİNİN ROLUNA DAİR
(AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN DİLLƏRİNİN MATERIALI ƏSASINDA)**

Açar sözlər: sifət, keyfiyyət, təyin, təyinedici, komparativ

Keywords: adjective, quality, attribute, attributive, comparative

Ключевые слова: прилагательное части речи, качество, определение, атрибутивный, компаративный

Keyfiyyət və kəmiyyət münasibətlərinin ifadəsinə xidmət edən komparativlik sifətə xas xüsusiyyətlərdəndir. Hətta bu kateqoriya onu digər söz qruplarından fərqləndirir. Sifətin keyfiyyət, əlamət və kəmiyyət xüsusiyyətlərindəki fərqlər müqayisə nəticəsində üzə çıxır. Müqayisədə həm alman, həm də Azərbaycan dillərində eyni cinsli və ya müxtəlif cinsli isimləri fərqləndirmək üçün istifadə olunur. Bu zaman onların əlamət və keyfiyyət xüsusiyyətlərindəki kəmiyyət göstəricilərinin az və ya çox olması əsas götürülür. Müqayisə göstərir ki, eyni cinsli isimlər əlamət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinin dərəcələrinə görə də qarşılaşdırıla bilər. Məs.: Er musste in diesem grossen und kaltesten Zimmer schlafen. (O bu böyük və çox soyuq otaqda yatmalı idi.) (Herta Müller) Bu cümlədə “otaq” ismini təyin etmək üçün iki sifətdən istifadə olunmuşdur. Onlardan birincisi “grossen” həmin ismin ölçüsünü, həmini təyin etdiyi halda, ikincisi (kaltesten) temperatur göstəricisini ifadə edir. Birinci sifət əlamətin adi formada olduğunu göstərdiyi halda, ikinci sifət isə otağın soyuqluq xüsusiyyətini müəyyənləşdirir və bu göstəricinin (kalt) normadan artıq, çoxaltma dərəcəsinə (kaltesten) olduğunu göstərir. Bundan da belə qənaətə gəlmək olur ki, eyni denotativ müxtəlif cəhətlərdən təyin etmək üçün müxtəlif keyfiyyət və kəmiyyət ifadə edən təyinedicilərdən istifadə etmək mümkündür. Qeyd edilmiş cümlədə denotativ kimi çıxış etmiş “otaq” ismi fərqli dərəcə səviyyəsində olan digər həmcins denotativlərdən fərqli sifətlərlə ayrılır.

“Güləruz, əliaçıq, qıvrımsaç, hündürboy oğlan” ifadələrini təhlil edən F.Y.Veysəlli də qeyd etmişdir ki, bu birləşmədə “oğlan” tək denotativdir. Onu təyinedicilər isə müxtəlifdir [1, s.142]. İrəli sürülmüş bu fikir bizim tədqiqatımızda da alman və Azərbaycan dillərinin materiallarının təhlilində özünü doğrultmuşdur. Məlum olmuşdur ki, eynicinsli əşyalar arasındakı fərqlər onların bir-birlərinə olan münasibətlərində üzə çıxır. Bu münasibətlərin müəyyənləşməsində əsas faktor kimi, təyinedici sözlər və onların komparativ xüsusiyyətləri çıxış edir. Dil sahəsindən asılı olaraq əşya və hadisələr arasındakı münasibətlər müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. Müxtəlif sistemli dillərdə sifətin komparativlik sahəsi eyni olsa da, danışmaq aktında onun dərəcə xüsusiyyətlərini əks etdirən vasitələr fərqli formalarda reallaşır. Müqayisə olunan bu dillərdə müqayisəni əks etdirən dərəcələrin ifadəsində morfoloji vasitələrdən heç də eyni səviyyədə istifadə olunmur.

Alman və Azərbaycan dillərində qrammatik-leksik sahə konsepsiyasında bu dillərin müxtəlif sahələri nəzərdən keçirilir: Həmin sahələrdən biri də əsas nitq hissəsi olan sifətə xas komparativlik sahəsidir. Komparativlik sahəsinə də əsaslandırılan bəzi vasitələr mövcuddur. Bu vasitələr öz aralarında sistem münasibətləri ilə bağlı olur. Sahəyə aid olan vasitələr onun konstituentləri hesab olunur. Q.S.Şur qeyd etmişdir ki, sahənin ümumi mənası bölünməz deyil, onun özü də minimum iki hissəyə bölünür. Bu mənalardan hər biri dəmikrosahəni yaradır [2, s.65]. Əlbəttə, hər iki dildə sifətin komparativlik sahəsi də mürəkkəb struktura malikdir və pozitiv, komparativ və superlativ kimi mikrosahələri əhatə edir. Qeyd olunan mikrosahələr də birlikdə sifətin komparativlik xüsusiyyətlərini əks etdirən makrosahəni təmsil edir. Deməli, bu mikrosahələrin hər biri makrosahənin konstituentidir. Dildə bu sahənin strukturu konstituentlərin (mikrosahələrin) xarakterindən və keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişir. Sifətin komparativlik sahəsində özünü dominant kimi göstərən sahə mövcuddur. Dominant sahə ifadə olunan mənanın ifadə olunmasında həlledici hesab olunur və əşyanın əlamət və keyfiyyətini birmənalı şəkildə əks etdirir, kommunikativ prosesdə bundan sistemli istifadə olunur. Komparativin sahədə dominant kimi sifətin pozitiv forması çıxış edir, çünki sifətin digər mikrosahələrinə (komparativ, superlativ; azaltma, çoxaltma) xas əlamət, keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətləri bilavasitə adi formada ifadə olunan əlamət, keyfiyyət və kəmiyyət göstəricisinə münasibətdə öz ifadəsini tapır.

Dildə mövcud qrammatik sahələrin qapalı sistem deyil, açıq xarakterli olması bu sahə üzrə alman dili materialı əsasında tədqiqat işi aparmış Y.V.Quliyeva, Y.J.Şendels tərəfindən də qeyd olunmuşdur [3, s.9-10].

V.Q.Admoninin sahə konsepsiyasında mərkəzi və periferik sahələrin kəşifmə xüsusiyyətlərinə görə nitq hissələrinin interpretasiyası öz ifadəsini tapmışdır. Sifətləri təhlil etməklə V.Q.Admoni hesab etmişdir ki, “bu nitq hissəsinin nüvəsini, özündə həlledici qrammatik əlamətlərin kompleksini birləşdirən çoxsaylı sözlər yaradır” [4, s.49-51]. Vacib qrammatik əlamətlərin kompleksi deyərəkən aşağıdakı xüsusiyyətləri nəzərdə tutmaq olar:

= Sifət əşyanın keyfiyyət əlamətinin ümumiləşmiş qrammatik mənasına malik olur; Müqayisə olunan hər iki dildə (alman və Azərbaycan) bu xüsusiyyət mövcuddur;

= Sifət üçün spesifik olan ona xas bütün morfoloji formaların müəyyən xüsusiyyətlərini daşıyır; yəni cinsə, hala, kəmiyyətə, eləcə də müqayisə dərəcələrinə görə bütün sistem dəyişikliklərinin tam və qısa formalarını bildirir. Bu xüsusiyyətə görə alman və Azərbaycan dilləri bir-birlərindən fərlənir. Azərbaycan dilində təyin olunanın qarşısında işlənən sifət alman dilindəki kimi cinsə, hala və kəmiyyətə görə dəyişmişdir. Komparativlik sahəsində hər iki dil üçün səciyyəvi olan hallar mövcuddur.

= Sifət təyin, predikativ təyin və predikativ funksiyalarında çıxış edə bilər və s.; Bu hal hər iki dil üçün xarakterikdir.

Əlbəttə, qeyd etdiyimiz bu xüsusiyyətlərin hər biri müqayisə etdiyimiz dillərdə sifətə xas ümumi makrosahənin mikrosahələrini yaradır.

Sifətin komparativlik sahəsində əşya və hadisələrə xas keyfiyyət xüsusiyyətlərinin müqayisədən kənar ifadəsi qeyri-mümkündür. Müqayisə nəticəsində əla-

mət və keyfiyyətin fərqli dərəcəsi müəyyənləşir və dəqiqləşir. Lakin, bunun üçün ilk növbədə keyfiyyətin və əlamətin invariant xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinin vacibliyi məsələsi öndəmə gəlir. Dil materialının təhlili göstərir ki, didə mövcud dil hadisələrinin işlənməsində norma gözlənilmədiyi kimi, sifətin komparativlik sahəsinin formalaşmasında da normativ qaydalara əməl olunur. Ona görə də tez-tez dildə işlənən müəyyən birləşmələrin ədəbi dil normalarına uyğun olub-olmaması kimi fikirlər göstərilir. Məsələn: Azərbaycan və alman dillərində “kitabça” – “Büchlein” sözləri “kitab” və “Buch” sözləri ilə müqayisədə ölçü əlamətinin göstəricilərinə görə kiçiltmə mənasını bildirir. Həmin əşyaların özlərinin semantikasında keyfiyyətin və əlamətin normadan aşağı olması əks olunmuşdur, yəni “kitabça” “Büchlein” sözləri heç bir təyinedici söz (sifət) olmadan da ayrılıqda normada, adi formada keyfiyyətin nəzərdə tutulduğundan aşağı olduğunu göstərir. Lakin həmin sözlərin qarşısına “klein” sifətini əlavə etməklə əldə etdiyimiz birləşmələrdə “kleines Büchlein”, “kiçik kitabça” əşyanın özünün semantikasında kəsb etdiyi əlamət təkrar olaraq təyinedici söz vasitəsi ilə də ifadə olunmuşdur. Şübhəsiz ki, burada müqayisə normada nəzərdə tutulmuş kitablara münasibətdə deyil, müqayisədə norma kimi çıxış edən “kitabçalar” arasında aparılır. Əşyanın əlamətindəki bu dəyişikliyi model şəklində aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

Kitabça < kitab

Kiçik kitabça < kitabça < kitab

Kleines Büchlein < Büchlein < Buch

Həmin birləşmələrdəki “kiçik” (klein) sifətini onun antonimi olan “gross” “böyük”lə əvəz etmiş olsaq struktur dəyişikliyi baş verəcək. Məs.:

Kitabça < böyük kitabça < kitab

Büchlein < grosses Büchlein < Buch

L.Çeyf də əlamət və keyfiyyətin dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün ilk növbədə həmin keyfiyyətin norma xüsusiyyətini dəqiqləşdirməyi məsləhət bilir. [5, s.139] Məlum məsələdir ki, əksər dilçilər alman və Azərbaycan dillərində sifətin üç müqayisə dərəcəsinin (positiv, komparativ, superlativ; adi, azaltma, çoxaltma) olduğunu qeyd etmişlər (M.Hüseynzadə, M.Şirəliyev, Q.Kazımov, H.Mirzəzadə, F.Y.Veysəlli, V.Q.Admoni, L.R.Zinder, T.V.Stroyeva, O.J.Moskalskaya, A.J.Smirnitski, H.Brinkmann, V.Flemix, H.Qlints, G.Helbig, Y.Buşa və b.) Lakin bölgünün aparılmasında əsas çətinlik və mübahisə bölgünün aparılması mexanizmi ilə bağlıdır. Bu və ya digər keyfiyyəti ifadə edən dərəcənin (adi, müqayisə, superlativ, azaltma) hansı səviyyədə başlayıb, hansı səviyyəyədək olan hissəni əhatə etməsinin özü də mübahisə doğuran məsələlərdəndir. İlk növbədə bu və ya digər əlamət və keyfiyyətin normadakı ölçü meyarını dəqiqləşdirmək zərurəti yaranır. Müqayisə olunan keyfiyyətlərdən birinin adi formasının parametrləri bəlli olduğu halda, digərlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaranır. əşyaya aid əlamət və keyfiyyət xüsusiyyətləri ya normada, ya normadan aşağı, ya da yüksək ola bilər. İnsanın həyatında müqayisənin rolunun əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olması danılmaz faktdır, çünki insan reallıqları müqayisədə üzə çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli F. Y. Dilçiliyin əsasları, Studia Philologica. Bakı: Mütərcim, 2013, 420 s.
2. Щур Г. С. Теории поля в лингвистике. Изд-во Наука, М.: 255 с.
3. Гулыгы Е. В., Щендельс Е. И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. М.: 1969, 183 с.
4. Адмони В. Г. Полевая природа частей речи. Вопросы частей речи. Ленинград, 1968, 343 с.
5. Чейф У. Л. Значение и структура языка. М.: Прогресс, 1975, 431 с.

Резюме

О роли качественных и количественных отношениях компаративности

В статье рассматривается вопрос о роли компаративная в отношении степеней и признаков прилагательных. Рассматриваются основные средства отражающие компаративен. Показывается область сравнения. Определяются макро составляющие компаративная. Статья написана на основе материалов немецкого и азербайджанского языков.

Summary

On the role of quantity and quality attihedes of comparativity

The role of comparativeness in interaction of quality adjective and features is analyzed in the article. The main instruments reflecting comparativeness are explored. The field of comparativeness is displayed. Constituents of Comparativeness in Makro spectre are determined. The article is written according to the materials in the German and Azerbaijani languages.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. Ş.Aslanova
ADU-nun II Xarici dil kafedrasının
21.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 27.04.2017



ALINMA SÖZLƏRİN ASSIMILYASIYA XÜSUSIYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *assimilyasiya, tam mənimsənilməmiş sözlər, qismən mənimsənilməmiş sözlər, barbarizmlər, resipient dil*

Keywords: *assimilation, fully assimilated words, partially assimilated words, barbarisms, recipient language*

Ключевые слова: *ассимиляция, полностью ассимилированные слова, частично ассимилированные слова, варваризмы, язык получателя*

Assimilyasiya məsələsinə diqqət yetirmiş dilçilər arasında belə bir fikir hakimdir ki, əgər söz hər hansı bir parametrinə görə tam mənimsənilməmişdirsə, "əcəbi" olaraq qalıbsa, onu alınmalar cərgəsinə daxil etmək olmaz. Çünki bu halda belə söz resipient dilin sərvətinə çevrilməmiş qalır. Belə bir sual ortaya çıxır: bəs mənimsənilmə prosesinin özünü necə müəyyənləşdirmək, assimilyasiyanın kriteriyə və parametrlərini necə yəqinləşdirmək olar?

Sözalma dil hadisəsi kimi o zaman tamamlanır ki, onun daxili əlamətləri hesab edilən assimilyasiya pilləsi baş tutmuş olsun. Assimilyasiya geniş anlayışdır, çünki, başqa dillərdən resipientin öz sözlərinə tam struktur müvafiqliyi olan sözlər də alınma bilər və bu zaman belə doğma fonetik tərkibli sözlərdə xarici modifikasiya baş verməsi tələb olunmur. Bununla yanaşı, belə sözlər də ədəbi dilə daxil olub, dildə vətəndaşlıq hüququ qazana bilirsə, resipient tərəfindən assimilyasiya edilmiş sayılır. Deməli, assimilyasiya alınmış vahidin resipientin lüğət tərkibində işlək hala salınmasına deyilir.

Leksik alınmaların dilə gəlməsi və qərarlaşması uzun müddətli prosesdir. Söz keçdiyi dildə dərhal qəbul olunmur. Danışq dilində və yazılı mətnə ilk dəfə rast gəlinən sözün dildə həmişə işləmə biləcəyi haqqında hökm vermək mümkün deyildir. Bütövlükdə leksik alınmalara münasibət bu cəhətdən özünü iki cür göstərir. I cəhət sözün hansı leksikaya, yaxud tematik qrupa məxsusluğundan asılıdır. II cəhət sözün dildə işlənmə dərəcəsini əhatə edir.

Göstərilən iki cəhət arasında qarşılıqlı bağlılıq mövcuddur. Tematik qrupa aidlik sözün işlənmə xarakteristikalarının təyini üçün kifayət qədər material verir. Leksik alınma ümumişlək sözlər qrupuna daxildirsə, onun dildə işlənmə imkanlarını aydınlaşdırmaq xüsusi çətinlik törətmir. Burada əsas göstərici leksik–semantik səviyyədə özünü göstərir. Əgər leksik alınmaların dildə qarşılığı varsa, yeni bir söz heç bir əlavə mənə, yaxud mənə çaları daşımırsa, onda onun geniş istifadəsi və dildə qərarlaşması şübhə doğurur. Bu halda leksik alınmaların işlənmə tezliyi öyrənilir. Aşağı tezliyə malik leksik alınmaların dilə uyğunlaşması və mənimsənilməsi adətən az hallarda baş verir.

Lakin, gerçək alınmalar üzərində araşdırmalar göstərir ki, hər hansı bir dildə heç bir dəyişikliyə məruz qalmamış həddən artıq sayda alınmalar işlədilir. Alman dilində heç bir dəyişiklik edilmədən işlədilən çoxlu sayda frankizmlər fransız di-

lində ingilizmlər türk dilində çoxlu germanizmlər, azərbaycan dilində müəyyən qədər rusizmlər və s. qeydə alınmışdır.

Alınmalar həm təbii, həm də süni assimilyasiyaya məruz qalır. Müşahidələr göstərir ki, şifahi üsulla alınmış sözlər bir qayda kimi təbii inkişaf xətti ilə assimilyasiya olunur. Yazılı üsulla alınmış vahidlər isə, dil daşıyıcıları tərəfindən operativ süni assimilyasiya edilir. Müasir inkişaf mərhələsində dünya dillərində ki alınmaların 95%-nin termin olduğu aşkar edilmişdir. Terminlər isə, şifahi yolla deyil, yazı vasitəsilə alınır. Başqa sözlə bu terminlər xalqın ziyalı təbəqəsi tərəfindən seçilib milli dilə gətirilir. Ziyalı sosial qrupunun əksəriyyəti alınma sözü assimilyasiya etmədən də işlədə bilər.

V.İ.Bratiskaya assimilyasiyanın aşağıdakı növlərini müəyyənləşdirmişdir: tam mənimsənilmiş, qismən mənimsənilmiş, mənimsənilməmiş. II qrup da, öz növbəsində dilin yaruslarına uyğun olaraq məhz hansı yarusda mənimsənilmədən asılı olaraq, bir neçə qrupa bölünür. III qrup alınma sözlər isə, dilin lüğət tərkibinə daxil olmasa da, nitqdə mövcud olan sözlər –barbarizmlərdir [7].

Sözalma dil hadisəsinin ikipilləli olması haqqında qeyd etmişdik. I pillə dilxarici, sosiolinqviistik dil hadisəsi kimi, II pillə isə, sırf dildaxili proses kimi təzahür edir. I pillədə sözün alınıb gətirilməsi dilxarici amillərin tələbi ilə gerçəkləşir və əslində milli dilin bunda heç bir rolu olmur. II pillədə isə, milli dil artıq dilə gətirilmiş alınmanın “üzərində işləməli” olur, dilxarici mexanizm hərəkətə gəlir və hər şey resipientin daxilində cərəyan etməyə başlayır. [5]

Dünya dillərində yayılan sözlərin böyük əksəriyyəti qısahecalı vahidlərdir. Bunlardan mühüm bir qismi heç bir zahiri dəyişikliyə uğramadan dillərin çoxunda işlədilər bilər. Alman dilinin sözləri isə, çoxhecalı olduğundan çətinliklə yayılır. Bu dildən alınmaların da əksəriyyəti mütləq resipientdə fonetik assimilyasiyaya məruz qalır, asanlaşdırılıb şifahin nitqdə işlədilməli vəziyyət salınır. Deməli, alınmaların üzərində dəyişiklik aparılması assimilyasiya prosesinin mütləq prinsipi ola bilməz. Söz dəyişdirilmədən də assimilyasiyaya uğraya bilər. Assimilyasiya–alınma sözün resipientdə heç bir çətinlik çəkmədən (orfoqrafik, orfoepik, yaxşı səslənmə və s. çətinliyi) işlədilməsi və ya çətinlik ortaya çıxarkən onun müxtəlif dildaxili yollarla aradan qaldırılması deməkdir [4].

Alınma sözlər istər şifahi üsulla alınarkən obyektiv şəraitdə, istərsə də yazılı üsulla alınarkən süni yolla müxtəlif assimilyasiya priyomlarına məruz qalır. Məhz assimilyasiyadan keçməsi alınmaları dil faktına çevirir, onların işləkliyinə yol açır.

Lakin dillərin həm ikidillilik şəraitində, həm də distansion ünsiyyət zamanı bir dildən o birisinə təsadüfi sözlər də daxil olur. Odur ki , alınmalardan danışarkən həmin dildə faktə çevrilmiş sözləri onkazonalizm adlanan alınmalardan fərqləndirmək lazımdır.

Dillərin ünsiyyəti zamanı resipientə “artıq” məhsul alınır və o assimilyasiyadan kənar qalaraq ədəbi dilin periferiyasında (məsələn, jarqonlarda, sənət- peşə leksikasında, terminologiyada və s.) qalır. Lakin, burada da onların nitq prosesində tədricən assimilyasiyaya uğrayaraq dilə daxil olmaq prespektivləri olur. Yəni, dillərarası kommunikasiya toqquşmasında tökülmüş “qılgılcımı”sözün bir vaxtlar “alova” - dilin tam hüquqlu sözünə çevriləcəyi gözlənilir.

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, xarici dildən söz alınarkən milli dil buna müxtəlif cür münasibət bəsləyir: söz olduğu kimi alınır, üzərində dəyişiklik edilərək alınır və yaxud ekvivalenti tapılır. Lakin bu ənənəvi izahatı dəyişdirmək lazımdır, çünki, bütövlükdə sözləmə hadisəsi və onun ikimərhələli prosesi nöqtəyi - nəzərindən həmin izahat özünü doğrultmur: a) hadisənin gedişində əvvəl söz maddi varlıq kimi alınır (ekstralingvistik sosial mərhələ), sonra isə ona münasibət ortaya çıxır (intralingvistik assimilyasiya mərhələsi). b) bu halda sözə ekvivalent tapılırsa əslində bunu sözləməyə aid etmək məntiqsizdir – bu tərcümə sayıla bilər. Deməli, əcnəbi sözlərin ekvivalentinin tapılması sözləmə hadisəsindən kənar məsələdir. Xarici dildən söz alınarkən milli dil buna iki cür reaksiya verir: ya alınma orijinal formada mənimsənilir, ya da alınmanın forması üzərində münasib dəyişikliklər aparılaraq mənimsənilir. Hər iki halda alınma milli dil tərəfindən mənimsənilmiş olur. Başqa sözlə, alınma mütləq resipientdə assimilyasiya olunur. Assimilyasiya dildaxili (intralingvistik) hadisə özünü müxtəlif səviyyələrdə biruzə verir. Bu zaman sözlərin fonetik, orfoqrafik, orfoepik, leksik-semantik, qrammatik normaları üstün tutulur.

Yalnız fonetik və qrammatik normaları nəzərə almaq leksik alınmaların dilin zənginləşməsindəki rolunu tam şəkildə öyrənməyə imkan vermir. Dilin zənginləşməsi ən azı 3 səviyyədə mənimsənilmə əsasında tədqiq edilməlidir: fonetik, qrammatik, leksik-semantik.

Fonetik mənimsənilmə. Leksik alınmanın dilin zənginləşməsində oynadığı rol hər şeydən əvvəl özünü dilin lüğət tərkibindəki dəyişmələrlə göstərsə də, dilin fonemlər sisteminin məruz qaldığı təsir nəticəsində yeni keyfiyyətlər kəsb etməsi müşahidə olunur. Alınmaların fonetik xüsusiyyətlərində iki proses özünü göstərir:

- 1.Fonetik uyğunlaşma
- 2.Fonetik mənimsənilmə

Göstərilən iki proses bir-birindən fərqli mahiyyət kəsb edir və onları bir hadisənin mərhələləri saymaq düzgün deyildir. Elmi ədəbiyyatda fonetik uyğunlaşmanın fonetik mənimsənilmənin mərhələlərindən biri hesab etməklə bağlı fikirlərə rast gəlinir.

İ.Tahirov alınma sözlərin fonetik mənimsənilməsini dil əlaqələrinin əsas aspektlərindən biri saymaqla bərabər bu hadisənin bir dildən digərinə söz alınması prosesində mütləq baş verməsini qeyd edir. O yazır: “Sözlərin bir dildən digərinə keçməsi həmin dilin fonetik vasitələri ilə ifadə olunması, o dildə uzun müddət yaşayaraq onun sistemə daxil olması iki mərhələdən ibarət prosesdir. Dilçilik ədəbiyyatında bu prosesin mərhələlərinin terminoloji ifadəsində müxtəliflik diqqəti cəlb edir [3].

Alınmaların fonetik assimilyasiyası bir neçə istiqamətdə reallaşır:

- a) Alınmalarda resipientə uyğun gəlməyən səslər oxşar ekvivalentlə əvəzlənir.
- b) Resipientdəki variantı fonetik cəhətdən asanlaşdırmaq üçün müəyyən səs və hecalar ixtisara salınır.
- c) Alınmalarda vurğunun yeri dəyişdirilir.
- d) Hər bir resipientin daxili tələbləri nəzərə alınır.

Leksik alınmaların müəyyən qismi fonematik əvəzlənmə prosesini keçir. Bu prosesin müəyyən dövrü əhatə etməsi haqqında fikir iki cür şərh oluna bilər.

Birinci halda fonetik əvəzlənmənin birbaşa baş verməsini qeyd etmək mümkündür. Leksik alınmanın obyekt dildə yazılı nitqdə qeydə alındığı andan onun fonetik tərkibi və tələffüzü müəyyənləşmiş olur. Bu sözün tələffüzündəki sonrakı dəyişiklik onun fonetik cildinin dəyişməsi ilə səciyyələnəlidir. Bəzi hallarda tələffüz üçün xüsusi qaydaların qəbul edilməsi özünü göstərə bilər. İkinci hal leksik alınmanın ifadə planının müxtəlif şəkillərdə təzahür etməsi ilə bağlıdır.

Qrammatik mənimsənilmə prosesinin tədqiqi göstərir ki, dildə fonetik mənimsənilməyə nəzərən bu proses daha məhdud səviyyədə gedir. Qrammatik mənimsənilmənin geniş yayılmaması dilin qrammatik normalarının daha sərt xarakter daşmasından irəli gəlir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, dil əlaqələri prosesində leksik alınmaların obyekt dildə özünə yer tutması onların tərkibindəki qrammatik vasitələrin uyğunlaşmaya və mənimsənməyə məruz qalmasına səbəb olur. Bu hadisə dilin zənginləşməsində öz təsirini göstərir.

Görkəmli qrammatist V.A.Zvegintsev göstərirdi ki, dil sisteminə qrammatikanın oynadığı rol onun sabitliyi və kənar təsirlərə qarşı qüdrətli müqavimət göstərdiyini izah edir [6, s.324].

Zahirən assimilyasiya olduğu bilinməyən alınmalar ümumiyyətlə dil tərəfindən mənimsənilmiş olur, belə vahidin assimilyasiyasında dilin ayrı-ayrı yazılışları deyil, dil bütövlükdə fəaliyyət göstərdiyindən, yaxından bu proses görünür, onu görmək üçün alınmaya və dildə onun roluna uzaq rəqəsdən baxmaq lazım gəlir; əgər həqiqətən assimilyasiya olunmasaydı, alınma söz dil tərəfindən inkar olunardı.

Yekun olaraq demək olar ki, bütün alınma sözlər assimilyasiya prosesinin təsirini hiss etmiş olur. Onlar bəzən fonetik dəyişikliyə uğrayır, bəzi tanış olmayan səs və ya səs birləşmələri resipient dildə daha yaxın olan səslərlə əvəz olunur, bu an assimilyasiyaya eyni zamanda vurğunun öz yerini dəyişməsi də daxildir ki, bu da çox uzun bir proses olaraq qəbul olunur. Qrammatik assimilyasiya öz əksini alınma sözlərin qrammatik kateqoriyalarının və ümumilikdə paradigmalardan və morfoloji quruluşunun dəyişməsində tapır. Leksik-semantik assimilyasiya zamanı alınma sözlər resipient dildə yeni mənə çalarları əldə etmiş olur.

Səslərin dəyişməsi, mənənin daralması və genişlənməsi, qrammatik kateqoriyaların resipient dilin morfoloji quruluşuna uyğunlaşdırılması alınma prosesində aparılır. Yeni mənənin yaranması isə, təxminən alınma sözün mənimsənilməsindən 50-100 il sonra baş verir. Assimilyasiyanın dərəcəsi isə, alınma sözün mənimsənilmə səviyyəsindən, resipient dilə daxiloma vaxtından və üsulundan, eləcə də işlənmə tezliyindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasova B. Sözlərin alınma hadisəsinin əsasları. Bakı, 1995
2. Həsənov B.S. Alınma söz məsələsi və dildə söz alınması hadisəsinə dair bəzi mülahizələr. Bakı, 1981
3. Tahirov İ. Azərbaycan dilinin Şərqi qrupu dialekt və şivələrində İran mənşəli alınma sözlər. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 1993.
4. Haugen. The analysis of linguistic borrowings. New York, 1956
5. Брагина М.Е. К вопросу о причинах лексического заимствования. Минск, 1970

6. Звегинцев В.А. К понятию внутренних законов развития языка. Москва, 1951.
7. Юналеева Ф. А. Опыт исследования заимствований. Казань, 1982

Summary

Ways of assimilation of borrowings

This article deals with one of the most important problems in any language - assimilation of borrowings in extra linguistic and intra linguistic levels as well. The “alien” words transformed to the recipient language from other languages, are assimilated completely or partially and then get right to be used in speech. The level of assimilation in words depends on the meanings they express, the frequency of usage. Furthermore, it is determined by new shades of meaning, which the assimilated words involve the recipient language.

Резюме

Способы ассимиляции заимствованных слов

В данной статье рассматривается одна из актуальных проблем для каждого языка - ассимиляция заимствованных слов в экстралингвистической, а также в интралингвистической степени. «Чужие» слова, полученные из других языков, ассимилируются в целом или частично и получают право на использования. Уровень ассимиляции зависит от значений слов, частоты использования. Кроме того, он определяется новыми оттенками значения ассимилированных слов, связанных с языком получателя.

*Rəyçi: ped.f.d. G.Şirəliyeva
ADU-nun İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasının
07.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 27.04.2017

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ MODAL FEİLLƏRİN FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: əsli modal feillər, yarımmodal feillər, modal feillərin ekvivalentləri

Keywords: modal-auxiliaries, semi-modals, equivalents of the modal verbs

Ключевые слова: основные модальные глаголы, полимодальные глаголы, эквиваленты модальных глагол

Müasir ingilis dilində modallığın qrammatik ifadə vasitələrindən biri də modal feillərdir. Modal feillər hərəkət və ya vəziyyət ifadə etmirlər, onlar yalnız danışanın məsdər vasitəsilə ifadə olunan hərəkətə münasibətini bildirirlər: bu arzu edilən və ya arzu edilməyən, mümkünlük və ya qeyri-mümkünlük, güman, şübhə, qınaq və s. kimi münasibətlər ola bilər.

Dilçilikdə modal feillərlə bağlı bir neçə mübahisəli fikir var. Bunlardan biri modal feillərin feil sistemində ayrıca bir qrup təşkil etməsi və ya feilin məna növlərindən biri olmasıdır. Başqa sözlə desək, bir qrup dilçi modal feillərin özlərinin funksiya və mənalara olduğu üçün onların feil sistemində ayrıca bir qrup təşkil etdiklərini söyləyirlər. Digər bir qrup isə modal feillərin feilin bir məna növü olduğunu iddia edirlər.

Modal feillərdən bəhs edərkən O.İ.Musayev qeyd edir ki, modal feillər məsdərlə işlənərək hərəkətin mümkünlüyünü, qeyri-mümkünlüyünü, vacibliyini, gərəkliliyini, lazımlılığını və s. bildirir [4, s.266].

Qeyd edək ki, qədim ingilis dilində modal feillər mövcud deyildi. Preterito-present adlanan bir qrup feil var idi ki, onlardan hərəkətə münasibət bildirmək üçün istifadə edilirdi. Sonralar dilin inkişafı prosesində bu feillərin bəziləri əlavə modal mənalara qazandı, bəziləri isə, əksinə, dilin lüğət təkibindən çıxdı (5.34).

Modal feillərdən bəhs edərkən B.İ. İlyiş qeyd edir ki, qədim ingilis dilində bir qrup feil hərəkət deyil, hərəkətə münasibət bildirirdilər. Onlar bəzən modal-lıqdan əlavə, vəziyyət də bildirirdi [5, s.63].

F.R.Palmer “Qrammatik şəkil və modallıq” əsərində yazır: “İngilis dilində formal olaraq təyin edilə bilən modal feillər şəbəkəsi vardır. Bunlar aşağıdakılardır: **may, can, must, ought to, will, shall**; həmin şəbəkənin ucqarında **need** və **dare** yer tutur. **Might, should, could, would** da bura aiddir” [11, s.100].

Modal feilləri funksional -semantik xüsusiyyətlərinə görə bir çox dilçilər tədqiq etmişlər (Zvereva, 1965; Boyd J.Thorne 1969; Palmer 1979, Johannesson 1976). Qeyd etmək lazımdır ki, modal feilləri dilçilər iki aspektdə: semantik nəzəriyyə (Boyd and Thorne 1969, Halliday 1970, Marino 1973) və deskriptiv qrammatika (mətn diliçiliyi Coates 1983, Hermeren 1978, Palmer 1979) aspektində tədqiq etmişlər [13, s.145]. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, müasir ingilis dilində modal feillər iki növ modallıq ifadə edir:

1. Subyektin hərəkətə (məsdərlə ifadə olunmuş hərəkətə) olan münasibəti;

2. Danışanın deyilən fikrə münasibəti;

F.R.Palmer “A Linguistic study of the English verb” əsərində qeyd edir ki, modal feillərin tədqiqi iki əsas səbəbdən çətinləşir. Bunlardan birincisi ondan ibarətdir ki, modal feillərin keçmiş zaman formaları (could, might, should,would) heç də həmişə aid olduqları məsdərdəki hərəkətin keçmidə icra edilməsini bildirmir. İkinci səbəb ondan ibarətdir ki, modal feillər, adətən, bir deyil bir neçə semantik cəhətdən bir-birindən fərqlənən mənalara malik olurlar [10, s.106].

E.M.Qordon və İ.P.Krılovaya görə modal feillərin iki əsas işlənmə halı mümkündür:

1. sərbəst (və yaxud müstəqil); 2. asılı. [6, s.83]

Onlar qeyd edirlər ki, modal feillərin işlədilməsi bir çox hallarda cümlə quruluşundan asılı deyil. Belə ki, modal feillərin cümlədə işlədilməsi, cümlədə ifadə edilən fikrə danışanın münasibətindən asılı olur. Bu zaman biz modal feillərin müstəqil və ya sərbəst işlədilməsindən bəhs etmiş oluruq. Məsələn:

1. *He admires you. He thinks you are a little beauty. Perhaps I ought not to have told you that - O, sizə heyrandır. O, düşünür ki, siz bir qədər gözəlsiniz. Gərək mən bunu sizə deməyəydim.*

2. *He may be in the hall now, waiting for me – O, ola bilsin ki, indi zalda məni gözləyir [6, s.83].*

E.M. Qordon və İ.P.Krılovanın fikrincə, bəzən modal feilin cümlədə işlədilməsini həmin cümlənin qrammatik quruluşundan, xüsusilə budaq cümlənin növündən, bəzən isə baş cümlənin xəbərinin leksik mənasından asılı olur. Onlar buna misal olaraq feilin vasitəli şəkli olan güman şəklində bəzi budaq cümlələrədən sonra konkret modal feillərin işlədilməsini qeyd edirlər. Məsələn:

It is necessary that an investigation should be made – Vacibdir ki, təhqiqat aparılsın.

Christine feared she might not be met at all – Kristin qorxurdu ki, o, heç qarşılanmaya bilər (birdən onu qarşılamazlar) [6, s.83].

Lakin biz bu fikirlə razılaşmırıq və belə hesab edirik ki, feilin güman şəklində işlədilən **should** modal feil deyil, köməkçi feildir.

E.M.Qordon, İ.P.Krılovanın fikrincə, struktur cəhətdən asılı olam modal feillərin bəzən mənaları zəifləmiş olur. Bu onunla əlaqədar olur ki, bu feillər modal mənə ifadə etməkdən çox cümlənin müəyyən üzvü funksiyasını yerinə yetirir [6, s.83].

Modal feillərlə bağlı digər ikinci problem isə müasir ingilis dilində modal feillərin sayı ilə bağlıdır. Belə ki, A.H.Streng müasir ingilis dilində 13 modal feilin olduğunu qeyd edir [12, s.3]. Onun fikrincə, **need** və **dare** modal feil deyildir. İ.B.Xlebnikov isə müasir ingilis dilində **will** və **shall**-i modal feil hesab etmir. Digər dilçilər isə modal feillərə əlavələr etmişlər. V.Diver **to do**, Q.A.Veyxman **to want**, Z.K.Dolqopalova **to have**, **to be** feillərini də modal feil hesab edirlər. Y.Hakutani müasir ingilis dilində 19 modal feilin olduğunu qeyd edir. Onun fikrincə, **used to**, **had better**, **had best**, **to be going to**, **to be about to** da modal feildir. T.A.Barabaş müasir ingilis dilində olan modal feillərin ekvivalentlərini mənasına görə modal, funksiyasına görə isə köməkçi feil, formasına görə qüsurlu feil

olduğunu, feil sistemində tutduğu yerə görə isə əsas feil ilə köməkçi feil arasında bir yer tutduğunu qeyd edir [12, s.3].

O.İ.Musayev “İngilis dilinin qrammatikası” əsərində modal feillərdən bəhs edərkən qeyd edir ki, müasir ingilis dilində modallıq ifadə edən feilləri işlənmə xüsusiyyətlərinə görə iki yarımqrupa bölmək olar:

1. əsli modal feillər (real modal verbs); 2. Yarımmodal feillər (semi-modal verbs).

Əsli modal feillərə o, **can, may, must və ought to** modal feillərini aid edir. Yarımmodal feillərə isə O.Musayev **shall, should, will, would, dare, need** modal feillərini aid edir [4, s.266].

Beləliklə, müasir ingilis dilində modal feillər aşağıdakılardır: **can, may, must, ought to, shall, should, will, would, need, dare. To be to və to have to** da modal feil hesab olunur.

Semantik cəhətdən modal feillər nə hərəkət, nə də vəziyyət bildirmirlər. Onlar adi feillərdən fərqli olaraq məsdər vasitəsi ilə ifadə olunan hərəkətə və ya vəziyyətə müxtəlif mənə çalarları – mümkünlük, qeyri-mümkünlük, vaciblik, gərəklilik, lazımlıq, şübhə, təəccüb, arzuolunmaq, arzuolunmamaq, ehtimal, zərurət və s. kimi mənalar verə bilir. Qeyd etmək lazımdır ki, modal feillər yalnız məsdərlə işləndikdə bu mənaları ifadə edə bilər.

Modal feillərdən sonra (**ought to, to be to və to have to** istisna olunmaqla) məsdər **to** hissəciksiz işlənir.

Sintaktik cəhətdən modal feillər müstəqil işlənmə bilmədikləri üçün köməkçi feil adlanırlar. Onlar məsdərlə birlikdə işlənərək mürəkkəb feili modal xəbər (The Compound Verbal Modal Predicate) funksiyasında çıxış edir. Məsələn,

*You **can't see** two yards before your nose - Sən burnundan o yan görə bilmirsən* [13, s.72].

*He **must concentrate** on what he **had to say, and do, and on nothing else** - O deməli olduğu şeylərin üzərində fikrini cəmləşdirməli idi və daha heç nə etməməli idi* [14, s.19].

*He **ought to be able to remember** his card number, but he **couldn't** - O, onun kartının nömrəsini yadda saxlamağı bacarmalı idi, lakin o, bunu etməyi bacarmadı* [14, s.32].

Morfoloji cəhətdən və ya qrammatik formasına görə modal feillər qüsurlu feillər adlanır. Bu onunla əlaqədardır ki, modal feillərin bir sıra qrammatik formaları adi feillərin qrammatik forması kimi deyil:

1. Modal feillərdən sonra məsdər **to** hissəciksiz işlənir (**to be to, to have to, ought to** istisna təşkil edir).

2. Modal feillərin şəxssiz formaları, gələcək zamanı, bitmiş zaman formaları yoxdur.

3. Modal feillər sual və təsdiq formalarını köməkçi **to do** vasitəsi ilə düzəltmirlər. (**to have to** istisna təşkil edir)

4. Modal feillər üçüncü şəxsin təkində **-s(es)** şəkilçisi qəbul etmirlər. Feilin əmr şəklində işlənmə bilmirlər.

5. Əksər modal feillər bir deyil, bir neçə mənə çalarına malikdir və bu mənaların işlənməsi cümlədən cümləyə və kontekstdə işlənərkən fərqlənir.

6. Modal feillər təkbəşinə cümlə üzvü ola bilmirlər, yalnız məsdərlə birlikdə mürəkkəb feili modal xəbər olurlar.

10. Modal feillərin hamısının inkar forması iki şəkildə: tam və ixtisar olunmuş şəkildə işlənir.

Beləliklə, modal feillərin bəzi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirdikdən sonra belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, modal feillər mənasına görə modal, funksiyasına görə köməkçi, formasına görə qüsurlu feildir, feil sistemində əsas feillər ilə köməkçi feillər arasında bir yer tutur. Modal feillər öz semantik xüsusiyyətlərinə görə əsas feillərə, sintaktik xüsusiyyətlərinə görə isə köməkçi və bağlayıcı feillərə yaxındır.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ. Verdiyeva Z.N. Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı, Maarif, 1989, 362 s.
2. Cahangirov F.F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi, Bakı, 2005, 281 s.
3. Nuriyeva S. T. Gerund (ali məktəb tələbələri və ingilis dilini müstəqil öyrənənlər üçün praktik dərs vəsaiti, Bakı, 2011, 271 s.
4. Türksevər (Musayev) O.İ. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, Qismət, 2007, 579 s.
5. Ильиш Б.А. История английского языка, Ленинград, Просвеще-ние, 1968, 1973. 304 стр.
6. Gordon E.M. Krylova I.P. A Grammar of Present-Day English, Moscow, Vyssaja skola, 1980, 335 pp.
7. Jafarova L., Huseynov A. and others. English Grambridge, Science and Education, Baku, 2012, 367 pp.
8. Khalilova L. Analyzing English Modals, “Elm və təhsil”, Bakı, 2016, 178 pp.
9. Natanson A. Oblique moods and modal verbs, Moscow, 1968, Prosvesheniye, 159 pp.
10. F.R. Palmer, A Linguistic Study of the English Verb, 1068, Longman, 199 p.
11. F.R. Palmer . Mood and Modality, Second edition, Cambridge University Press, 2001, 236 pp.

İnternet saytı

12. <http://www.englishpage.com/modals/modalintro.html>

Bədii ədəbiyyat

13. E.Hemingway “To have and not to have”, 1978, Moscow, Prosvesheniye, 148 pp.
14. Eleven American Short Stories, Moscow, Progress, 1989, 173 pp.

Summary

Functional-semantic features of modal verbs in Modern English

This article deals with the functional-semantic features of modal verbs in Modern English.

The main aim of this article is to look through some linguists' thoughts connected with modal verbs, to analyse and to investigate their equivalents' functional-semantic features in Modern English.

Резюме

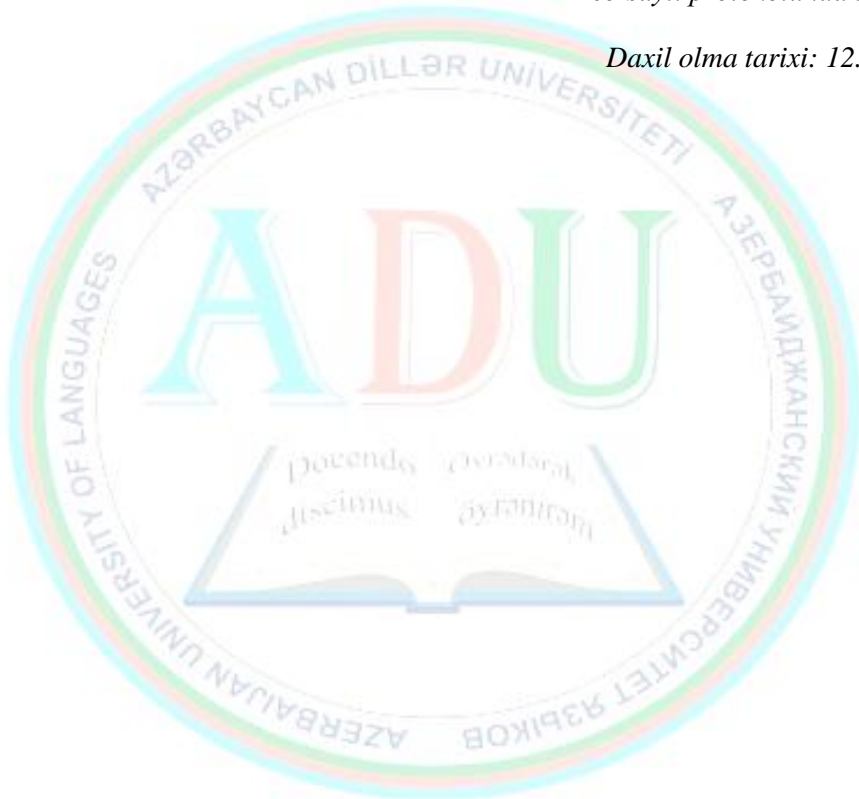
Функционально-семантические особенности модальных глагол в современном английском языке

Данная статья посвящена функционально-семантическим особенностям модальных глагол в современном английском языке.

Цель данной статьи рассматривать некоторые мысли лингвистов связанные с модальных глагол в современном английском языке, а также анализировать и исследовать функционально-семантические особенности модальных глагол.

*Rəyçi: dos. S.Nuriyeva
ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının
26.12.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 12.04.2017



İTALYAN DİLİNDƏ RƏNG BİLDİRƏN SİFƏTLƏRİN MƏCAZİ MƏNA YARATMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: sifət, metonimiya, idiomatik ifadələr, məcazi məna, substantivləşmə

Keywords: adjective, metonymy, idiomatic expressions, figurative meaning, substantivization

Ключевые слова: имя прилагательное, метонимия, идиоматические выражения, переносное значение, субстантивация

İtalyan dilində sifətlər isimə əlavə edilən məlumat növünə əsasən iki yerə bölünür: **aggettivi qualificativi** (keyfiyyət bildirən sifətlər) və **aggettivi determinativi** (müəyyənləşdirici sifətlər). Müəyyənləşdirici sifətlər aid olduğu ismin mənsubiyyətliyini (“il mio diario”- “mənim gündəliyim”), danışan və dinləyəne nəzərən mövqeyini (“questo libro”- “bu kitab”, “quel quaderno”- “o gündəlik”), kəmiyyətini (“ho molti amici”- “çoxlu dostlarım var”) müəyyənləşdirərək onu dəqiqləşdirir. Keyfiyyət bildirən sifətlər isə bir insan, bir heyvan və ya bir əşyanın keyfiyyətini və xarakteristikasını bildirir. Deməli, bu sifətlər aid olduğu ismin mənasını genişləndirir və onun fərqli xüsusiyyətlərini zənginləşdirir. Məhz bu sifətlər vasitəsilə isim çox böyük dəqiqliklə təsvir olunur. Məsələn, “un gatto”- “bir pişik” dedikdə sadəcə bir pişik başa düşülür, amma “un gatto nero”- “qara bir pişik” dedikdə xüsusi xarakteristikaya malik olan bir pişik nəzərdə tutulur. Keyfiyyət bildirən sifətlərin sayında heç bir məhdudiyət yoxdur, çünki bu sifətlər reallığa və təxəyyülə istənilən aspektdən aid ola bilər. Məsələn, forma (“rotondo”- “dairəvi”, “quadrato”- “dördbucaq”), zaman (“quotidiano”- gündəlik), hal-əhval (“felice”- “xoşbəxt”, “triste”- “qəmgin”), ölçü (“piccolo”- “kiçik”, “lungo”- “uzun”) və rəng (“verde”- “yaşıl”, “rosso”- “qırmızı”) və s. bildirən sifətlər [5, s.129].

Keyfiyyət bildirən sifətlər arasında rəng bildirən sifətlər xüsusilə maraqlıdır. Belə ki, rəng bildirən sifətlər məcazi məna yaratma xüsusiyyətinə görə seçilir. İtalyan dilində rəng bildirən sifətlər yalnız hər hansı bir əşyanın rəngini bildirməklə yanaşı, bir çox hallarda müəyyən hissləri, emosiyaları, qorxunu və hal-əhvalı ifadə edən idiomatik ifadələr də yaradır. Rəng bildirən sifətlər idiomları poetik nüansla zənginləşdirir. Məsələn, **cronaca rosa** (hərfi tərcüməsi- çəhrayı bölmə)- qəzetdə dedi-qodu (qeybət) xəbərləri bölməsi, **cronaca nera** (hərfi tərcüməsi- qara bölmə)- qəzetdə cinayət xəbərləri bölməsi, **romanzo giallo** (hərfi tərcüməsi- sarı roman)- dedektiv romanları, **avere una fifa blu** (hərfi tərcüməsi- mavi qorxuya malik olmaq)- dəhşətli dərəcədə qorxmaq, **avere sangue blu** (hərfi tərcüməsi- mavi qana malik olmaq)- nəcib, alicənab insan, **anima nera** (hərfi tərcüməsi- qara ruh)- pis, bəd ürəyə sahib olmaq və s. kimi ifadələr italyan dilində tez-tez işlədilir.

Bildiyimiz kimi, sifətlər adətən isimlə yanaşı işlənərək onun müxtəlif xüsusiyyətini dəqiqləşdirir, lakin bəzi hallarda sifət tək işlənərək ismin funksiyasını da yerinə yetirə bilər. İtalyan dilində keyfiyyət bildirən sifətlər də substantivləşə bilər,

yəni bir cümlə daxilində artikl vasitəsilə ismin funksiyasını yerinə yetirir. Buna nümunə olaraq “il tricolore” (tri- üç, colore- rəng)- “üç rəngli” sözünü göstərmək olar. Belə ki, rənglər həmçinin italyan bayrağını da yaradır, elə məhz buna görə italyan bayrağı “il tricolore” adlanır və bayraq yaşıl, ağ və qırmızı rənglərdən təşkil olunmuşdur. Yaşıl, ağ və qırmızı rənglərinin hər hansı birliyi italyanlılar üçün *tricolore* mənasına gəlir, belə ki, üç rəng tonları artıq sifət kimi işlənmə funksiyasını itirmiş və milli rəmzə çevrilmişdir. Bu bizə bədii dildə geniş yayılmış məcaz növlərindən biri olan metonimiyani xatırladır, çünki, metonimiyada bir anlayış verilsə də, onunla əlaqədar başqa anlayış nəzərdə tutulur. Nəzərdə tutulan anlayışı təsəvvür etmək isə çətin olmur. Məsələn, Azərbaycan dilində də çox vaxt neft əvəzinə “qara qızıl” ifadəsi işlədilir.

Xüsusi məna çaları ifadə etmək üçün rəng bildirən sifətlərin bu şəkildə işlənməsi çox maraqlıdır. Ümumiyyətlə, rəng bildirən sifətlər bir növ danışanın real psixoloji dəyərlərini əks etdirir [4]. Hər bir rəng az və ya çox dərəcədə istər müsbət, istərsə də mənfi dəyərlərlə əlaqələndirilir. Məsələn, “verde”- “yaşıl” rəngi təbiətlə əlaqəli olsa da, həsəd, paxıllıq, nəyinsə çatışmasını göstərir: “sono al verde” (yaşıl rəngə çatmaq) - “pulsuz qalmaq”, “essere verde dall’invidia” (paxıllıqdan yaşıl rəng olmaq)- “çox paxıl olmaq” mənasında. Daha sonra “rosso”- “qırmızı” rəngi isə ehtiras bildirsə də, əsəb, qəzəb mənasında da işlədilir. Burada bəzi istisnalar da mövcuddur. Məsələn, italyan dilində “nero”- “qara” rəngi yalnız mənfi mənada, “rosa”- “çəhrayı” rəngi isə müsbət mənada işlənir.

Rəng bildirən sifətlərin belə mənalara malik olması çox maraqlıdır, əlbəttə, onların bəziləri öz ilkin mənalarından uzaqlaşmışlar, məsələn, “essere al verde”- “pulsuz qalmaq” ifadəsinin işlənməsi on üçüncü əsrlərə təsadüf edir. Belə ki, qədimdə şamın aşağı hissəsini yaşıla boyadıqları üçün yaşıl rəngi nəyinsə sonuna çatmaq, kasıblamaq mənasını verirdi [1, s.3]. Hətta müasir texnologiyalar da mənaların rənglərlə olan əlaqəsinə təsir etmişdir. Məsələn, işıqfor: onun sayəsində biz qırmızı rəngin qadağa mənasında olduğunu anlayırıq.

İtalyan dilində mavi rəng (blu) və onun bir çox tonlarının (celeste, azzurro) müxtəlif ifadələrdə bildirdiyi mənalar geniş və maraqlıdır. Mavi rəngi mənəviyyəti və fəvqəltəbii hadisələri təmsil edir. İtalyan mədəniyyətində və ümumiyyətlə xristian mədəniyyətində çox vaxt bu rəng dini inancın simvolu kimi verilir. Reklamalarda mavi rəngdən təmizlik və tərəvəti vurğulamaq üçün istifadə edilir [1, s.4]. Ümumiyyətlə, italyan dilində qorxu bildirən ifadələrdə “blu”- “mavi” rənginə rast gəlinir: “essere blu dalla paura” (qorxudan mavi rəng olmaq)- “çox qorxmaq”, “prendersi una fifa blu” (mavi qorxuya sahib olmaq)- “çox qorxmaq” [3].

Mavi rənginin tonları ilə bağlı sifətlər adətən dəniz və səmanı xatırladır və bununla bağlı bir neçə ifadələrə baxaq: “il globo celeste”, “il pianeta blu”- “mavi planet”. Bu ifadələr dünya, Yer kürəsi mənasını verir. Niyə məhz bu ifadələrdə mavi rəngi işlədilir? Bunun da öz səbəbi var. Yer kürəsinin 70%-nin okean və dənizlərlə əhatə olunduğunu nəzərə aldıqda, bizim planetə verilən bu ad tamamilə öz təsdiqini tapır. Mavi və onun çalarlarına siyasət dünyasında da tez-tez rast gəlinir. İtaliyada, Fransada və bir çox avropa ölkələrində polis formaları mavi rəngdədir, çünki bu rəng sülh və təhlükəsizliyi xatırladır. Bu rəng hətta hərbi hava qüvvələrinə də aid edilir və bununla bağlı bir neçə ifadələr də yaranmışdır: “arma

azzurra”- “mavi silah” (İtaliyada ənənəvi hava qüvvələrinin adı), “caschi blu”- “mavi kaskalar” (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının beynəlxalq hərbi qüvvələrinə verilən qeyri-rəsmi ad, bu ad qoşunlar üçün təhciz olunmuş kaskanın rəngindən gəlir) [2, s.7]. “La squadra azzurra” (mavi komanda) və ya qısaca olaraq “gli azzurri” (mavilər) dedikdə italyanın milli futbolçuları başa düşülür. Hər iki halda da bu ad italyanın milli futbolçularının köynəklərinin rəngindən yaranmışdır. İtalyan dilində “sangue blu” (mavi qan) ifadəsinin maraqlı tarixçəsi var. Orta əsrlərdə kəndlilər və ümumiyyətlə aşağı təbəqə insanları qızmar günəş altında saatlarla işləyirdilər və buna görə də onların dərilərinin rəngi tündləşirdi. Aristokratların dərisi isə əksinə çox solğun idi və bu solğunluq onların damarlarının açıq şəkildə görünməsinə imkan verirdi. Beləcə “mavi qan” ifadəsi yaranmış oldu. Belə ki, italyan dilində “sangue blu” dedikdə alicənab, aristokrat bir insan başa düşülür.

Ümumiyyətlə, hər bir dil öz məna repertuarını yaradır. Bu baxımdan məna sırf linqvistik bir haldır, bir dildən kənar və ya müstəqil şəkildə məna mövcud deyildir. Məna dil sisteminin daxilində yaranır. Göstərilən nümunələrə əsasən, linqvistik baxımdan italyan dilində rəng bildirən sifətlərin məcazi məna yaratma xüsusiyyəti haqqında ümumi məlumat verildi.

Ədəbiyyat

- 1.file:///C:/Users/Admin/Downloads/Dialnet-LeSfumatureDelColoreBluEVerdeNelleEspressioniIdiom-4362421.pdf
- 2.http://www.francescobianco.net/linguistica/idioms.pdf
- 3.http://parliamoitaliano.altervista.org/modi-di-dire-colori-idiomatici/
- 4.https://it.m.wikipedia.org/wiki/Aggettivo_qualificativo#
- 5.Marcello Sensini. Il sistema della lingua dalle parole al testo. Milano, Elemond Editori Associati, 1992.

Summary

The characteristics of the color adjectives to create figurative meaning in italian language

This article deals with the features of the color adjectives creating a figurative meaning in the language, besides the indication of the quality of the noun which it belongs.

Резюме

Особенности создания переносного значения прилагательных, обозначающих цвет на итальянском языке

В этой статье рассматриваются особенности цветowych прилагательных, создающих переносного значения в языке, помимо указания качества существительного, которому оно принадлежит.

*Rəyçi: b/m G. Bayramlı
ADU-nun Fransız və italyan dillərinin
tərcüməsi kafedrasının
16.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 10.04.2017

Natəvan Quluzadə
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI HAQQINDA NƏZƏRİ MÜDDƏALAR

Açar sözlər: nəzəri müddəalar, feilin təsriflənməyən formaları, məsdər, cerund, feili sifət

Keywords: theoretical theses, the non-finite forms of the verb, infinitive, gerund, participle

Ключевые слова: теоретические критерии, безличные формы глагола, инфинитив, герундий, причастие

İngilis dilindən feilin təsriflənməyən formaları haqqında çoxlu müddəalar mövcuddur. Belə ki, müxtəlif dilçilər feilin təsriflənməyən formaları haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Dilçilikdə feilin təsriflənməyən formaları feilin şəxssiz formaları da adlanır. Bu formalar arasında izomorf və allamorf xüsusiyyətlər mövcuddur. Bir çox alimlər feilin təsriflənməyən formalarını məsdər, cerund və feili sifət olaraq üç yerə bölmüşlər və onları “verbals” başlığı adı altında birləşdirmişlər. Lakin bu bölgüdən və eləcə də bu başlıqdan fərqli müddəalar ilə çıxış edən dilçilər də az deyil.

M.Y.Blox “A Course in English Theoretical Grammar” adlı əsərində bu təsriflənməyən formaları “verbids” adlandırmış və onları dörd yerə bölmüşdür: məsdər, cerund, indiki zaman feili sifəti və keçmiş zaman feili sifəti [2, s. 113]. Feilin təsriflənməyən formalarını “verbals” əvəzinə “verbids” adlandırmaq fikri ilə razılaşmaq bir qədər çetindir, çünki bu söz cerundu, məsdəri və feili sifəti tam əhatə etmir. Belə ki, feilin şəxssiz formalarının feili və ismi xüsusiyyətləri var və yalnız “verbal” sözü özlüyündə verbal və nominal sözlərini birləşdirir.

N.A.Kobrinanın “An English Grammar. Morphology” adlı əsərində ingilis dilində feilin dörd təsriflənməyən forması olduğu qeyd olunmuşdur: məsdər, cerund, feili sifət I və feili sifət II [8, s.99].

Bizim fikrimizcə, N.A.Kobrina bu bölgüsündə feili sifət I və feili sifət II-ni bir başlıq altında verməli idi, çünki onlar hər ikisi feili sifətin formasıdır, lakin təhlil zamanı onlar fərqləndirilməlidir, çünki onların funksiyalarında, düzəlmə yollarında, eləcə də mənalarında fərqlər mövcuddur. N.A.Kobrina feilin təsriflənməyən formalarını “verbals” başlığı altında birləşdirmişdir.

E.M.Qordon və İ.P.Krılovanın “Грамматика современного английского языка” adlı əsərində isə cerund *ing* forma olaraq qeyd olunmuşdur. Belə ki, o, feilin təsriflənməyən formalarını məsdər, *ing* forma və feili sifət olaraq üç yerə bölmüşdür [9, s.169].

Bizə görə, E.M.Qordon və İ.P.Krılovanın bu bölgüsü düzgündür, lakin onların cerundu *ing* forma olaraq qeyd etməsi bir qədər anlaşılmazlığa səbəb olur. Çünki, feili isim də, feili sifət də cerund kimi *ing* şəkilçisi qəbul edir, yəni onların düzəlmə forması eynidir. Əsas fərq onların leksik mənalarında və funksiyalarında-

dır. Odur ki, onları bir-birindən fərqləndirmək üçün cerund ing forma olaraq adlandırılmamalıdır.

E.M.Qordon və İ.P.Krılova bu əsərdə *“The Infinitive and ing form”* [9, s.169] başlığı altında məsdər və cerundu müqayisə etmişlər və onların fərqli və oxşar cəhətlərini ön plana çıxarmışlar. Müəlliflər həmçinin, *“The Infinitive and the ing- form as Subject”* [9, s.241], *“The Infinitive and the ing- form as Predicative”* [9, s.241], *“The Infinitive and the ing- form as Object”* [9, s.242], *“The Infinitive and the ing- form as Object in a Sentence Pattern with it as a Formal Subject”* [9, s.247], *“The Infinitive and the ing- form as Subjective Predicative”* [9, s.247], *“The Infinitive and ing- form as Objective Predicative”* [9, s.248], *“The Infinitive and ing- form as Attribute”* [9, s.250] və *“The Infinitive and the ing- form as Attribute in a Sentence Pattern with it as a Formal Subject”* [9, s.251] başlıqları altında isə eyni cümlə üzvü funksiyasında məsdər və cerund arasında oxşar və fərqli cəhətlərdən bəhs etmiş və onlar arasında işlənmə yerlərinə görə məsdərin və ya cerundun gəlməsini, eləcə də, onların işlənməsindəki məna fərqlərini xüsusi qeyd etmişlər.

T.A.Barabaş *“A Guide to Better Grammar”* adlı əsərində feilin təsriflənməyən formalarını məsdər, cerund və feili sifət olaraq üç cür qruplaşdırmış və onların rus dilində qarşılığını da qeyd etmişdir. *“The Gerund and The Verbal Noun Compared”* [5, s.137] başlığı altında cerund və feili isimin oxşar və fərqli cəhətlərini göstərmişdir. O, digər təsriflənməyən formaları müqayisəli şəkildə verməmişdir və bu formaların zaman xüsusiyyətlərini qeyd edərkən, *indefinite* sözünü *non-continuous* sözü ilə əvəz etmişdir [5, s.121].

B.İlyiş isə *“Строй Современного Английского Языка”* adlı əsərində feilin şəxssiz formalarını məsdər, cerund və feili sifət olaraq üç yerə bölmüşdür, lakin onların rus dilində qarşılığını verməmişdir. O, feili sifəti və cerundu ing formalar adlandırmışdır və onları omonim formalar olaraq qeyd etmişdir [10, s.136]. Belə adlandırmaqla bağlı B.İlyiş öz kitabında E.Kurisinganın fikrinə əsaslanmışdır. Belə ki, Holland alimi öz kitabının bəzi hissələrində “ing” forma terminini, bəzi hissələrində isə “cerund” və “feili sifət” terminlərini işlətmişdir [10, s.137]. Biz də B.İlyiş tərəfindən yazılmış *“The Structure of Modern English”* adlı kitabda hər iki terminə rast gəlirik.

M.A.Qanşına və N.M.Vasilevskayanın *“English Grammar”* adlı əsərində məsdər, cerund və feili sifət və onların xarakterik xüsusiyyətlərindən bəhs olunmuşdur. Bu əsərdə tərkiblər fərqli adlarla adlandırılmışdır. Müəlliflər mübtəda məsdər tərkibini (*The Subjective Infinitive construction*) *“Nominative with the Infinitive”* [1, s.263], tamamlıq məsdər tərkibini (*The Objective-with-the-Infinitive construction*) *“Accusative with the Infinitive”* [1, s.260] for sözönülü məsdər tərkibini (*The For-To Infinitive construction*) *“Constructions with the Subject of the Infinitive Introduced by for”* [1, s.265] başlıqları ilə qeyd etmişlər və eynilə feili sifət mübtəda və tamamlıq tərkiblərini də bu adlarla vermişlər. A.Qanşına və N.M.Vasilevskaya *“The Infinitive and the Gerund”* [1, s.274] və *“The Gerund and the Verbal Noun”* [1, s.276] başlıqları altında məsdər və cerundun və cerund və feili ismin oxşar və fərqliliklərindən bəhs etmişlər.

V.L.Kauşanskaya *“A Grammar of the English Language”* adlı əsərində feili təsriflənən və təsriflənməyən forma olmaqla iki yerə bölmüş və qeyd etmişdir ki,

feilin təsriflənən formalarından fərqli olaraq təsriflənməyən formaları şəxsi, kəmiyyəti və şəkli ifadə etmir. Feilin təsriflənən formaları kimi feilin şəxssiz formalarının zaman və növ xüsusiyyətləri var, lakin onların zaman xüsusiyyətləri təsriflənən formaların zamanından olduqca fərqlənir. Belə ki, bu formaların zaman xüsusiyyəti mütləq deyil, nisbidir. Bu o deməkdir ki, feilin təsriflənməyən formalarının zamanı hərəkətin indiyə, keçmişə və ya gələcəyə aid olduğunu deyil, onun (feilin şəxssiz formaları ilə ifadə edilən hərəkətin) zamanca feilin şəxslı formaları ilə ifadə edilən hərəkətdən əvvəl və ya eyni vaxtda icra olunduğunu göstərir [4, s.156]. V.L.Kauşanskaya feilin təsriflənməyən formalarının hər birini ayrı-ayrılıqda təhlil etmiş və onların rus dilində qarşılığını da vermişdir. O, həmçinin “*The gerund and the infinitive*” [4, s.182], “*The gerund and the participle*” [4, s.187] və “*The gerund and the verbal noun*” [4, s.188] başlıqları ilə bu formaların müqayisəli təsvirində A.Qanşının fikirlərinə əsaslanmışdır, lakin əlavə olaraq o, cerund və feili sifəti də müqayisəli vermişdir.

Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formaları arasında cerund yoxdur, bu səbəbdən ingilis dilində feilin təsriflənməyən formalarını araşdırmaq dilçilərimizin də daimi diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu mövzuda yazılan yerli ədəbiyyatlar heç də az deyil. Bu ədəbiyyatlardan biri O.Musayevin yazdığı “*A Practical Grammar of Contemporary English*” adlı əsərdir. O.Musayev qeyd etmişdir ki, müasir ingilis dilində dörd təsriflənməyən forma var: məsdər, cerund, feili sifət və feili isim [3, s.182]. Onun bu bölgüsü ilə razılaşmaq bir qədər çətindir. Bizim fikrimizcə, feili isim təsriflənməyən forma olaraq qəbul edilə bilməz, çünki o isim kimi cəmlənir və atriklla işlənir və heç bir təsriflənməyən forma cəmlənib eləcə də, artiklla işləmə bilməz.

O.Musayev feilin şəxssiz formalarına dair fikirlərində V.L.Kauşanskaya əsaslanmışdır, lakin onların azərbaycan dilində qarşılığını verməmişdir. O, “*The Infinitive and the Gerund Compared*” [3, s.212], “*The Gerund and Participle I*” [3, s.212] və “*The Gerund and the Verbal Noun Compared*” [3,s.213] başlıqları altında məsdər və cerundu, cerund və indiki zaman feili sifətini və cerund və feili ismi müqayisəli vermişdir.

İngilis dilində feilin təsriflənməyən formaları haqqında yazılmış ən son ədəbiyyat S.T.Nuriyevanın “*Cerund*” adlı əsəridir. Belə ki, bu əsəri digər ədəbiyyatlardan fərqləndirən cəhət məhz bütövlükdə feilin təsriflənməyən formalarına həsr olunmasıdır. O, bu əsərdə feilin təsriflənməyən formalarını müqayisəli şəkildə işləmiş və onların azərbaycan dilində qarşılığını da vermişdir. Müəllif bu kitabda məsdər və cerundun oxşar və fərqli cəhətlərindən bəhs etmiş, hansı feillərdən və ifadələrdən sonra məsdər və ya cerundun işlənməsini və onların işlənməsindəki fərqli məqamları xüsusi vurğulamışdır [6, s.168; 170; 173; 175; 177; 180; 182]. Həmçinin, o, cerund və indiki zaman feili sifətini [6, s.191], cerundlu fraza ilə feili sifət frazasını [6, s.198] və cerund və feili ismi [6, s.120] bir-birindən fərqləndirmişdir. “*Cerund*” əsərində feilin şəxssiz formalarına dair tapşırıqlar da qeyd olunmuşdur.

S.T.Nuriyeva, bununla bərabər “*Exercises on English Verbals*” adlı əsərində “*The Gerund and the Infinitive Compared*” [7, s.117], “*Gerund or Participle I*” [7, s.171], “*Gerundial and Participle I Phrases Compared*” [7, s.173], “*Gerundial and Participle I Constructions Compared*” [7, s.174], “*The Gerund and the Verbal Noun*

Compared” [7, s.176], “The Gerund and the Verbal Noun or Participle I” [7, s.179] başlığı altında məsdərin, cerundun, feili sifətin və yeri gəldikcə feili isimin oxşar və fərqli cəhətlərindən bəhs edərək öz fikrini nümunələrə əsasən ümumiləşdirmişdir.

Bu kitabda feilin şəxssiz formalarının zaman və növ xüsusiyyətlərinə, onların tərkiblərinə, hansı feillərdən sonra işlənməsinə və cümlədəki funksiyalarına dair tapşırıqlar və cədvəllər qeyd olunmuşdur. Belə ki, təsirsiz feillərin cədvəli verilməmiş və qeyd olunmuşdur ki, həmin feillərlə ifadə olunmuş şəxssiz formaların məchulu yoxdur [7, s.183].

Yuxarıda dilçilərin feilin təsriflənməyən formaları haqqında olan fikirləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir ingilis dilində feilin üç təsriflənməyən forması mövcuddur: məsdər, cerund və feili sifət, eləcə də bu şəxssiz formalar arasında oxşar və fərqli cəhətlər vardır.

Ədəbiyyat

1. Ganshina M.A., Vasilevskaya N.M. English Grammar. Higher School Publishing House, 1964. 548 p.
2. Blokh M.Y. A Course in English Theoretical Grammar. Moscow, 2006. 423 p.
3. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət. 2011. 552 s.
4. Kaushanskaya V.L. A Grammar of the English Language. Baku, 2013. 324 p.
5. Barabash T.A. A Guide to Better Grammar. Moscow, 1975. 290 p.
6. Nuriyeva S. Cerund. Bakı, Təhsil. 2011. 272 s.
7. Nuriyeva S. Excercises on English Verbals. Baku, Tahsil. 2016. 272 p.
8. Kobrina N.A., et al. An English Grammar. Morphology. Saint Petersburg, 1999. 383 p.
9. Крылова И.П., Гордон Е.М. Грамматика современного английского языка. Москва, 2006. 448 с
10. Ильиш Б.А. Строй Современного Английского Языка. Москва, 1965. 380 с.

Summary

Theoretical theses of different scholars about the Non- finite forms of the verb in English

This article deals with theoretical theses of different scholars about the Non-finite forms of the verb in English. The non-finite forms of the verb-infinitive, gerund and participle are analysed from different theoretical point of views by giving the similarities and differences between them.

Резюме

Теоретические критерии о неспрягаемых формах глагола в английском языке

Данная статья посвящена изучению мнений разных ученых о теоретических критериях неспрягаемых форм глагола в английском языке. В статье анализированы неспрягаемые формы глагола - инфинитив, герундии и причастие и выявлены между ними сходные и различительные признаки.

*Rəyçi: dos. S.Nuriyeva
ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının
26.12.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 10.04.2017

Nigar Talbova

ADU

E-mail: camalova.nigar@gmail.com

KAMILO XOSE SELANIN "ARI ŞANI" ROMANINDAN SEÇİLMİŞ MÜRACİƏT FORMALARININ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: tərcümə çətinlikləri, müraciət formaları, nitq etiketi

Keywords: difficulties in translation, forms of address, speech etiquette

Ключевые слова: проблемы перевода, формы обращения, речевой этикет

Məqalə Kamilo Xose Selanın "Arı Şanı" əsərində rast gəlinmiş müraciət formalarının nəzəri-praktik təhlilinə həsr olunmuşdur.

Tərcümə prosesi geniş mənada ədəbi, elmi, yaxud texniki əsərin – orijinal əsərin və ya tərcümənin kitab halında, jurnalda, dövri nəşrdə, yaxud hər hansı digər formada dərc olunmaq, və ya hər hansı digər məqsədlərlə istifadə edilmək üçün bir dildən başqasına çevrilməsi deməkdir. Bu zaman məxəz dildəki leksik vahidlər hədəf dildə uyğun leksik vahidlərlə əvəz edilir. Mənimsəmiş olduğumuz söz, ifadə və anlayışlar vasitəsilə elmi anlayışların sadə tərifini vermək də elmi dildən daha sadə dilə tərcümə etmək deməkdir. Tərcümə prosesi zamanı heç şübhəsiz tərcüməçinin çiyinlərinə böyük məsuliyyət, yük düşür.

Tərcüməçi hər iki dili dərinləndən bilməlidir. Yalnız belə halda o, hər iki dildə olan uyğunluqları və ya uyğunsuzluqları nəzərə ala bilər və tərcümənin nəticəsi uğurla bitər. Təbii ki, heç bir nəzəriyyə tərcüməçiyə resept halında verilə bilməz. Tərcümə yaradıcılıq işidir və hər bir tərcüməçi bu işə fərdi yanaşır. Tərcümə prosesində hər bir tərcüməçi fərdi qərarlar qəbul edir. Amma bütün bunlar orijinaldan uzaqlaşmağa gətirib çıxarmamalıdır.

Tərcümə prosesi zamanı tərcüməçi müxtəlif növ çətinliklərlə qarşılaşa bilər. Burada leksik-semantik, qrammatik, sintaktik, ritorik, praqmatik və mədəniyyətlər əlaqədar ortaya çıxan çətinlikləri qeyd edə bilərik.

Leksik-semantik çətinliklər əsasən lüğətlər, qlossarilər, terminoloji lüğətlər və peşəkarlara müraciət etməklə aradan qaldırıla bilərlər. Buraya əsasən terminlər, neologizmlər, semantik boşluqlar, kontekstə əsaslanan sinonimiya və antonimiya halları və.s aid edilir.

Qrammatik çətinliklərə isə zaman, şəxs, cins, hal kateqoriyaları, əvəzliliklərin işlənmə şəkli və.s. aiddir.

Sintaktik çətinliklər məxəz dilin sintaktik quruluşunun tərcümə zamanı hədəf dilə təsir etməsilə yarananırlar. Məsələn, cümlələrin məchul növdə işlədilməsi və yaxud sintaktik paralelizm halları buna aiddir.

Ritorik çətinliklər dediyimiz zaman müqayisə, metafora, metonimiya, sinekdoxa, oksimoron, paradoks və.s kimi bədii təsvir vasitələrinin istifadəsi zamanı üzə çıxan çətinliklər qeyd edilə bilər.

Praqmatik çətinliklərin yaranmasına səbəb isə idiomların, atalar sözləri və məsəllərin, sabit birləşmələrin, ironiya, sarkazm və.s istifadəsində dillər arasında üzə çıxan fərqlər olur.

Və nəhayət mədəniyyətlə əlaqədar çətinliklər əsasən müxtəlif coğrafi mövqelərdə yerləşən ölkələrin fərqli adət-ənənələri ilə bağlı ortaya çıxırlar [2, s.1].

Tərcümə zamanı yaranan, əsasən dildəki leksik-semantik fərqlərə əsaslanan çətinliklərdən biri də ünsiyyət prosesinin əhəmiyyətli vahidləri hesab edilən müraciət formalarının işlədilməsi şəkilləridir. Ümumiyyətlə günümüzdə ünsiyyət bir tədqiqat obyektini kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Uğurlu ünsiyyətin əsas faktoru kommunikatorlar arasında ünsiyyətin qurulmasına nail olmaq, daha mühimi isə bu ünsiyyətin saxlana bilməsidir. Və heç şübhəsiz bu işdə əsas rol müraciət formaları oynayır.

Rus linqvisti A.V.Kirillinaya görə “Həmsöhbətə müraciət şəkli, yəni onun diqqətini çəkən və onunla ünsiyyət quran zaman effektiv bir başlanğıc etmək təkcə ünsiyyətin kursunu deyil adətən onun nəticəsini də müəyyən edir” [1, s.52]. Doğurdan da edilən müraciət özündə danışan haqqında, onun həmsöhbətinə münasibəti və həmçinin də kommunikasiyanın məqsədi barədə informasiyanı ehtiva edir. Aydın ki, ünsiyyətin məqsədinə çatmaq üçün müraciət forması seçiminə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bununla belə müraciət formalarının bir dildə istifadə xüsusiyyətləri və həyata keçirilmə şəkli digər bir dildəki analoji vəziyyət və ya kontekstdə istifadə olunan formalardan tamamilə fərqli ola bilər. Bu baxımdan sözügedən ünsiyyət vahidinin tərcüməsi önəmli və çətin bir tapşırıq kimi özünü göstərir.

Adətən məxəz dildəki müraciət formalarının hədəf dildə müvafiq qarşılıqları mövcud olur. Lakin belə formal bir ekvivalentin mövcud olması hələ onun funksionallığına dəlalət etmir. Məhz məxəz və hədəf dillərdə müraciət formaları arasındakı funksional fərqləri əsas çətinlik törədən faktor kimi qeyd edə bilərik.

Fontanella de Veinberqə görə müraciət formalarının aşağıda qeyd edilən əsas növləri var [4, s.37]. Bu müraciət formalarını biz ispan ədəbiyyatının ən dəyərli incilərindən sayılan məşhur ispan yazıçısı, publisist, ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı, İspaniya Kral adına elmlər akademiyası üzvü, Servantes Mükafatı laureatı Kamilo Xose Selanın “Arı Şanı” əsərindən gətirilən nümunələrə əsasən nəzərdən keçirəcəyik. “Arı Şanı” əsəri dialoqlarla zəngin olduğundan burada ispanlara xas tipik müraciət formaları çox işlənmişdir.

Antroponimlər ilə müraciətlərə digərlərinə nisbətən daha çox rast gəlinir. Əksər hallarda yaxın insanlar (qohumlar, dostlar və.s.) arasında qurulan dialoqlarda həmsöhbətlər bir-birini xüsusi adları ilə çağırırlar. Məsələn “Arı şanı” əsərindən bir nümunədə sevgilisi oğlana belə müraciət edir:

“-¡Qué bueno eres, Pablo!

-No, bobita; es un amigo viejo, un amigo de antes de la guerra. Ahora está pasando una mala temporada, la verdad es que nunca lo pasó muy bien”.

“- Sən necə də yaxşı insansan, Pablo.

- Yox, əzizim, bu mənim köhnə dostumdur. İndi çətin günlərdən keçir, düzü yaxşı günü də olmayıb heç” [3, s.34].

Rəsmi mühitlərdə həm yad insanlar, həm də elə tanışlar arasında etiket qaydalarına uyğun olaraq daha formal müraciət formalarından istifadə olunur. İspaniyada belə formal müraciətlərə "señor", "señora" və ya "don", "doña" aiddir. Dilimizə bu cür ifadələri "xanım", "cənab" şəklində və ya milli koloriti qorumaq məqsədilə elə "senyor", "senyora" kimi tərcümə edə bilərik:

"-Adiós, señora Fructuosa, muchas gracias" [3, s.61].

"-Hələlik, senyora Fructuosa, təşəkkür edirəm".

Ata adı və ya soyad ilə müraciətlər daha çox təhsil və yaxud iş mühitində edilir.

"-Mire usted, González, si usted me lo pide yo lo escondo aquí unos días; pero después, que busque otro sitio" [3, s.128].

- Bura baxın, Qonzales, əgər siz məndən xahiş etsəniz onu burda bir neçə gün gizlədəm, lakin sonra gərək özünə başqa yer tapsın.

Qohumluq əlaqələrinə əsaslanan müraciətlər:

"-Me parece, tía, que a ti no te importa nada que te estoy contando de mis relaciones" [3, s.71].

"- Xala, mənə elə gəlir ki, münasibətlərim barədə danışdıqlarımın sənin üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur".

Ləqəb və ya ayama ilə müraciət. Bu cür müraciət formaları heç şübhəsiz çox yaxın tanışlar və gənclər arasında şəxsin müəyyən eyibini, xüsusiyyətini qabardaraq vurğulamaq məqsədilə işlənir:

"Desde el otro extremo del local, rugió un vozarrón:

-...¡No te propases, Fotógrafa, deja algo para luego!" [3, s.50]

"Zalın o biri başından bir səs gurladı:

- Fotoqraf, bu qədər çox içmə, sonraya da saxla".

Peşə adları ilə müraciət. Umumiyyətlə ispan cəmiyyəti iyerarxik bir cəmiyyətdir. Cəmiyyətdə öz mənsubiyyətinə, yaxşı təhsilinə və yaxud peşəkar vəziyyətinə görə yüksək mövqə tutan fərdlərə qarşı adətən formal qaydalara müvafiq olaraq müəyyən titullarla və yaxud tutduqları vəzifəyə uyğun şəkildə müraciət edilir. Xüsusən də əgər həmin şəxslə yeni tanışlıq qurulursa. Məsələn:

"-A éste prepárenle una taza de tila.

-Sí, doctor". [3, s.49]

"- Buna da bir fincan cökə çayı hazırlayın.

- Oldu, həkim".

İspan dilində o cümlədən hijo, chico, niño, nena, muchacho (oğlum, oğlan, uşaq və.s.) kimi müraciətlər adətən az yaşlı uşaqları əzizləmək məqsədilə onlara ünvanlanan zamanı istifadə edilir. Lakin bəzi hallarda bu müraciətlərin artıq uşaqlıq yaşını ötmüş şəxslər arasında ironiya ilə işlənməsinin şahidi oluruq. Bu zaman dilimizə uyğun olaraq bu kimi ifadələri kontekstə əsasən dostum, kişi və.s şəkildə tərcümə edə bilərik. Məsələn:

"-¡Ay, Pepe, qué presencia de ánimo tienes! [3, s.57]

-Es que, chico, lo mismo nos van a dar".

"- Of, Pepe, heç zarafatın yeridir?

- Dostum, onsuz da axrımızın nə olacağı bizə məlumdur".

İllustrativ materialın sərgisindən aydın olur ki, müraciət formalarının xarakteri nitq etiketinin ən maraqlı və fundamental problemlərindən birini təşkil edir. Onların dilimizdə uyğun qarşılıqları mövcud olsa da bu ekvivalentlər heç də hər zaman funksional xarakter daşımır. Ümumiyyətlə bu sahədə mütəxəssislər üçün geniş tədqiqat imkanları mövcuddur. Bu zaman tərcümənin xarakteri və müraciət formalarının milli-mədəni mənsubiyyəti nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

- 1.Кириллина А.В. Развитие гендерных исследований в лингвистике. – Филологические Науки, 1998.
- 2.https://es.wikipedia.org/wiki/F%C3%B3rmulas_de_tratamiento
- 3.Camilo Jose Cela. “La Colmena”. Espasa libros, 1999.
- 4.Alfredo I.Álvarez. Hablar en español. Ediciones Nobel S.A. 2005.

Summary

On the translation of some forms of address from the novel called “The Beehive” of Camilo Jose Sela into the Azerbaijani language

The article deals with translation of address as an important communicative unit. The author gives the definition of the term address, describes address as object of translation and analyses various methods and means of their translation from Spanish into Azerbaijani, illustrating them with examples from the novel “The Beehive” of the Spanish prosaic Camilo Jose Sela.

Резюме

О переводе некоторых форм обращения из романа "Улей" Камило Хосе Селы на азербайджанский язык

В статье рассматривается перевод форм обращения как важной коммуникативной единицы. Автор дает определение термина обращение, описывает их как объект перевода и анализирует различные способы и средства их перевода с испанского на азербайджанский, показывая их на примере произведения испанского прозаика Камило Хосе Селы "Улей".

*Rəyçi: b/m J.Qənbərli
ADU-nun Tərcümə fakültəsi nəzdindəki
İspan dili kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.04.2016

Sevda Bəkirova

ADU

E-mail: sevdabekirovaa@gmail.com

İSPAN DİLİNDƏ SOMATİK KOMPONENTLİ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR

Açar sözlər: somatik, frazeoloji birləşmə, tərcümə

Keywords: somatic, phraseologism, translation

Ключевые слова: соматический, фразеологические сочетания, перевод

Məqalə İspan dilində somatik komponentli frazeoloji birləşmələrin nəzəri-praktik təhlilinə həsr olunmuşdur.

İspan dilində bədən üzvləri bildirən sözlərlə yaranan frazeoloji birləşmələr geniş şəkildə istifadə olunur. Qədim yunanlar bədənin “ölümə məhkum hissəsini” soma adlandırırdı. Terminoloji mənası bədənə aid olan “somatik” sözü də buradan götürülmüşdür. Somatizmlər baş, üz, ürək, qan, sümük və s.dir. Somatik frazeologizmlər öz sabitliyinə baxmayaraq fasiləsiz olaraq dəyişir və inkişaf edirlər. F.Vaqq somatik frazeologizmlərin üç dəyişmə yolunu göstərir: arxaik, köhnəlmiş materialın itirilməsi, yeni frazeologizmlərin və ya onların variantlarının yaranması, mövcud frazeologizmlərin semantik əvəzlənməsi. O.Nazarov yalnız insanın bədən üzvləri adlarının vahidlərini somatik termin hesab edir. Alim jest və mimiki sözləri somatik vahidlər qrupuna daxil etmir.

Somatizmləri üç qrupa bölürlər: 1) somatizmlərin birinci qrupuna daxil olanlar (baş, təpə, üz, göz, burun, qulaq, ağız, dodaq, diş, qaş, çənə və dil); 2) somatizmlərin ikinci qrupuna aid olanlar (boyun, boğaz, sinə, qarın və çiyin); 3) yuxarı və aşağı ətrafları bildirən somatizmlər [1].

Mano(Əl) – Somatik komponent olan əl insan əməyini, fiziki fəaliyyətini, ustalığını və bacarığını göstərir. Azərbaycan və ispan dillərində əl polisemantik xüsusiyyət daşıyır. Lüğətlərdə əl sözünün yalnız bir həqiqi mənası qeyd olunmuşdur: “qolun biləkdən dirnaqlara qədər olan hissəsi”. Əl sözünün digər mənaları isə məcazi mənada işlənir və sabit söz birləşmələrinin yaranmasında iştirak edir. Pierna/Ayaq – Lüğətlərdə ayaq sözünün aşağıdakı formada mənaları verilmişdir: 1) İnsan və heyvanın aşağı ətraflarından biri; 2) Nəyinsə (mexanizmin, qurğunun, mebelin) dayağı, aşağı hissəsi. Ayaq komponentli frazeoloji birləşmələr də aktual və məhsuldardır. Bu komponentdən ibarət olan frazeologizmlər Azərbaycan və ispan dillərində sayına görə dördüncü yerdə durur. Frazeoloji birləşmələrin bir dildən digərinə tərcümə edilməsi işi mürəkkəb məsələ olduğundan xüsusi yanaşma və təcrübə tələb edir. Çünki tərcümə prosesində bəzən onların semantik bütövlüyü, metaforikliyi və milli xüsusiyyətləri itir, orijinalda ifadə edilən emosionallıq, ekspressivlik, obrazlılıq ikinci dilə ötürülə bilmir. Qeyd edək ki, frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi nəinki qohum olmayan, eləcə də qohum dillərdə çox zaman üst-üstə düşmür. Bu vəziyyəti qismən aradan qaldırmaq üçün də onların tərcüməsində adekvat məna köçürülməsindən istifadə olunur. Frazeoloji birləşmələrin ekviva-

lent və analoji tərcümə üsulları mövcuddur. Ekvivalent frazeoloji birləşmələrdə birinci dildə olan məna və komponentlərin quruluşca tərkibi üst-üstə düşür. Qarşı-qarşıya qoyulan dillərdə ekvivalentlik tam və natamam olur və ya ümumiyyətlə ekvivalentlik olmur [2, s.86]. Analoji frazeoloji birləşmələr eyni məzmunu malik olsalar da, quruluşca və komponentlərin tərkibinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Məna bütövlüyü, funksionallıq, leksik və sintaktik sabitlik somatik frazeoloji birləşmələr üçün əsas şərtidir. Ümumiyyətlə, somatik frazeologizmləri şərtləndirən əsas əlamətlər aşağıdakılardır: 1. Bütövlükdə bir məna ifadə edir; 2.Tərəfləri məcazi mənada işlənir; 3.Dildə hazır şəkildə mövcuddur; 4.Milli səciyyəlidir; 5.Obrazlı, emosional və ifadəlidir.

İspan dilində somatik frazeologizmlər çox geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Bütün dillərdə olduğu kimi, İspan dilində də somatik frazeoloji sistem zəruri ehtiyac nəticəsində formalaşmışdır. Somatik frazeoloji birləşmələrin zənginləşməsi prosesi həmişə davam edir. İspan ədəbi dilində işlənən somatik frazeologizmlər ən çox aşağıdakı orqanlarla bağlıdır: [3, s.221]

La boca (ağız): Andar de boca en boca- ağızdan- ağıza gəzmək, buscar la boca de alguien- kiminsə ağızını axtarmaq, escuchar con la boca abierta- ağızı açıq dinləmək, callarse la boca- ağızını yummaq. Göründüyü kimi sadalanan frazeoloji birləşmələrin hər birinin Azərbaycan dilində ekvivalenti var, məna adekvat köçürülür. En boca del mentiroso lo cierto se hace dudoso- hərfi tərcüməsi yalançının dilində hər şey şübhəlidir. Dilimizdə yalançının evi yandı, heç kəs ona inanmadı şəklində tərcüməsini vermək mümkündür.

El cabello (tük, saç): Estar pendiente de un cabello- bir tükdən asılı olmaq, ponerse los cabellos de punta- tükləri biz- biz durmaq, hacer de cabello caballo- hərfi tərcüməsi tükdən at düzəltməkdir. Azərbaycan dilində ekvivalenti qarışqadan fil düzəltməkdir.

La cabeza (baş): Andar con la cabeza alta- başı yuxarı gəzmək (özündən razı gəzmək), calentarle la cabeza a alguien- kiminsə başını bişirmək, comer la cabeza- başını deyil, başının ətinə yemək kimi tərcümə olunur, romperse la cabeza- baş sındırmaq, perder la cabeza- başını itirmək [4].

La cara (üz): La cara es el espejo del alma- üz qəlbin aynasıdır, leer en la cara- üzündən oxumaq, no dar la cara- üz verməmək, ser hombre de dos caras- iki üzvlü insan olmaq, poner/tener cara de perro- tərcümə zamanı üz əvəzinə “sifət” sözünün işlədilməsi daha uyğundur-it sifətində (hirsli) olmaq.

La nariz (burun): Estar hasta las narices- İspan dilində “burunacan yığılmaq” deyilsə də, Azərbaycan dilində “boğaza yığılmaq” işlədilir, no alcanzar/ver más allá de sus narices- burnunun ucundan o tərəfi görməmək, meter la nariz en todo- hər şeyə burnunu soxmaq.

El ojo (göz): Abrirle a alguien los ojos- kiminsə gözlərini açmaq, clavar los ojos en algo- gözlərini nəyəsə zilləmək, dormir con un ojo abierto y el otro cerrado- bir gözü açıq, o biri bağlı yatmaq, en un abrir y cerrar de ojos- bir göz qırpımında, llenar antes el ojo que la barriga- qarından öncə gözü doyurmaq, volver los ojos a alguien- gözlərini kiməsə çevirmək.

La oreja (qulaq): Por una oreja entra y por otra sale- bu qulağından girib o birindən çıxmaq, reír de oreja a oreja- hərfi tərcüməsi qulaqdan qulağadək gülmək. Lakin ağzı qulaqlarına çatmaq şəklində tərcümə edilir.

El dedo (barmaq): Cinco dedos tenemos en cada mano y no hay dos que resulten iguales- orijinalda iki cümlədən ibarət olsa da, bir cümlə şəklində tərcümə edilir- beş barmağın beşi də eyni deyil, no mover ni un dedo por alguien- bir kəs üçün barmağını belə tərpətməmək.

El hombro (çiyin): Llorar sobre el hombro de alguien- kiminsə çiyində ağlamaq, arrimar el hombro- çiyin sözü digər somatik komponent “əl” ilə əvəz edilir- kömək əli uzatmaq, trabajar hombro a hombro- çiyin-çiyinə çalışmaq.

La mano (əl): Echarle la mano a alguien- kiməsə əl uzatmaq, estar mano sobre mano- əl əl üstə olmaq, poner manos a la obra- hərfi tərcüməsi əli işə qoymaq, lakin dilimizdə ekvivalenti olmadığından işə başlamaq kimi verilir, si le das la mano, quiere el brazo- əlini verirsən qolunu istəyir, tirar la piedra y esconder la mano- daşı atıb əlini gizlətmək, una mano lava la otra y ambas la cara- əl əli yuyar, əl də üzü.

La uña (dırnaq): Mostrarle/enseñarle las uñas a alguien- kiməsə dırnaqlarını göstərmək (qorxutmaq), eyni zamanda “caynaqlarını göstərmək” şəklində də işlədilir, ser uña y carne/mugre- ətlə dırnaq kimi olmaq.

La barriga (qarın): Rascarse/tocarse la barriga- qarnını qaşımaq (işsiz olmaq), el que tiene la barriga llena, no se acuerda del que la tiene vacía- tərcümədə qarın sözü atılır və toxun acdan xəbəri yox kimi verilir.

El pie (ayaq): Caer en los pies de alguien- kiminsə ayaqlarına düşmək, no poner pie en el suelo- ayağı yerə dəyməmək.

El corazón (ürək): Declarar a alguien su corazón- kiməsə ürəyini açmaq, salir del corazón- ürəyindən gəlmək.

Göründüyü kimi İspan dilində somatik komponentli frazeoloji birləşmələr böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onların əksəriyyətinin Azərbaycan dilinə ekvivalenti olsa da, bir qisminin tərcüməsi yüksək bacarıq və diqqət tələb edir.

Ədəbiyyat

1. <http://www.azkurs.org/qafqaz-universiteti-materiallar.html?page=20>
2. Q.H.Bayramov. Tərcümə sənəti. Bakı: OKA Ofset nəşriyyatı, 2008
3. I.O.Moreno. Aspectos de la semántica de las unidades fraseológicas. La fraseología somática metalingüística del español. Pamplona, 2009
4. F.Valera. Diccionario fraseológico del español moderno. Madrid, 1994

Summary

Phraseologisms with somatic component in the Spanish language

The article is dedicated to the characteristics of phraseologisms with somatic component in the Spanish language and explains the importance of these in the language system. Some methods of transformation and translation of somatic phraseologisms are commented.

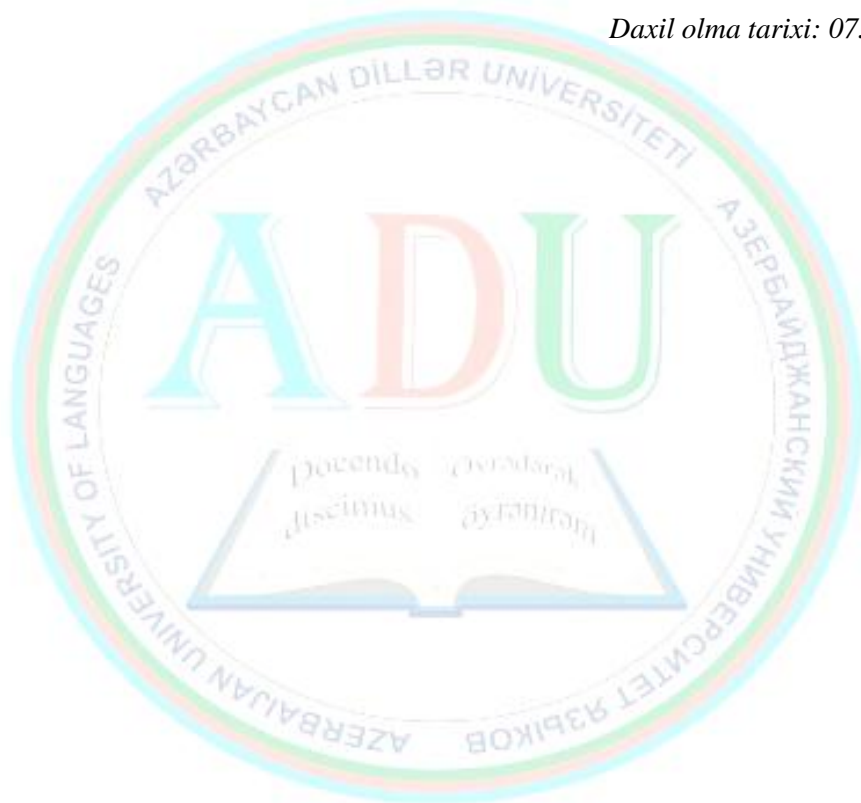
Резюме

Фразеологизмы с соматическим компонентом на испанском языке

Статья посвящена характеристикам фразеологизмов с соматическим компонентом на испанском языке, а также объясняет их важность в языковой системе. Некоторые методы трансформации и перевод соматических фразеологизмов прокомментированы.

*Rəyçi: b/m H. Əmirov
ADU-nun Tərcümə fakültəsi nəzdindəki
İspan dili kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.04.2016



Нурлана Аббасова
АУЯ

ИСТОЧНИКИ ЗАИМСТВОВАНИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: словарный состав, источники заимствования, происхождения
Açar sözlər: lüğət tərkibi, alınmaların mənşələri, mənşə
Keywords: word-stock, borrowing sources, origin

Современный словарный запас английского языка менялся и дополнялся на протяжении многих веков и сейчас имеет в своем запасе большое количество слов, которые также оказали неоднозначное влияние на формирование его словарного состава.

В результате влияния на английский язык других языков в его словарном составе произошли некоторые изменения. Наиболее заметными из них являются следующие: в английском языке появилось много иноязычных словарных единиц, особенно слов, заимствованных из французского, латинского и греческого языков (греческие слова были заимствованы через латинский язык). Знание значений наиболее распространенных корней греческого и латинского происхождения помогает вскрыть мотивировку заимствованных слов и понять их значение. Знакомство с семантикой наиболее употребительных греческих и латинских корней необходимо также для правильного произношения и написания распространенных терминов и общепринятых слов [5, с.41].

Источники заимствования слов в английский язык многочисленны в силу исторических причин.

Когда англы, саксы и юты в V в. н.э. переселились в Британию, они нашли там кельтское население бриттов и галлов, которых они оттеснили на запад (Уэльс и Корнуолл) и на север (Шотландия). В столкновении языков победа досталась языку пришельцев. Развитие их языка и дало современный английский [3, с.233].

Имеющиеся в словарном составе языка заимствованные слова можно классифицировать: по источнику заимствования, по тому, какая часть слова заимствована и, по степени ассимиляции.

По источнику заимствования в словарном составе английского языка различают:

- 1) Кельтские заимствования.
- 2) Латинские заимствования
- 4) Скандинавские заимствования
- 5) Старые французские заимствования
- 6) Латинские заимствования
- 7) Новые французские заимствования после XVI в.
- 8) Заимствования из греческого, итальянского, голландского, испанского, русского, немецкого и др.

После тевтонского завоевания Британии из кельтского языка в основном были заимствованы слова, обозначающие географические понятия, названия животных и предметов домашнего обихода. В древнеанглийском языке употреблялись слова кельтского происхождения: *bannock* “овсяная лепешка”; *brat* “плащ”, “накидка”; *bin* “закром”, “ясли”; *brock* “барсук”; *cart* “тележка” “повозка”; *cradle* “колыбель”; *crossa* “горошек”; *dun* “холм”; *dunn* “темный” и др. [4, с.8].

Наибольшее количество кельтских элементов проявляется в географических названиях. Значительное количество географических названий кельтского происхождения в английском языке свидетельствует о несомненном наличии контактов между англо-саксами и кельтами. Названия многих районов на западе и юго-западе Англии сохраняют в настоящее время следы их раннего кельтского происхождения. Слово *Cumberland* означает “страна кимров или бритов”. Первые элементы названий городов *Win (chester)*, *Ciren (cester)*, *Exeter*, *Gloucester*, *Lich (field)*, *Salis (bury)* заимствованы из кельтских диалектов [4, с.7,8].

Начиная с Нормандского завоевания 1066 г. и вплоть до XVI в. Французские заимствования вливаются в английский язык мощным потоком. Английский вокабуляр пополняется словами разных тематических групп, отражающих особенности жизни Британии в те времена. Так, для описания страны появляются французские слова *country*, *valley*, *river*, *border* и т.д. Исконные английские слова в этой тематической группе немногочисленны, например: *king*, *queen*, *earl*, *lord*, *lady*. Заимствованными оказываются слова *emperor*, *duke*, *duchess*, *baron*, *count*, *dame*, *damsel* и др., передающие новые понятия, вошедшие в жизнь британцев. Новыми правителями страны стали норманны, и в языке это отразилось наличием французских заимствований в тематической группе «Управление страной»: *sovereign*, *crowns*, *administration*, *parliament*, *guardian*, *reign* и т. д. К ней примыкает и ЛСГ «юриспруденция», значительно пополнившаяся словами нормандского диалекта: *justice*, *crime*, *plaintiff*, *evidence*, *dungeon* и др., а также военная лексика: *war*, *navy*, *peace*, *captain*, *admiral*, *victory*, *conquer* и т. д. [1, с.66].

В словах, заимствованных из французского языка в более поздний период, буква *g* читается как [ж]: *genre*, *prestige*; сочетание *ch* читается как [ш]: *machine*, *chauffeur*; конечная согласная не читается: *corps*, *ballet*, т.е в этих словах сохраняется их исходное произношение.

Скандинавские заимствования связаны с нашествием викингов в VIII – XI столетиях и их поселениями в различных частях страны, но еще в большей степени являются следствием мирных контактов англичан и скандинавов в течение XI и XII столетий [4, с.90].

В числе существительных скандинавского происхождения обнаруживаются: *axletree*, *band*, *bank*, *birth*, *boon*, *booth*, *brink*, *bull*, *dirt*, *egg*, *freckle*, *gait*, *gap*, *guess*, *hap*, *keel*, *kid*, *leg*, *link*, *loan*, *mire*, *reindeer*, *trust*; в числе прилагательных: *awkward*, *flat*, *rugged*, *sly*, *weak* и др. Среди заимствованных слов имеется значительное количество глаголов: *bait*, *clip*, *crave*, *crawl*, *rid* в

том числе оканчивающихся на en (n), le (el), sk: batten, happen, hasten, dangle, dazzle, dibble, draggle, ripple, shrivel, stifle, struggle, waggle и т.д. [4; с.95, 96].

Займствования из других языков весьма разнообразны. Подробно о них можно прочитать в классической работе Н.Н.Амосовой «Этимологические основы словарного состава современного английского языка» (см. список литературы), а также в многочисленных статьях по этой теме в лингвистических журналах.

Торговые и промышленные связи Англии с Голландией привели к появлению в английском языке большого числа голландских терминов из области кораблестроения и мореплавания (bowsprit, buoy, cruise, dock, reef, yacht) и ткачества (rock — прялка, spool — шпулька, stripe — лоскут).

Займствования из романских языков (испанского, итальянского, португальского) также отражают историю отношений между этими странами и Британией.

Большое количество итальянских слов из области культуры и искусства проникает в английский язык с XVI в. Это музыкальные термины (adagio, allegro, basso, opera, trio, sonata), лексика, связанная с литературой и изобразительным искусством (cameo, fresco, studio, intaglio; canto, stanza). Ряд слов привносится в английский язык через описание Италии британскими путешественниками (volcano, lava, casino, gondola, cicerone).

Говоря о русских займствованиях, следует помнить, что их можно разделить на три группы – так называемые ранние русицизмы, советизмы и позднейшие займствования, вошедшие в английский язык с конца 80-х гг. XX в. [2, с.54]

Литература

- 1.Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка. Москва, 1956.
- 2.Амирова Т.Г. Некоторые проблемы нормы лексических единиц : // Функционально-структурный анализ единиц языка : (темат. Сб. Науч. Тр.) / Азерб. Гос. Ун-т им. С.М. Кирова. – Баку, 1988
- 3.Арнольд И.В. Лексикология Современного Английского Языка Москва, 2012
4. Секирин В.П. Займствования в английском языке Киев, изд-во КИЕВСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ, 1964.
5. Шевченко В.Д. Основы теории английского языка: Учебное пособие. – Самара: СамГАПС, 2004.

Xülasə

İngilis dilində alınma sözlərin mənbələri

Məqalə inglis dilində leksik alınmanın mənbələrinin tədqiqinə həsr olunub. İngilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olan alınma sözlər müxtəlif dövrlərdə digər xarici ölkələrlə olan mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələri əks etdirir. Alınma sözlər şifahi və yazılı formalarda dilə daxil olmuş və dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir.

Summary

Sources of borrowing in English

This article studies the sources of borrowings in the English vocabulary. The history of borrowings in the English language reflects cultural, political and economical relations of the English nation with other foreign countries. The borrowings entered the language through oral and written forms and enlarged the English vocabulary.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Akpoladova
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
03.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 06.04.2016



Günel Əbilova
ADU

ELMİ-TEXNİKİ TƏRCÜMƏ VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *elmi-texniki tərcümə, terminologiya, dəqiqlik, lakoniklik*

Keywords: *scientific and technical translation, terminology, accuracy, conciseness*

Ключевые слова: *научно-технический перевод, терминология, точность, лаконичность*

Tərcümə, insan beyninin ən gərgin formada işləməsi ilə əlaqəli olan, bütün yaddaş və zehni ehtiyatları hərəkətə gətirən insan fəaliyyətinin bir növünü təşkil edir. Tərcümə prosesi – ağılın çətin işi, ideya və variantların davamlı zənciri, analiz və sintez proseslərinin dəyişməsidir.

Sürətli integrasiyanın baş verdiyi dünyada tərcümə və tərcüməçilərsiz mövcud olan bir sahəni çətin təsəvvür etmək olar. Hər gün baş verən inkişaf sanki hərəkətdədir, hər bir yenilik dünyanın bir qütbündən digərinə sürətlə ötürülür. İnformasiyanın sürətli yayılmasında isə tərcümənin rolu əvəzsizdir.

Tərcümə tarixində aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, elmi-texniki tərcümə həmişə əsrdən-əsrə biliyin ötürülməsində vasitəçi rolunu oynamış və yazı yaranandan sonra elm və texnologiyanın “böyük ötürücü müxanizmi və “böyük tozlandırıcısı” olmuşdur. Bəzi böyük mədəniyyətlərdə (məsələn, Çin, Yaponiya), həqiqətən də, müasir elm tərcümə ilə sıx şəkildə bağlıdır və ya tərcümə kimi başlamışdır. Elmi və texniki biliyin liqivistik-mədəni hədudlarından kənara ötürülməsinin yeni lüğətlərin yaranması, epistemoloji məzmunun silinməsi və əlavə olunması, məntiq və təşkilində dəyişikliklər, inandırma ritorikasında əsaslı dəyişikliklər, hətta “faktların” bəyan edilməsi kimi dərin yerləşmiş fəlsəfi fərqlər və faktiki imkanların təklifi kimi mühüm liqivistik və epistemoloji nəticələri olmuşdur.

Bu gün, dünya elm və texnologiya ilə daha da formalaşmışdır. 1948-ci ildə tranzistorun ixtirası ilə bağlı olan “üçüncü sənaye inqilabı” və mikroelektronikanın geniş tətbiqi son onilliklərdə texniki yeniliklər axınına gətirib çıxarmışdır. Müşahidə olunan artım, elm və texnologiyanın getdikcə artan beynəlxalq xarakterinə görə biliyin intensiv ötürülməsi, kommersion fəaliyyətlərinin qlobalaşması və diversifikasiyası və sənaye məhsullarının daha da böyük sofistikasiyası (saxtalaşdırılması) elmi və texniki tərcüməyə görünməmiş tələbat yaratmışdır.

Tərcümə ənənəvi olaraq ekvivalentliyə əsaslanmışdır. Mətn tərcüməsində vacib olan yalnız sözlər arasında ekvivalentlik deyil, eyni zamanda hədəf dilin mədəni mənşəyi ilə bağlı olan əsas ideyaların tərcüməsidir. Elmi və texniki sənaye sahələri durmadan inkişaf edir və bu inkişaf bərabər yeni terminologiyanın yaranması daha da sürətlənir. Elmi-texniki mətnlərin tərcüməsində, ilk öncə hədəf mətn oxucusuna məxəz mətn müəllifinin məqsədi necə çatdırılmalı nöqtəyi-nəzərindən yanaşılmalıdır. Belə ki, tərcümə olunmuş mətn bütövlükdə elmi-texniki sahəyə töhfə verə bilməlidir.

Texniki tərcüməyə istifadəçi dərslikləri, istifadə üçün və ya istifadəyə istiqamət verən təlimatlar və texniki yazıçılar tərəfindən məhsul və xidmətlər üçün yazılmış digər sənədlər kimi sənədlərin tərcüməsi daxildir. Texniki sənədlər texnoloji və elmi məlumatlara və texnoloji məsələlərə aid mətnlərdən ibarətdir. Bu sənədlərin əksəriyyətini ixtisaslaşdırılmış əsas terminlər təşkil edir. Texniki tərcümə bədii tərcümədən fərqli olaraq dəqiqlik və düzgünlük tələb edir. Texniki tərcümədə vacib olan sənədlərin texniki məzmununun saxlanmasıdır.

Elmi tərcümə dedikdə isə müxtəlif elm sahələrinə dair ədəbiyyat, elmi məqalə, tədqiqat və.s kimi yazılı sənədlərin tərcüməsi nəzərdə tutulur. Elmi mətnlər xüsusi üslubda, yəni elmi üslubda yazılır və digər üslublarla müqayisədə dili çətin olur.

Elmi-texniki tərcümənin başlıca cəhəti vacib terminologiyaya söykənməklə, materialı obrazlı – emosional ifadə vasitələrinin köməyi olmadan şərh etməkdir. Elmi-texniki mətnlərin tərcüməsinin qarşısına qoyulan tələb çox yüksəkdir. Tərcüməçi çox dərin savada malik, hərtərəfli inkişaf etmiş bir fərd olmalıdır. Elmi-texniki ədəbiyyatı tərcümə edən şəxs, təbii ki, bu sahəni yaxşı bilməlidir. Elmi və texniki materialların terminologiya ilə zənginliyi tərcüməçidən nəinki dillərin qarşılıqlı terminologiyasını əla bilməsini, həm də ondan düzgün istifadə etməni tələb edir. Burada iki qarşılaşdırılan dildən birində müvafiq reali və terminoloji ekvivalentlərin yoxluğu zamanı tərcümə üsulları və metodlarından istifadə edə bilmək olduqca əhəmiyyətlidir. Əksər hallarda “elmi tərcümə” termini “elmi-texniki tərcümə” termini ilə öz mənasına görə üst-üstə düşür. “Texniki mətnlərin tərcüməsi” söz birləşməsi də təxminən eyni məna verir.

Ənənəvi olaraq, elmi-texniki tərcümə tərcümənin bu sahəsindəki “elmi dilin və ya elmi fikrin dərk olunmuş universallığına” və “lingvistik və ya konseptual yaradıcılığın aydın yoxluğuna” görə bədii tərcümədən daha asan və daha sadə hesab olunmuşdur. Elmi və texniki tərcümə ümumi olaraq ixtisaslaşmış tərcümə ilə birlikdə çox vaxt sadə, demək olar ki, avtomatik kodlaşdırmaya qədər azaldılmışdır.

Elmi-texniki tərcümənin azaldıcı nöqtəyi-nəzəri və ümumilikdə ixtisaslaşmış tərcümə kökləri Fridrix Şleyermaxerə kimi gedib çıxan bir uzun ənənəyə malikdir, Fridrix Şleyermaxer iddia edirdi ki, kommersiya sahəsində tərcümə “iki dil biliyini asanlaşdıran hər kəs tərəfindən yerinə yetirilə bilən mexaniki tapşırıqdan bir az üstündür” [7, s.45]. Başqa bir filosof, Jose Ortegay Gasset də həmçinin ixtisaslaşmış tərcüməni və bu halda, xüsusilə elmi tərcüməni bədii tərcümədən daha asan və daha sadə hesab edir. Ortegay Gassetə görə, elmi mətn müəllifləri öz fikirlərini texniki terminlərin yalançı dilinə, yəni bir dilin müstəqil olduğuna zəmanət verən terminologiyaya tərcümə edir [5, s.50-51].

İlk öncə qeyd edək ki, elmi-texniki tərcümə sadəcə əsas terminologiyanın dəqiqliklə tərcüməsi ilə bağlı deyildir. Tərcüməçi mövzu ilə bağlı təcrübəyə malik olmaqla yanaşı, həm də yazı qaydalarını başa düşməli və sadıq qalmalıdır. Bütövlükdə, mövzunun təxminən 5-10 faizi terminologiyadan ibarət olur və qalan hissəsi isə sadə dildir. Buna görə də, texnologiya və eləcə də mədəniyyətin müxtəlif amillərə necə təsir göstərdiyini texniki tərcüməçinin başa düşməsi həmçinin vacibdir. Bu amillərə hədəf dildə, fəaliyyət yerində və bazarda olan sənədin istifadəsi və təbiiqi aid ola bilər, belə ki, tərcümə olunmuş sənəd mədəniyyət cəhətdən uyğun olmalı və düzgün mənəni göstərməli, ancaq mövzunun hərfi tərcüməsinin

qarşısını alacaq sadə axıcı bir üslubda yazılmalıdır. Lazım gəldikdə elmi-texniki materialların tərcüməsində də cümlə bölünə bilər, yaxud iki cümlə birləşdirilə bilər. Məsələn: We can admit that a new page in the history of pumping stations of all Baku water-pipelines has been opened. Now comes the time of modern technologies introduction. Tərcüməsi: Deməliyə ki, Bakı su kəmərinin nasos stansiyalarının tarixində müasir texnologiyaların tətbiqini xarakterizə edən yeni bir səhifə açılır [3].

Elmi-texniki mətnlər yuxarıda qeyd olunduğu kimi spesifik sahə terminlərinin istifadə olunduğu mətnlərdir. Termin hansısa elm sahəsində, texnikada, incəsənətdə və s. hansısa anlayışın adı deməkdir. Terminlər hansısa sahənin predmetləri, halları, anlayışları üçün ixtisaslaşmış məzmun daşıyır. Adi sözlərdən fərqli olaraq terminlər birmənalıdır və ədəbi izah deyil. S.V.Qrinevin terminə verdiyi hərtərəfli tərif təqdim edirik ki, bu tərifdə də o, termini “xüsusi anlayışların dəqiqliklə adlandırılması üçün qəbul edilən xüsusi dilin xüsusi nominativ leksik vahidi (söz və ya söz birləşməsi)” olaraq xarakterizə edir [4, s.22]. L.V.Şerba isə mürəkkəb terminləri struktur və semantik cəhətdən vəhdətdə olan və tərkib hissələrinə ayrılmış terminləşdirilmiş nominasiyanı ifadə edən sözlərin birləşməsi kimi xarakterizə edirdi [5, s.266].

Təbii ki, elmi-texniki tərcüməçi mövzu ilə bağlı biliyə sahib olmalıdır. Mövzunun ətrafında dolaşmamalıdır. Tərcüməçi mətdəki terminlərin daha dərin mənalarını başa düşməlidir, hətta mətnin hədəf dildə heç bir bənzəri olmadığı halda öz potensialı səviyyəsində müvafiq tədqiqatlar aparmalıdır. Elmi-texniki materiallarının tərcüməsində mütərcim orijinala daha çox bağlı olur. Buna görə də burada dəqiqlik mühüm rol oynayır. Bu növ tərcümələrdə tərcüməçi çoxlu sayda terminlərlə üzləşir ki, burada ondan xüsusi bilik tələb olunur. O, tərcümə etdiyi sahəni çox yaxşı bilməsə də, ən azı bu sahədən kifayət qədər məlumatlı olmalıdır. Əks təqdirdə yol verdiyi səhvlər böyük xətalara gətirib çıxara bilər. Belə tərcümələrdə tərcüməçidən son dərəcədə diqqət və dəqiqlik tələb olunur.

Tərcümə zamanı cümlənin təhlilinə, xüsusən də cümlənin əsas üzvlərini – mübtədə və xəbəri görmək bacarığına söykənmək lazımdır. Bu cür təhlil mütləq mətnlə işin ən birinci mərhələsində – sözlərin yazılması zamanı – aparılmalıdır. Bu, lüğətdə hansı nitq hissəsini axtarmaq lazım olduğunu dəqiq bilməyimiz üçün lazımdır. İngilis dilinin lüğət ehtiyatı “fel-isim” konversiya cütlükləri, yəni, görünüşcə eyni olan, mənaları isə kəskin şəkildə fərqlənə bilən fel və isimlərlə doludur. Məsələn, texniki mətnlərdə tez-tez istifadə olunan to supply feli “təchiz etmək, təmin etmək, qidalandırmaq” deməkdir, supply isminə isə, “təchizat, satış, ehtiyat, qidalandırma” kimi mənalarla yanaşı, “mənbə (qidalanma mənbəyi)” mənasında da rast gəlinir. Subject ismi – “predmet, məsələ”, to subject feli – “məruz qoymaq, tabe etmək”. Limit ismi – “hədd”, to limit feli – “məhdudlaşdırmaq”. Present ismi – “hədiyyə, indiki zaman”, to present feli - “vermək, təqdim etmək, aşkar etmək, göstərmək”. Digər nitq hissələri də görünüşünə görə olduqca tez-tez üst-üstə düşür. Məsələn, elmi mətnlərdə istifadə olunan average (s) – “orta”, average (f) – “orta hesabla bərabər olmaq”, mean (f) – “məna vermək, nəzərdə tutmaq”, mean (s) – “orta”. Lakin means (i) – “vasitə, üsul” (heç də cəm halında forma deyil). Current (i) – “cərəyan, axın”, current (s) – “müasir, indiki, dövriyyədə

olan”. Provided sözü, əhatəsindən asılı olaraq, ya “bir şərtlə ki, əgər” mənasını verən bağlama (ondan sonra cümlə, yəni I + II ardıcılığı gəldikdə), ya da “təchiz etdi, təmin etdi” və s. mənasını verən keçmiş zaman feli (o, II yerdə dayanıbsa və ondan sonra vasitəsiz tamamlıq gəlirsə), ya da təyin rolunda çıxış edən keçmiş zaman feli-sifət – “təchiz edilmiş, təmin edilmiş, nəzərdə tutulmuş” (ondan sonra by və ya with sözləri ilə birlikdə tamamlıq gəlirsə) – ola bilər.

Elmi-texniki mətnlər üçün loru dildə az məhsuldar və ya qeyri-məhsuldar olan bir sıra suffiks və prefikslərdən fəal şəkildə istifadə səciyyəvidir. Bunlara, məsələn, ilkin olaraq “istiqlalətində, paralel olaraq” mənasını verən “wise” sifətinin suffiksi aiddir. Chordwise –simlərə paralel olaraq, simin eni boyunca.

Adətən başqa dillərdə müxtəlif üslubda yazılmış sənədlərlə işləmək də elmi-texniki tərcüməçi üçün bir çətinlikdir. Effektiv tərcümə üçün orijinal sənədin formatlaşdırılması və üslubunun yenidən yaradılması həmişə mümkün olmur.

Elmi-texniki tərcümədə lakonikliyə daha çox üstünlük verilir. İnversiya vasitəsi ilə sözlərdən və artikllardan mümkün qədər az istifadə olunur.

Elmi-texniki tərcümədə ən böyük çətinliyi bir sözdən yox, söz qrupundan təşkil olunmuş terminlər yaradır. Onları çətin və ya çoxkomponentli terminlər adlandırırlar. Onların tərcüməsi ona görə çətin ki, həmin terminlər qrupunun komponentləri arasında olan əlaqə ingilis dili mətnində verilmir.

Tərcümənin dəqiqlik dərəcəsi əhəmiyyətli dərəcədə tərcüməçinin tərcümə olunan mətnin aid olduğu elm və texnika sahəsi ilə nə dərəcədə tanış olmasından və həmin sahəyə aid terminologiyayı nə dərəcədə bilməsindən asılıdır. Elmi-texniki ədəbiyyatın tərcüməsi yüksək texniki bacarıqlara malik peşəkar tərcüməçilər tərəfindən edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Lotte D.S. Elmi-texniki terminologiyanın yaradılmasının əsasları, 1961.
2. Lozovoy P.İ. Xarici dildəki elmi-texniki mətnlərin və hərbi-texniki ədəbiyyatın semantik cəhətdən dərk olunması. Avtoreferat
3. Nağıyev V. Tərcümənin bəzi problemləri. Məqalə. Bakı, 2016
4. Qrinev S.V. Terminologiyaya giriş, 1993
5. Ortega G. J Tərcümənin məşəqqəti və əzəməti, 1937 (Tərcümə: Miller E. 2000)
6. Şerba L.V. Ümumi Leksikoqrafiya nəzəriyyəsi// Dil sistemi və nitq fəaliyyəti, 1974
7. Şleyermaxer F. Tərcümənin müxtəlif metodları haqqında, 1813 (Tərcümə: Bernofiski S. 2012).

Summary

Scientific and technical translation and its features

The article deals with the actual issues of scientific texts translation and the difficulties that may arise. The paper describes the main features and peculiarities of translation of scientific and technical texts. The basic requirements for competent translation of specific texts are also described in the article. Accuracy of the translation of scientific and technical texts depends on consistency, validity, equivalence and adequacy. Knowledge of special vocabulary, terminology and abbreviations which promotes accuracy and clarity of text translation into the target language.

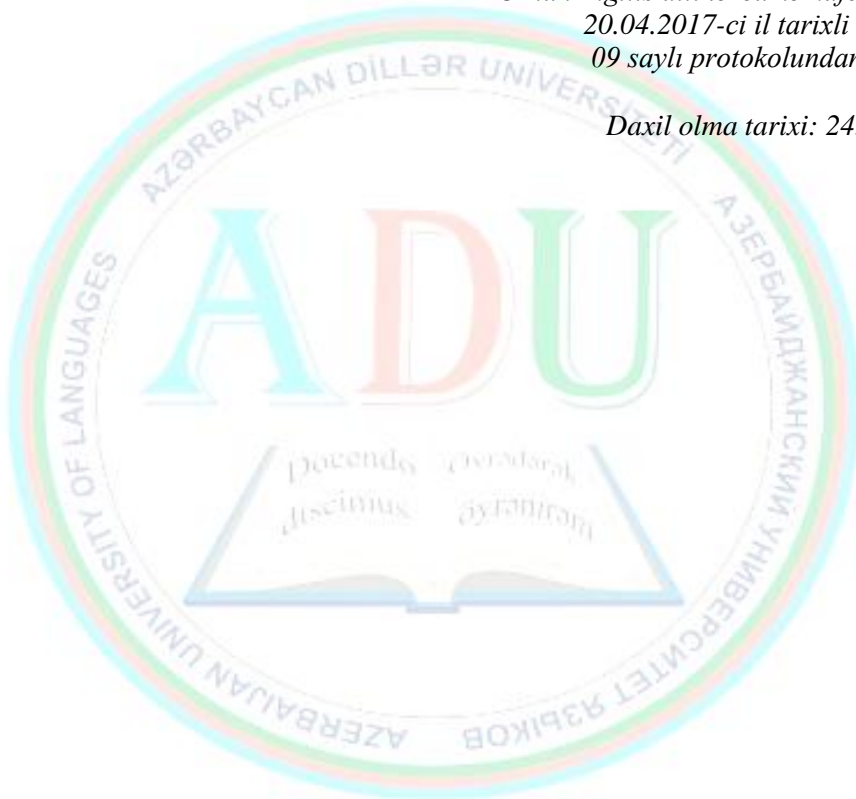
Резюме

Особенности научно-технического перевода

Статья посвящена актуальной теме перевода научно-технических текстов и возникающих при этом трудностях. В работе описаны основные сложности и особенности перевода научно-технических текстов. В статье также описываются основные требования для успешного перевода особых текстов. Точность перевода научно-технических текстов основывается на последовательности, надежности, эквивалентности и адекватности. Информированность в области особых словарей, терминологии и аббревиатуры усиливает степень точности и ясности перевода текста на желаемый язык.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. F.İsmayılova
ADU-nun İngilis dili tərcümə kafedrasının
20.04.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokoldan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 24.04.2017



О РАЗВИТИИ ИНФИНИТИВА В ИСТОРИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: глагол, инфинитив, употребление, форма

Açar sözlər: *fel, məsdər, istifadə, forma*

Keywords: *verb, infinitive, usage, form*

Генетически инфинитив в древнеанглийском, как и в других германских языках, представляет собой отглагольное имя, обладающее подобно другим именам, парадигмой склонения. Однако, в древнеанглийском языке инфинитив уже утратил падежные окончания. Сохранилась изолированно лишь форма бывшего дательного падежа с окончанием *-anne (-enne)*. Эта форма всегда выступает в сочетании с типичным предлогом дательного падежа *to*: *to bindanne* – *связать*, *to entanne* – *есть, кушать*. Более распространена, однако, несклоняемая форма инфинитива с окончанием *-an*: *bindan* – *связать*, *etan* – *есть, кушать*. Склоняемая и несклоняемая формы инфинитива различаются функционально. Форма инфинитива с предлогом *to* выступает в функции обстоятельства цели и в функции второго компонента составного глагольного сказуемого после глаголов *onginnan* – *начинать* и *bēōn (wesan)* с модальным значением.

Обстоятельство цели: *he cymeth tō dētene swicum and dēādum* – *он придет судить живых и мертвых*.

Модальное составное сказуемое: *from inzonze þære hālzan stōwe is tō ahabenne* – *от входа в это святое место надо воздержаться*.

Видовое составное сказуемое: *rā onzān sē æþelunz Edmunz tō zardienne fyrde* – *тогда начал благородный Эдмунд собирать армию*.

Часто инфинитив с *to* выступает как часть глагольного – именного сказуемого: *Nō þat uðe byr tō beflēonne* – *не легко этого избежать*.

В единичных случаях эта форма инфинитива употребляется в функции определения (в основном после отвлеченных существительных): *for þon nis tē ras pearf swar Orosius tō seczenne* – *так как мне нет необходимости говорить, сказал Орозий*.

Неизменяемая форма инфинитива выполняет функцию дополнения, второй части составного сказуемого после претерито – презентных глаголов и после глаголов видового значения (типа *blinnan* – *переставать*) а также входит в состав вторично – предикативного оборота сложное дополнения.

Дополнение: *Rōmāne hēton zetimbrian Cartaina* – *римляне приказали восстановить Карфаген*.

В среднеанглийский период в связи с редукцией окончаний исчезает формальное различие между склоняемой и несклоняемой формами инфинитива. Оба окончания *-an*, *-anne (-enne)* редуцируются в единую форму *-e(n)*.

Одновременно бывший предлог *to* теряет свое значение, подвергается фонетической редукции и начинает восприниматься как приинфинитивная частица, которая может факультативно выступать в любой функции.

Для выделения инфинитива цели создается новая форма с предлогом *for*, причем инфинитив в этой функции всегда выступает с частицей *t*:

Sē kyng hit dide for to havene sibbe of sē eorl of Angeow - Этот король сделал это, чтобы породниться с графом Анжуйским.

Употребление инфинитива цели с предлогом *for* широко распространено вплоть до конца среднеанглийского периода.

Во времена Шекспира инфинитив с *for to* еще употреблялся, хотя и редко. Особенностью этого периода является то, что инфинитив с предлогом *for* не обязательно выступал со значением обстоятельства цели:

To send downe Justice for to wreake our wrongs; Now are we purposed for to fetch our stile.

Уже со среднеанглийского периода частица *ton* становится формальным показателем инфинитива, однако, еще и в ранненованглийском употреблении ее не является фиксированным. В течение всего ранненованглийского периода в одних и тех же условиях один и тот же глагол может употребляться с частицей *to* или без нее.

Who heard me to deny it? Beshrew that heart that makes my heart to groan. She had never known him fail. I see him come. I saw her coral lips to move.

Только при модальных глаголах никогда не употреблялся инфинитив с *to*, за исключением глагола *ought* (*to*). *He ought to do it immediately.*

Частица *to* закрепляется как морфологический показатель инфинитива в самом конце ранненованглийского периода. В это время инфинитив, полностью утративший флексию, совпал по форме с некоторыми личными формами глагола и поэтому стал нуждаться в особом морфологическом показателе [1, с.196].

С XIV в. появляются первые случаи употребления так называемого «расщепленного» инфинитива, т.е. постановки местоимения, наречия или частицы между *to* и инфинитивом: *he sal send Angels for to þe defend* – он пошлет ангелов, чтобы тебя защитить; *he lovied þe lasse to longe sitte* – он любил, чтобы девушка долго сидела; *it is good to not ete fleisch and to not drynke wyn* – хорошо не есть мяса и не пить вина. В ранненованглийский период «расщепленный» инфинитив перестает употребляться так широко, как в XV в. Грамматисты нормативного направления окончательно осудили эту форму как неправильную. В современном языке употребление ее все же сохранилось, но лишь в очень ограниченных пределах. В среднеанглийский период инфинитив приобретает новые глагольные черты, среди которых главной следует считать появление у него аналитических форм. Как и другие неличные формы, но хронологически несколько раньше, инфинитив получает целую систему форм, построенных параллельно аналитическим личным – глагольным формам.

Так в среднеанглийский период возникают формы перфектная и пассивная, в ранненовоанглийский период – формы инфинитива *Continuous* и *Perfect Continuous*.

Перфектный инфинитив образуется из инфинитива глагола *have* и причастия II спрягаемого глагола. Так же, как и простой инфинитив, он может выступать вплоть до конца ранненовоанглийского периода с частицей *to* или без нее:

We wened haf lorn pe seignorie – Мы думали, что потеряли поместье.

I asked him if it had not been better to have ziven that relief to pore men – Я спросил его, не лучше ли было бы дать это облегчение беднякам.

С момента своего возникновения перфектный инфинитив обозначал действие, предшествовавшее другому действию. Кроме того, перфектный инфинитив передавал действие желательное, которое, однако, не осуществилось и поэтому относится к сфере прошедшего времени:

With how mochel woldestow han bought the fulle knowinge of thys? – За сколько ты хотел бы купить полную информацию об этом?

Специфическим для среднеанглийского было использование перфектного инфинитива для передачи предлагаемого действия, одновременного с действием, выраженным с личной формой глагола. Такое употребление встречается после глаголов, выражающих желание, намерение, предположение, надежду, опасение и т.д.:

and on hir bare knees adoun they falle and wolde have kist his feet - и они опустили на колени и захотели поцеловать его ноги.

Такое употребление перфектного инфинитива почти совсем исчезает в XIV и XV вв. Однако, авторы ранненовоанглийского периода опять начинают широко употреблять эту форму в данном значении. В современном языке сохранилась возможность использования перфектного инфинитива для передачи желаемого действия, одновременного с действием глагола – сказуемого, хотя Керм отмечает, что такое употребление не характерно для современного языка [2, с.468].

Литература

- 1.Иванова И. П., Чахоян Л.П. История английского языка, М.: Высшая школа,1976.
- 2.Curme G.O. A Grammar of the English Language. London-New-York, 1931, (Photocopy).

Xülasə

İngilis dilinin tarixində məsdərin inkişafı

Məqalə ingilis dilində məsdərin inkişafına həsr olunub. Məsdərin 3 periodda: qədim, orta və müasir ingilis dilində inkişafı nəzərdən keçirilmişdir. Məsdərin semantik mənalарına və sintaktik funksiyalarına görə bir sıra xüsusiyyətləri var, bu xüsusiyyətləri hələ də öyrənib araşdırmaq lazımdır.

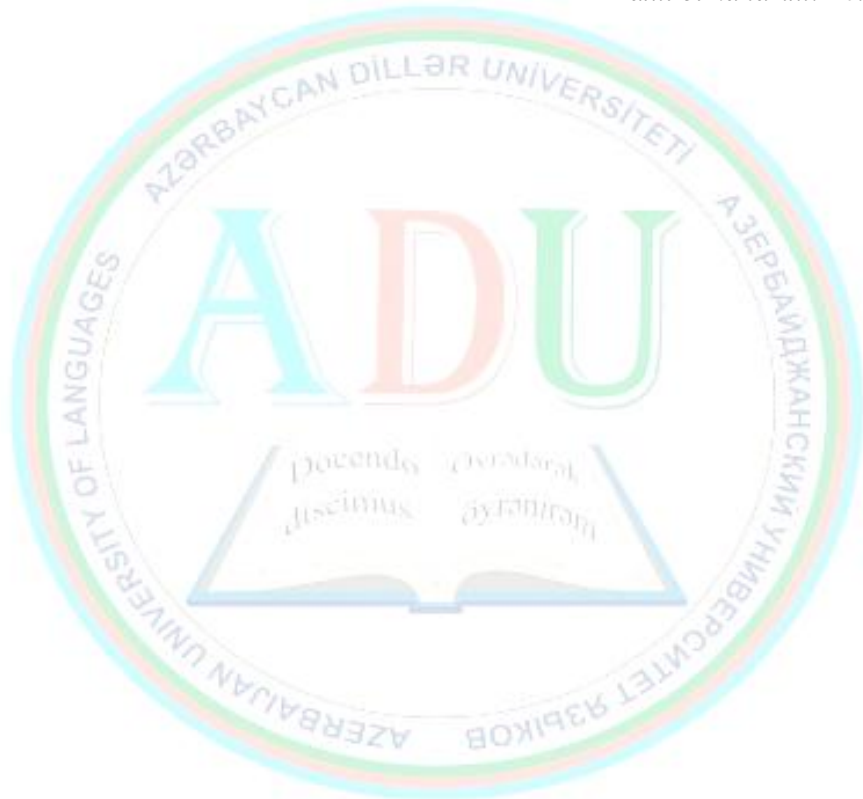
Summary

The development of infinitive in the history of the English language

The article is dedicated to the development of infinitive in the history of the English language. The infinitive was reviewed through 3 periods: ancient, middle and modern English. According to its semantic meanings and syntactic functions the infinitive has several features, these features need their future study.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Aquladova
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
28.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 26.04.2017



CÜMLƏNİN SINTAKTİK STRUKTURU

Açar sözlər: *üst sintaktik struktur, alt sintaktik struktur, simpraktika, sinsemantika, ikiqütblülük*

Keywords: *surface syntactic structure, deep syntactic structure, synpractics, synsemanitics, bipolarity*

Ключевые слова: *поверхнастная синтаксическая структура, глубинная синтаксическая структура, симпрактика, синсемантика, биполярность*

Cümlə struktur baxımdan qrammatik vahiddir. Cümlənin strukturunu açmaq sintaksisin vəzifəsidir.

İnsanların ünsiyyət yaratması ayrı-ayrı sözlərlə deyil, cümlələr və onların ardıcılığından yaranan kiçik və böyük mətnlərlə reallaşır. Ənənəvi qrammatikada sözlə bərabər cümlə də çox vacib dil səviyyəsi hesab edilirdi. Cümləni adətən sözlərdən ibarət bir bütöv kimi götürürdülər və sintaksisin vəzifəsi kimi cümlə düzəltmək üçün hansı sözün hansı sözlə hansı ardıcılıqla əlaqəyə girməsini öyrənməkdən ibarət olduğu qeyd edilirdi [2, s.165].

Cümlə müəyyən sözlərin qrammatik qaydalar əsasında düzülüşüdür. L.Blumfildə görə cümlə asılı olmayan dil forması kimi götürülürdü və bu forma qrammatik konstruksiyanın köməyi ilə daha böyük dil formasına qatıla bilər. “Cümlənin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün mümkün olan məqamı tapmaq cümlənin nə demək olduğunu tapmaq deməkdir” [1, s.155].

Ənənəvi dilçilik cümlənin mənasını onun tərkibinə daxil olan sözlərin və sintaktik strukturunun müəyyən etdiyini bəyan edirdi. İngilis dilinin struktur tədqiqinə ilk əsər həsr edənlərdən olan Ç.Friz yazırdı ki, hər hansı söyləmin tam linqvistik mənası ayrı-ayrı sözlərin leksik üstəgəl struktural mənalardan ibarətdir. Burada struktur məna çox qaranlıqdır [3, s.56].

N.Xomskidən sonra isə cümlə və onun smenatikasına münasibət dəyişdi. Transformasional qrammatika nəzəriyyəsinə görə, hər bir cümlə iki müxtəlif səviyyəli sintaktik strukturlardan ibarətdir, onlar da transformasiya qaydaları ilə idarə olunur. Bu iki qatdan yəni alt qat (deep structure) və üst qatdan (surface structure) ibarətdir. Bu nəzəriyyədə alt qat o birisindən daha çox məna ilə bağlıdır. Üst qat daha çox cümlənin səslənməsini ehtiva edir [1, s.184].

N.Xomskinin hipotezasına görə çoxlu sayda “üst sintaktik strukturların” arxasında “dərinlik sintaktik strukturları” mövcuddur, fikrin ifadəsinin ümumi sxemini inikas etdirir və onların sayı da çox deyil və buna görə dilə yiyələnən insan, uşaq qısa müddətdə “dərinlik sintaktik struktura” əsasən “üst sintaktik struktura” çıxır və onda danışıq.

Eyni zamanda N.Xomski bildirmişdir ki, eyni fikir müxtəlif cümlələrlə ifadə oluna bilər və bəzən eyni cümlələr müxtəlif mənalara daşıyır. Belə cümlələr omonim və ya ikimənalı adlanır. Xomskiyə görə bu omonim cümlələr eyni “üst sintaktik struktura” malik olsalar da, müxtəlif “dərinlik sintaktik strukturlarına” malikdirlər. Məsələn Orxan alma təlfik edir, Orxan alma istəyir. Başqa bir

nümunəyə diqqət yetirək. İngiliscə John is easy to please (Conun xoşuna gəlmək asandır) və John is eager to please (Con xoşa gəlməyə can atır). Baxmayaraq ki, bu iki cümlə xarici cəhətdən oxşaq struktura malikdir, dərin strukturda onların mənaları müxtəlifdir.

Hamımıza məlumdur ki, cümləyə belə bir sadə tərif verilir: bitmiş bir fikrin ifadəsi cümlədir. Belə ki, ayrı-ayrı sözlər bütöv hökmü ifadə edə bilmir. Adlıq cümlələrdən başqa bütöv digər cümlələr mübtədə və xəbərə malikdir. Lakin bir məsələyə diqqət yetirsək görürük ki, ilkin cümlə və söyləmlər səslər və sözlərdən ibarət olmaqla situasiyanın məhsulu idi və onlar simpraktik xarakter daşıyırdı - əgər bir situasiyada söz predmeti bildirirdisə, eyni söz, intonasiyanın müşayiəti ilə digər situasiyada bütöv hökmü ifadə edə bilər və tam təksözlü cümlə ola bilərdi. Belə hallarda cümlənin bir hissəsi (mübtədəsi) sözlə ifadə olunurdu, cümlənin ikinci hissəsi (xəbəri) jest və praktik hərəkətlərlə yekunlaşırdı. Digər hallarda əksinə münasibətlər formalaşır, xarici predmetə istiqamətlənmiş hərəkət mübtədə rolu oynaya bilər və sözlü forması bu predmetlə hərəkətə air ola bilər. Dilin sonrakı inkişafı nəticəsində hərəkət və jestlər felə keçir, sözlərin simpraktik əlaqəsi sinsemantik rabitələrlə əvəz olunur, yəni ki, sözün rabitəsi əmələ gəlir. Əgər ayrıca söz predmeti, keyfiyyəti və ya hərəkəti bildirirsə və onu ümumiləşdirsə, cümlə bütöv fikrin ifadəsi olmaqla hökm bildirir. Müasir linqvistik təsəvvürlərə görə dildə iki təməmlə müxtəlif söz mənalarının təşkili prinsiplərini ayırırlar – biri anlayışlar törədən yəni paradiqmatik, digəri isə söyləmdir–sintaqmatik adlanır. Dilin paradiqmatik təşkili – bu dilin elementinin kodun məlum ierarxik sistemində və əksliklərə daxil edilməsidir. Fonetikada hər hansı səs digər bir səsə qarşı durur, məsələn: "d" və "t" və ya "b" və "p". Leksikada hər hansı söz məsələn "it" və "pişik" bir-birilərinə qarşı qoyulub, həmçinin it, at, qoyun bunlar ev heyvanlarıdır və vəhşi heyvanlara qarşı qoyulub. Digər qruplarda isə ümumiyyətlə canlılar bitkilərə, başqa birində canlılar cansızlarla qarşılaşdırılır [4, s.164].

Cümlə və söyləmin təşkili başqa xüsusiyyətlərlə fərqlənir. Sözdən cümləyə keçid dilin yeni təşkilinin və nitqin qurulması prinsipi ilə fərqlənir. Linqvistikada bu sintaqmatik prinsip adlanır. Söyləmdə qarşı qoymanın ierarxiyası deyil, bir sözdən digərinə keçidlər baş verir. Ən sadə cümlələrə baxsaq "Ev yanır", "İt hürür" anlayacağıq ki, burada söhbət "ev" və "yanır" sözlərinin qarşılaşdırılmasından getmir, elementlərin ierarxiyasından söhbət getmir, bir elementdən digərinə rahat keçiddən söhbət gedir, bu birləşik söyləmin təşkilidir. [5, s. 90]

Cümlənin sintaktik və semantik strukturu məsələsinin müxtəlif aspektlərinə hər zaman önəmli dərəcədə diqqət yetirilib və yetirilməkdədir.

Buna baxmayaraq, hal-hazırda cümlənin kommunikativ yükü, sintaktik strukturu və xətti xarakteristikaları və konstituentləri ilə əlaqədar olan bir sıra köklü məsələlər həll olunmamış, bir sıra suallar öz cavabını tapmamışdır. Professor A.M.Muxinin sözləri ilə desək, "cümlənin öyrənilməsi sahəsindəki bu vəziyyət, bu anlayışın yəni cümlə anlayışının əsasında duran xarakterik xüsusiyyətlərin və cümlənin həcmi məsələsinin qeyri-müəyyənliyi ilə xarakterizə olunur". Professor L.İ.İliya 1962-ci ildə qeyd etmişdir: "cümlə problemi qrammatikada ən əsas məsələlərdən biri olmaqda davam edir". Julio Lepski struktural dilçiliyin icmalında Ferdinand De Sössürdən və Praqa funksional dilçilik məktəbindən

başlayaraq riyazi dilçiliyin nümayəndələrinə qədər hamının fikirlərini nəzərdən keçirərək 1972-ci ildə bildirmişdir: “hər-hansı bir dilin sintaksisinin təsviri o qədər uzaq bir məqsəd kimi görünür ki, biz ona nə vaxtsa kiminsə nail olacağını duymağa, guman etməyə belə cəsarət etmirik”.

Məlumdur ki, cümlələr quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə bölünür. Bundan əlavə hamı tərəfindən qəbul edilmiş bir faktdır ki, sadə cümlələr sintaktik quruluşuna görə ilkin predikativlik strukturu çərçivəsindən kənara çıxırlar və mürəkkəb cümlələr, bu kimi iki və daha artıq ilkin predikativlik strukturunun müxtəlif kombinasiyalarından ibarət olur. Beləliklə, sadə cümlələr mürəkkəb cümlələrin əsas özəyini təşkil edir.

Sintaksisin əsas məqsədlərindən birincisi sadə cümlənin qrammatik məğzinin müəyyən olunması yəni onun kommunikativ tərkibinin və sintaktik strukturunun müəyyənləşdirilməsidir.

Cümlənin müəyyənləşdirilməsi, təsbit edilməsi cəhdlərində nəzərəçarpan çətinliklərin olmasına baxmayaraq bu istiqamətdə cəhdlərin davam etdirilməsi zəruriyyətini öz işlərinin birində bildirən professor A.İ.Muxin qeyd edir: “Cümlə nəzəriyyəsinin işlənilməsi üçün hazırlanması ilə az-çox tanış olan hər bir şəxs cümlənin linqvistik daha doğrusu sintaktik vahid kimi müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar yaranan çətinlikləri dana bilməz”. Burada yaranan çətinlikləri real qiymətləndirən müasir tədqiqatçıların əksəriyyəti tədqiq etdikləri “cümlə” termininin müəyyənləşdirilməsindən çəkinməyə meyillidirlər. Lakin, aydındır ki, cümlələrin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsindən ötrü şüurlu cəhdlər etmədən tədqiqatçı “cümlə” termini adı altında mahiyyətə fərqli linqvistik vahidlərin nəzərdə tutulmasından özünü sığortalamış olmur. Ən yığcam şəkildə “cümlə fikrin dildə təzahür forması” kimi qəbul edilir. Burada cümlənin iki aspekti əks olunur – onun forması və onun tərkibi. Lakin burada məhz hansı forma və kommunikativ tərkibdən sözün getdiyi açılmamış qalır.

Professor L.İ.İliya qeyd edir ki, “cümlə – ünsiyyətin həyata keçirilməsi üçün ən kiçik dil vahididir”. Burada cümlənin – dil vahidi olması göstərilir. Hər şeyin, həmçinin hər bir dil vahidinin öz məxsusi forma və tərkibə malik olması, ünsiyyət prosesi zamanı cümlə ilə ötürülən məlumat, sözlər bu və ya digər fikrin tərkibinin təzahürüdürsə, cümlənin məğzinin bu cür formalaşdırılması yuxarıda qeyd etdiyimlə mahiyyətə eynilik təşkil edir [6, s.23].

Linqvistlərin əksəriyyəti hesab edir ki, cümlə mütləq şəkildə sintaktik binar yəni iki qütblüdür və mübtədə qrupu ilə xəbər qrupundan ibarət olan predikativliyin ilkin strukturunu təzahür etdirir. E.Kuriloviçin fikrincə: “cümlə qrammatik cəhətdən iki üzvlü kompleksdir və bu kompleksin məğzi mübtədə ilə xəbərin və ya daha mürəkkəb hallarda mübtədə qrupu ilə xəbər qrupunun qarşı-qarşıya qoyulmasından ibarətdir”.

L.S. Barxudarovun fikrincə “cümlə – mübtədə-xəbər strukturuna malik dil vahididir”. Cümlənin quruluşunun sintaktik əsasında predikativliyin, predikativlik strukturunun olduğunu bir sıra başqa dilşünaslar da qeyd edir. Bu siyahıdan V.V.Vinoqradov, İ.P.Susov, E.Benvenist, S.İ.Kokorina, Z.V.Sulimovskaya, B.İ.Banarunu və başqalarını qeyd etmək olar.

Digər bir qrup dilçilər cümlə olaraq yalnız struktur-predikativ quruluşları deyil bəzi sözləri və söz birləşmələrini də hesab edirlər. Məsələn: bəli, xeyr, ax!

İ.Ris qeyd edir: “Mən hesab edirəm ki, daha yaxından, daha diqqətlə baxıldıqda bütün cümlələrin zəruri cəhəti hesab olunan iki üzvlülük o qədər də sabit və yerini tutmuş hesab edilməli deyil”.

Rus dilinin akademik qramatikası да (bəli) нет (xeyr) ага, угу kimi sözləri söz-cümlələr kimi nəzərdən keçirir. Rus dilinin akademik qramatikası “söz-cümlələri – özlərində bu və ya digər kommunikativ funksiyanı cəmləşdirən və müvafiq intonasiya ilə tələffüz edilən söz və söz birləşmələri” kimi qəbul edir. Bu kimi sözlərin cümlə kimi qəbul olunması professor L.İ.İliinin nəzəri qrammatika üzrə vəsaitində, V.G. Gakin fransız dilinin nəzəri qramatika vəsaitində, İ.G.Koşevoyun ingilis dilinin nəzəri qramatikası vəsaitində də qeyd edilib.

Cümlənin formasının tədqiqində əksər linqvistlər cümlənin xətti xüsusiyyətlərinə və onun uzunluğuna diqqət yetirirlər. Müasir dilçiliyin fərqli xüsusiyyətlərindən biri statistik metodun tətbiqi edilməsidir.

İlk dəfə cümlənin uzunluğunun tədqiqi ilə L.Şerman 1893-cü ildə məşğul olmağa başlamışdı. 1939-cu ildə Yul statistik metodun tətbiqi ilə mətnin hansı müəllifə məxsus olmasını müəyyənləşdirməyə cəhd etmişdir.

Hazırkı dövrdə cümlənin uzunluğunun öyrənilməsi ilə əlaqədar məsələlər toplusu genişlənməkdədir.

Sadə cümlə – hamı tərəfindən qəbul edilmiş kommunikativ ünsiyyət vahidi və sintaktik vahiddir. Bu səbəbdən də, cümlə insanın süurunda və dilində obyektiv reallığın müəyyən konkret fraqmentini əks etdirməlidir.

Bir qədər yuxarıda qeyd etdiyim kimi cümlənin əlamətlərindən biri onun iki qütbə malik olmasıdır. Bunlardan biri mübtəda, o birisi isə xəbərdir. Normal danışqda ingilis və alman cümlələrində həm mübtəda, həm də xəbər iştirak etməlidir. Yalnız diskursda sual-cavab kontekstində bu komponentlərdən biri düşə bilər. Azərbaycan dilində isə şəxs əvəzliyinin felin xəbər şəklində verilməsi mübtədanın atılmasına səbəb olur [2, s.170].

İtalyan dilində Azərbaycan dilində olduğu kimidir, xəbərin sonluğuna əsasən mübtədanı müəyyənləşdirmək olur. Fransız dilində yazılışdan anlaşılsa da, danışqda şəxs qeyd olunmasa kimdən bəhs edildiyi anlaşılır. Bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək:

1) **I** find it hard to talk about myself.
 Ich finde es schwer, über mich selbst zu reden.
 J'**ai** du mal à parler de moi.
 Trovo difficile parlare di me stesso.
Мне трудно говорить о себе.

2) I'**m** drinking because you left me.
 Ich trinke, weil du mich verlassen hast.
 Je **bois** parce que tu m'as quitté.
 Sto bevendo perché mi hai lasciato.
 Я **пью**, потому что ты меня бросила.

Birinci nümunədə “Özüm barədə danışmaq mənə çətindir” və ikinci nümunədə “Mən sən məni tərk etdiyini üçün içirəm ” cümləsinin ingilis, alman, fransız, italyan və rus dillərinə tərcümə olunmuş variantlarını qeyd etmişəm, tünd rənglə qeyd etdiklərim vasitəsilə (kontekst məlum olduqda) həmin şəxsi müəyyən etmək mümkündür.

İstənilən cümləni qurarkən yanaşma, idarə, uzlaşma kimi sintaktik əlaqələri nəzərə almaq vacibdir. Cümləni qurarkən fikri ifadə edərkən hər bir şəxs seçim qarşısında qalır. Keçmişdə baş verən hadisəni ifadə etmək zaman formalarının qarşılaşdırılmasında keçmişə aid olanları seçmək lazımdır. O gəldi, O gəlmişdi, O gəlməli idi, O gəlməli imiş nümunələrində görürük ki, müvafiq olaraq yəqinlik 1-ci, əminlik 2-ci, əvvəlcədən razılıq əldə olunubsa 3-cü variant, vədə əməl olunmayıbsa 4-cü variant seçilməlidir.

Burada uzlaşma əlaqəsi özünü göstərir. Uzlaşma əlaqəsi bəzən pozula bilir. Sadə bir cümlə götürək: “Onlar gəldi”. Burada mübtədə və xəbər şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmalı olduğu halda kəmiyyət uzlaşması pozulmuşdur. “Onlar gəldilər” şəklində olmalı idi. Mübtədə cəmdə cansız və heyvan adları ilə bildiren isimlərlə ifadə olunduqda, xəbərlə uzlaşmaya bilər. Qoyunlar naxırdan gəlir. İngilis və azərbaycan dillərindən fərqli olaraq rus, alman və fransız dillərində sifət qarşısında gəldiyi isimlərlə kəmiyyətə, cinsə və hala görə uzlaşır. Onu da qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis, alman, fransız, italyan və rus dillərində miqdar saylarından sonra isim cəmdə gəlir.

İdarə əlaqəsi felin mənasından asılıdır, yəni həmin felin bir və ya bir neçə obyekt tələb etməsindən asılıdır. Buna uyğun olaraq fellərin valentliyi deyilir. Bir-valentli fellərə “qalxmaq” (kim qalxır) felini misal gətirmək olar. İkivalentlilərə “düşünmək” (kim, kimi və ya nəyi düşünür), üçvalentlilərə “vermək” (kim, kimə, nəyi verir) bəzi dillərdə sıfır valentli fellərə də rast gəlinir “es regnet” almanca yağış yağır “it rains” ingiliscə yağış yağır, sadəcə yağır kimi ifadə olunur. Beləliklə felin bir və ya bir neçə obyekt tələb etməsi onun tranzitiv (təsirli) və ya intranzitiv (təsirsiz) olmasından asılıdır.

Yanaşma əlaqəsinə gəldikdə isə, o cümlədəki sözlərin düzümündə semantik həmrəyliyi əsas götürür və demək olar ki, heç bir qrammatik göstərici tələb etmir.

Sonda cümlələrin quruluşunda söz sırasının əhəmiyyət daşıyıb daşımamasından bir qədər qeyd etmək istərdim. Cümlədə deyilən fikrin aydın çatdırılmasında söz sırasının və intonasiyanın rolu mühümdür. Cümlədə söz sırasını öyrənən elm topologiya adlanır. Sintaktik səviyyədə əsasən mübtədə, xəbər və tamamlığın cümlədəki yeri geniş şərh olunur. Xüsusilə artıqlı dillər bu böyük əhəmiyyət daşıyır. Alman dilin bir qayda olaraq nəqli cümlələrdə felin təsərif olunan hissəsi ikinci yerdə durur. İnversiya olduğu hallarda da felin təsəriflənən forması mütləq şəkildə ikinci yerdə olmalıdır. Budaq cümlələrdə isə təsəriflənən fel forması sonda gəlir. Azərbaycan dilində isə fel daha doğrusu xəbər cümlənin sonunda işlədilir. İngilis dili də artıqlı dil olsa da, orada xəbərin yeri mübtədadan dərhal sonradır [2, s.181].

Ədəbiyyat

1. F.Y.Veysəlli. Struktur Dilçiliyin Əsasları III “Mütərcim” 2009, səh. 266
2. F.Y.Veysəlli. Dilçiyin Əsasları II “Mütərcim” 2013, səh. 417
3. Charles Fries. The structure of English. Longmans, London, 1964. səh. 304
4. Т.Н. Вержбицкая, Л.И. Алексина. Психолингвистика Минск 2008 səh. 193
5. А.Р. Лурия. Язык и Сознание Издательство Московского университета 1979.səh.202
6. Н.Ляшкова. Синтаксическая и семантическая структура современного французского языка Москва 2005, səh.84

Summary

Semantic structure of a sentence

The article deals with syntactic structure of the sentence, with its bipolarity. It provides information about what an importance all the parts, constituent elements of the sentence do carry. Different points of view upon the notion of sentence and how its structure should be analyzed in spoken about in the given article.

Резюме

Семантическая структура предложения

В статье говорится о синтаксической структуре предложения, о её биполярности, о том какую важную роль играют все составные части, все компоненты, элементы предложения. Здесь рассматриваются разные точки зрения на понятие предложения, на структура предложения и на её анализ.

*Rəyçi: dos. M.Məmmədov
ADU-nun Psixologiya kafedrasının
19.04.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 27.04.2017

ƏDƏBİYYAT BÖLMƏSİ



fil.e.d, prof. Aynur Sabitova

ADU

AMERİKA DRAMATURGİYASININ YARANMASI VƏ İLK ADDIMLARI

Açar sözlər: teatr qadağası, vətənpərvərlik motivi, pyes, inqilab mövzusu, komiklik

Keywords: theater ban, patriotic motif, play, revolutionary theme, humour

Ключевые слова: запрет театра, патриотический мотив, пьеса, революционная тема, юмор

İngiltərənin Amerika koloniyalarının erkən çağlarında onlarda dramaturgiyanın yaranması üçün əlverişli şərait yox idi. Bir tərəfdən, dram teatrla sıx bağlıdır, teatr isə inkişaf etmiş infrastruktur tələb edir. Digər tərəfdən isə həmin dövrdə əhali gündəlik qayğıları ilə məşğul olduğundan, incəsənətlə maraqlanmağa vaxtı olmurdu. Ən əsası isə bu idi ki, koloniyalarda puritanlar və kvakerlər üstünlük təşkil edirdi. Onların, xüsusilə də puritanlığın teatra münasibəti barışmaz idi. Onlar yazılarında və moizələrində onu qumar, əyyaşlıq və pozğunluqla bir tuturdular. Klodia Conson yazırdı: «Amerikada səhnəyə yaxşı sənədləşdirilmiş düşmənçilik yenilik deyildi, amma puritanların və kvakerlərin mütləq çoxluğu o demək idi ki, dramın pislənməsi Amerikada qədim və geniş Avropa və ingilis intellektual ənənəsində olduğundan daha kəskin hiss olunurdu» [1, s.325]. 1700-cü ildə K.Mezer «Şəhadətlər dəsti» traktatında teatra qeyzlə hücum edərək onu insanın qüsurları ilə eyniləşdirirdilər: «Yüngül davranış – Pis əhatə – Rəqslər, Pyeslər və digər Çirkablığa təhrik bizim özümüzdə və başqa adamlardadır» [3, s.26]. Teokratiyanın hakimiyyəti Yeni İngiltərədə zəifləyəndən sonra da dram və teatra bu düşməni münasibət zəifləmədi.

1750-ci ildə Bostonda «Teatr pyesləri və digər teatr əyləncələrinin qadağan edilməsi haqqında akt» qəbul edildi. O, 1767-ci ildə Massaçusetsin Nümayəndələr palatası tərəfindən yenidən təsdiqləndi. Buna cavab olaraq Cozef Tisdeyl adlı bir nəfər Palatanın hərəkətini pisləyən nitqini çap etdirdi. O, teatrı aşkar müdafiə edərək, yazırdı ki, teatr «qəlbin bütün gücünü və qabiliyyətlərini cəsarətliyə yönəltmək üçün qəlbləri qarşısızalmaz güc və enerji ilə düzəldərək çox böyük fayda» verə bilər [3, s.28].

Teatra qarşı sərt qanunların mövcudluğuna və əlverişli ictimai mühitin olmamasına baxmayaraq, hələ XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq teatr tamaşaları koloniyaların həyatında özlərinə get-gedə daha çox yer almağa başlayır. Tamaşaları adətən ingilis truppaları qoyurdular. Onların fəaliyyəti Amerika müəlliflərinin əsərlərinin meydana gəlməsi üçün şərait yaradırdı.

Amerika koloniyalarında çap olunmuş ilk pyesin müəllifi Nyu-York və Nyu-Cersinin qubernatoru Robert Hanter olmuşdu. Onun «Androboros» (1714) əsəri gərgin siyasi mübarizənin nəticəsində meydana gəlmişdi. Hanter bu əsərdən İngiltərədən gəlmiş kral komissarına böyük ümid bəsləyən müxalifətə qalib gəlmək üçün istifadə etmişdi.

Hadisələr dəlixanada baş verir. Burada Nəzarətçiyə qarşı gizli qəsd hazırlanır. Nəzarətçi obrazında müəllif özünü təsvir etmişdi. Hadisə yerinin özünün seçimi vəziyyətin cəfəngliyini və bundan öz xeyirlərinə istifadə etmək istəyən siyasətçilərin əməllərinin çirkinliyini göstərir. Başda Abroboros (adamyeyən) olmaqla digər personajların da real prototipləri var idi. Qiyamçılar bütün ümidlərini məhz Abroborosa bağlamışdılar. Pyes tamaşaya qoyulmasa da, real hadisələrin inkişafına ciddi təsir etmiş və Xanterə rəqiblərini siyasi arenadan uzaqlaşdırmağa imkan vermişdi. Görünür, onun rəqiblərini korrupsiyada və siyasi oyunlarda günahlandırması əsassız deyildi.

Amerikada növbəti pyes əlli il sonra, 1766-cı ildə çap olundu. Bu, Robert Rocersin (Robert Rogers, 1731-1795) «Pontiak və ya Amerika vəhşiləri» (Ponteach; or The Savages of America) faciəsi idi. Əsərin müəllifi haqqında fikir müxalifliyi olsa da, hazırda hesab olunur ki, Rocersin, çox güman, həmmüəllifləri olub, amma əsərin çox hissəsini məhz o yazıb. Bundan başqa, əsərin milli mənsubiyyəti də sual doğurur. Rocers kral ordusunun mayoru idi, İstiqlaliyyət müharibəsində loyalistlərin tərəfində olmuş, inqilabdan sonra isə Amerikanı tərk edərək İngiltərəyə qayıtmış, əsərin özü də Londonda çap olunmuşdu. Bundan çıxış edən tədqiqatçılar bu əsəri İngilis ədəbiyyatına aid edirlər. Bununla belə Rocersin faciəsi sırf Amerika materialı əsasında ilk dram əsəridir.

Pyesin əsasında koloniyacılarla Amerikanın yerli əhalisi (hindular) arasında qarşılıqlı münasibətlər durur. Faciədə koloniyacıların hinduları necə həyasızcasına və qəddarcasına aldatmaları düzgün təsvir olunmuşdu. Zənginləşmə xətrinə onlar yalana da, adam öldürməyə də əl atırlar. Kralın nümayəndələri də onlardan geri qalmırlar. Onlar əvvəlcə kralın Pontiaka hədiyyələrini, sonra isə onun krala hədiyyələrini mənimsəyirlər. Pontiak onları müdafiə etməli olan kral ordusu zabitlərdən kömək istəyəndə, onu söyür və lağa qoyurlar. Kral hökuməti tərəfindən köməyə ümidini itirən Pontiak müharibəyə başlayır, sonra vəziyyət mürəkkəbləşir, onun iki oğlu – biri (Filip) alçaqlığın, digəri (Çekitan) ləyaqətin timsalı – mübarizəyə qarışır. Tayfa başçısı olmaq istəyən Filip qardaşının nişanlısını öldürür, qızın başqa tayfanın başçısı olan atasını inandırır ki, onu ingilislər öldürüb, bununla da onu müharibəyə cəlb edir. Hinduların birləşmiş qüvvələri ingilislərə qalib gəlib, onların fortune tuturlar. Qardaşının yalanının üstünü açan Çekitan onu, sonra da özünü öldürür. Oğlanlarının ölümündən sarsılan Pontiak ingilislərə məğlub olurlar. Maraqlıdır ki, ingilislər qələbəyə alçaqlıqla nail olduqları halda, hindular bütün əsər boyu ləyaqətlərini saxlayırlar. Əsərdə qəhrəmanların yaxşı və pislərə dəqiq bölgüsü, komik məqamların olmaması müəllifin klassisizmin tələblərinə riayət etdiyinə dəlalət edir.

Tomas Qodfrinin (Thomas Godfrey, 1736-1763) «Parfiya knyazı» (The Prince of Parthia) faciəsi amerikalı müəllifin indiki ABŞ ərazisində tamaşaya qo-

yulmuş ilk pyes oldu və buna görə də məhz o, «ilk Amerika faciəsi» hesab edilir. Pyesin ilk tamaşası müəllifin vəfatından sonra, 1767-ci ilin iyulunda baş tutdu.

«Pontiak»dakı hadisələr XVIII əsrin 60-cı illərində baş verdiyi halda, «Parfiya knyazı»nın hadisələri uzaq keçmişdə cərəyan edir. Əsərin tarixiliyi şərtdir. Müəllifin diqqət mərkəzində çar ailəsinin taleyi durur. Süjet xətti çox mürəkkəb və dolaşıqdır. Onun əsasında güclü ehtiraslar durur. Burada məhəbbət də, xəyanət də, qardaşın qardaşa, atanın oğula və oğulun ataya qarşı çıxması da var. Əsərdəki situasiyalar eyni zamanda Şekspirin bir neçə əsərindəki kolliziyaları andırır. Bu da bütövlükdə yeni yaranan Amerika ədəbiyyatının bütövlükdə ingilis ədəbiyyatının təsiri altında olduğunu göstərir.

1767-ci ildə digər amerikalı müəllifin – Tomas Forrestin (Thomas Forrest) «Peşmançılıq» («Disappointment») komediyası işıq üzü gördü. Bu, satirik yönümlü əsərin əsas məziyyətlərindən biri – müəllifin qəhrəmanlarını xarakterizə etmək üçün müxtəlif dialektlərə müraciət etməsində idi. Bununla o həm obrazların, həm də sosial mənzərənin daha inandırıcı çatdırılmasına nail olurdu. Bu əsərdə ilk dəfə zənci obrazı da özünə yer almışdır. Əsər oxucular arasında böyük uğur qazandı. Təsadüfi deyil ki, əsrin lap sonunda o, bir qədər dəyişdirilmiş şəkildə yenidən çap olundu. Doğrudur, bu dəfə onun müəllifi kimi «Endryu Barton» adlı birisi göstərilmişdi.

Amerika inqilabı dramaturgiyanın inkişafına da xeyli təsir etdi. Doğrudur, İstiqlaliyyət müharibəsinin lap əvvəlində vətənpərvər qüvvələrin ərazisində istənilən teatr tamaşalarını qadağan edən qərar verilmişdi. Amma qeyd etmək lazımdır ki, amerikalıların teatra münasibəti birmənalı deyildi. Onların arasında, məsələn, Corc Vaşinqton kimi teatr həvəskarları da var idi. Qərara və onun pozulması ilə bağlı cəza təhlükəsinə baxmayaraq, pyeslər yenə də yaradılırdı.

Bu əsərlərin müəllifləri real hadisələrə müraciət edirdilər. 1776-cı ildə Hyu Henri Brekenric «Banker-Hill vuruşması» (The Battle of Bunker's Hill) pyesini yazdı. Bir il sonra o, «General Montqomerinin Kvebek şəhərinə hücum zamanı ölümü» (The Death of General Montgomery in storming the city of Quebec) faciəsini yaratdı. Faciənin müqəddiməsində qeyd edirdi ki, öz pyeslərini yazanda o, üç vəhdət tələbinə və mövcud Dram qaydalarına ciddi riayət edir [3, s.81]. Əslində «Banker-Hill vuruşması» pyesini sözün tam mənasında dram əsəri hesab etmək çətindir, çünki o, bir sıra monoloqlar ibarətdir və onda hadisələr təsvir olunmur, baş verənlər qəhrəmanların monoloqları vasitəsilə çatdırılır. Bütün əsər boyu bir dənə də dialoq yoxdur. Pyesin əsasında real tarixi şəxsiyyətlərin – görkəmli siyasi və dövlət xadimlərinin qarşıdurması durur. Bu, bir tərəfdən döyüşdə həlak olmuş general Uorren və general Patnem və digər tərəfdən ingilis qoşunlarının başında duran general Berhoyn və general Haudur.

Con Deyli Berkin (John Daly Burk, 1776-1808) «Banker-Hill» pyesi də həmin hadisəyə həsr olunmuşdu. Berk yeddi pyes yazmışdı. Onlardan ikisinin yalnız adı məlumdur. Bunlardan ən yaxşısı «Banker-Hill və ya general Uorrenin ölümü»dür (Bunker-Hill, or The Death of General Warren, 1797). O, Brekenricin pyesindəki tarixi qəhrəmanları demək olar ki, olduğu kimi saxlayaraq, əsərə uydurma personajlar da daxil edir və bu da münafişənin gərginliyini artırır. Əsərin əsasında bir-birini sevən, lakin müxtəlif cəbhələrdən olan amerikalı qız El-

vira və gənc britaniyalı zabıt Eberkrombinin taleyi durur. Əsərdə Şekspirin «Romeo və Culyetta»sının təsiri hiss olunur. Mövcud kanonlara riayət etmək əsərin bədiiliyinə mənfi təsir göstərmiş, surətləri yekrəng və sxematik etmişdi. Təsadüfi deyil ki, tamaşanı görəndən prezident Adams baş rolun ifaçısına demişdi: «Dostum, general Uorren alim və centlmen idi, sizin müəllif isə onu kobud qanmaza və bağırqana çevirmişdir» [2, s.65].

İnqilabın lap əvvəlində Con Likok (John Leacock) «Britaniya istibdadının yıxılması» (The Fall of British Tyranny, 1776) traqikomediyasını yazmışdı. Bu əsər ilk dram əsərlərinin janr baxımından yekrəng olmadığını göstərir. Əsərin personajları iki qrupa bölünür. Biri metropoliya ilə koloniyaların münaqişəsində mühüm rol oynayan real tarixi şəxsiyyətlər – Amerika tərəfdən Vaşinqton, Patnem, Li, İngiltərə tərəfdən isə generallar Heyc, Hau, Berqoyn, digəri isə mənalı uydurma adlarla adlandırılmış alleqorik fiqurlardır (Pişik pəncəsi, Qanunların Söyülməsi, Ədalət, Müdriklik, Din və s.). Bu fiqurlar müxtəlif ləyaqətləri və qüsurları bildirirlər. Alleqorik personajlar qalanlarının hərəkətlərini idarə edirlər. Belə ki, amerikalılar Müdriklik və Vətənpərvərliyin dediklərinə əməl edirlər, ingilislər isə Müdriklik və Ədalətin məsləhətlərinə qulaq asmır, Qanunların Söyülməsi və İkiüzlü ilə əlaqə yaradırlar.

İnqilab mövzusunda Amerikanın ilk peşəkar dramaturqu Uilyam Danlep (William Dunlap, 1766-1839) dəfələrlə müraciət etmişdi. Sisteməlik təhsil almada, o, görünür, hərtərəfli istedadlı idi. Təsadüfi deyil ki, 1784-cü ildə Londona rəngkarlıq öyrənməyə göndərilmişdi. Məhz burada o, teatra aludə olur.

1787-ci ildə Amerikaya qayıdan Danlep ilk pyesini yazır. Bu, «Təvazökar əsgər və ya Nyu-Yorkda məhəbbət» pyesidir. Danlep 60-a yaxın pyesin müəllifi idi. Amma dərhal qeyd etmək lazımdır ki, bunların çoxu Avropa müəlliflərinin əsərlərinin təbdili idi.

İkinci qrupa Danlepin öz əsərləri daxildir, amma onların da müstəqilliyi xeyli şərti idi, çünki çoxu ramanların və ya başqa müəlliflərin pyeslərinin əsasında yazılmışdı. Bunda o dövr üçün böyük qəbahət yox idi, çünki bu tamamilə yolverilən hesab edilirdi.

Danlepin ədəbi irsində vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış əsərləri xüsusi maraq doğurur. Bunlardan ən uğurlusu «Andre» (Andre, 1797) pyesi hesab olunur. Əsər İstiqlaliyyət müharibəsinin ən dramatik məqamlarından birinə həsr olunmuşdu. Pyesin əsas qəhrəmanı real tarixi şəxsiyyət, casusluqda ittiham olunub edama məhkum edilən ingilis zabıtidir. Müəllif qəhrəmanını alçaq cani kimi deyil, mərhəmətə layiq insan kimi təsvir edir.

Hadisələr əsasən Andrenin həyatını xilas etmək ətrafında cərəyan edir. Vaxtı ilə onun ingilis əsirliyindən azad etdiyi gənc Blend və onun sevgilisi Qonora Amerika ordusunun baş komandanı Vaşinqtona müraciət edirlər ki, Andreni əhv etsin. Dövlət maraqlarını əldə rəhbər tutan Vaşinqton onların xahişini rədd edir. Blend Baş komandanın təhlükəli tapşırığını yerinə yetirdikdən sonra papağından inqilab qoşununun nişanını qopardır. Vaşinqton gəncin qəlbində baş verənləri başa düşməyə qabil olsa da, ali dövlət maraqlarını daha yüksək tutur. Onu bu qərarında ingilis əsirliyində olan və qətlə məhkum edilmiş polkovnik Blendin

məktubu dəstəkləyir. Gənc qəhrəmanın öz borcuna sadıq atası Vaşinqtondan inqilaba sadıqlığını saxlamağı xahiş edir və ölümü dəyanətlə qəbul edir.

İnqilab mövzusunda Danlep «İstiqlaliyyət məbədi» (1799), «76-nın əsgəri» (1801), «Retrospeksiya və ya Amerika inqilabı» (1802) və bir neçə intermediyada müraciət etmişdi. Onun pyeslərində sentimentalizmin və digər cərəyanların təsiri hiss olunur.

Həmin dövrdə ABŞ-da yaradılmış pyeslərdən ən maraqlısı Royal Taylerin (Royall Tyler, 1757-1826) «Təzad» ("The Contrast", 1787) komediyası hesab olunur. Müxtəlif janrlarda çıxış edən Tayler on pyesin (onların bir qismi dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır), «Əlcəzair əsiri» romanının, az miqdarda şeir və müxtəlif mövzularda çoxlu esselərin müəllifidir.

Pyesin strukturu qəhrəmanların hərəkətlərində və xarakterlərində əks olunmuş qarşıdurmasında əks olunmuşdur. Maddi maraqlar səmimi hisslərə, valideynlərin nüfuzu övladların maraqlarına, şəhər kəndə, təbiilik və günahsızlıq süniliyə və günaha, dəbin dəyərləri əsl dəyərlərə və nəhayət vətənpərvərlik xarici nümunələrə səcdə etməyə qarşı qoyulur. Məhz sonuncu məqam əsərə vətənpərvərlik ruhu verir.

Əsərin əsas qəhrəmanı Dimpl işlərini əlverişli evlənməklə düzəltmək istəyir. Amma biləndə ki, Mariyanın cehizi bir o qədər də böyük deyil, diqqətini Letisiyaya yönəldir, çünki o, gözəl olmasa da, cehizi böyükdür. Dimpl həm də yerli hər şeyinə ikrahla baxır, onu xarici dəblər cəlb edir.

Mariyanın rəfiqəsi Şarlotta da hadisələrdə yaxından iştirak edir. O da Dimplə aludə olur, Mariyanı laqeydlikdə günahlandırır və Letisiya ilə rəqabətə girir. Yüngül və yelbeyin Şarlotta çox hazırcavab təsvir olunur. dəqiqədə bir aforizmlərlə danışır. Buna səbəb Letisiya ilə söhbət səhnəsində komik effekt əldə olunur. Dəbdən danışır, qeybət etdikdən sonra onların arası dəyir və az qalır saçıyolmasına başlasınlar.

Başqa növ komiklik nöqərlərin obrazında verilmişdir. Biri Şarlottanın qardaşı polkovnik Menlinin kənddən böyük şəhərə gəlmiş zır kəndçi nöqəri Conatan, digəri isə Dimplin şəhərə uyğunlaşmış fırıldaqçı nöqəri Cessemdir.

Hadisələrin gedişi Mariya təsadüfən Şarlottanın qardaşı ilə rastlaşandan sonra dəyişir. Polkovnik Menli tipik müsbət qəhrəmandır. O, qoçaq, namuslu və açıqürəkdir. Bundan başqa o, silah əlində müdafiə etdiyi vətəninə sevir. Şarlotta qardaşını geridə qalmış hesab edir və onu müasirləşdirməyə çalışır. Mariyanın gözündə isə o, idealdır. Onların ilk görüşündə dərhal qəlblərində qarşılıqlı məhəbbət oyanır və əsər xoşbəxt sonluqla bitir. Dimplin kələklərinin üstü açıldıqdan sonra Mariyanın atası öz planlarından imtina edər və qızının polkovnik Menliyə ərə getməsinə razılıq verir. Bu, bir tərəfdən xeyirin şər üzərində qələbəsi, digər tərəfdən isə vətənpərvərlik hisslərinin tərənnümü demək idi.

Bədii keyfiyyətlərinə görə «Təzad» pyesi o dövrün dram əsərləri arasında müstəsna yer tutur. Təsadüfi deyil ki, əsər 1787-ci ildən 1804-cü ilə qədər Nyu-Yorkun, Baltimorun, Filadelfiyanın, Çarlstonun, Norfolkun, Bostonun və b. şəhərlərin truppalı tərəfindən dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdu. O dövrdə bu çox nadir hallarda baş verirdi. Maraqlıdır ki, bu pyes hətta XX əsrdə də bir neçə dəfə tamaşaya qoyulmuşdu.

Hazırda ilk Amerika dramaturqlarının pyesləri əsasən tarixi baxımdan maraqlıdır, amma o dövrün özü dramın inkişafı tarixində böyük rol oynamışdı. Məhz bu dövrdə teatra qarşı ikrah hissi dəf olunmuş, Amerika tamaşaçıları canlı teatr tamaşaları görmüşdülər. Bu, Amerika müəlliflərini ilk dram əsərlərini yaratmağa sövq etmişdi. Bu baxımdan İstiqlaliyyət uğrunda müharibə dövrü əlamətdardır, çünki bu dövrdə amerikalılarda baş qaldıran vətənpərvərlik duyğusu pyeslərdə öz əksini tapmışdı. XVIII əsrin son rübündə yaranmış əsərlərdə ilk dəfə spesifik Amerika mövzusunə müraciət olunmuşdu.

Ədəbiyyat

1. Columbia Literary History of the United States. Emory Elliott, Gen. Ed. N.Y., Columbia Univ. Press, 1988.
2. Dramas from the American Theatre: 1762-1909. Ed. by R.Moodv. N.Y., 1969.
3. Meserve, Walter J. An Emerging Entertainment. The Drama of American People to 1828. Bloomington, London, Indiana Univ. Press, 1977.

Summary

The American drama's origin and first steps

The article cites the reasons that delayed the development of drama in the American colonies of England, examines the first plays created on the American soil. It is emphasized that, despite artistic weakness, each of the dramaturgical works appeared to contribute to the development of this genre. This is also applied to the conversion of the heroic struggle for independence to the theme of modern life, the display of the first image of a Negro in them, the democratization of the language of works, and so on. He considered the most significant works of the last third of the XVIII century, in which he was searching for his way of the American drama.

Резюме

Зарождение и первые шаги американской драматургии

В статье указываются причины, которые задерживали развитие драматургии в американских колониях Англии, рассматриваются первые пьесы, созданные на американской земле. Подчеркивается, что несмотря на художественную слабость, каждый из появившихся драматургических произведений внес свою лепту в развитие этого жанра. Это касается и обращения в поисках темы к современной действительности, отражения героической борьбы за независимость, и выведение в них первого образа негра, демократизация языка произведений и т.п. Рассматриваются наиболее значительные произведения последней трети XVIII века, в которых шел поиск своего пути американской драматургии.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. S.Zeynalova
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.04.2017

LİRİK NƏSRDƏ YAZIÇI MÖVQEYİ VƏ BƏDİ ÖZÜNÜFADƏ

Açar sözlər: cəmiyyət, insan, zaman, problem

Keywords: society, the person, time, problem

Ключевые слова: общество, человек, время, проблема

“Azərbaycan romançılığında təbiətin təsviri vasitəsilə yazarlar müxtəlif məqsədlərə nail olurlar. Bir tərəfdən, təbiətin harmoniya və kamilliyinin işıqlandırılması ilə oxucuların estetik hissələrinə müsbət təsir göstərir. Digər tərəfdən isə təbiətin təsviri yazarlara digər məqsədlərə nail olmağa şərait yaradır. Belə ki, təbiətin təsviri vasitəsilə Vətənə məhəbbət hissələri açıqlanır, bəzi hallarda isə əsərdə emosional gərginliyi artıraraq müxtəlif hadisələrin həyəcanlılığı qabardılır” [6, s.9].

“Taleyin qisməti beləymiş yəqin” romanı da təbiətin təsviri ilə başlayır: “May ayının ortaları idi. Bahar bu yerlərə havalər soyuq keçdiyindən gec gəlmişdi. Ağacların əksəriyyəti çiçəklərini tökmüşdü. Qızılgüllər öz məxməri qönçələri ilə ürəyi oxşayırdı. Şəhər bu vaxtlar, səhərlər tam dumanə bürünür, duman sanki yaxındakı küknar və vələs ağaclarından - həmişə yaşıl olan dağlardan axıb, gecikən şəhərə gələr, səhərə yaxınsa günəşin ilıq şüalarının təsirindən bir hissəsi yaxındakı balaca göldən dənizə, digər hissəsi isə yenidən yaşıl dağa çəkilər...” [2, s.14].

Əsərin qəhrəmanlarının ruhi vəziyyətinə uyğun olaraq yazıçı bahar fəslini bütün əsrarəngizliyi ilə təsvir edir. Toyuna hazırlaşan Xədicə toyundan bir gün əvvəl çox sevdiyi məkan olan laləli talaya gəlir. İnsanın ən yaxın həmdəmi olan təbiət də bir-birini sevən gənclərin sevincinə sanki şərik olur, onlarla bərabər bəxtəvər anlarını yaşayır.

Xədicə ilə Xan toydan sonra xoşbəxt, fərəhli günlərini yaşayırlar. Aylar keçir, bu xoşbəxt cütlüyün övladı dünyaya gəlir. Öz gəlişi ilə Səlim kişinin ocağına bir dünya sevinc gətirir. Babası balaca qızın adını Nuran qoyur.

Nuran artıq dörd ayının içində olanda Xədicə Xanla birlikdə gəzintiyə çıxır. Əvvəlcə laləli talanı seyr edib, sonra şəkil çəkdirmək üçün fotoatelyeyə gedirlər. Nahar etmək istədiyini bildiren Xədicənin təklifi ilə Xan razılaşıır. Onlar yaxındakı “Qartal” restoranına üz tuturlar. Xədicə burada əyləşənlərdən birinin xoşagəlməz hərəkətlərinə görə Xana restorandan çıxmaq istədiyini bildirir. Xan bunu düşünsə də, yeməyi yarımqıq qoyub getməyi qüruruna sığışdırmır. Bu zaman onları əsəbləşdirən Alik masaya yaxınlaşaraq Xədicəni rəqsə dəvət edir. Xanın etirazı Alik daha çox həyasızlaşdırır, Xədicədən oynamağı tələb edir. Dava düşməsin deyə Aliklə rəqs etməyə gedən Xədicənin hərəkətinə Xan bərk qəzəblənir. Rəqs zamanı Alikin etdiyi nalayiq hərəkətlərə görə Xədicə ona şillə vurur və gəlib Xana bunu bildirərək restorandan qaçmağı xahiş edir. Hirsindən özündə olmayan Xan Alikə söyərək, çəngəllə var gücü ilə üzünə zərbələr endirir. Gözləri qana boyanmış Alik haldan-hala düşərək döşəməyə uzanır. Salondakılar hay-küylə milis, təcili

yardım çağırırlar. Restoranda baş verənlər, qışqırtı səsləri Xədicəni qorxudaraq sarsıdır. Xan ağır addımlarla Xədicəni evə gətirib, milis şöbəsinə gedir. Özü k-önüllü şəkildə gəldiyinə, hər şeyi olduğu kimi danışdığına görə Xana şöbədə hörmətlə yanaşırlar. İstintaqın gedişi Xanın xeyirinə olsa da, Alikə yetirdiyi xəsarətlər ağır dərəcəli idi. Sol gözünü, dişlərini itirmiş Alik də xuliqanlıq maddəsi ilə məsuliyyətə cəlb olunur.

Bu hadisədən sonra Səlim kişinin evində Xədicəyə olan münasibət mənfiyə doğru dəyişir. Güllü arvad, qızları: Nifaq, Fatma, oğlu Həsən Xədicəylə münasibət qurmur, Nurana da biganə davranırlar. Bu vəziyyət Xədicəni üzür, günlərlə ağlayır, səbəbkar olduğu üçün özünə qarşıdır. Xan isə onun bu halına acımır, əksinə, qəddarlaşır. Tərətdiyi cinayətə görə 6 il cəza alan Xanın həbsindən sonra Xədicənin qara günləri başlayır. O, üzüntüləri ilə bağlı Xana kədər dolu məktublar yazır. Özünə və Nurana olan kobud rəftardan incimmiş Xədicə günlərlə yemək yemədiyi üçün tamamilə arıqlayır, ağlamaqdan gözləri çuxura düşür. Xədicə məktublarında Xandan dönə-dönə üzr istəyir, valideynləri ilə barışdırmağı xahiş edir. Xan isə onun məktublarını oxuyub cırır, bir dəfə də olsun cavab yazmır. Səbəbi isə Səlim kişinin oğlunun görüşünə gələndə Xədicə haqqında dediyi yalanlar olur. Əslində Nuran ağlasa belə ona yaxın durmayan, nəvəlikdən çıxaran ailə üzvlərinin hərəkətlərini Səlim kişi elə izah edir ki, guya Xədicə uşağı onlardan gizləyir, evdə heç kəsi saymır, Nuranı da götürüb icazəsiz harasa gedir. Bunları gözünün qarşısında canlandıran Xanın beynini şübhələr gəmirir. Göz yaşları içində yazılmış məktublarına cavab ala bilməyən Xədicə hər gün ümitsizləşir. Məktublarında Nuranın böyüdükcə dəcəlləşməyindən, Xana oxşamağından da ürək ağrısı ilə danışır. Hər məktubunda Xana cavab yazması üçün yalvarır: “Yaz ki, bilim, bizi mənən yaşadacaqsan! Bilsən sənin sözünə, söhbətinə, lap elə ağır söyüşlərinə hava-su kimi mənəvi ehtiyacım var, mənəm də, Nuranın da, Allah xatirinə, susma, sənin susmağın mənəm üçün ölümdən betərdir” [2, s.63].

Xədicəyə bədbəxtlik gətirən gəlin kimi baxan Səlim kişi və ailəsi Xanın söyləmədiyi sözləri Xədicəyə deyəndə o, taqətsizlikdən halsızlaşır. Guya Xan atası ilə görüş zamanı belə deyibmiş: “Mənəm ta elə həyat yoldaşım yoxdur, mundar adamla oynayan qadın mənə lazım deyil” [2, s.67]. Bu yalanla məhv olan Xədicənin səhhətində ciddi problemlər yaranır, ailədə biri Xədicəni - “həyasız, qardaşımın papağını yerə çırpan”, digəri “müftə yeyən” adlandırılıb təhqir edəndən sonra ona evdən çıxıb getməyi əmr edirlər. Namussuzluqda günahlandırılan Xədicə şaxtalı bir qış günü evdən qovulur. Xan atasına yazdığı məktubda Xədicəni qovmaqla düz iş gördüklərini bildirir və üstəlik Nuranın da əxlaqsız ana yanında böyüməməsi üçün Xədicədən alınmasını istəyir. Həyat yoldaşının həbsdə olmasını fürsət bilib, yad kişilərlə görüşüb əyləndiyini təsəvvür edən Xan Xədicədən gələn məktubları qəzəblə oxuyub hirsindən hönkürür. Ağır sözlərlə ürəyi yaralanan Xədicə bu hadisədən sonra xəstə yatır. Özündə olmadığı üçün Nuranı da döyüb, yerə çırpır. Dəli olmaq dərəcəsinə çatmış Xədicə birtəhər özünü ələ alıb Xana son məktublarını yazır. Sahibsiz it kimi evdən qovulduğu üçün Xana, ailəsinə nifrət etdiyini bildirir və Allahdan onların bəlasını verməyi istəyir. Bir gün ona bu zülmü edənlərin hər birinin peşman olacağını deyir. Xədicənin yardım, imdad diləməyinə rəhm etmədən zor gücünə Nuranı ondan alırlar. Nurandan sonra yaşamağı mən-

nasız bilən Xədicə axırcı məktubunu yazaraq Xandan Nuranı anası Nayibəyə verməyi xahiş edir, özü isə qarlı bir gecədə evi tərk edir...

Məşəyə tərəf addımlayan Xədicə həyatda sevgisini, ümidini, insanlara inamını və ən nəhayət, ciyərparası-körpəsini itirmiş bir qadın kimi özünə yalnız ölüm arzulayır. Özünü qarşısına çıxan dənizə atmağı düşünür. Lakin onu addım-addım izləyən canavarı gördükdə Xədicəni dəhşət bürüyür. Boz canavarın dişlərini qıcayıb ona tərəf gəldiyini görən Xədicə var gücü ilə qışqırır “Ay ana, kömək et...” - deyə fəryad edir... Öz səsinə qulaqları tutulan Xədicə canavarı, Xanı lənətləyir, halsızlaşıb qarın üstünə sərilir...

Xədicənin imdad səsinə ov etmək üçün qamışlığa gələn gəmi kapitanı Fərman eşidir, həmin yerə gəlib, canavara atəş açır. Yaralı canavar daha qəzəblə Fərmana hücum çəkir, bədəninə, qollarını dırnaqları ilə cızır. Köməkçisi Zakirin səyi ilə canavarı öldürür, Xədicəni isə gəmilərinə aparırlar. Gəmi heyətinin üzvləri Xədicəni həyata qaytarmaq üçün əllərindən gələn köməyi əsirgəmirlər. Canavarla rastlaşanda fəryadla qışqırdığı üçün Xədicənin öz səsinə qulaqları batır. Buna görə də Fərman Xədicə ayılandan sonra kimliyini öyrənmək üçün verdiyi sualları dəftərə yazır. Lakin tez-tez dərin yuxuya gedən Xədicə haqqında heç nə öyrənmək mümkün olmur, çünki o, yaddaşını da itirmişdi.

Fərman Bakıda doğulmuşdu və evin sonbeşiyi idi. Uşaqlıqdan dənizə olan həvəsi onu gəmiçilik məktəbinə gətirir. Buranı uğurla bitirir, tapşırılan hər işin öhdəsindən layiqincə gəlir. Ucaboynu olduğu üçün dənizçi paltarı ona yaraşır, özünü bu geyimdə olduqca rahat hiss edir. İlk sevgisi də bu paltarda olanda başlayır. Qonşu qızı Zərifəyə könül vermiş Fərmanın ilk məhəbbəti uğursuz olur. Sevdidiyi qız üçün qardaşının elçi düşməsi xəbərini uzaq səfərdən qayıdanda eşidir. Evdən köçmək istəyəndə qardaşı ona mane olur, səbəbini soruşur. Zərifədə gözü olduğunu bildirən Fərman qardaşı İnşallah tərəfindən sillə ilə vurulur. İlk sevgi hisslərinin əlindən alınması və qardaşının ona “rədd ol” deyərək evdən qovması Fərmana çox pis təsir edir. Evi tərk etməsi Fərmanın anasının sevincini kədəre çevirir. Anası xahiş etsə də, qardaşını bağışlamır, Bakı-Mahmudabad xətti üzrə işləyir və “Kargüzar” gəmisində kapitan vəzifəsinə qədər yüksəlir. Zərifəyə olan nifrəti Fərmanı digər qadınlardan da uzaqlaşdırır. Zərifənin də ona meyli olduğu halda, ərə getmək xətinə qardaşına “hə” deməsi Fərmanı qadınlara qarşı qəddar edir. Lakin olanlardan sonra heç bir qadına tərəf baxmayan Fərmanın Xədicə haqqında düşüncələri fərqlidir. Onun həmişəki amansızlığı əriyərək yox olur və beləliklə, Xədicəyə qarşı rəhmlənməyə başlayır. Özü haqqında heç nə xatırlamayan Xədicəyə Arzu adını qoyur. Xəstəxanaya yerləşdirilən Xədicə özünü Fərmanın xalaqızısı kimi təqdim edir. Fərmandan başqa hamını özünə yad bilən Xədicə Fərmanı görməyəndə darıxır. Xədicəyə qayğı göstərən, uşaq kimi nazı ilə oynayan Fərman onun səhhətinin düzəlməsi üçün həkimlərlə görüşür, onların məsləhətlərinə əməl edir. Xədicənin sağlamlığı üçün onun yeməyini də bəzən Fərman yedir. İştahsızlıqdan heç nə yeyə bilməyən Xədicə həkimi dinləməsə də, Fərmanın sözlərinə müticəsinə tabe olur. Bəzən Fərman ona gec baş çəkəndə inciyərək giley-güzar edir. Yaşadığı dövr ərzində gördükləri, tanıdıqları adamlar beynindən tamamilə silindiyi üçün Xədicə ancaq onunla təmasda olan adamları yadında saxlayır. Bir illik müalicədən sonra qulaqları eşitsə də, yaddaşını bərpa etmək müm-

kün olmur. Çünki keçirdiyi dəhşətli əsəbi gərginlik sinir sisteminin bütün funksiyasının fəaliyyətini pozmuş olur. Yenicə dünyaya gəlmiş kimi ancaq görüb – eşitdiklərini qavrayır. Fərman onun yaddaşının düzəlməsi ümidilə Xədicəni ilk dəfə tapdığı yerlərə də gətirir. Xədicə isə onu yanlış anlayır, hesab edir ki, Fərman onu özündən uzaqlaşdırmaq üçün bəhanələr uydurur. Fərman köməksiz olan Xədicəni qalması üçün öz evinə gətirir. Altı il bu evdə yaşayan Xədicə - Arzu öz ləzzətli yeməkləri, səliqəsi və mehribanlıqı ilə Fərmanın qəlbinə yol tapır. Bu müddət ərzində Arzu ilə bir evdə qalmasına baxmayaraq bir dəfə də olsun ona başqa gözlə baxmır. Arzu Fərmanı sevsə də, hələ də yaddaşının olmaması Fərmanı çəkindirir bu sevgidən. Çünki əsl-nəsl, kimliyi, ailəli, yaxud subay olması haqqında heç nə bilmir. Arzunun dediyi “Əslimi-nəslimi tanıdırsan, kimliyimi bilmirsən...” [2, s.365] - sözləri Fərmanı da hirsləndirir. Arzuya olan güclü məhəbbəti onun keçmişini öyrənməyə sövq edir, cinayət axtarış bölməsində inspektor vasitəsilə Arzunun kim olduğunu aydınlaşdırır, şəklini görür. Narahatlığına son qoymaq üçün deyir: “Xədicə çox gözəl həyat tərzini keçirmişdir və Arzuya qədər yaşadığı illəri ləyaqətli və təmiz olub. Daha doğrusu, Xədicə Arzunu gözümdə daha da yüksəklərə qaldırıb...” [2, s.387].

Bu şirin etiraf onları bir-birinə doğmalaşdırır, ailə qururlar. İki ay sonra məlum olur ki, xoşbəxtlikləri üzərinə daha bir sevinc əlavə olunacaq. Fərman işdə olarkən Arzu evdə darıxmasın deyərək Fərman düşünür ki, Səlimgilin evində incidilən qızı Nuranı Arzunun yanına gətirsin. Yeddi yaşlı Nuran anasına həm həyan olar, həm də yaddaşının geri qayıtmasına kömək edə bilər. Nuran onlara gələndən sonra həqiqətən də ev işlərində Xədicəyə kömək edir, həyan olur. Ancaq nə Nuranı, nə də anasıgili görməsi Xədicənin yaddaşını bərpa etmir. Yalnız qızı Nurəngizi dünyaya gətirərkən yaddaşı bərpa olunur. Nuranı, həmişə onun həsrətində olan bacısı Aynanı, anası Nayibəni tanıyır. Xədicənin yaddaşının bərpa olunması üçün ciddi səy göstərən Fərman isə artıq onu keçmişinə qısqanmağa başlayır. Düşünür ki, Arzudan fərqli olaraq, Xədicə Xanı daha çox sevir, ona görə də Fərmanda eqoizm hissi güclənir. Xeyirxahlığı ilə rəğbət qazanmış Fərman insanlığa yaraşmayan hərəkətlər etdikcə oxucunun “gözündən düşür”.

Xədicənin Xana olan tükənməz sevgisi onda şübhə və qorxu hissi yaradır. Bu isə onun çox sevdiyi, bütün həyatını sərf etdiyi işindən ərizə yazıb çıxmasına səbəb olur. Bunu bilən Xədicə Fərmanın işdən ayrılmasına heyiflənsə də, Fərman ona bildirir ki, onun qayğısını çəkib qorunalıdır və onu hər şeydən çox sevir, üstün bilir. Xədicə isə bunu ürək ağrısı ilə qarşılayaraq ağlayır... Ağrılı-acılı məhəbbətinin nə öz yadından çıxacağı, nə də Fərmanın beynindən silinməyəcəyini düşündükcə anlayır ki, onların səmimi və xoşbəxt ailə həyatı yavaş-yavaş zəhərlənəcək. Doğrudan da, Xədicənin Nurəngizdən də başqa övladları olandan sonra Fərmanın xasiyyəti dəyişir, dözülməz olur. Ən çox Nurana əzab verən Fərman onu həmişə təhqir edir, vəhşicəsinə döyür. Nuran bu işgəncələrdən dəhşətli baş ağrıları keçirir. On altı yaşlı gənc Nuran bu zülmərdən xilas olmaq üçün özünü öldürmək istəyir. Çünki ev işlərini görüb, uşaqların qayğısına qalsa da, Fərman onun yediği çörəyə danışır. Atalığının ona olan rəftarını qonşular, sinif yoldaşları da bildiyi üçün Nuran xəcalət çəkir, dünyaya gəldiyinə, həyatına lənət oxuyur. Xədicə isə Fərman onun xilaskarı, uşaqlarının atası olduğu üçün Nurana və özünə olan haq-

sızlığı göz yaşları ilə izləyir. Nuran üçün bir kömək edə bilməsə də, atası Xanın yanına getməyə də qoymur. Nuran isə düşünür ki, atasının yanında qalsa, vəziyyəti nisbətən yaxşı olar. Çünki nənəsi, babası dünyasını dəyişib, əmisi Həsən də göldə boğulub ölüb. Bibisi Nifaq isə artıq üç uşaq anasıdır, ona görə də başı ailəsinə qarışıb.

Fərmanın daim evə içkili gəlib, boş yerə dava-dalaş yaratdığı üçün anasından nənəsinin yanına köçməyə icazə istəyir. Ancaq Xədicə onu yenə də ilk məhəbbətinin yadigarı kimi evdən uzaqlaşmağa qoymur. Mağazada müdir kimi çalışsan Xədicə Nuranın bütün ev işlərini görməsi, bacı-qardaşlarının dərslərinə kömək etməsi sayəsində öz işlərini genişləndirir.

Uzun illər ayrılıqdan sonra Xan Xədicənin vəziyyətini öyrənmək üçün işlədiyi mağazaya gəlir. Xədicə isə onu nifrətlə qarşılayır, hər şey üçün gec olduğunu bildirir, ailəsinin və Xanın ona etdiyi zülməli üzünə çırpır. Xandan bərk inciməmiş olsa da, Xədicə o gedəndən sonra özünə etiraf edir ki, bu görüş ona yaşamaq ümidi verir.

Xan da ikinci dəfə evlənərək ailə-uşaq sahibi olsa da, Xədicəni unuda bilmir.

Nuran isə inadkarlıq edərək nənəsi Nayibənin yanına köçür və ona kimsəsizliyini unutturur. O, burada nənəsinin qardaşı oğlu, qohumlar arasında böyük hörməti olan İsrafilə tanışdır. Nurandan on altı yaş böyük olan İsrafil ali təhsilli, ədəbiyyata meyilli, teatr və rəssamlıqdan zövq alan biridir. Nuranla incəsənət, ədəbiyyat və digər mövzularda söhbət etməyi sevir, qayğısını əsirgəmir. Nuran onun etdiyi yaxşılıqları qiymətləndirir, qardaşı kimi xətrini çox istəyir. İsrafil isə Nurana biganə deyil. Yaşının çox olmasına baxmayaraq, bu vaxta qədər subay qalan İsrafil günü-gündən gözəlləşən, ağıllı, məntiqli, şirin söhbəti ilə diqqəti cəlb edən Nurana olan heyranlığını gizlədə bilmir.

Nuran isə İsrafilin məhəbbətini cavabsız buraxdığına görə özünü qınayır: “Eh, ürəyim, ürəyim, necə də qəddar, insafsızsan. Sevə bilmədin... Heyiflər, heyiflər olsun...” [5, s.588].

Mahmudabadda universitetdə oxuyan Nuran nənəsinin ölümündən sonra onun vəsiyyətinə əməl edərək anasının yanına - Bakıya qayıdır. Xədicənin yardımını vasitəsilə satıcı kimi işə düzəlir. Həm oxuyub, həm də işləyən Nurana tanıyanlar, görənlər istedadlı, qəşəng qız kimi bəyənilirlər. Nuran isə hələ heç kimi sevə bilmir. Tofiqi tanıyana qədər eşq acısının, həsrətin nə olduğunu anlamır.

Tofiq institutda, filologiya fakültəsində oxuyarkən qrup yoldaşı Sevda ilə tanış olur və aralarında sevgi münasibətləri yaranır. Bir müddət keçdikdən sonra evlənilir, Tofiqin işlədiyi Daxili İşlər Nazirliyindən verilən mənəzildə yaşayırlar. İlk əvvəllər mehriban yaşasalar da, Sevdanın övladının olmaması ailədə narazılıqlara gətirib çıxarır. Ədəbiyyat müəlliməsi işləyən Sevda vaxtının azlığını bəhanə edərək, çox vaxt xörək hazırlamır, paltar yumur, Tofiqlə kobud davranır. Bu sözsöhbətlərdən bezən Tofiqin boşanmaq istəyinə isə Sevda razı olmur. Boşanacağı təqdirdə onu işdən qovduracağı ilə hədələyir. Rəhbərlik yanında böyük hörməti olan Tofiq üçün kiçik bir şikayət, ərizə onun karyerasına son qoya bildiyi üçün Sevdanın bütün təhqirlərinə səbirlə dözür. Sevda ilə bərabər onun anası və bacısı da Tofiqi incidirlər. Birgə yaşayışlarının dözülməz olduğuna əmin olan Tofiq boşanma işi ilə əlaqədar aidiyyəti qurumlara müraciət edir...

Savadlı, gözəl danışq qabiliyyəti olan Tofiq bir çox qadınların diqqətini cəlb edir. Qonşusu Lidiya, iş yoldaşı Təhminə və digərləri ona sevgi etirafları etsə də, Tofiq mədəni surətdə onlardan uzaqlaşır. Çünki gördüyü gündən Nurana vurulan Tofiq ancaq onun haqqında düşünür. Sevdə ilə boşandıqdan sonra yalnız Nuranla evlənməyi arzu edir.

Nuranla Tofiqin qarşılıqlı sevgisi Xədicəni çox narahat edir. O, düşünür ki, Nuran daha yaxşı birinə layıqdır, nəinki evli, yaşlı kişiyyə. Qızına da ehtiyatlı olmağı tapşırır, çünki fikirləşir ki, Tofiqin Nurana olan istəyi ötürədir, əyləncə xarakteri daşıyır, Nuran isə hədsiz qısqanc olduğu üçün Tofiqi xəbərdar etmək istəyir ki, ona xəyanət etdiyini bilsə, sonsuz sevgisi nifrətə çevriləcək. Həmçinin anasını inandırır ki, Tofiq yaxşı insandır. Sadəcə olaraq taleyi uğursuz olub və Sevdadan boşanacaq.

Tofiq verdiyi sözə əməl edərək, çətinliklə də olsa Sevdadan ayrıldıqdan sonra Xədicənin razılığı ilə Nuranla nişanlanır. Həmin gün Nuranın həyatında ən xoşbəxt, sevincli gün olur. Tofiq onu qardaşı Qara, bacısı Qaragözlə də tanış edir, toy tədarükünə başlayırlar. Nuran toy günü çox sevdiyi Tofiqlə xoşbəxt olacağını düşünsə də, bəzi hadisələr onu xeyli kədərləndirir. Ən sevincli günündə atası iştirak edə bilmir. Buna səbəb isə Xədicənin Xanı toya dəvət etməməsi olur. Nuranı incidən, onu döyüb xəstəxanaya düşməsinə səbəb olan Fərman isə özünü Nuranın doğma atası kimi aparır. Həmişə Nuranı göz bəbəyi kimi əzizləyən Xədicənin hərəkətləri təəccüb doğurur. Ancaq Nuranı əzizləyib digər övladları - Nurəngiz, Nurminə, Nurhadi və Nuridəyə laqeyd olan Xədicə öz hərəkətləri ilə bəzən Nuranın da nifrətinə səbəb olur... İllər keçəndən sonra da öz doğma övladları deyil, məhz Nuran xəstə yatan Fərmana yardım edir. Xədicə isə dəfələrlə Fərmandan ayrılmaq istəyə də, uşaqlarına görə onun dözülməz hərəkətlərinə göz yumur...

Tofiqlə Nuran fərqli mühitdə böyüsələr də, eyni dünyanın adamlarıdır. Ən ağır dəqiqələrdə də öz nəcib insani ləyaqətini qoruyub saxlamaq bacarığı, psixoloji fəallıq, zülmə, haqsızlığa, rəzalətə qarşı barışmazlıq, həssas həqiqət duyğusu, insana etibar, işıqlı gələcəyə, xoşbəxt həyata güclü inam bu iki qəlbi birləşdirən başlıca keyfiyyətlərdir. Tofiqlə Nuranın məhəbbət macərəsini axıracan izləyirik; bu aparıcı xətt təkcə qəhrəmanların intim aləminə nəzər salmaq bacarığı ilə deyil, həm də əsərin “ictimai”, “mənəvi” laylarını özünə hopdurması ilə təsirlidir. Yazıçının özünün təbirincə desək: “İnsan hansı əqidənin, yolun yolçusu olursa-olsun, elə insan olduğuna görə diqqətə, qayğıya layıqdır. Başa düşməyə də, sən qayğılı ol, Allah hamını bir taledə, bir xasiyyətdə yaratmayıb. Bilin ki, ən qəddar və bədbəxt insanın da qayğıya və xoşbəxt olmağa ehtiyacı var” [4, s.546].

Ədəbiyyat

1. Hüseyinov A. Nəsr və zaman. Bakı, Yazıçı, 1980, 185 s.
2. Kazimov T. Taleyin qisməti beləymiş yəqin. Bakı, I cild, 2010, 556 s.
3. Kazimov T. Taleyin qisməti beləymiş yəqin. Bakı, II cild, 2010, 556 s.
4. Kazimov T. Taleyin qisməti beləymiş yəqin. Bakı, III cild, 2010, 556 s.
5. Kazimov T. Taleyin qisməti beləymiş yəqin. Bakı, IV cild, 2010, 592 s.
6. Şərifova S. Müasir Azərbaycan romanlarında etimoi-siyasi mühitin təsviri problemləri. Bakı, BQU mətbəə, 2007, 78 s.

Summary

The position of the writer lyrical fiction and artistic expression

Submitted by readers the novel "It must have been the fate" is an elegy written about the unfortunate people which for the sake of his ideal resisting all difficulties no suffering, no frustration passed hard and painful way.

The main characters in the novel "It must have been the fate" are the people with such a fate, the travellers of the journey with ups and downs. With their lives, destinies, daily experiences, thoughts and inner worlds, they are just one of those many people we encounter and perhaps ignore sometimes. Following the tense plot of the novel, a question keeps us wondering: "Why is life so grim and complicated?". From their birth to death, man is concerned with questions like this, he seeks the answer, nevertheless his curiosity is not satisfied fully after even finding that answer.

Резюме

В лирической прозе позиция писателя и художественное самовыражение

Представленный читателям роман «Наверное судьбой было так предначертано» это элегия, написанная о несчастных людях, которые ради своего идеала сопротивляясь всем трудностям, не ломаясь, не разучаровавшись, прошли тяжелый, болезненный, же данный путь.

Герои романа «Наверное судьбой было так предначертано» также являются путниками извилистых дорог, владельцами таких судьба. Они являются одним из сотен, тысячи, миллион людей со своими судьбами, предначертаниями, ежедневными переживаниями, мыслями и внутренним миром которых мы не привыкли замечать. Наблюдая за напряженными событиями в произведение один вопрос заставляет нас призадуматься: «Почему жизнь настолько темна и сложна?» Со времен рождения до конца жизни человек вечно задумывается об этом, пытается найти ответы, но после каждого найденного ответа ему приходится ставить трюеточие.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. S.Mirzəyeva
ADU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 05.04.2017

dos. Ramida Mirzəfərova
BSU

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA SÜRREALİZM

Açar sözlər: mövzu, qəhrəman, sürrealizm, psixoloqizm, fəlsəfə

Keywords: subject, hero, surrealism, psychologism, philosophy

Ключевые слова: тема, герой, сюрреализм, психологизм, философия

Anar yaradıcılığında bir şeyi də nəzərdən qaçırmamaq lazımdır ki, o da Anarın həyatın bədii inikası kimi yuxuya xüsusi önəm verməsidir: əslində o, əsərlərində yuxu ilə gerçəkliyi ayırmır, hər ikisinə reallıq kimi baxır. Amma bunların hər birinin öz ölçü və koordinatları vardır: gerçəklikdə qəhrəmanlar ağıl və məntiqlə hərəkət etməyə, ətrafdakıların rəyi ilə hesablaşmağa və heç olmasa, onların nəzərində ağıllı, tədbirli, mötəbər görünməyə çalışırlar, çox zaman öz təbii arzu və istəklərini, duyğu və hisslərini cilovlamağa məcbur qalırlar; röyalarda isə ağılla, məntiqlə, özgələrin rəyi ilə hesablaşmadan, bütün təhtəlsüür arzularına, istəklərinə tamamilə qol-qanad vermək, fantaziyanı istənilən qədər qaldırmaq mümkündür və bütün rəyalar, arzular, təhtəlsüür istəklər də yenə insanın özüdür, onun daxili dünyasının, ruhunun bir parçası, yaşantısıdır.

Yuxu haqqında bu fikir Anar yaradıcılığına sürrealizm cərəyanının yaradıcılıq prinsiplərindən gəlir. Yuxugörmənin, “yuxu reallığının” insan psixikasında və fəaliyyətində son dərəcə önəmli rol oynamasına dair düşüncə sürrealist sənət konsepsiyasının əsasında durur. Anarın bu üslubda yazılmış əsərlərində yuxugörmə formasının (əslində müəllif təhkiyəsində bu, çox zaman yuxu kimi təqdim olunmur, bu təsvirlərin xarakterlərinə görə bunu belə müəyyənləşdirmək olar) geniş işlənməsi ondan irəli gəlir. Sürrealizmə görə, rəyalar, xülyalar, intuitiv duyğular və s. sənətkara həqiqi reallığa–transendental ələmə yaxınlaşmağa daha çox imkan yaradır, nəinki adi gerçəkliyin primitiv reallığını təsvir etməyə.

Sürrealistlərin fikrincə, yuxu da gerçəklik qədər real və yaradıcılıq təxəyyülü üçün əhəmiyyətlidir. Maraqlıdır ki, sürrealizmin yaradıcılıq prinsipi hansı cəhətlərinə görə Anarı bir sənətkar kimi özünə çəkir? Birincisi, bunu şübhəsiz sürrealizmin yazıcının aqnostik təfəkkür tərzinə daha yaxın və doğma olması ilə izah etmək olar. İkinci cəhət də yəqin ona görə ki, sürrealist estetika sənətkar üçün gerçəkliyin, reallığın təsvirində hədsiz sərbəstlik, azadlıq verir.

Rus ədəbiyyatşünas və tənqidçi Y. Borev sürrealizm haqqında belə bir fikir irəli sürür: “Sürrealizm sənətkar üçün təxəyyülünün hüdudsuz sərbəstliyini, yaradıcılıq proseslərini, insanın bütün mahiyyətinin məntiqi strukturlara sığmadığını, şüüraltı fikrin həqiqiliyini təsdiq edir” [2, s.75].

Sürrealizm Anarın yaradıcılıq poetikasında özünü əsasən yuxular, qarabasmalar, xəyalgetmələr vasitəsilə göstərir və bu formaların hər birinə uyğun dil ifadəsi tapmağa cəhd edilir. Məsələn, “Əlaqə” povestində həmin “qarabasma dilini” götürürük: “...Fotonun yavaş-yavaş dəyişdiyini gördü-şəkildəki oğlanın sifətində yavaş-yavaş saqqal çıxır, onun üzünü tük basırdı. Tələbə qəşş etdi .Otaq qaranlığa

qərq oldu. Məlum deyil nə qədər vaxt keçdi, nəhayət, huşu yavaş-yavaş başına qayıdanda tələbə vəziyyətini təyin etməyə çalışırdı: yuxudurmu, ayıqlıqdırmı? O hələ də bayılmış haldadır, yoxsa tamamilə aqlını itirmişdir...” [1, s.160]. H.Quliyevin fikrincə, “Əlaqə” povestindəki eksperimentallıq ondan irəli gəlir ki, “cəmiyyətdə insan münasibətlərinin mürəkkəbliyindən çıxış etməklə neçə- neçə belə “variant”, “kod” tapmaq mümkündür...” [5, s.173].

Anarın nəsrində “yer üzü” mərtəbələr, zirzəmilər liftlər arasında bölünmüşdür. Burada mənfi və müsbət qəhrəman bölgüsü yoxdur, yalnız dıblərin, mərtəbələrin və zirzəmilərin sakinləri vardır. Maraqlısı budur ki, istər dıbdə, istər mərtəbədə, istərsə də zirzəmi də diqqəti çəkən nə varsa, hamısı cəmiyyətin təmsilçisi rolunda çıxış edir. Milli xarakter anlayışını səciyyələndirərkən Anar “müsbət” və “mənfi” bölgüsünə deyil, məhz canlı, bədii obraza kontekst edir: “Milli xarakter nə müsbət, nə mənfi xüsusiyyətlərin cəmi deyil - konkret taleyi, siması, fərdi, təkrar olunmaz bioqrafiyası, düşüncə tərz, emosional davranışı, vərdişi, meyli, aludəçiliyi və nöqsanları olan insanlardır [4].

Bir məfhum kimi xarakter müəyyən mənada fərdin düşüncə ilə münasibət və hərəkətlərinin vəhdətini özündə əks etdirir. Ədəbi əsərlərdə obrazın xarakterinin müəyyənləşdirilməsində bu komponentlər əsas rol oynayır və hər bir obrazın özünəməxsus keyfiyyətləri sadalanan cəhətlər sırasında daha aydın üzə çıxır. Lakin bəzi qəhrəmanlarda bu cəhət birtərəfli görünür. Başqa sözlə, onlar düşünür, amma fəaliyyət göstərmirlər. Lakin əslində onların düşüncələri, əməli fəaliyyətləri barədə müəyyən təəssürat yaradır. Xarakterin özünəməxsusluğu müəllifin bədii təfəkkürünün xarakteri, janr ölçüləri və digər amillərlə sıx bağlıdır. Anarın roman və povestlərinin qəhrəmanları bu janrların poetik strukturunun hüdudlarında yaşamaq, düşünmək, fəaliyyət göstərmək və bir xarakter kimi özünü təsdiq etmək imkanı qazanırlar.

Ədəbiyyatda belə bir fikir var ki, Anarın əksər qəhrəmanları məhz mərtəbələr-də-kabinetlərdə işləyənlərdir (Dadaş, Fuad, Təhminə, Məmməd, Nəsir, Səyavuş, Səftər, Qurban, Rauf, Tələbə, Feyzulla, Kəbirinski...) incəsənət, mətbuat, nəşriyyat, mədəniyyət, elm, emalatxana, təsərrüfat işçiləridir. Onların heç biri torpaqla bilavasitə “rabitəyə girən” sənətlə məşğul olmur, yer şumlamır, toxum səpmir, pambıq becərmir, mal-qaraya baxmır, arı saxlamır. Hətta məhəbbət etirafı üçün bəzən burada bulaq başını telefon dəstəyi əvəz eləyir (“Mən, sən, o və telefon”) dağ havasını kondisioner “istehsal edir”, “doqqaz ünsiyyəti”nin yerini başdan-başa kommunikasiya (radio, televiziya, maqnitofon) tutur. “Telefon məhəbbəti”, “yad sivilizasiya dili”, yaxud süni iqlim, yanmış mənzildən, yox olmuş, ölmüş ömürdən gəlməkdə davam edən səslər, bunların heç biri bu nəsrə inkar və rədd olunmur, gerçəkliyin labüd həqiqəti, qaçılmaz faktı kimi qəbul və təhlil edilir. Hətta yurd, oba, Vətən anlayışına da o yalnız bulaq başından və çinar altından nəzər salmır, miqyaslı bir zaman və məkan zirvəsindən dünyanı görməyə cəhd göstərir [3, s.98].

Həyat və həqiqət haqqında fəlsəfi hökmü, bədii qərarı da burda artıq Torpaq, Od, Su və Hava vermir, vicdanın etirafını Günəş, Dağ, Səma elan eləmir, onlara da (İnsan daxil olmaqla) zaman hökm verir! Bu hökmdə insan kimi dünyanın da “gedəriliyi” haqda xəbərdarlıq, varlığa və təbiətə sui-qəsd qorxusu, planetar

intihar ehtimalı aşkar hiss olunur və bu hökmdə yayılan təbil və gələcəyi üçün nigranlıqın, mənəvi cavabdehliyin səsi eşidilir.

Belə bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Anarın, demək olar ki, bütün nəsr əsərlərində, hətta bütün əsərlərində həm ciddi, həm də zarafatyana, həm normal, həm də dramatik, həm prozaik, həm də lirik, həm realist, həm də irrealist məqamlar mövcuddur; bununla belə yazıcının əsərlərində bu və ya digər üslub tərz, intonsiya ön plana keçər, onun yaradıcılığında müəyyən keyfiyyət mərhələsi yarıda bilər ki, bu baxımdan Anar istisna deyildir. Biz yazıcının hekayələrində lirik dramatism, hətta bəzən sentimentalizmə qədər gətirib çıxaran dil emosionallığının şahidi olur. Bu onun povest və romanlarında da bu və ya digər şəkildə davam edir. Yazıcının ilk povesti olan “Dantenin yubileyi”ndə emosionallıq psixologizmə qədər dərinləşir və həmin əsərdə müəllif “təsvir etdiyi insanların əhval-ruhiyyəsinə, onların dünyanı öz daxili aləmlərində necə qəbul etdiklərinə, bir sözlə qəhrəmanların duyğu və düşüncələrinə geniş yer verir və bunu müxtəlif formalarda (daxili monoloq, “şüur axını”, sürətin hərəkət və davranışlarının psixoloji təsviri və s.) həyata keçirir” [4, s.31- 32].

Digər psixoloji zənginlik, təhkiyədə intonasiya, ritm mürəkkəbliyi, dolğunluğu “Macal” povestində daha geniş yer tutur. Və belə bir fikirlə tamamilə razılaşmaq lazımdır gəlir ki, “psixoloji-analitik üslubda yazılan bu povestdən sonra gələn əsərlərin, demək olar ki, hamısında yazıçı psixologizmi artıq mühüm bədii ifadə üsulu olaraq öz üslubunda aparıcı xəttə çevirir. Bundan sonrakı əsərlər istər ideya-problematik nöqteyi-nəzərindən, istərsə də poetika-sənətkarlıq baxımından daha da mürəkkəbləşir” [4, s.33].

Biz oxucular Anarı, əsasən, mənəvi problemlərə toxunan, insan psixologiyasının dərinliklərinə enməyə çalışan, lirik səciyyəli hekayə və povestlərin müəllifi kimi tanıyırdıq. Bütün bu əsərlərdə yazıçı diqqətini ilk növbədə hər bir personajın davranışının motivlərinin, onun bu və ya başqa cür hərəkət etməsinin daxili səbəblərinin izahına yönəlmişdir. Anar oxucunu düşünməyə, bir növ həmsöhbət olmağa, insan qəlbinin ağrısını duymağa çağırır; hər bir insanın, bütün məziyyətləri və zəiflikləri ilə bərabər məhz canlı məxluq, zəngin bir aləm olması fikrini təlqin edir.

Natiq Rəsulzadənin yaradıcılığında sürrealizmin əlamətləri görsənir. Məsələn, onun “Pəncərə” hekayəsində, “Qardaş” povestində bu aydın özünü bildirir. “Pəncərə” hekayəsinin sonunda əsərin qəhrəmanı - rəssam özünün divarında çəkdiyi dəniz rəssmindən atdımlayıb yox olur. Bəzi tənqidçilər bu hekayəni “magik realizm üslubunda” [6] yazıldığını deyirlər. Natiq Rəsulzadənin qələmə aldığı “Qardaş” povesti iki əkiz qardaşın həyatından bəhs edir. Bu əsərdə bir qardaşın ruhu o biri qardaşda yaşayırdı. Onu da qeyd edək ki, əsərə sufizim baxışından da yanaşmaq olar. XI-cu əsirdə Azərbaycanda yaranmış sufizmin əsasında fənaya varıb, bəqaya varmaq dayanırdı. Onlarda ruhlarını tərk edib Allaha varmaq istəyirdilər. Son dövr yazıçıları fantastika, postmodernist, sürrealist əsərləri ərsəyə gətirirlər.

Ədəbiyyat

1. Anar. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, 2 c, Bakı: Azər nəşr, 1988, 398 s.
2. Əliyeva.N. Anar-Şəxsiyyət və sənətkar. Bakı: Təhsil, 1999, 135 s.
3. Hüseynov.Ə. Nəsrin ekran imkanları. “Azərbaycan gəncləri” qəz., Bakı, 1990, 9 avqust.
4. Qarayev.Y. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı: Yazıçı, 1988, 457 s.
5. Quliyev.H. Yaradıcılıq axtarışları. Bakı: Gənclik, 1977, 217 s.
6. <http://old.525.az/view.php?lang=az&menu=6&id=16606&type=1>

Summary

Surrealism in the Azerbaijani literature

In article the direction as surrealism is told about literary. The surrealism in Azerbaijani literature is considered, the idea and a perspective of surrealist Azerbaijani works is analyzed

Резюме

Сюрреализм в азербайджанской литературе

В статье говорится о литературном направлении как сюрреализм. Рассматривается, анализируется идея и проблематика сюрреалистических азербайджанских произведений.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. R.Eyyubova
BSU-nun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi
və dünya ədəbiyyatı kafedrasının
15.02.2017-ci il tarixli iclasının
08 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.04.2017

dos. Allahverdi Eminov
dos. İnkilab Xəlilov

SƏMƏD VURĞUNUN YARADICILIĞI QULU XƏLİLOVUN TƏDQİQATINDA (II MƏQALƏ)

Açar sözlər: Qulu Xəlilov, Səməd Vurğun, qanunauyğunluq, gənc tənqidçi

Keywords: Qulu Khalilov, Samed Vurgun, objectivelaw, young critic

Ключевые слова: Гулу Халилов, Сamed Вургун, закономерность, молодой критик

Professor Qulu Xəlilovun S.Vurğun yaradıcılığına dəfələrlə müraciətində bir qanunauyğunluq vardır. Gənc tədqiqatçı ədəbi mühitin içərisində idi: Mehdi Hüseyn, Mirzə İbrahimov, İlyas Əfəndiyev, Süleyman Rüstəm, C.Məcnunbəyov və digərləri (biz dramaturgiya baxımından yanaşırıq) məhsuldar səhnə əsərləri yazırdılar. Hərçənd, S.Vurğun bu janra “İnsan” pyesilə son qoymuşdu. Lakin 50-60-cı illərdə “Xanlar”, “Fərhad və Şirin”, “Vaqif”, “İnsan” da olmaqla müntəzəm tamaşaya qoyulurdu. Qulu Xəlilov istedadı üçün ədəbi sərhəd yox idi. Nəsr və poeziya haqqında sanballı məqalələr çap etdirirdi.

Deməli, məntiqlə Q.Xəlilov üçün araşdırma çətinliyi qeyri-mümkündü; gənc ədəbiyyatşünasa mənəvi-daxili təhrik-motiv əsas amil idi və bu, daha önəm daşıyırdı. Ümumiyyətlə, Qulu Xəlilov bir şəxsiyyət olaraq, boğazdan yuxarı danışmazdı, ürəksiz əsər yazmazdı. Onu tanıyanlar üçün bu fikrimiz-qənaətimiz bir mənalıdır.

Qulu Xəlilov Səməd Vurğun dramaturgiyasını tədqiqat predmeti seçməyə üstünlük verdi və hər dörd pyesin məzmunu, və sənətkarlığı onu qane edirdi. Yüksək səviyyəli, şedevr əsərlədi. Lakin üstünlüyü “Vaqif”ə verdi. Nə üçün?

Birincisi, “Vaqif”də S.Vurğun feodal psixologiyasını XVII əsrin Ağıl və İdrak məntiqilə üzləşdirmişdi. İdrak özünün mütləq nəticələrini təsdiqləyən məntiqə əsaslanırdı. Vaqif kamalı gerçəkliyi dərk edirdi və gözəlliyə qalib gəlirdi. Gözəlliyi ilahiləşdirən bir şair bu qiymətli xəzinəni əyilib götürmədi.

İkincisi, pyesdə S.Vurğun ictimai-sosial kolliziyanın mərkəzində insanlıq problemini qoymuşdu. Və əsərin bütün sürətlərinə şamil edilməmişdi. Çünki sosial və mənəvi məsələlər hər bir obrazın (Qəhrəmanın) psixologiyasında, müəllifin estetik ümumiləşdirməsində təcəssümünü tapırdı.

Üçüncüsü, S.Vurğun psixoloji-emosional və estetik tələbatları pyesin əsas aparıcı xəttinə qoşmuş, bununla feodal-patriarxal dövrün ziddiyyətlərinin bədii həllinə çalışmışdır. Vaqifin bu gün üçün də müasir səslənən yaşamaq çağırışına və fəaliyyət göstərməsinə dramaturq bəraət qazandırmışdır. İnsan davranışının və inkişafının mexanizmində tələbat kateqoriyasını qoymuşdur.

Dördüncüsü, əsərdə obrazların motivləşmə sahəsinin mürəkkəbliyi güzgün bədii həllini tapmışdır. Və bu daxili motivlər bir-birindən məzmun və törəyişliyinə görə seçilir, sərbəstdir, niyyətli motivlərdir. Necə ki, Vaqifdə və Qacarda mövcud motivlər xaraktercə bir-birinin inkarıdır. Beləliklə, əxlaqi hisslər və insanın məna-fələri (maraqları) ilə bağlı motivlərə əsaslanan strukturlar üstünlük təşkil edir.

Beşincisi, yüksək sənətkarlıqla yaratdığı Qacar obrazında dövrün sosial-psixologiyasından irəli gələn bəşəri harmoniyaya ikrah hissini obrazın inkişafı gedişində qazandığı təcrübənin nəticəsi kimi vermişdir. Maraqlıdır ki, S.Vurğun Vaqiflə Qacarı müqayisəsində şairin davranışının mühüm həyata tələbatlarının ödənilməsini situativ məqamlardan fərqləndirmişdir. Vaqif bir şəxsiyyət olaraq istiqamətli, marağı və tələbatları ilə fərqlənir.

Əlbəttə, tənqidçi-ədəbiyyatşünasın S.Vurğunun “Vaqif” pyesi haqqında ilk və dəyərli araşdırmasına səbəb başqa faktorlar da istisna olunmur. Hər halda bizim yozumumuz belədir.

Bir məsələ var ki, Qulu Xəlilovun S.Vurğun yaradıcılığını başqa bir aspektdə tədqiq etməsində toxunur. Eyni zamanda oxucunun estetik zövqündə və seçimində “yorğunluğu” nəzərə alır, daha doğrusu, böyük ədəbiyyatşünasın şairin publisist-tənqidi irsinin bəzi məqamlarına aydın gətirdiyini məqalənin predmeti seçirik. Bə belə bir həqiqi, analitik fikrini sanki “epiqrif” kimi nəzərə çatdırır: “S.Vurğun özünün poetik dühasına, həyat nəfəsinə və dərin ictimai-siyasi mənasına inandığına, arxalandığına görə hər cür xırdaçılıqdan, giley-güzəran uzaqdı. S.Vurğunun sənətində Azərbaycan xalqının çörəyinin-duzunun, torpağının ətri-nəfəsi təcəssüm etdiyinə görə xalq arasında müqəddəslik kimi bir keyfiyyət daşımışdır”. Tədqidçinin vaxtilə (1973) dediyi bu sözlər dəyərini onun üçün itirməmişdir ki, obyektiv ədəbiyyatşünasın ümumiləşdirməsidir. Bə bəzi ədəbi tezislərini irəli sürür:

Birincisi, şairin müasir həyatın yeni insanın obrazını yaratmasıdır. Mənzum romanların, epik poemaların vaxtının keçdiyini iddia edən müsairləri də təəssüf ki, olmuşdur. S.Vurğun belələrinin istedadsız, çox erkən eyforiyaya çapıldığı vurğulayırdı, əksinə, belə klassikləşmiş ədəbi növlərin bədii imkanlarını yüksək qiymətləndirirdi, mənzum romanların yazılmasını arzulayırdı. Bu fikri tutan Qulu Xəlilov şairdən aşağıdakı tezi verir: “Biz bütün yaradıcılıq səyimizi, real varlığı bütün rəngarəngliyi, mürəkkəbliyi və ziddiyyətlərilə birlikdə geniş poetik lövhələrdə inikas etdirməyə doğru yönəlməliyik. Lakin yaradıcılıq cəsarəti olmayan yerdə heç bir bədii kəşf və nailiyyət də yoxdur. Q.Xəlilov belə bir bədii konsepsiyadan çıxış edərək, S.Vurğunun xalqın mənəviyyatını zəif işıqlandıran “bədii xaltura”nın düşməni olduğunu göstərir. S.Vurğun qələm dostlarını böyük poeziyaya səsləyirdi, insanın yüksək mühakimə və fəlsəfi düşüncəsini qidalandıran əsərlər yazmağa çağırırdı.

İkincisi, dahi Üzeyirbəylə Cabbarlının ölməz sənətindən faydalanmağı məhz onların sənətini qiymətləndirmək arzusudur. Q.Xəlilov şairin “Böyük bəstəkar” və “İnsan qəlbinin tərənnümçüsü” məqalələrini (1945-1948) xatırladır, “Leyli və Məcnun”dakı hər iki qəhrəmanın daxili hissələrini xüsusilə göstərir. Professor belə bir iqtibas gətir və yerinə düşür. “Leyli və Məcnun” dastanının istər bədii söz mətni, istərsə də musiqisi tam mənası ilə Azərbaycan xalqının orijinal mənəvi məhsuludur, onun milli şair və musiqi mədəniyyətinin gözəl bir incisidir. O, artıq sadə bir ərəb əfsanəsi deyil, Füzuli şeirinin və Üzeyir Hacıbəyovun musiqi insanın yaratdığı, tam mənası ilə orijinal Azərbaycan xalqının fikir və ürək məhsuludur”. Professor Qulu Xəlilov bu fikri seçməkdə öz ədəbi-bədii zövqünü də nəzərdə tutmuşdur: Şair olasan, lirik obrazlarla aşinalıq edəsən, gəl ki, analitik, fəlsəfi fikir irəli sürüb, arqumentini əsaslandırasan.

Q.Xəlilov S.Vurğundakı dərin musiqi savadına işarə vurur ki, şair eyni zamanda Üzeyirbəyin “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan” opertalarının dəyərlərini qiymətləndirir və Mirzə Cəlilin “Anamın kitabı” pyesilə aralarında (“Məşədi İbad”ı nəzərdə tutur) yaxınlıq, ruha bağlılıq görür. S.Vurğun bəstəkarın “Koroğlu” operasına da lazımı dəyərini unutmamışdır və yazmışdır ki, dünya musiqi mədəniyyətinin yüksək nailiyyətlərini özündə əks etdirən, bütün mədəni ölkələrin mənəvi tələbinə cavab verən Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin yüksək zirvəsidir.

Qulu Xəlilov S.Vurğunun musiqi zövqündən çıxış edərək belə bir fikir deyir: “Şairin fikrincə, Üzeyir sənətində insan qəlbinin mehriban ana nəvazişilə oxşayan lirik nəğmələrlə yanaşı, onu mübarizəyə çağırən, ona həyat və döyüş iradəsi aşılıyan yüksək ehtiyatlar da çoxdur. Bu sənət bizim milli musiqimizə qüvvətli qəhrəmanlıq ruhu aşılamışdır. Belə ki, Qulu Xəlilov S.Vurğunun musiqiyə dair fərdi zövqünü ümumiləşdirir və kökünü şairin daxili dünyasında görür: “S.Vurğun elə bil ki, poeziya sənətində axtardıqlarını, arzuladıqlarını – yüksək realizmi, böyük mənaları, romantikani, fəlsəfi dərinliyi – Üzeyir musiqisində tapmışdır. Sadə və təbii olan bu sənət insanın daxili ziddiyyətlərini incəliyinə qədər musiqi dililə açmaq qüdrətinə malikdir”.

Üçüncüsü, S.Vurğunun milli şüur və milli iftixar hissinin sənətin hərəkətverici kredosu olmasıdır. O, bu haqda fikirlərini əyaniləşdirmək məqsədilə bir sıra məqalələr qələmə aldı. Və yuxarıda subyektləri – Üzeyirbəy Hacıbəyovun və Cəfər Cabbarlının irsinə üz tuturdu.

Bunu sezən ədəbiyyatşünas – alim yerində göstərir ki, milli mədəniyyət zamanəsilə yaşayan, mənsub olduğu xalqın mənəvi həyatı ilə daima maraqlanan və ideyanı – həqiqəti ədəbiyyata, sənətə gətirən klassiklərimiz idi. Biri musiqidə, digəri dramaturgiyada. Q.Xəlilovun fikrincə: yaradıcı şəxsiyyətlərin siması olmalıdır, tarix öz xalqını sevənləri yaşadır, ümumbəşəri ideallarla nəfəs alanları əbədləşdirir, S.Vurğunda bunlar öz əksini tapdığı üçün hər iki sənətkarla yanaşı dayanır, tənqidçi göstərir ki, şair musiqidən danışanda bəzi bəstəkarların yaradıcılığında milliliyin zəifliyini görəndə bərk narahat olurdu. Və şairin sözlərini xatırladır: Azərbaycan musiqisi hər hansı bir planetdə doğulmamışdır; o, həmişə xalqların musiqi mədəniyyətlərinə qarşılıqlı münasibət və əlaqədə olmuşdur. S.Vurğun C.Cabbarlı irsindən dəfələrlə öəhs etmiş, onun bütün Sovet ədəbiyyatında yüksək yerini müəyyənləşdirmişdir.

Bu məsələdə Qulu Xəlilovun şəxsi fikrini xüsusi qeyd etmək istərdim; bu cəsarətli şəxsiyyət sənətdə ağır-qaradan fərqləndirməyi bacarırdı və öz mövqeyini çəkinmədən bildirirdi. Q.Xəlilov yazırdı: “Mən nədənsə, Üzeyir Hacıbəyov, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun sənəti arasında qəribə bir oxşarlıq, bənzəyiş görürəm. Nədir bu oxşarlıq? Mənə elə gəlir ki, bu üç lahıyənın üçü də yaşadıkları dövrdə Azərbaycan xalqının, Azərbaycan torpağının heç zaman sönməyən, əbədi şölənən qəlbini, yanar mühərrikinin öz sənətçilərinin məhvərinə qoymuşlar... Biz bu iqtibasda bir daha əmin oluruq ki, professor Q.Xəlilovun musiqinin mahiyyətini yazmaq istedadı var idi; musiqi mətnlərinə ciddi poetik qiymət verirdi və məşhur “mahni janrı” məqaləsi 60-cı illərdə öz məzmunu, obyektivliyi baxımından sensasiya doğurmuşdu.

Dördüncüsü, əsərlərin bədii-dil məsələsidir. Bu yanaşmanı Qulu Xəlilov iki qismə ayırır: Azərbaycan dili və ədəbi-bədii dilə. Hər ikisinin mühümlüyünü şairin xüsusi qeyd etdiyini xırdalayır. S.Vurğun dəfələrlə təsdiq etmişdir ki, Azərbaycan dili əməli və nəzəri cəhətdən gözəl poetik imkanlara malikdir, oxux – dilin zənginliyi imkan yaradır ki, sənətkar öz duyğularını, hiss-həyəcanlarını poeziyanın dili ilə ifadə edir. Şair təsadüfən vurğulamamışdır ki, bu dil “dünyanın qabaqcıl xalqlarının dilləri sırasında dayanmışdır. Öz minillik yazılı ədəbiyyatı olan bir dildir.

Qulu Xəlilov S.Vurğunun dil siyasətini yüksək qiymətləndirir və yazır ki, şair haqlı olaraq dilimizi korlamaq istəyənləri ciddi mövqedən tənqid edirdi, konkret nümunələrlə fikrinin sübutuna çalışırdı. Doğma dilin saflığını, gözəlliyini qorumayan, onu korlayan, süni və yaramaz sözlərlə doldurmağa çalışanları hətta “mərifətsiz” adlandırmışdır. Q.Xəlilov qeyd edir: S.Vurğun “Var olsun bizim gözəl dilimiz, zəngin dilimiz” devizilə ədəbi-bədii dilin təmizliyi uğrunda ehtirasla mübarizə aparmışdır, bu məsələdə şairin konsepsiyası vardır. Mühakimələrində qəti idi, aydın idi, mücərrəd fikirlərə yol vermirdi. Professor Qulu Xəlilov bu konsepsiyaya bəzi atributları daxil edir: xalq folklorundan, xalq həyatının qaynaqlarından süzülüb gələn, müasir həqiqətlərlə, yüksək fikir və qayələrlə, dərin fəlsəfi-romantik mühakimələrlə yoğrulan, mayalanan obrazlı, şairanə, sadə dil faktları. Sözüünə davam edən alim göstərir ki, şair hər cür bəsitliyin, yoxsulluğun, səthiliyin qəddar düşməni idi, dili sənətkarın taleyi hesab edirdi. Vaqifin, Vidadinin, Zakirin, Ələsgərin xalq təfəkküründən doğulan poeziyalarını alqışlayırdı.

Q.Xəlilov davam edərək göstərir ki, şair müasir insanın fikir və düşüncələrini yoxsul bir dil ilə təsvir edən, dilin məna gözəlliyini korlayan, ona “soyuq və cansız bir ürəklə yanaşan sənətkarları “vicdan məhkəməsi qarşısına çəkməyə səsləyirdi. Onun dil uğrunda mübarizəsi sənətdə əsil demokratizm uğrunda, xalqilik uğrunda obrazların, formaların, üslubların və digər bədii vasitələrin aydınlığı, səlisliyi, kamilliyi uğrunda apardığı mübarizəsinə bilavasitə əlaqədar idi. Professor nümunə olaraq, S.Vurğunun “Böyük sənət məsələləri”, “şairin hüquqları” və digər məqalələrdə qaldırılan təyinatlı məsələlərə toxunub. Q.Xəlilov bu problemdə S.Vurğuna qarşı birmənalı olmayan tənqidi münasibətlərə də aydınlıq gətirir və şairin qəhrəmanlarının dili adi adamların dili deyildir, yazıçının öz dilidir. “Belə üzdənirəq tənqidçilər yazıçının təsvir etdiyi adamların dilini onların gündəlik və adi məişət dililə məhdudlaşdırmaq istəyirlər. Onlar böyük mənəvi aləmin dilini, yüksək fikirlərin və arzuların, nurlu hissələrin və duyğuların dilini inkar edirlər. Professorun qənaəti tamamilə haqlı fikirdir.

Beşincisi, S.Vurğunun tənqiddə, tənqidçiyə münasibətinin obyektivliyi məsələsidir. Bəllidir ki, şairin öz müasirləri “sakit” ötürməmiş, bu və ya digər səbəblərdən hər yeni əsərini tənqiddə tuşlamışlar. Fərqli olaraq, bunları səs-küysüz qarşılayan şair hər şeyi Zamanın öhdəsinə buraxırdı və o, yanılmadı; həmin tənqidi mülahizələrdən 70-80 il keçsə də həqiqət yerini aldı.

S.Vurğun “tənqid” anlayışına münasibətində konkret vəzifələr irəli sürür. Q.Xəlilov bu konsepsiyanı aşağıdakı kimi ümumiləşdirmişdir: “Tənqidçi yazıçıya konkret kömək göstərməlidir. O, mücərrəd, faktsız, ümumi danışmamalıdır hər hansı əsər və ya sənətkar barədə qabaqcadan düşünülmüş, quraşdırılmış düstur, prinsip və formullarla çıxış etməməlidir, tənqidçi əsəri təhlil edəndə onun bütün

xüsusiyyətlərini (janr, forma, dil, kompozisiya və s.) nəzərəalmanı, vəhdətdə götürməlidir, oxucuların bədii-estetik zövqünü yüksək ideyalı, samballı əsərlər əsasında tərbiyə etməlidir, öz subyektiv, fərdi baxışlarından deyil, xalqın tələbləri və mənafeyi səviyyəsindən yanaşıb əsərləri qiymətləndirməlidir...” Fikrimizcə, bir tənqidçi kimi Qulu müəllim məsələyə daha real və təcrübədən yanaşmışdır. Tənqidçinin bədii materialdan çıxış etməsini, özü də hissə qapılmadan müstəqil sözü-nü deməsini arqumentləşdirmişdir. Professor Q.Xəlilov daha dərinə vararaq, S.Vurğunun “Tənqidsiz tənqid haqqında” (1934), “Tənqidçilərə xüsusi vəzifə tapşırılmalı” (1934), “Azərbaycan ədəbiyyat tənqidi haqqında” (1935), “Formalizm və naturalizm haqqında” (1936) məqalələrinin adını çəkir. Diqqət yetirsək, bu məqalələri S.Vurğun 28-30 yaşları arasında yazmışdır. Bu, bir daha təsdiq edir ki, şairin qüdrətli tənqidi təfəkkürü olmuşdur.

“Bədii tənqid bayrağını yüksəklərə qaldıraq” (1941), “Ədəbi tənqid konfransında son söz” (1941), “Bir şair haqqında” (1941) adlı məqalələrini Vətən müharibəsi dövründə qələmə almışdır. Bu, o deməkdir ki, S.Vurğun yaranan ədəbi materialları sərf-nəzər edir, onlara subyektiv və obyektiv münasibətləri araşdırır, sözünü bildirirdi. Q.Xəlilov düzgün vurğulayır ki, şair tənqidçilərə böyük hörmətlə, nəzakətlə yanaşırdı, onların əməyini yüksək qiymətləndirirdi. Məsələn, M.Arif, M.C.Cəfərov, Mehdi Hüseyn kimi nüfuzlu tənqidçilərdən hətta çox şey öyrəndiyini etiraf edirdi: “S.Vurğun bədii yaradıcılıqda olduğu kimi, tənqiddə də hər cür xırdacılıqdan, subyektivlikdən uzaqdır. Onun böyük qəlbi həmişə böyük məsələlərlə məşğul olmuşdur. Onun böyük təfəkkürü həmişə yüksək sənət problemlərindən bəhs edirdi” - deyən Qulu Xəlilov haqlıdır.

S.Vurğun vaxtilə Əli Nazimi, H.Sanlı, Qantəmiri, M.Rəfilini, Ə.Məmmədخانını tənqid etmiş, məzəmmətləmişdir. Qulu Xəlilov bunun səbəblərini S.Vurğunun tənqidi təfəkküründən irəli gəldiyini göstərmişdir.

Professor Qulu Xəlilov tənqidinin özü sərt olsa da, son dərəcə dəqiq, obyektiv idi bədii materiala qarşı; müəllifin nüfuzu onun üçün II dərəcəli idi. Onun üçün əsər və oxucu paraleli əsas meyar idi. Səməd Vurğunun yaradıcılığının professor Qulu Xəlilovun ədəbi görüşlərində yer tutmasının bir mühüm amili də onların ruhi yaxınlıklarında görmək lazım gəlir.

Ədəbiyyat

1. Eminov A. Səməd Vurğunun poetikası. Bakı, 1999.
2. Xəlilov Q. Həyat yaradıcılıq çeşməsidir. Bakı, Azərənəşr, 1974.
3. Xəlilov Q. Sənət və sənətkar. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1966.
4. Səməd Vurğun. Əsərləri. VI c., Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1972.

Summary

Works Samed Vurghun studied by Gulu Khalilov

In this article the authors touched upon the specification of the vocative activities in Samed Vurghun's works, written by professor Qulu Khalilov, outstanding literator-critic. He addressed to one aspect of his activity: conception on poetry profession, literary events in his times. The article is written on the analysis of concrete facts.

Резюме

Творчество Самед Вургун в исследовании Гулу Халилова

В этой статье авторы затронули еще одну область творчества Самеда Вургун: творчество, концепции в поэзии, об отношении времени к литературным явлениям, написанный выдающимся критиком-литературоведом Гулу Халиловым. Статья написана на основе анализа конкретных факторов.

*Rəyçi: ped.f.d., dos. J.Mustafayeva
ADU-nun Pedaqogika kafedrasının
14.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 18.04.2017



Şəbnəm Teymurova
ADU

30-CU İLLƏR REPRESSİYASININ ARAŞDIRILMASI PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: repressiya, ədəbiyyat, problem, araşdırma, genezis

Keywords: the repression, literature, problem, investigation, genesis

Ключевые слова: репрессии, литература, проблеме, расследование, генетический

Məlumdur ki, 30-cu illərdə repressiya olunanlar 1956-cı ildə bəraət aldıqdan bu günə kimi onun mahiyyəti, səbəbləri haqqında çoxlu yazılar yazılır. Bu yazılar içərisində xatirələr, məqalələr, gündəliklər, tədqiqatlar, arxiv sənədləri başlıca yer tutur. Repressiya olunanlar haqqında ən çox danışılanlar, yazılanlar sənət adamları, şair və yazıçılar olmuşdur, halbuki cəmiyyətin bütün təbəqələri (molla, kəndli, fəhlə, mürəttib, müəllim və s. bu sunaminin qurbanı olmuşlar. Bu da ondan irəli gəlir ki, cəmiyyətin öndə gedən ziyalıları böyük sənətkarları kimi məşhur olmuş və əsərləri bu gün də xalqın düşüncəsində yaşamaqdadır. Buna görə də bugünkü nəsilin həyatı vaxtsız tərk etmiş terror qurbanlarının faciəsi ilə maraqlanması onların ictimai, ədəbi şəxs olmasından irəli gəlir. Lakin repressiya hər şeydən əvvəl, son dərəcə mürəkkəb hadisədir; onun mahiyyətini, genezisini bir-iki faktla üzə çıxarmaq, ifadə etmək çox çətinidir. Ona görə də repressiya haqqında yazılan araşdırmalarda çoxlu səhvlərə, düzgün yanaşmamalara rast gəlmək olur. Mətbuat səhifələrində, yaxud xatirə və arxiv materiallarında öz əksini tapmış sənədləri yoxlamaq, onun mahiyyətini açmaq və metodoloji cəhətdən düzgün yanaşib təhlil etmək lazım gəlir. Ədəbiyyatşünas Bədirxan Əhmədov repressiyanın araşdırılması məsələlərinə yanaşmada problemi dərinliyinə qədər öyrənmək, sənədlərə düzgün yanaşmaq prinsipini əsas götürərək yazır: "Fikrimizcə, bütün bunlara (söhbət 30-cu illərdə mətbuatda dərc edilən ədəbi, bədii materiallardan gedir-Ş.) istintaq materialları kimi baxmaq və onlara hüquqi qiymət vermək ədəbi materiallara metodoloji cəhətdən düzgün yanaşmamağın nəticəsidir. Bu cür faktlar çoxdur, biz yalnız onlardan bəzilərinə toxunduq. Həqiqətdə isə repressiyanın anatomiyası çox mürəkkəbdir və onu bir-iki faktla məhdudlaşdırmaq və dərhal nəticələr çıxarmaq düzgün olmazdı" [1, s.327].

Yarım əsrdən çoxdur ki, repressiya olunanlara bəraət verilmişdir. O zaman başlayaraq repressiya olunanlar haqqında yazılar da (istər elmi, istər bədii) elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur. Lakin bu yazıların hamısının eyni mövqedən araşdırıldığını, problemə eyni metodoloji prinsiplə yanaşıldığını söyləmək çətinidir. Ümumiyyətlə, repressiya olunan şair və yazıçıların, sənət adamlarının haqqında yazılanları mərhələ baxımından bir neçə yerə bölmək olar:

1. Repressiya olunanlara 1956-cı ildə bəraət verildikdən sonra onların əsərləri dərc edilməyə başlamışdır. İlk olaraq H.Cavid, Ə.Cavad, M.Müşfiq, Y.V.Çəmənəmzinlinin əsərləri nəşr edilmişdir. Bu mərhələ 80-ci illərə qədər davam

etmişdir. Bu dövrün əsas xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, repressiya olunanların əsərləri nəşr edilir, yaxud yaradıcılıqları haqqında tədqiqatlar aparılırdı. Lakin bu araşdırmalarda onların repressiya hadisəsindən danışılmırdı. Hətta bu prosesin özündə belə cəmi bir neçə məşhur şairin həyat və yaradıcılığından söz açılır, qalanları isə, demək olar ki, yaddan çıxırdı.

2. 80-ci illərin ortalarından başlayaraq yaddan çıxmış yazıçı, şair və ədəbiyyatşünasların da yaradıcılığına müraciət edilir. Bu prosesdə Əli Nazim, Həməfi Zeynallı, Salman Mümtaz, Əmin Abid, Seyid Hüseyn, Böyükağa Talıblı, Tağı Şahbazi Simürğ kimi yazıçı və şairlərin əsərləri ilə yanaşı, onların tərcümeyi-halına müraciət edilir. Ümumiyyətlə, bu dövrdə repressiyanın araşdırılması özünün mövzu və coğrafiyasını bir qədər genişləndirir. Bu dövrdə aparılan araşdırmalar özünün korrekliyi ilə seçilir, yazılan məqalələrdə faktlara, arxiv materiallarına istinadlara üstünlük verilir.

3. Müstəqillik dövrü araşdırmalarında repressiya hadisəsinə münasibətdə müəyyən dəyişikliklər yaranır. Repressiya olunanlarla olunmayanlar yeri oldu-olmadı müqayisə edilir. Repressiyaya məruz qalanlarla sağ qalanlar qarşılaşdırılır, yaxud hər hansı bir faktdan tutaraq yanlış nəticələrə gəlinir. Bu cür problemlərə ciddi ədəbiyyatşünaslıqdan daha çox mətbuat və kütləvi informasiya vasitələrində rast gəlinir. Lakin ümumilikdə repressiyanın başvermə səbəblərini öyrənməyə cəhdlər edilir.

Əlbəttə, bu mərhələlərin daxilində gedən proseslərdə də müəyyən problemlər də olurdu ki, bu da repressiyanın mahiyyətini açmaq üçün çətinlik yaradırdı. Ona görə də problemə kompleks baxmaq, repressiyanı lokal hadisə kimi deyil, sistemin bir vintciyi olaraq təhlil etmək lazım gəlir.

Repressiyanın araşdırılmasını ilk mərhələsinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, cəmiyyət hələ də onların nədən repressiya olunduğunun səbəbini bilmirdi. Bu mərhələdə tədqiqatçılar belə arxivə buraxılmır, repressiya olunanların sənədləri məxfi qrifinə daxil edilirdi. M. Müşfiqin bəraət almasına, əsərlərinin dərc edilməsinə baxmayaraq onun repressiya günlərindən danışılmır, bu proses elmi dövriyyəyə daxil edilmirdi. Hətta Dilbər Axundzadənin keçmiş həyat yoldaşı haqqında yazdığı "Müşfiqli günlərim" (1968) kitabında belə şairin repressiya olunmasından, repressiya günlərindən bir sətir də olsun bəhs edilmirdi. Bu kitabı bu gün belə oxuduqda Müşfiqin xoşbəxtliyini görürsən, repressiyadan isə bircə kəlmə belə yoxdur. Ən maraqlı cəhət burasındadır ki, Dilbər Axundzadənin özü belə repressiyaya məruz qalması, bir neçə vaxt həbsxanada yatmasına baxmayaraq, həmin günlərdən kitabda əsər-əlamət yoxdur. Məsələ aydındır, senzura bu cür yazıların getməsinə imkan verməmişdir. Bu ayrı məsələdir ki, D. Axundzadənin "Müşfiqli günlərim" kitabının əlyazmasında repressiyadan danışılmışdırmı?! Senzura qayçısı burada öz işini görmüşdümmü? Bunu ancaq əlyazmadan öyrənmək mümkündür. Bir şey aydındır, kitabın çap olunduğu mühit hələ repressiya olunanların nədən repressiya olunduğunu ortaya çıxarmağa imkan vermirdi. Çünki sovet sistemi 30-cu illər mahiyyətli olmasa da, hələ o sistemin davamı olaraq qalırdı. Buna görə də, repressiya olunanlarla bağlı yazılan tədqiqatlarda da eyni tendensiya davam edirdi.

80-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq ədəbi prosesdə repressiyanın araşdırılması prosesi bir qədər sürətlənir. Buna səbəb həm ictimai-siyasi düşüncənin get-

dikcə dəyişməsi, cəmiyyətdə yeni bir ab-havanın əsməsi, həm də arxiv sənədləri üzərindən tabuların qalxması olur. Xüsusilə 80-ci illərin əvvəllərində Y.Səmədoğlunun "Qətl günü" romanının əvvəlcə "Azərbaycan" jurnalında, sonra isə nəşriyyatda kitab şəklində (1988) dərc edilməsi ədəbi mühitin bütün diqqətini repressiya hadisəsinə yönəltdi. Yazıçı Sədi Əfəndi ilə bu illərdə repressiya olunanları, Muxtar Kərimli, Salahov obrazları ilə dövrün repressiya mühitini ümumiləşdirmişdir. Sədi Əfəndinin yazdığı gündəlikdə dövrün xofu, qorxusu olduğu kimi təsvir edirdi: "31-i yanvarın elə həmin o qış gecəsi.

Gecə birin yarısıdır, evdəkilər yatır, mən də nöyüt lampasını yandırıb, oturub ordan-burdan fikirləşirəm. Elektrik işıq yanmır, upravdom deyir hardasa xətləri ildırım vurub. Heç mənim əllərim əsməzdi, bəs görən indi niyə əsir? Yəni mən lap qorxağam, zırı qorxağam? Nə isə, hər halda yazmağım məsləhətdir, yazmasam çox şey qorxuram huşumdan çıxma" [3, s.109].

Əlbəttə, Y.Səmədoğlunun "Qətl günü" əsərində repressiyaya yanaşma bədii şəkildə təzahür edirdi. Cəmiyyətə isə daha çox tarixi həqiqətlər lazım idi. Buna görə tarixçi və filoloq alimlərin diqqəti repressiya mövzusunə yönəlir. Çox az vaxtda repressiya olunanlar haqqında, demək olar ki, çoxlu oçerklər yazılır, onların faciələri əks etdirilir, kimliyi tanıtılır. Bunlar içərisində çox məşhur olanlarla yanaşı, tanınmayanları da vardı. Məcid Katiblinin "Otuzuncu illərin faciəsi", Əsəd Əsədovun "Proses", Ramiz Haşımoglundun "Söndürülən çıraqlar", Əli Şamilovun "Torpaq komissarının taleyi", Rafael hüseynovun "Ayrılıqdan bir az qa-baq", "Ömür neqativindən kadrlar", Ələviyyə Babayevanın "Düyünlər açılır", Bədirxan Əhmədovun "Aydınlığa doğru", Nəsiman Yaqublunun "Ötən illərin ağrısı", Tahir Zeynalovun "Acı xatirələr", Əsgər Quliyevin "İki xalqın oğlu", Vaqif Aslanovun "Bəkir Çobanzadə" və b. onlarla məqalələrində repressiya olunan şair, yazıçı, elm adamlarının faciəsi araşdırılırdı. M.Katibli "Otuzuncu illərin faciəsi" məqaləsində dövrün tarixi repressiv mənzərəsini yaratmaq üçün faktlara istinad edərək yazırdı: "O (Mircəfər Bağirov nəzərdə tutulur-Ş.), qurultayda elm, mədəniyyət xadimlərini də yaddan çıxarmadı: "Bir baxın, Yazıçılar İttifaqında kimlər əyləşmişdi. Hazırda ifşa edilmiş Hüseyin Cavid, Əhməd cavad, Mikayıl Müşfiq, Əli Nazim, Böyükağa Talıblı, Tağı Şahbazi, Əhməd Triniç və başqa əclafılar.

Xalqın qəddar düşməni Ruhulla axundov nüfuzundan istifadə edərək Yazıçılar İttifaqını bərhad vəziyyətə salmışdır".

Adamları təqib etmək dövlət siyasəti dərəcəsinə qaldırılmışdı, hər yanda "fiziki təzyiq metodu" tətbiq edilirdi" [4, s.12].

"Ağa ləkələr silinir" kitabında 30-cu illərdə repressiya olunan bir çox sənət adamları ilə bağlı məqalələr getmişdir. Bu məqalələrdə faktlar, istinadlar olmaqla yanaşı, bir romantik əhvali-ruhiyyə də vardır. Belə ki, müəlliflər həm haqqında yazdığı sənət adamının kimliyini tanıdır, həm də onun repressiya olunma səbəblərinə aydınlıq gətirməyə çalışırdılar. Bu yazılarda həm də dövrün repressiyasının mahiyyəti üzə çıxırdı. Tarix elmləri doktoru Ə.Əsədovun "Proses" məqaləsində repressiya sunamisi bütün mahiyyəti ilə üzə çıxırdı. Tarixçi alimin bu siyasi aksiyanın kökünü sistemin sinfi ümbarizə quruculuğuna bağlaması və bu səbəbdən də on minlərlə insanın məhv edilməsinə gətirib çıxarması fikri müəyyən qədər əsaslandırılmışdır. Tədqiqatçı repressiya istintaqının strukturunu aşağıdakı kimi müəy-

yənləşdirir: "İstintaq adətən döyməklə başlanırdı. Bəzən dustaqları beş sutka ayaq üstə saxlayır, onlara nə yemək, nə su verirdilər, yatmağa da qoymurdular. Dustaqlardan əksinqilabi təşkilatın üzvü olduqlarını boyunlarına almağı tələb edirdilər. Onları əvvəlcədən hazırlanmış protokolları imzalamağa, həm də iştirakçıların adlarını çəkməyə məcbur edirdilər" [4, s.25].

Araşdırmalardan o da aydın olur ki, insanları günlərlə ac-susuz təkadamlıq kamerada saxlayır, sənədlərə zorla qol çəkdirir, hətta bəraət alanları belə buraxmır, əlavə sənədlər toplayaraq necə olursa-olsun onu xalq düşməni çıxarmaqda davam edirdilər. Bu repressiyanın ön çərgəsində kommunistlərin getməsi də onun mahiyyətini açmaq üçün ən yaxşı vasitələrdən biridir. Belə ki, ölkə rəhbərliyinə qarşı terrorda şübhəli bilinərək bir çox kommunistləri də xalq düşmənləri sırasına qatmışdılar. Soltanməcid Əfəndiyev, Həmid Sultanov, Ayna Sultanova, Ruhulla Axundov, Qəzənfər Musabəyov, Çingiz İldırım, Dadaş Bünyadzadə kimi kommunistlərə ağılasığmaz ittihamlarla ölüm hökmü kəsirdilər. Onların içərisində "hakimiyyəti devirmək", "ittifaqı parçalamaq", "ölkənin iqtisadi və hərbi gücünü zəiflətmək", "müstəqil dövlət yaratmaq", "təxribat", "cəsusluq" kimi ittihamlar başlıca yer tuturdu.

Rafael Hüseynovun "Vaxtdan uca" kitabında görkəmli şair Hüseyn Cavidin repressiya olunması ilə bağlı ilk dəfə olaraq xatirə və sənədli üslubda münasibət bildirilmişdir. Əsər qısa bir zaman kəsiyində öz populyarlığı ilə ədəbi mühitdə geniş şöhrət qazandı. Müəllif ilk dəfə olaraq dramaturqun həyat yollarının görünməyən tərəflərini sənədlərin dili ilə təsvir etmiş, repressiyanın sərt üzünü açıb göstərmişdir.

Repressiyanın araşdırılması yolunda akademik Ziya Bünyadovun xidmətləri böyükdür. Belə ki, repressiya barədə yazılan məqalələrdə, əsasən, ümumi sözlərlə kifayətlənilir, onun Azərbaycan ədəbiyyatı, tarixi, ictimai fikrindəki yeri və mövqeyinə qiymət verilir, onların günahsız olduğu deyilir, yaxud günahının nədən ibarət olduğu ilə bağlı konkret faktlara istinadlar edilmirdi. Ona görə ki, hələ də məxfi qrifli sənədlərin açılmasına imkan verilmirdi. Hətta bu cür məqalələr bəzən ədəbi mühitdə müxtəlif söz-söhbətlərin yaranmasına gətirib çıxarırdı. Bu söhbətlərdə daha çox repressiyadan sağ çıxanlar günahlandırılırdı. Bu zaman akademik Ziya Bünyadovun məhz məxfi sənədlər əsasında yazdığı məqalələr mətbuatda dərc olunmaqla bir çox məsələlərə aydınlıq gətirmiş oldu. Görkəmli alim sonralar bu məqalələri "Qırmızı terror" adı ilə kitab şəklində nəşr etdirdi. Kitabda 1937-1939-cu illərdə xalqımızın bir çox görkəmli xadimlərinin amansız repressiya qurbanı olmasını sənədlərin dili ilə göstərirdi. Akademik Z. Bünyadov bu kitabında sosializm illərində saysız-hesabsız azərbaycanlıların həyatlarına qıymış dövlət cəza aparatının mahiyyətini açmaq üçün istintaq sənədlərini olduğu kimi təqdim etmişdir. Müəllif kitabın müqəddiməsində repressiyanın mərhələləri, dalğaları və onun mahiyyətini açır, onu həyata keçirən üçlüklərin, əsasən ermənilərdən ibarət olduğuna diqqət çəkirdi: "Azərbaycan xalqının həqiqi faciəsi isə 1936-cı ildən başlandı. Xalq əleyhinə, xüsusilə ziyalılar əleyhinə cəza tədbirləri 1937-1938-ci illərdə daha da amansızlaşdı, hakimiyyətdə oturmuş dövlət quldur dəstəsi görünməmiş vəhşiliklə Sumbatovun, Borşovun, Gerasimovun, Sinmanın, Şerin, Qriqoryanın, Markaryanın, Qalstyanın, Ohanesyanın, Avanesyanın və onların Atakişiyev kimi

nökərlərinin və qeyrilərinin əlilə təxminən 70-80 min Azərbaycan ziyalı nümayəndəsi - alim, yazıçı, artist, müəllim, gənc, din xadimi, Sovet və partiya idarəsi əməkdaşı, hərbi-bir sözlə bütün düşünüən beyinlər, qeyri-adi təfəkkür sahibləri bir ucdan məhv edildilər. Tək bircə xarici dil bilən şəxsləri də qırırdılar. Ölüm və cəza maşını dayanacaqsız və fasiləsiz işləyirdi. Hər bir "xalq düşməni"nə "məhkəmə" zamanı ancaq 15 dəqiqə vaxt ayrılırdı" [5, s.4-5].

Z.Bünyadovun "Qırmızı terror" kitabında Y.V.Çəmənəminli, B.Çobanzadə, H.Zeynallı, T.Şahbazi Simürğ, A.Şərifzadə, M.Cuvarlinski, B.Talıblı və b. onlarla ədəbiyyat, elm və sənət adamlarının istintaq materialları yer almışdır. Bu sənədlərlə tanış olduqca milli kadrların tamamilə məhv edilməsi, dünyaca məşhur, düşünüən alimlərin, mütəfəkkirlərin, intellektualların aradan götürüldüyünü aydın görmək olar. B.Çobanzadənin istintaq sənədləri ilə tanışlıq ziyalı və təfəkkürlü insanların necə işgəncələrlə məhv edildiyini bir daha göstərir. Alman, macar, fransız, ərəb, fars, türk, rus dillərini bilən alim bir terrorçu kimi qələmə verilirdi. Həlbuki bu vaxta qədər dil və ədəbiyyat problemləri ilə bağlı 150-dən çox məqalə və kitabları nəşr edilmişdir. Guya 1924-cü ildən Bakıda yaşayan alim əksinqilabi milliyətçi fəaliyyətlə məşğul olmuş və SSRİ-dən ayrılmaq şərti ilə türk-tatar xalqlarının vahid müstəqil dövlətini (Vahid Turan dövləti) yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Onu, eyni zamanda Kırmda, Azərbaycanda, Özbəkistanda və Dağıstanda silahlı üsyanın, təxribatın və terrorun hazırlanmasında birgə iştirakına görə günahlandırıldılar. Bir neçə dəfə istintaqdan sonra onun boynuna həqiqətən də bu ittihamları qoyurlar. İstintaqın sonunda B.Çobanzadəyə bağışlanması haqqında ərizə də yazdırırlar. O, ərizəsində əksinqilabi millətçi fəaliyyətini etiraf etməklə yanaşı, ixtisası üzrə Sovet Şərqiinin ilk professoru olduğunu, bir çox yerlərdə ana dilində mühazirə oxuduğunu, azərbaycan dili və ədəbiyyatına aid 100-dən çox əsər yazdığını, yüzlərlə dilçi və ədəbiyyatşünas mütəxəssislər yetişdirdiyini xatırladır və bağışlanmasını istəyirdi: "Şanlı Kommunist Partiyası və Sovet hpkumətindən xahiş edirəm ki, mənə öz ixtisasım üzrə işləməyim və Sovet İttifaqının qüdrətinin daha d artırılmasında, habelə hər cür əksinqilabi millətçilərin ifşa olunmasında iştirak etmək üçün imkan yaradasınız" [5, s.95].

İstintaqçılar B.Çobanzadəyə bu cür ərizə yazdırmalarına rəğmən, 1937-ci il oktyabrın 12-də olan məhkəmə tərəfindən güllələnməyə məhkum edilmişdir. Məhkəmə iclası 11.20-də başlayıb, 11.40-da bitmişdir.

Göründüyü kimi, istunataqın son dərəcə subyektiv getdiyini, hətta olmayan ittihamları onun boynuna qoyduqdan, bağışlanması üçün ərizə yazdırdıqdan sonra belə ona güllələnmə verdiklərini görürük. Bu, 30-cu illərin mahiyyətini bütün reallığı ilə ifadə edir. Bu cür sənədlərin ortaya çıxması və təhlil edilməsi 30-cu illər repressiyasının əsil mahiyyətini üzə çıxarmışdır.

Ədəbiyyatda və sənətdə repressiya mözusu ədəbiyyatşünaslar Nazif Ələkbərli, Nizaməddin Şəmsizadə, Bədirxan Əhmədov, Aslan Salmansoy, Aslan Kənan və b. məqalə və tədqiqatlarında da davam etdirilmişdir. N.Ələkbərlinin "Üç budaq" kitabında repressiya olunmuşlar Ə.Cavad, M.Müşfiq, A.İldırımın həyat və yaradıcılıq yolu təhlil edilir. Kitabda hər üç sənətkarın tərcümeyi hal materialı ilə yanaşı, yaradıcılığı və dövrü mətuatda gedən materiallar da tədqiq olunurdu [6]. N.Şəmsizadə mətbuatda yazdığı ayrı-ayrı məqalələrində repressiya olunan şair və

yazıçıların həyat və yaradıcılığı, eləcə də ədəbi prosesi, repressiyanın genezisini təhlil edirdi. "Repressiyanın genealogiyası yaxud yaddaşın qətl", "Yaddaşımızın qan izi" məqalələrində problemi müxtəlif yönərdən tədqiqata cəlb edir [7]. Ədəbiyyatşünas B.Əhmədov da repressiya qurbanı ədəbiyyatşünas, folklorşünas və Axundzadəşünas Əmin Abidin həyat və yaradıcılığında bəhs edən "Bir istiqlal yolçusu" [8], "XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı; problemlər, mərhələlər, istiqamətlər" [1] monoqrafiyasında repressiyanın genezisini açmağa nail olur. Aslan Kənanın "XX əsrdə repressiyaya məruz qalanlar" kitabında da arxiv sənədlərinə əsasən problemi tədqiq edir [9].

Əlbəttə, repressiyaya həsr edilmiş məqalələr çoxdur; bunların içərisində publisistika ilə yanaşı, elmi məqalələr də vardır. Ancaq bu məqalələrin əksəriyyətində problemə elmi yanaşmadan çox, publisistik və fərdi yanaşmalar mühüm yer tutur. Bu məqalələr ayrı-ayrılıqda hər hansı bir şairin, yazıçının yaradıcılığını araşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Lakin ümumilikdə götürdükdə, repressiyanın mahiyyəti, strukturu, səbəb və nəticələri ilə bağlı yazılan materiallar olduqca azdır. Ona görə də mətbuat səhifələrində repressiya illərinə aid çoxlu səhvlər, yanlışlıqlar da nəzərə çarpır. Bu yanlışlıqları aradan qaldırmaq üçün, hər şeydən əvvəl, repressiyanı elmi və sistemli şəkildə araşdırmaq lazım gəlir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı; mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı: "Elm və təhsil", 2015, 556 s.
2. Axundzadə D. Müşfiqli günlərim. Bakı, 1968
3. Səmədoğlu Y. Qətl günü. Bakı: Yazıçı, 1988, 184 s.
4. Ağa ləkələr silinir. Bakı, "Azərənşr", 1991, 200 s.
5. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı: "Azərənşr", 1993, 331 s.
6. Ələkbərli N. Üç budaq. Bakı, "Şirvannəşr", 2007, 224 s.
7. Şəmsizadə N. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, II c., Bakı: "Elm", 2010, 568 s.
8. Əhmədov B. Bir istiqlal yolçusu (Əmin abid; həyatı, mühiti, yaradıcılığı). Bakı: "Elm", 2005, 204 s.
9. Aslan K. XX əsrdə repressiyaya məruz qalanlar. Bakı: "Azərənşr", 300 s.

Summary

The survey of problems of the of repression (30th years)

The article is to analyze the problems of years of repression (30th years). Already the subject of repression is quite developed in fiction, period and the system was created in the image. The genesis of repression is very complex and contradictory in its own and reexamination of the system is necessary.

Although, the investigation of repression more than half a century from many aspects, have been considered the substance is not completely opened yet. In the article, Z.Bunyadov, N.Alakbarli, B Ahmadov, M.Khatibli, N.Shamsizadeh's and other literary critics' researches.

Резюме

Проблемы исследования репрессии 30-х годов

В статье дается анализ проблемы и путей исследования репрессии 30-х годов. Акцентируется внимание на то что уже в художественной литературе проблема репрессии достаточно исследована, созданы характерные для времени образы сис-

темы указывается что вследствие большой снежности и противоположности генезиса репрессии, требуется заново система тезировать его исследование.

Несмотря на то, что уже больше полувека тема репрессии всесторонне исследовано, её всеобщее значение не раскрыто.

В статье было обращено внимание на многие работы историков и литературоведов, таких как З. Буниядов, Н. Алекберли, В.Ахмедов, М. Катибли, Н.Шамсизаде.

*Rəyçi: fil.f.d. dos. F. Mirzəyeva
ADU-nun Azərbaycan dili
və ədəbiyyatı kafedrasının
11.04.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 17.04.2017



ЭЛЕМЕНТ ИГРЫ В ПРОЗЕ С.МОЭМА И ДЖ.ФАУЛЬЗА

Ключевые слова: игра, свободный выбор, существование, свобода рассказы

Açar sözlər: oyun, azad, seçim, varlıq, azadlıq, hekayələr

Keywords: game, free choice, existence, independence, short stories

«Игровой характер стал доминировать в литературе XX века, ибо игра становится мировоззренческой основой современной жизни. Все превращается в игру - бизнес, политика, отношения между людьми, культура» [4, с.23]. Как отмечал Ортега-и-Гассет, говоря о дегуманизации искусства и выделяя основные черты культуры XX века, сфокусировал внимание на превращении творчества в игру. В английской литературе это наглядно демонстрируют два неординарных писателей С.Моэм и Дж.Фаулз.

В процессе создания произведения автор в обязательном порядке решает для себя такой вопрос: как соотносить прототип, то есть реального человека, послужившего рождению образа, и вымышленную личность. Первый, понятно, является основой для художественного образа, но это не исключает, а даже предполагает известный вымысел. Но в некоторых случаях степень отхода литературного персонажа от возможности совершения им действий такова, что «он превращается в домысел, более чем допустимый для выделения или укрепления наиболее важного и значимого для талантливого художника слова непосредственно в изображаемом субъекте» [11, с.32].

В этом случае филологи говорят об игровых элементах произведения, когда писатель оперирует субъективно заданными категориями, а читатель, в свою очередь, должен найти ответ на них. В наиболее простейшем варианте это может быть загадкой в детективном жанре рассказа или повести-новеллы («Энигма» Дж.Фаулза, кстати, так буквально с греческого и переводится). Открытый финал, когда с читателем заигрывают в плане свободного выбора позиции действующего лица в развязке. Рассматривая сравнительно-сопоставительного анализа работ С.Моэма и Дж.Фаулза в «малом жанре» мы заметили, что игровое начало ясно даёт о себе знать при изображении столкновения мира собственников и бесправных людей (С.Моэм) и конфликта двух поколений (Фаулз). Предполагаем, что объединяющим началом на материале некоторых сочинений является причудливая эклектика игры и реальности (светотеней), не в порядке «реставрации» старого, но прежде всего как попытку возрождения мистико-приключенческого или детективного жанра при глубоком философском осмыслении острых и актуальных проблем в английской новеллистике XX века.

Однако, по нашим наблюдениям, писатели понимают игру по-разному. С.Моэм всерьёз взялся за дальнейшую разработку приключенческого жанра

в английской литературе, имеющей давние традиции со времён Д.Дефо и Дж. Свифта. Но, максимально сжав пространство и время, столь характерные для романного повествования, он вложил соответствующее содержание в рамки небольшого рассказа. Потому не должно удивлять, что С.Моэма в данном отношении называли реформатором новеллы, а Дж.Фаулза – мистиком и экспериментатором, схожий по манере письма отчасти с Джеймсом Джойсом или с Генри Джеймсом. Но оба явились проповедниками всевозможных игровых приёмов.

Специфические особенности искусства Моэма-новеллиста прежде всего проявились в занимательности его рассказов. Во многих из них во главу угла ставилось приключение. В упомянутой статье «Подводя итоги» он писал об этом прямо и недвусмысленно: «Мои рассказы восходят, сквозь поколения, к тем, кто рассказывал сказки у костра в пещерах древнего человека» [8, с.164]. В самом деле, в жанре путешествий, приключений или в сказовом начале остросюжетного рассказа всегда имеется игровой элемент, но, по сравнению с повестями Джона Фаулза, философской глубины здесь несколько меньше.

В то же время с мистикой самым непосредственным образом связаны и магические приёмы, чему несравненно большую дань отдал последний. Дж.Фаулз доподлинно пытается показать, что человек в целостности своей природы не доступен обыкновенному разумному пониманию, иными словами, есть существо иррациональное. Иногда человеку с неустойчивой психикой хочется ощутить страдания другого, крови, разрушений, возможно, вообще всего того, на что его обрекали хрестоматийные формулы «нравственности».

Когда читаешь «Записку» С.Моэма, то невольно ловишь себя на мысли: детективная нить раскручивается с целью удержания читателя в тисках загадки, когда не останется сомнений в непогрешимости главной героини. Но это только игра с читателем. В реальности от начала до конца повествования молодая женщина обманывает друзей и следователя. Занимательность детективного сюжетосложения строится на основе неожиданного финала, раскрываемого автором всего лишь в нескольких заключительных предложениях.

В рассказе «Мейхью» читатель с видимым напряжением следит за тем, когда будет издана «книга мечты» героя. Но он неожиданно умирает, оставляя после себя сомнительное наследство. И все ожидания оказываются напрасными. Первоначальная острота фабулы рассказа завершается драмой непреднамеренно загубленной жизни. Игра осталась позади, а на передний план выходят авторские раздумья о бренности человеческого существования. Ложный след в указанных рассказах прерывается прозрением окружающих; герои, как и читатель, были в неведении или не ожидают драматической развязки.

Дж.Фаулз оперирует в этом вопросе иными категориями. Однажды он высказался, что писатель должен уметь дурачить читателей. Посмеиваться над ними, наводить их на ложный след. Эта очень важная составная часть искусства романиста.

Что и говорить, «дурачить» читателя Фаулз, действительно, умеет, и это доказывается, как нам представляется, рассуждениями игрового и вместе с тем мистико-магического характера. Причём, надо заметить, что мишенью его подобных «провокационных выходов» чаще всего оказывается герой, представляющий собой как бы модель поведения человека не XX столетия, а, скажем, XIX, XVIII или ещё ранее. Поэтому некоторые западноевропейские критики справедливо замечали, что сложился даже некий игровой фаулзовский типаж.

Но любопытно, что использование С.Мозом и Дж.Фаулзом игровых приёмов всегда непосредственно связывается с мастерски закрученным и напряжённым драматическим сюжетом. Однако нельзя пройти и мимо того факта, что резкие жизненные повороты и смена душевных настроений объяснялись чрезмерным внедрением в область бессознательного, инстинктивного. Недаром главным идейным постулатом С.Моза и Дж.Фаулза, в рассказах и повестях соответственно неизменно являлось убеждение, что достичь подлинной свободы можно только при условии раскрепощения сознания. Это в статье Моза «Подводя итоги» и многих публичных выступлениях Фаулза писатели признавали однозначно. Нас волнует другой вопрос: ради чего создана игра.

Обратимся к примерам. В рассказе С.Моза «Заводь» главный герой – Лоусон притворяется человеком добропорядочным, но «гнилые замашки» со временем распознаёт заместитель начальника Макинтош. Автор сам подмечает его «подленькую натуру». Некоторые другие герои С.Моза, по словам автора, пытаются «прослыть свойскими парнями» и тем самым вводят читателя в заблуждение. На самом деле под их личиной в названном и других сочинениях Моза чаще всего скрываются личности хитрые, скользкие.

Это похоже на игру теней, когда актёры осознанно надевают на себя маски. Но это вовсе не та игра, в которую играет Джон Фаулз со своими читателями. Если быть предельно точным, то Мозм сбрасывает эти маски с целью обнажения негативной сущности и более склонен при этом к реалистическому отображению характера. Фаулз же, в свою очередь, наслаждается игрой; она нередко принимает у него форму «игры ради самой игры», что абсолютно неприемлемо для мировидения С.Моза. Поэтому очевидно, что Мозм, исходя из определённой градации сюжета, в игровом отношении выступал против «искусства для искусства», а Фаулз нее только принимал такую формулировку на вооружение, но и утрировал её в своих повестях. И заигрывание с читателем посредством введения в сюжетную канву героя с сомнительной репутацией, чаще всего принимало у него модернистские очертания. Дело в том, что С.Мозм воспитывался на реалистических традициях Ч.Диккенса и А.П. Чехова (А.А.Бурсов), а Фаулз – экзистенциализме Сартра и Камю (А.А.Залите). И разный подход к игровой тематике не должен нас удивлять.

Так, С.Мозм стержнем игры в рассказе «Жиголо и Жиголетта» делает цирковые трюки героев. Профессиональные артисты каждый день рискуют жизнью, но для зрителей это только игра. Они делают на них ставки и при-

ходят «поглазеть на смертельный номер» исключительно ради игры, удовольствия и выигрыша. С.Моэм здесь играет не с читателем, что практически не свойственно «малой прозе» Дж.Фаулза, а показывает внутренние борения этой игры среди персонажей. В лучших традициях английского реалистического романа рассказ «Жиголо и Жиголетта» превращается в подлинную драму человеческой жизни.

Отсюда и разное отношение к проблеме свободы выбора. Так как бесправные малоимущие слои населения, которые буквально заполняют художественный мир рассказав Моэма, с трудом пробивают себе путь к жизни, они зажаты в тисках социальных установок. И выбраться из этих тисков им крайне сложно. Вот почему артистам Жиголо и Жиголетте в конечном итоге предначертана смерть. А в рассказе «Дождь» доктор Дэвидсон считает себя абсолютно свободным в выборе средств для борьбы с падшей мисс Томпсон. Последняя бесправна и свободой действий не располагает вовсе. Но для обеспеченных свобода выбора представляется лёгким занятием наказания оступившихся.

Напротив, Дж.Фаулз вслед за Сартром и Камю убеждён, что человек в принципе всегда свободен придавать особый смысл ситуациям, в которые он попадает волею судеб или по вполне закономерному стечению обстоятельств. И тогда личность как бы избирает саму себя, несёт ответственность за свой моральный или, напротив, аморальный выбор. В отличие от указанного кредо Моэма, свобода, по твёрдому убеждению Фаулза, – это в первую очередь тяжёлое бремя. И его с честью должен выдержать только тот, кто желает быть настоящей личностью, человеком с большой буквы, по авторскому выражению. Ортодоксальность его взгляда заключена в сентенциях противоположного характера, когда он от имени литературного героя или от себя лично добавляет, что стремление к свободе и совершенствованию ещё, увы, и вредно, потому что конечный пункт этого совершенствования, находящийся где-то в отдалённом, трудно обозримом будущем, как «раковая опухоль», исподволь разъедающая настоящее и отравляющая существование.

Вот почему Дж.Фаулз отходит от внутреннего конфликта героев из разных социальных прослоек, но значительно большее внимание уделяет конфликту младшего и старшего поколений. В связи с этим хотим сделать одно небольшое дополнение. Некоторые западно-европейские писатели XX столетия с весьма несложных, невзыскательных позиций писали, скажем, о том, как с высоты реальной действительности правильно оценивать результаты истории. Что ж, задача вполне естественная. Но Фаулз, особенно в последний период своего творчества, интуитивно почувствовал, что такой непритязательный подход легковесен для большого художника слова, прост и удобен для критиков, так привыкших к речевым штампам. Он избирает более трудоёмкий и тернистый путь. А именно пишет об обратном воздействии истории, точнее, её «младенческого периода»

Тем самым игра в повестях Дж.Фаулза, во-первых, отражает указанный конфликт, во-вторых, плавно переходит в освещение вопроса о свободе и ответственности выбора. Как и у Моэма, сказовое начало, тоже играет в их

базовую роль, но идея свободы проецируется на современность - через мифологию. Герой Моэма воспринимают свободу, исходя из официального статуса и рода занятий. Разуверившись в возможности какой-либо активной общественной деятельности, герои, подобные Жиголо, пытаются «уйти в себя». Свободу выбора они понимают как средство выживание. На другом полюсе оказываются «сильные мира сего». Они воспринимают искомое понятие исключительно как свободу личную, то есть не связанную никакими узами с другими людьми. Отсюда полнота действий по собственному усмотрению. Гордыня, самолюбование, ложный героизм – вот болезнь первой половины XX века для англичан в трактовке С.Моэма.

Жизнь литературного героя с его треволнениями составляет стержень «малой прозы» С.Моэма и Дж.Фаулза, но конечная точка жизненного пути разводит их по разные стороны. Так, большинство рассказов С.Моэма завершается самоубийством героев или насильственной смертью. Несмотря на одиночество персонажей в его рассказах Моэма и повестях Фаулза, в творчестве последнего, вопреки смерти, грустная и бесперспективная переоценка ценностей. Она же приводит художников слова к разработке проблемы свободы выбора, определяемой как «здесь и сейчас» в противовес «там и потом». Моральная победа над тяготами жизни в основном остаётся за героями рассказов С.Моэма.

Литература

1. Aldington R.W, S. Maugham. Novelist. Essayist. Dramatist, New York, 1939.
2. Гениева Е. Послесловие к «Башне из черного дерева», Иностранная Литература, 1979, №3.
3. Джон Фаулз, Башня из черного дерева. – Иностранная литература, 1979, №3.
4. Мамедханова Н., Литература вдохновения, Баку, Бакинский Славянский Университет, 2014г.
5. Maugham W.S, Twelve stories selected and with an introduction by Wilson A., London, 1966.
6. Михальская Н.П., Взаимодействие литературы и живописи в истории культуры Англии, Традиция в истории культуры, Москва 1978г.
7. Моэм С., Многие хотят стать писателями, New York Times Magazine, 1949г.
8. Моэм С., Подводя итоги, Москва, 1957г.
9. Палий А.А., Критические работы о произведениях С.Моэма, Некоторые вопросы теории английского языка и английской литературы, Омск 1974.
10. Палий А.А., Проблема конфликта и характера в произведениях С.Моэма 30-40х годов, Автореф. дис. канд. филолог. наук, Москва, 1977г.
11. Горшин А.А., Произведение художественной литературы, Основные аспекты анализа, Москва, Флинта, Наука 2006 г.

Xülasə

S.Moem və C.Faulzun nəsrində oyun elementləri

Bu məqalə XX əsrin məşhur yazıçıları olan S.Moem və C.Faulzun hekayə və novellalarına həsr olunmuşdur. Əsas idea hekayələrdə olan oxucularla oyun və xarakterlərin azad seçimi faktlarının aşkar və müqaisə olunmasıdır. Mən hər iki yazıçının yazı tərzini fərgləndirməyə və onların təsvir etmiş olduqları müxtəlif oyun növlərini

göstərməyə çalışmışam. Qəhrəmanların seçimlərini analiz etməklə mən hər iki yazığının ideyalarının bəzi maraqlı aspektlərini təsvir etməyə cəhd etmişəm. Nəticədə isə mən hər iki yazığının azad seçimin oyun vasitəsi ilə edilməsini necə təsvir etdiklərini göstərməyə çalışmışam.

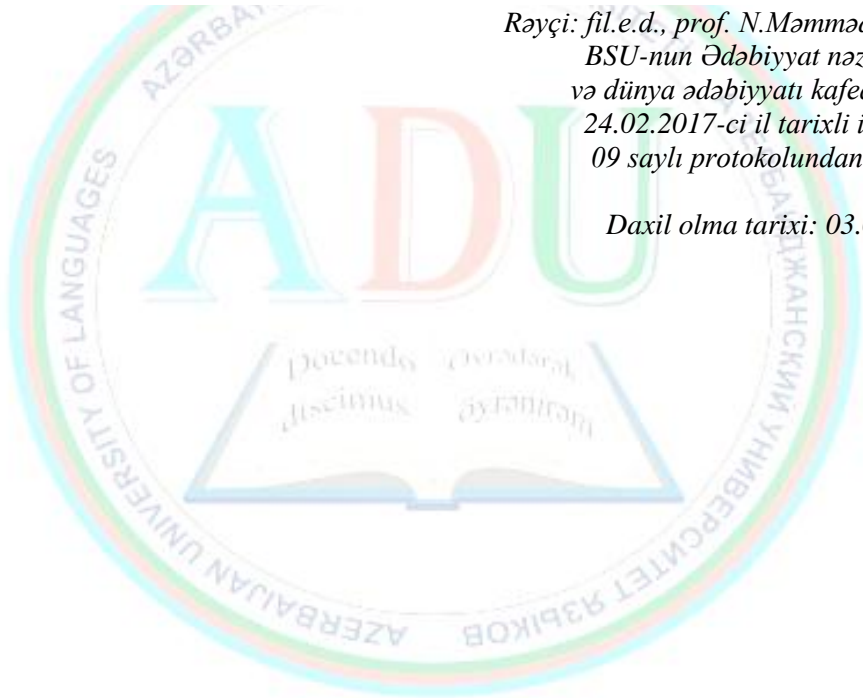
Summary

Gaming elements in S. Maugham and J. Fowles's prose

This article is based on short stories and novels of the XX century's well-known writers, S. Maugham and J. Fowles. The main point is to show the existence of gaming facts with the readers and the free choice of characters in stories. We tried to compare the writing manners of both writers and to make visible different ways of gaming that they had demonstrated in their stories and novels. By giving detailed analysis of heroes' choices we did our best in describing some interesting aspects of both writers' points. In conclusion, we tried to show how the writers had described different ways of making free choices by combining gaming.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. N.Məmmədخانова
BSU-nun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi
və dünya ədəbiyyatı kafedrasının
24.02.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokoldan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.04.2017



**CƏFƏR CABBARLININ DRAMLARINDA TÜRKÇÜLÜK İDEYALARI
("TRABLİS MÜHARİBƏSİ" VƏ "ƏDİRNƏ FƏTHİ"
ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA)**

Açar sözlər: türkçülük, dram, siyasi

Keywords: turkism, dram, political

Ключевые слова: туркизм, драм, политическая

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli mümayəndələrindən olan Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında milli-mənəvi dəyərlərə, istiqlala, türkçülüyə bağlılıq öz əksini tapmışdır. C.Cabbarlının türkçülüyə olan rəğbətinin müəyyən tarixi – xronikası, ictimai-siyasi səbəbləri mövcud idi. Əgər Cabbarlı irsi dəqiq təhlil edilsə, bunu tam və aydın şəkildə sezmək mümkün olar. Qeyd etmək lazımdır ki, Cabbarlı irsində türkçülük ideyaları çox vaxt dövrün tənqidçiləri tərəfindən birmənalı qarşılınmamış, bir sıra əsərləri ("Ədirnə Fəthi", "Ulduz" və b.) "mürtəce", "panturkist" damğalarına məruz qalaraq ədəbi sərvətlərimizdən uzaqlaşdırılmağa çalışılmışdır. "Ədəbi-mədəni mühitdə fitri-istedadı ilə tanınan, fəal və coşğun yaradıcılığı ilə ictimaiyyətin diqqətini cəlb edən, dövlət quruculuğu prosesinə yaxından köməklik göstərən gənc Cabbarlı həqiqi vətənpərvər, istiqlal ideyalarına sadıq milli ruhlu türkçü idi" [1, s.245].

İlk öncə onu qeyd etməliyik ki, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasında "panturkizm", "osmançılıq" ideyologiyası genişlənməyə başladı və bir sıra xarici dövlətlərin əleyhinə çevrildi. Türkçülük ideologiyasının belə geniş vüsət alması təsadüfi deyildi və sadaladığımız dövlətlərə qarşı çıxış etməsinin öz tarixi, siyasi səbəbləri mövcud olmuşdur. Tarixə nəzər yetirdikdə görürük ki, bu dövlətlərin əsas məqsədi, planı Türkiyəni öz aralarında bölüşdürmək idi. Türkiyədə baş verən bir sıra tarixi - siyasi hadisələr - II Əbdülhəmidin gənc türklər tərəfindən devrilməsi, "İttihad və Tərəqqi" partiyasının hakim partiyaya çevrilməsi, Balkan müharibələri və s. hadisələr milli azadlıq, inqilabçılıq, türkçülük ideyalarını daha da şaxələndirmişdi .

C.Cabbarlının Türkiyə mövzusunda müraciət etməsinin dolğun şərhini verənlərdən biri İ.Rəsuli qeyd edir: "Erkən gənclik dövründə zəmanənin mürəkkəb və ziddiyyətli həyatı ictimai mübarizə prosesləri ilə yaxından bağlı olan C.Cabbarlının Türkiyə mövzusunda müraciəti qanunauyğun hal idi. Çünki o, Azərbaycan milli demokratik hərəkatı ilə bağlı idi, bu hərəkatın başında dayanan Müsavat partiyasının orqanı olan "Azərbaycan" qazetində əməkdaşlıq edirdi" [3,s.56].

"Ulduz yaxud Trablis müharibəsi" əsərində türkçülük motivləri özünü bariz şəkildə göstərir. Dramaturqun 1917-18-ci illərdə qələmə aldığı bu əsərində Türkiyədə baş verən hadisələrlə gənclərin saf eşq macərası əks olunmuşdur. Əsərin adı da bu fikri təsdiq edir: Belə ki, əsərin "Ulduz" adlandırılması əsərdəki saf eşqin

təcəssümü olan Ulduzun adıyla bağlıdırsa, digər ad variant olan “Trablis müharibəsi” isə türklərin Trablisdə İtalyan işğalına qarşı mücadələ etməsiylə əlaqəlidir.

Trablisdə bəzi ərəb əmirlərinin yadelli işğalına qarşı münasibətlərinin timsalında xainlik, alçaqlıq önə çıxarılarq tənqid olunarkən, vətən sevgisi, qəhrəmanlıq ucaldılır, yüksək tutulur. Əsərdəki türkçülük motivlərindən belə qənaətə gəlinir ki, C.Cabbarlı keçmiş Osmanlı imperiyasında - Türkiyədə baş verən ictimai-siyasi hadisələri dərinlən izləmiş və əsərlərində Türkiyə mövzusunda toxunaraq azadlıq hərəkatını, türk xalqının milli-istiqlaliyyət mübarizəsini tərənnüm etmiş, rəğbətini qələmə almışdır.

Sevgi və müharibə anlayışlarının yer aldığı bu əsərdə eşq anlayışını xarakterizə edərəkən qarşımıza müxtəlif fikirlər çıxır. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar “Trablis müharibəsi yaxud Ulduz” əsərindəki eşqin dramaturqun əvvəlki əsərləriylə müqayisədə duyğu dərinliyindən uzaq sıradan və bəsit cümlələrlə ifadə olunduğunu, sevgililərin “biri-birindən vazkeçməmə arzusunun” daha dolğun şəkildə görünmədiyini qeyd edirlər. Bəziləri isə qeyd edir ki, Cabbarlı bu qəhrəmanların şəxsi məhəbbət macərələrini sujet boyu izləsə də, onlar öz məhəbbətlərini ümumillə məqsədlərə hər dəqiqə qurban verməyə hazırıdır. Əsas mətləblərdən biri də xəyanət olan bu əsərdə iki tip xəyanəti sezirik: 1) Dosta, yoldaşa, insana xəyanət; 2) Vətənə xəyanət. (Eyni zamanda bu hər iki əsərə-“Ulduz yaxud Trablis müharibəsi” (Haris obrazı) və “Ədirmə Fəthi” nə (Xalid obrazı) aiddir). Ramizin dəstəsinə qoşulan Haris Ulduzu sevdiyinə görə min cür hiylə işlədərək Ramizlə Ulduzu ayırır. “Çılğın təbiətli, qəlbinin təmizliyindən hər kəsə inanan Ramiz sadələvh xasiyyəti ucundan bəlalara düşər olur, Harisin iftirasına inanaraq sevgilisinin qətlinə fərman verir, səhvini başa düşdükdə peşmançılıq çəkir və qəlbinin ağrılarını unutmaq üçün orduya gedir [2, s.82]. Harislə Ulduzun dialoqunda onun yoldaşına –Ramizə xəyanətini görmək olar:

“Haris: Bax, Ulduz, mən bunun üçün də deyirəm. Sənə yazığım gəlir. Mən istəyirəm Ramizdən başqa da sənəin diriliyini fəda edəcək bir nəfərin olduğunu biləsən. Ona bir qəza üz verəndə...

Ulduz: Səhv edirsən, çəkil nəzərimdən, iblis! Sən Ramizə, öz yoldaşına xəyanət etmək istəyirsən? Haqq üçün çalışanlara heç bir şey olmaz. Çəkil! Niyə baxırsan gözlərimə? İndi anladım. Sən burada qalmağa layiq deyilsən !” [1, s.124]

Digər xəyanət isə Trablisdə baş verən siyasi hadisələrlə əlaqədar kin, nifrət, xainlik və mənfəət düşkünlüyü Harisin İtalyanlarla saziş bağlamasını, vətənə xəyanət etməsini daha da labüdləşdirir.

Türkiyə - İtaliya müharibəsi və bu fonda cərəyan edən məhəbbət macərəsi olan əsərdə dramaturq İzzət paşaya qarşı sanki mərd Ənvər paşanı qoymuşdur. “C.Cabbarlı qəhrəmanları millətçi, öz vətəni və bütün bəşəriyyəti sevən mübariz insanlardır” [4, s.88].

“İzzət paşa: Vəziyyəti ölçürmüsünüz? Yüz əlli min hücum hazır, müntəzəm düşməne qarşı on min yarı silahlı əsgəri qırğınanı verəcəyik? Mən bunların hər bir kəsi üçün məsulam!

Ənvər: Çəkilə bilərsiniz !” [2, s.145]

Bu dialoqdan İzzət paşanın geri çəkilmə səbəbləri, şəhəri düşməne təslim etmək təklifi aydın olur. Lakin Ənvər igid türk əsgərlərinin namusunun, şərəfinin

tapdalanmasındansa, qorxaq adlandırılmasındansa, türklərə yaraşan şəkildə - igid kimi ölmələrinin tərəfindədir.

Ənvər əsərdə daima türkçülüyü, istiqlalı, azadlığı, yadellilərə qarşı türk gücünü əks etdirir və eyni zamanda bu obraz Osmanlı tarixindən götürülən tarixi bir şəxsiyyət olaraq qeyd olunmuşdur. Ənvər öz nitqində türkçülüyü, türklüyü şücaətləndirir və yazığının da Ənvər obrazının timsalında türklərin göstərdiyi qəhrəmanlığa, inqilabi ruha rəğbət özünü göstərir.

Yazığın Türkiyə tarixində baş verən hadisələrlə bağlı digər bir əsəri “Ədirnə Fəthi” əsəridir. Bu əsərin “Ulduz yaxud Trablis müharibəsi” faciəsinin davamı olmasıyla bağlı razı olanlar və bununla razılaşmayanlar mövcuddur. Lakin bir faktı qeyd etmək mümkündür ki, “Ulduz yaxud Trablis müharibəsi” əsərindəki bir sıra obrazlar “Ədirnə Fəthi” ndə də mövcuddur. Bunlardan ilki Ənvər paşa, digəri isə Xalid obrazıdır. Məsələn, “Ədirnə fəthi” əsərindəki Kamalın Xalidlə bağlı məlumatın aydın olur ki, “Ədirnə fəthi” “Ulduz” əsərinin davamıdır.

Mövzusunun, ictimai məzmununu və estetik keyfiyyətinə görə Cabbarlı dramaturgiyasında xüsusi yer tutan “Ədirnə fəthi” əsərini dramaturq 1917-ci ilin oktyabrında bitirmiş və həmin 15 dekabrında tamaşaya qoymuşdur. “Əsərin əsas mövzusu türk xalqının mübarizə dolu parlaq səhifəsindən götürülmüşdür. Balkan müharibələri dövründə Türkiyənin müqəddəratını əllərinə almış paşaların təslimçi mövqeləri, məmləkəti və milləti idarə edə bilməyən qorxaq “işbazların” vətənə xəyanəti və Ədirnə torpaqları uğrunda xalqın qəhrəmanlığı və mübarizə əzmi pyesinin əsas süjetini təşkil edir. Bu barədə tənqidçi Rəhim Əliyev yazırdı: “Ədirnə fəthi” ndə Cabbarlı müasir tarixi hadisələrə inqilabi mövqedən yanaşırdı, Türkiyənin Avropa imperialistləri tərəfindən bölüşdürülməsinə qarşı mübarizə aparan gənc türklər və onların inqilabına böyük rəğbət bəsləyirdi. Deməli, həmin əsəri yazarkən dramaturq milli azadlıq hərəkatı, Şərqi müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizələri cəbhəsində idi. Bu dövrünə görə Şərqi və Azərbaycan xalqının taleyi üçün mü-tərəqqi cəbhə idi [3, s.59-60].

“Ədirnə fəthi” əsərində paytaxtdakı siyasi hadisələrin işığı altında Ədirnədə bolqarlara qarşı dirənən türk əsgərlərinin və könüllülərinin verdiyi mücadələ uğurlu bir üslubla dilə gətirilir. Əsərdə Osmanlı hökumətinin bolqar işğalı qarşısında aciz qalaraq təslim olmaq istəməsi tarixi həqiqətlərdən yola çıxılaraq tənqid olunur. İttihat və tərəqqi partiyasının ən aktiv üzvlərindən biri olan Ənvər paşanın (1881-1922) meydana toplanan xalqı cəsarətə, şücaətə gətirən nitqi sonrasında hökumət çevrilişinə yol açan hadisələr bolqarlara qarşı mücadələnin qığılcımı olur.

Cabbarlı “Trablis müharibəsi yaxud Ulduz” əsərində olduğu kimi bu əsərdə də eşq mövzusunun ehmali olmayıb. İki könüllü arasında cəbhədə başlayan eşq səmimi, müqəddəs görünməklə yanaşı vətən sevgisindən daha üstün deyildir.

Sovet Azərbaycanında ədəbiyyatçılar və ədəbi tənqidçilər Osmanlı dövlətini əsas götürən bu iki əsərə - “Trablis müharibəsi yaxud Ulduz”, “Ədirnə fəthi” dramalarını bəsitləşdirəcək və gözdən salacaq tənqidlərə yönəlmişlər. “Panturkist” və “Panislamist” ideyaların düşüncələrin dərinliklərində gizlətmək məcburiyyətində buraxıldığı Sovetlər birliyi dövründə qələmə alınan bu tip tənqidlərin Marksist ədəbiyyat anlayışına görə şəkilləndiyi bilinməkdədir. Bu səbəbdən həmin anlayışın rədd etdiyi düşüncə və ideyaları qələmə ədəbiyyat adamlarının ən bəsit for-

mada desək, gərçəkləri görmədikləri yaxud bilmədikləri ifadə edilmişdir. Cabbarlı da rablis müharibəsi yaxud Ulduz” və “Ədirnə fəthi“ dramlarıyla dövrün siyasi tənqidlərindən nəsibini almışdır. Hər iki əsərin zərərli düşüncələrin təsiriylə qələmə alındığı, beləliklə, realizmdən və eyni zamanda ədəbi dəyərlərdən uzaq, əhəmiyyətsiz əsərlər olduğu qeyd olunmuşdur. Bununla birlikdə, Cəfər Cabbarlının daha sonra yazdığı əsərlərindən görüldüyü kimi Sovet düşüncə tərzinə müəyyən bir paradıqmada adaptasiya olması bu tənqidlərin dərəcəsinə xəfiflətmədir .

Ədəbiyyat

- 1.Asif Rüstəmli. Cəfər Cabbarlı və ədəbi-mədəni mühit . Bakı , 2010
- 2.Cəfər Cabbarlı. Əsərləri II cild. Bakı, 2005Əzizə Məmmədova. İngilis və Azərbaycan dramaturgiyasında sosial problemin qoyuluşu. Bakı, 2008
- 3.İradə Rəsuli. Dramaturgiyamızda Türkiyə. Bakı, 2009
- 4.Nailə Aslanova. Amerika və Azərbaycan romantizmində şəxsiyyət konsepsiyası. Bakı, 2014.

Summary

Ideas of Turkism of Jafar Jabbarlı (Based on “The Trablis war” and “The Edirne occupation”)

One of the greatest representatives of the XX century Azerbaijani literature is Jafar Jabbarli. Turkism takes an important place in Jafar Jabbarli's plays and he used this topic in some of his works.

Резюме

Идеи туркизма в драмах Джафар Джаббары (На основе «Траблисская война» и «Завоевание Эдирне»)

Один из видных деятелей Азербайджанской литературы XX века. В его драматургии тема Турции занимает особое место. Драматург в ряде произведений затрагивал эту тему.

*Rəyçi: fil.f.d. A.Zeynalova
ADU-nun Azərbaycan dili
və ədəbiyyatı kafedrasının
05.03.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.04.2017

KAMAL ABDULLANIN HEKAYƏLƏRİNDƏ İNTERTEKSTUALLIQ

Açar sözlər: postmodernizm, intertekstuallıq, mif, folklor

Keywords: postmodernism, intertextuality, myth, folklore

Ключевые слова: постмодернизм, интертекстуальность, миф, фольклор

Kamal Abdulla müasir Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. O, müasir ədəbiyyatımıza yeni ruh, yeni baxış gətirmiş yazıçıdır. Müəllifin əsərlərini oxuduqca əsərlərinin fərqli, özünəməxsus istiqamətinin şahidi olur. K.Abdullanın əsərlərinin mahiyyəti ilk dəfədən başa düşülmür, əsərlərindəki qeyri-adi hadisələr, qeyri-adi süjet, motivlər, reallıqla irrealığın sintezi və s. xüsusiyyətlər oxucunu heyrləndirir. Oxucu sanki yazıçının əsərlərini oxuduqca başqa aləmə düşür. Yazıçının əsərləri ilk oxunuşdan çaşğınlıq, anlaşılmazlıq yaratsada, sonradan əsərin mahiyyəti, ideyası başa düşülür. K.Abdullanın əsərləri kütlə üçün yazılmayıb, yəni onun əsərləri kütləvi deyil, qeyri-adidir. Kütləvi olan, əlçatan, tez anlaşılan hər şey əvvəl-axır insanı bezdirə bilər. Yazıçı isə əsərlərində dərinliklərə, qaranlıqlara, müəmmalara, miflərə, reallıqlara, miflə reallığın sintezinə müraciət edir. Bu xüsusiyyətlər onun bütün yaradıcılığına hopmuşdur. K.Abdulla nəsr sahəsində böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Onun nəsrində hekayə janrı xüsusi yer tutur. Yazıçının hekayələri qeyri-adiliyi, rəngarəngliyi, fərqliliyi ilə seçilir. K.Abdulla postmodernist ruhlu hekayələr müəllifidir, onun hekayələrinin əsas qayəsini mifik-psixoloji mövzular təşkil edir. Yazıçı ədəbiyyatımızda intellektual ədəbiyyatın, postmodernist ədəbiyyatın nümayəndəsi kimi şöhrət qazanmışdır. Postmodernizm cərəyanı XX əsrin son onilliklərində və XXI əsrin əvvəllərində bütün dünyada geniş yayılmış, fəlsəfəni, incəsənəti, humanitar elmləri əhatə etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında da postmodernist meyillər özünü göstərir. Fəxri Uğurlu, O.Fikrətoğlu, Elçin Hüseynbəyli və K.Abdullanın yaradıcılığını buna nümunə göstərə bilərik. Ədəbiyyatımızda bu cərəyan birmənalı qarşılanmamış, qəbul edilməmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatına çox gec daxil olmasına baxmayaraq postmodernizmi alqışlayan müəlliflərdə az deyil. Tənqidçi Əsəd Cahangir postmodernizmin məlum xüsusiyyətlərini şərh edir və belə qənaətə gəlir ki, İsa Muğannanın “İdeal” romanı ədəbiyyatımızda ilk postmodernist əsərdir. Bundan başqa Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanında, Sabir Əhmədlinin “Yasaq edilmiş oyun” romanında postmodernizmə xas üslubi məqamlar vardır. Postmodernist əsərlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri var: intertekstuallıq, haşiyəçixma, dekonstruksiya, həqiqət ünsüründən daha çox xəyalpərəstlik, əsərin sonunun naməlum olması, yazıçının sərbəstliyi, simvolik ifadə tərz, qrotesk üslubu, dünyanı kaos kimi qavramaq, söz oyunundan, dilin ifadə imkanlarından tam sərbəst şəkildə istifadə etmək, məhəlli, vulqar sözlərdən, jarqonlardan istifadə və s. Bu xüsusiyyətlər K.Abdullanın hekayələrinin əsas xüsusiyyətləridir.

Yazıcının hekayələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də intertekstuallıq, hekayələrində intertekstual əlaqələrin olmasıdır. İntertekstuallıq postmodernist əsərlərin üç əsas prinsipindən biridir. K.Abdulla hekayələrində miflərə, yunan mifologiyasına istinad etmişdir ki, bu hekayələrdən biri müəllifin yaradıcılığında xüsusi yer tutan “Parisin seçimi” hekayəsidir. Müəllif bu hekayədə mifdən, yunan mifinin süjetindən, obrazlarından istifadə etmişdir. Ancaq mifdə baş verən hadisələri olduğu kimi hekayəyə gətirməmişdir, mifə yeni ruh vermişdir. Həm də yazıcının əsərlərini oxumaq oxucudan yüksək intellekt tələb edir, yəni oxucu hekayəni oxuyanda intertekstual əlaqəni özü görə bilsin. “Parisin seçimi” hekayəsində bizə mifologiyadan tanış olan obrazları-Zevs, Poseydon, Hera, Hermes, Afina, Afroditə, Apollon, Ares və s.-ni görürük. Eyni zamanda hekayədə baş verən hadisələr də bizə mifdən bəllidir. Hekayənin məzmunu belədir ki, Xironun mağarasında Peley ilə Fetidanın toyu olur. Zevs qardaşı Poseydon və digər Allahlar-Apollon, Hermes, Ares, ilahələr Afroditə, Afina, Hera-hər kəs toya yığışır. Toy gözəl keçir, mübahisəsiz, dava-dalaşsız. Məclisdəkilər Zevsə maraqlı əhvalatlar danışirlər, ancaq toya bir ilahə qatılmamışdır, bu nifaq ilahəsi Erida idi. Hera Zevsə demişdi ki, Eridanı toya dəvət etməyə, çünki Erida insanlar arasında nifaq salırdı. Toy keçirilən zaman Erida ətraf-ələmi paxıllıq, kin, nifrətlə seyr edir və “qisas” barədə düşünür. İlahələrin arasına münəqişə salmaq üçün Hesperidlər bağından bir qızıl alma dərib gətirir, üzərində “gözəllərin gözəlinə çatacaq” yazılmışdır. Beləde olur ilahələr arasına nifaq düşür. Zevs deyir ki, bunu Allahlar yox, bəni insan həll edəcək. Seçim məhz insana verilir. Bunun üçün Parisi seçirlər ki, almanı ilahələrdən birinə versin. İlahələr bunun müqabilində Parisə hədiyyə vəd edirlər. Afina vəd edir ki, dünyanın ən müdrik adamı olacaqsan, Afroditə deyir ki, dünyanın ən gözəl qadınına, yəni Yelenaya qovuşacaqsan, Hera isə bütün Asiyaya, Troyaya hökmran olacaqsan. Bunlar bizə mifdən bəlli idi. Paris hekayənin sonunda almanı Heraya verir və əvəzində Troyaya hökmdarlıq etməyə başlayır. Hekayənin sonluğu mifdən fərqlənir, beləki, mifdə alma gözəllik ilahəsi olan Afroditəyə verilir, amma yazıçı almanı Heraya verir. Müəllifin sonluğu məhz bu şəkildə bitirməsi təsadüfi deyil, qanunauyğunluğun nəticəsidir. Min illər boyunca hakimiyyət insana arzusunda olduğu hər şeyi qazandıra bildi-o, dünyadakı ən gözəl qadınlara da sahibləndi, qüdrəti sayəsində ağıllı görünməyi də bacardı.

K.Abdullanın ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən hekayələrinin mövzusu, əsasən, antik ədəbiyyat, mifologiya və folklordan götürülür. Bütün bu hekayələr onun bədii təxəyyülünün məhsuludur. Yazıcının hekayələrini oxuduqca müəllifin iç dünyasının yeni qatları, düşüncələri açılır. Əslində müəllifin hekayələrindəki hadisələr real həyat hadisələridir, mayasına bir az mifologiya, fantastika qatılmış real hadisələr. Müəllif əsatirlərə, mifologiyaya müraciət etməklə müasir həyatımızın problemlərini işıqlandıрмаğa çalışır. Yazıcının yaradıcılığında maraq doğuran hekayələrdən biri də “Dəvə yağışı” hekayəsidir. Bu hekayədə fantastik, qeyri-adi hadisələr baş verir. Beləki, “Bu gün axşam xəbərlərin sonunda hava haqda məlumatı bütün şəhər dinlədi və rahatlıqla köks ötürdü. Sabah-xəbərdə deyilirdi-göydən yerə dəvə yağacaq. İki gün əvvəl göydən yerə şir yağmışdı və bu daha təhlükəli idi” [1, s.10]. Hekayədə sirli-sehirli mühitin olduğunu görürük. “Dəvə yağışı” hekayəsi yazıcının fantaziyası əsasında yazılmışdır. Çünki göydən yerə dəvə, şir

yağır və bu dövə, şirlər insanlarla danışır, ünsiyyət qururlar. “Söz sənəti özünün elə bir mərhələsinə yetişib ki, gerçəkliyi olduğu kimi əks etdirən əsərlər oxucuda bir o qədər maraq doğurmur. Hadisələrin mistik çalarlarla zənginləşdiyi, oxucunu dalınca çəkib çıxmazlara salan əsərlər daha oxunaqlı və maraqlıdır” [4]. Hekayədə təsvir olunur ki, Yaradanın yaratdıqlarına rəhməti olan yağış öncə şir şəklində yağır. Hekayədə şir güc, qüdrət simvolu kimi göstərilir. Lakin öz hiyləsi ilə şirdən də güclü olan insan onları qəfəsə salır. Sonra göydən dövə yağır. Ovsunçular bütün hekayə boyu çalışırlar ki, şirləri, dövələri qəfəsə salsınlar və bunun üçün müxtəlif təkliflər irəli sürülür. Bu təkliflər arasında ən qəddarı “Xəz-Dəri-Kürk” yəni, şirləri öldürüb dərilərini ixrac etmək idi. Hekayədə başqa bir fantaziya “Səhrada gəmi son zamanların ən dəbdə olan, ən sevilən virvizual filmi idi. İçinə cürbəcür heyvanlar dolmuş gəmi səhra ilə qumluqda üzür və sənin istəyinlə televizor ekranından keçib birbaşa otağın içinə girə bilirdi”, “Ana öz qərarını verdi. Nə edə bilirik ?-beynindən Babaya sensorlu məlumat göndərdi”. Hekayədə insanlar hiylə vasitəsi ilə həm şirləri, həm də dövələri qəfəsə sala bilirlər. Sonra dövələri Ay tərəfdən düz heyvanxananın qapısına can Ay zolağı açılır ki, o zolaqla bayaqdan cıvıqları çıxmayan və indi, nəhayət ki, asudə nəfəs alan dövələri Aya yola salmağa başladılar. Göydən enən dövələri elə göyə qaytarırlar. Çünki Ay saflıq və təmizlik simvoludur. Elə bu vaxt şirlər insanların onları aldatdığını başa düşürlər “Xəyanət! Xəyanət! Savanna yalanmış. Ovsunçular gəlir. Bizi aldatdılar”. Hekayədə göstərilir ki, dövənin gözlərində yaş axır və bu yaş şirləri ovsundan çıxarır və qəfəsdən azad olurlar. Şirlər uşaq və dövəni əhatəyə almışdılar və şirlərin çoxu “bizi aldatdılar-intiqam, intiqam !”-deyə finxırırmış. Faciənin qarşısı isə gözlənilməz şəkildə öz-özünə alınmışdı. Hekayənin sonunda şirlər “Biz gedirik. İnsanlar bizi aldatdılar. Biz gedirik və birdə yağış kimi insanların şəhərinə yağmağı mən əbədiyyən şirlərə qadağan edirəm”. Yazıçı bununla yalan, xəyanət, dönüklüyün, insan xarakterinə mənsub olduğunu, insanın öz nəfsinə qul olduğunu göstərir. Yazıçı fantaziyaları, sehirlə hadisələri təsvir etməklə əslində müasir cəmiyyətimizdəki problemlərə toxunur.

K.Abdullanın nəsr, bütün yaradıcılığı çağdaş ədəbiyyatımızın inkişafında böyük rol oynamışdır. Yazıçı elmi yaradıcılıqla bərabər, bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuş, pyesləri, hekayələri, romanları, şeirləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirmiş və bu əsərlər ona dünya şöhrəti qazandırmışdır.

Ədəbiyyat

- 1.K.Abdulla “Hekayələr” Mütərcim nəşriyyatı Bakı 2008
- 2.K.Abdulla “Kədərli seçmələr” (şerlər, tərcümələr, esselər, hekayələr, pyeslər) Bakı Mütərcim 2002
3. K.Abdulla “Labirint” (hekayələr) Qanun nəşriyyatı Bakı 2012
- 4.Mətanət Vahid “Kamal Abdullanın Labirinti” 525-ci qəzet 12may 2012-ci il
5. M.Vahid “Səhvlərimizdən edam kürsüsünə gedən yol” Ədəbiyyat qəzeti 7noyabr 2015-ci il səh.7

Summary

Intertextuality in Kamal Abdulla's stories

Kamal Abdulla has played a great role in the development of modern Azerbaijani literature. Stories have a special place in his literary career. He is the author of postmodern stories, intertextuality is one of the main characteristics of his stories.

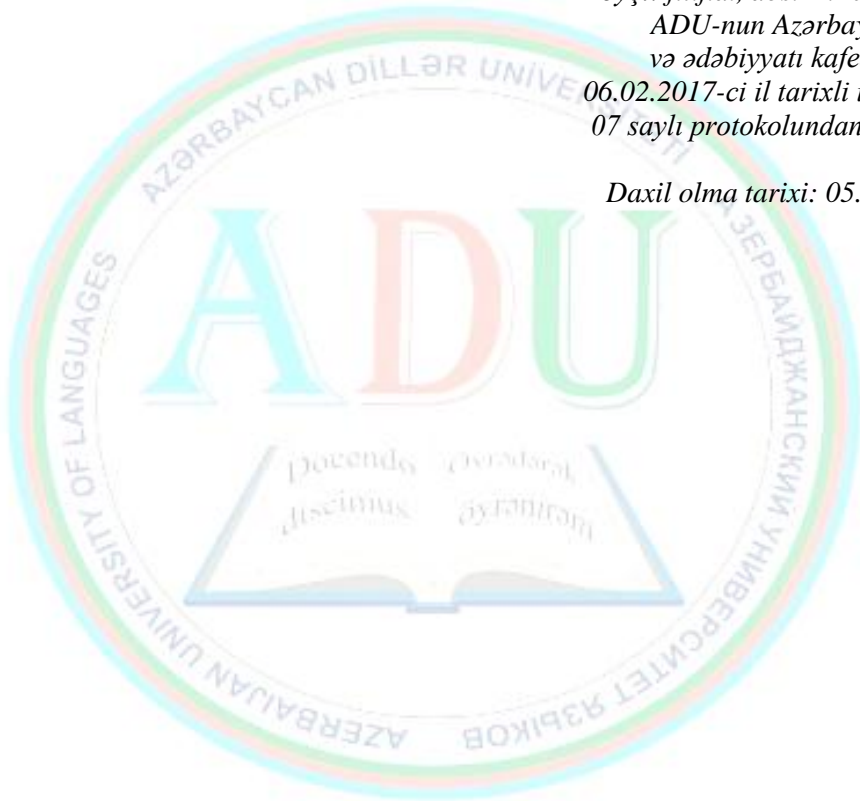
Резюме

Интертекстуальность в историях Камал Абдуллы

Камал Абдулла играет большую роль в развитии Азербайджанской литературы. В его творчестве специальное место занимает исторический жанр. Он автор пост-модернистских историй, интертекстуальность главный особенность его историй.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. D.Zeynalova
ADU-nun Azərbaycan dili
və ədəbiyyatı kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
07 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 05.04.2017



ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA FÜZULİ ƏNƏNƏLƏRİ

Açar sözlər: lirika, Füzuli, Vaqif Səmədoğlu, Əli Kərim, çağdaş poeziya

Keywords: lyrics, Fuzuli, Vagif Samadoglu, Ali Karim, modern poetry

Ключевые слова: лирика, Физули, Вагиф Самедоглу, Али Керим, современная поэзия

Azərbaycan poeziyasında XX əsrə qədər həтта XX əsrin 20-ci illərinə qədər klassik şeir formaları aparıcı olmuşdur. Müasir poeziyanın formalaşmasında Füzuli irsinin böyük rolu olmuşdur. XX əsrin 60-cı illərindən ədəbiyyatımızda başlayan yeniləşmə sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir. Bu dövrlərdə sosializmdən imtina və klassik irsə marağın artması ilə müşahidə olunur. 80-ci illərin sonunda ictimai-iqtisadi formasiyanın iflası nəticəsində insanlarda ümitsizlik, mənəvi böhran hisləri Füzuli dövrünün qeyri-müəyyənliyini xatırladır. Sözügedən dövr Füzuli yaradıcılığına marağın artması ilə müşahidə olunur. Çağdaş poeziyaya təsir göstərən Füzuli motivlərindən biri -ictimai kədər və onu doğuran səbəblər Füzuli irsində məhəbbət konsepsiyası müasir dövr şairlərin yaradıcılığının başlıca mövzularıdır. Füzuli öz əsərlərində bu mövzulara müxtəlif yönümdən yanaşır, onu rəngarəng bədii obrazların köməyi ilə təqdim edir. Füzulinin qəmlə yoğrulmuş humanizmi, insanpərvərliyi əsrlərin dərinliyindən gələrək çağdaş sənətkarların yaradıcılığında da sezilir. Əli Kərim, Vaqif Səmədoğlu, Ramiz Rövşən, Salam Sarvan, Vaqif Bayatlı kimi şairlərin yaradıcılığında Füzuli irsindən bəhrələnmənin şahidi oluruq. Maraqlı budur ki, sözügedən sənətkarlar klassik şeir formalarından (qəzəl, qəsidə və s.) istifadə etməmişlər. Həmin sənətkarların yaratdığı nümunələr formaca deyil, məzmunca Füzuli irsini xatırladır.

XX əsrdə 50-60-cı illərində poeziyada Füzuli ənənələrini davam etdirən sənətkarlardan biri olan Əli Kərimin lirikası istər mövzu, istərsə də, məzmun baxımından Füzuli irsini xatırladır. Şairin məhəbbət lirikasına nümunə olan "Qayıt" şeirində oxuyuruq;

*Həsərin araya atdı dağ, dərə,
Sənən işıq oldun, batan sən oldun.
Qayıt, mənim gülüm, qayıt bu yerə,
Ey mənim istəyim, nə gəlməz oldun! [2, s.288]*

Bu parçada Füzuli lirikasında tez-tez rast gəldiyimiz həsrət, hicran, ayrılıq motivi öz əksini tapmışdır. Sevgilisinin ayrılığına dözə bilməyən Aşiq yarının qayıtmasını, geri dönməsini arzulayır. Əli Kərimin poeziyası Füzuli poeziyası kimi möcüzələrlə doludur. Sənətkarın yaradıcılığı XX əsr Azərbaycan poeziyasında sözün dirilməsi, poetik fiqura çevrilməsi kimi missiyanı həyata keçirmişdir. Əli Kərimin yaradıcılığından söz açarkən Y. Qarayev bildirir ki, "Əli Kərim təsvir et-

diyi hadisələri daxilən yaşayır, onu öz “mən”inin bir parçasına çevirir, özü də dənizdən yazanda dəniz, Kürdən yazanda Kür olur.[8,s.105]

Əli Kərim Füzuli poeziyasına olan məhəbbətini “Füzuli” şeiri vasitəsi ilə ehtiva etmişdir. Sözügedən şeir Füzulinin “... Fələklər yandı ahimdən” sözlərinin epiqraf gətirilməsi ilə başlayır.

*Füzuli, o nə dövrən!..-Görsələr yanır insan
Yanana od verdilər.
Füzuli, o nə kədər!
Görsələr donur insan,
Donana buz verdilər... [1, s.33]*

Əli Kərim poeziyası Füzuli irsi kimi tənhalıqdan, həsrətdən, kədərdən yoxrulmuşdur. Lakin şair bu kədərin, tənhalığın özündə də bir ümid axtarır. Buradan da aydın olur ki, Ə.Kərim kədəri daimi deyil. Dövrün görkəmli şairlərindən olan Əli Kərim Füzulinin “Söz” qəzəlinə paralel olaraq yazdığı şeirdə “söz” həm dünyaya tən tutulur, həm də dünya ilə bərabərləşir.

*Günəş könüllü söz,
Məhəbbət özüllü söz.[1, s.137]*

Füzuliyə görə, söz bir ölçüdür, varlığı dərk etmənin tək açarıdır. Füzuli “Söz” qəzəlində sözə münasibətini aşağıdakı kimi ifadə etmişdir.

*Xəlfə ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz,
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz [3, s.151]*

Dahi Füzulinin yaradıcılığının mövzu və ideya istiqaməti zəngin və rəngarəng olsa da, məhəbbət lirikası onun yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Füzuli özü də yaradıcılığının bu istiqamətinə işarə edərək qəzəllərinin birində bu fikri aşağıdakı kimi ifadə etmişdir.

*Məndən, Füzuli, istəmə aşari-mədhü-zəmin,
Mən aşiqəm, həmişə sözüm aşiqənədir. [3, s.107]*

İnsan mənəviyyatını obrazlı təsvir edən lirikanın ədəbi ənənə və novatorluq, poetik üslubların müxtəlifliyi baxımından olduqca maraqlı bir mərhələsini 70-ci illər ədəbiyyatı təşkil edir. Bəhs edilən dövrdə Füzuli peziyasının görkəmli davamçılarından biri də Vaqif Səmədoğludur. Vaqif Səmədoğlu yaradıcılığını fərqləndirən başlıca amillərdən biri o idi ki, çağdaş poeziyamızda mükəmməl poetizm ustası olan atası Səməd Vurğun kimi deyil, daha mərhəm-ic dünyaya və orada sevinc, kədər, tənhalıq, qorxu psixologiyasının, özünə ünvanlanan cavabsız suallar, Allahla söhbət kimi hal və ovqatların da mövcud olduğu poeziya yolunu tutdu. Vaqif Səmədoğlu yaradıcılığı, demək olar ki, pessimist notlar üzərində qurulmuşdur. Şairin yaradıcılığını tədqiq edənlər onu adətən tənhalıq, fəlsəfi-analitik düşüncələr şairi kimi xarakterizə ediblər. Vaqif Səmədoğlu poeziyası həyat və ölüm haqqında düşüncələrlə həm ümid, həm də ümitsizlik poeziyası kimi diqqəti cəlb edir. Şairin poeziyasını aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

- 1) Fəlsəfi şeirlər
- 2) Məhəbbət-həsrət şeirləri
- 3) Allahla söhbət
- 4) İctimai-analitik şeirlər

Şairin gənclik illərində qələmə aldığı şeirləri ilə yaşa dolmuş çağlarında yazdıqları arasında ciddi üslubi poetik fərq nəzərə çarpmır. Onun erkən şeir yaradıcılığının bəzən qaranlıq, yarımqaranlıq, nadir hallarda isə işıqlı “otağında” böyüyüb yaşayan lirik “mən”i sanki qocalmır və bu “otaq”dan çıxıb rəngli dünyaya qarışmağa qorxur. Şairin ilk qələm təcrübələrinə nəzər saldıqda tənhalığın onu sanki kədərdə təsəlli, ümitsizlikdə özünüdərk, tənhalıqda hikmət kəşf etmiş “müdrək qoca”ya çevirdiyinin şahidi oluruq. Şeirdə pessimist çalar, tənhalıq, kədər motivi Azərbaycan romantik şeirinin tarixi təkamülündə əsas mövzu istiqamətlərindən biridir. Klassik irsin Xaqani geniş miqyasda isə Füzuli kədəri XX əsrin ikinci yarısında poeziyada öz təsirini göstərmişdir. Vaqif Səmədoğlu lirikasında məhəbbət-həsrət məzmunlu şeirlər də kifayət qədər çoxdur. Məhz bu tipli şeirlər ideya məzmun baxımından yalnız romantik, aşiqanə incə duyğular tərənnümü hesab etmək düzgün olmazdı. Şairin bütün yaradıcılığı boyu keçən əsas üslubi - həzin pessimizm - ekzistensializmlə bağlıdır. Ekzistensializmə görə, insan varlığından son dərəcə bezmişdir, o gerçəkliyin önündə mənəvi tənhalıq və qorxunun daşıyıcısıdır. Həyata bədbin baxış müşahidə edilir, insan varlığı öz əhəmiyyətini itirir, nə təbiətdə, nə də Allahda özünə dayaq tapa bilmir. [7, s.30]

Vaqif Səmədoğlu poeziyasında lirikasında kifayət qədər Allah-Vaqif xətli lirik şeirlər yer alır. Vaqif Yusifli məqalələrinin birində Vaqif Səmədoğlu poeziyasını səciyyələndirən qeyd edir; “Şairin bu mövzulu şeirləri, poeziyada ilk dəfə olaraq Allah üzərindəki mistik örtüyü götürdü. İnsan Allahla doğmalığı insanın son pənahı olan Allaha doğru yolu qısaltdı”. [6, s.97]

Sələfi Füzuli kimi Vaqif Səmədoğlu yaradıcılığının böyük bir qismini məhəbbət məzmunlu şeirlər təşkil edir. Füzuli yaradıcılığında xüsusən, onun lirikasında Məcnun obrazı təzadlı funksiyası var. O həm Füzulinin lirik qəhrəmanının qəm yoldaşı, həm rəqibi bəzən isə onun özüdür. Vaqif Səmədoğlu yaradıcılığında da bu xüsusiyyətlərə rast gəlinir.

*Günaha batmağım gəlib, ay Allah
Cəsarət dəmidir, saxlama məni.
Sənə inamdan da gözəl bir qız var,
Xəyanət dəmidir, saxlama məni. [5, s.85]*

Allaha müraciət, xahiş biraz da tələb olan bu məhəbbət şeirində Füzulinin məşhur;

*Yarəb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni,
Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda məni.*

- beytini xatırladır. Bu şeirin ilk misrasından başlayaraq məhəbbətin günah olmasına etiraz motivi Füzuli mövqeyi ilə səsleşir. Vaqif Səmədoğlu məhəbbəti ən müqəddəs sayılan anlayışlarla - vətən, milli qürur, millət anlayışları ilə qarşı-

laşdırır və üstünlüyü sevdalı faciəyə verir. Füzulinin lirik qəhrəmanı üçün də Vətən-sevgilinin özündən başqa bir yer deyildir. Füzulinin vətənpərvərliyinə sübut kimi yazılan məşhur beyt, əslində Füzulinin hər cür əhkam və kütləvilikdən yüksəkdə duran böyük məhəbbətinin sübutudur.

*Sənin ad gününə gül dərmək üçün,
Sinəmə çəkdiyim dağa çıxıram. [4, s.120]*

Beləliklə, çağdaş poeziyamızda klassik irsdə istifadə olunan poetik fiqurlardan, poetik obrazlardan istifadə olunması bugünkü poeziyamızın zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Dahi Füzulinin qoyub getdiyi poeziya nümunələri müasir dövrdə Vaqif Səmədoğlu, Vaqif Bayatlı, Salam Sarvan kimi şairlərin yaradıcılığına geniş şəkildə təsir göstərmişdir. Bu şairlər baxmayaraq ki, Füzuli kimi klassik şeir nümunələri yaratmamışlar lakin bu sənətkarların əsərlərinin mövzusu, işlətdikləri poetik fiqurlarda Füzuli nəfəsi duyulur.

Ədəbiyyat

- 1.Əli Kərim “Seçilmiş əsərləri” Bakı, 2004
- 2.Əli Kərim Qayıt Bakı,1983
- 3.Füzuli Məhəmməd “Seçilmiş əsərləri” altı cildə, I cild Bakı, 2005
- 4.Salam Sarvan “ Yerin ortası da təklərə küncdür” Bakı, 2001
- 5.Vaqif Səmədoğlu “Uzaq yaşıl ada” Bakı, 2004
- 6.Vaqif Yusifli “Karvanbaşı yolun hayandır” Bakı, 1998
- 7.Yeganə Abdullayeva “XX əsr ədəbiyyatında modernizm” Bakı, 2005
- 8.Yaşar Qarayev “ Poeziya və nəsr” Bakı,1979

Summary

Fuzuli's traditions in modern Azerbaijani poetry

Classical poetry has played a big role in the formation and development of modern Azerbaijani poetry. Poets like A.Karim, V.Samadoglu, V.Bayatlı, R.Rovshen, S.Sarvan have benefited from Fuzuli's legacy and enriched Azerbaijani poetry with various literary samples. Though these poets benefited from great Fuzuli, they created their own original poetic samples.

Резюме

Основоположник современной Азербайджанской традиции Физули

Современной Азербайджанской поэзии в формировании и развитии классической поэзии сыграл большую роль. Воспользовавшись наследиями Физули поэты Азербайджана как Али Керим, Вагиф Самедоглу, С.Сарван, В.Баятлы, Р.Ровшан обогатили поэзию различных художественных примерах. Эти поэты так как воспользовались наследиями Физули но у них были созданы свои оригинальные образцы поэзии.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Hacıyeva
ADU-nun Azərbaycan dili
və ədəbiyyatı kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 05.04.2017

OSKAR UAYLDIN NAĞILLARINDA XEYİR VƏ ŞƏR PROBLEMI

Açar sözlər: Oskar Uayld, xeyir və şər, nağıllar

Keywords: Oscar Wilde, good and evil, fairy tales

Ключевые слова: Оскар Уайльд, добро и зло, сказки

Oskar Finqal O`Flaerti Uills Uayld (1854-1900) məşhur ingilis yazıçısı, nəzm əsərlərinin, nağılların, komediyaların, kəskin süjetli novellaların müəllifidir. O.Uayld yaradıcılığında XIX əsrin birinci yarısının romantik ənənələri yanaşı həmin əsrin ikinci yarısının realist və modernist estetik prinsipləri əks olunur.

Yazıçı dünya ədəbiyyatı tarixinə estetizm adı altında tanınan incəsənət fenomeninin ən parlaq nümayəndəsi kimi daxil olmuşdur. Onun demək olar ki, bütün yaradıcılığı xeyir və şər problemi üzərində qurulmuş, roman və pyeslərindən kiçik nəsrinə qədər bu problem ətrafında nəşət tapmışdır.

Yazıçının 1888-ci ildə çapdan çıxmış “Xoşbəxt şahzadə və digər nağıllar” adlı toplusuna beş nağıl daxil idi: “Xoşbəxt şahzadə”, “Bülbül və qızılgül”, “Lovğa nəhəng”, “Sadiq dost”, “Möcüzəli Raket” və 1891-ci ildə “Nar evcik” adlı dörd kitabdan ibarət “Gənc Kral”, “İnfantın ad günü”, “Balıqçı və onun ruhu”, “Ulduz oğlan” nağıllarında xeyir və şər problemi qaldırılır və onun həll yolları açıqlanırdı.

Bir çox tədqiqatçılar yazıçının yaradıcılığında onun ziddiyyətli baxışlarını vurğulayırdılar. Lakin demək olar ki, hamı bir nəfər kimi bu ziddiyyətin nağıllarda rast gəlinmədiyini qeyd edirdi. Bu mənada, “Xoşbəxt şahzadə” və “Nar ev” kitabları xarakterikdirlər. Yazıçının estetizmi nağıllarında kifayət qədər mənəviyyətlidir, insanlararası münasibətlərdə isə qarşılıqlı anlaşma və dürüstlük hissələrinin vacibliyi qabardılır və bütün hallarda xeyrin şər üzərində qələbəsini görürük.

O. Uayldın bütün yaradıcılığı kimi nağılları da çoxplandır və onlarda bir çox problemlər aşkarlanır. Nağılların ən ifadəliləri xeyir və şər problemi üzərində qurulub: qəhrəman və onu əhatə edən ətraf aləm (“Gənc kral”, “Sadiq dost”, “İnfantın ad günü”); xarici və daxili gözəlliyin münasibətləri (“Ulduz oğlan”, “İnfantın ad günü”, “Xoşbəxt şahzadə”); özünüqurban vermək problemi (“Bülbül və qızılgül”, “Xoşbəxt şahzadə”, “Sadiq dost”) və s.

Qəhrəmanlar və onları əhatə edən ətraf aləmin, qəddar gerçəkliyin qarşılıqlı münasibətləri mövzusu yazıçının yaradıcılığında önəmli mövqeyə malikdir. Bu daha parlaq şəkildə “Gənc kral”, “Sadiq dost”, “İnfantın ad günü” kimi nağıllarda öz əksini tapmışdır.

Artıq nağılın əvvəlində Gənc Kral bizə gerçəkliyin ağuşunda özünü narahat hiss edən bir insan kimi təqdim edilir: “O uzanmışdı... qorxu dolu gözlərlə sanki, qarabəniz meşə favni və yaxud ovçular tərəfindən qoyulmuş tələyə düşən gənc heyvan kimi önünə baxırdı.” [6, s.9]

Gənc Kral daha öncələr, adi çoban idi, qayğısız həyatından zövq alırdı və öz nəcabətindən xəbərsiz idi. Lakin qəsrə düşdükdə, Kral ətrafındakı gözəllik və

təmtərağa qapılır, o zamanadək ki, yuxusunda ona dəyər anlayışı aydın olur, bu isə çox-çox insan həyatının dəyəri idi. Gənc kral gözəl geyimlərdən imtina edir: “bunları yığışdırın və məndən gizlədin. Bu gün mənim tacqoyma günüm olsa da, mən bunu qəbul etməyəcəyəm. Çünki, bu libaslar Hüzünün toxucu alətində Acının bəyaz əlləri ilə toxunmuşdur. Yaqutun ürəyində - qan, mirvarinin ürəyində - ölüm var.” [6, s.17]

Lakin onun əhatəsində olanlar Kralı başa düşmür: “O həqiqətən aqlını itirib... bizə işləyənlərin həyatından bizə nə var? Cütçünü görməyincə çörəkdən, üzümçünü görməyincə şərabdən imtina edək?” deyərək saray əyanları etiraz edir [6, s.19] və kilsənin qapılarını sındıraraq içəri daxil olmağa çalışır, qəbul etmədikləri kralı öldürsünlər. Konflikt öz apogeyinə yetişir, lakin, Kralın mənəvi harmoniyası da ən uca zirvəsinə çatır. Ali qüvvələr onu mükafatlandırır: “Budur, pəncərələrdən onun üzərinə günəş şüası yağdı və günəş şüaları onun üçün hazırlanmış dəbdəbəli əlbisədən də gözəl geyim toxudu... o kral əlbisəsində idi və büllur hədə-qəli naxışlardan sehrli möcüzəli işıq süzülürdü”. [6, s.21] diz üstə çökərək yepiskop lütfkar tərzdə dedi: “Məndən uca olan səni təltif etdi!” [6, s.22]

Və həqiqətən də, ali qüvvələr bu konflikti çözürlər. Nağılın finalı və müəllifin özünəməxsus nəticəsi belədir: qəhrəmanın daxili aləmi heç də həmişə real aləmdə anlaşılmaya bilər, lakin, digər bir aləm də var, xeyir və dürüstlük aləmi və o daima qəhrəmanların pak və səmimi ruhlarının müdafiəsinə qalxır.

Xeyir və şər problemi O.Uayld yaradıcılığında xüsusi mövqeyə malikdir. “Ulduz oğlan”da yazıçı kifayət qədər ardıcıl tərzdə, xarici və daxili gözəlliyin ayrılmazlığı prinsipini müdafiə edir və bu fikri xeyrin daşıyıcısı, mənəviyyatın əsasında duran əsas amal kimi görür [2, s.18].

Ulduz oğlan nağılın əvvəlində bizim qarşımızda möcüzəli şəkildə yaraşığı qəhrəman kimi canlanır: “il ildən o daha da gözəlləşirdi və kənd sakinləri onun gözəlliyinə heyran qalırdılar... onun siması sanki fil sümüyündən yonulubmuş kimi ağ və zərif idi, qızılı qıvrım saçları isə, nərgizgülü ləçəklərinə bənzəyirdi, dodaqları – ağ qızılgül ləçəkləri, gözlərə isə bulağın duru suyunda əks olunan bənövşəni xatırladır” [6, s.26].

Bu gözəllik hər kəsi tabe edir, oğlana itaət etməyə məcbur edirdi: “...və onun yaşlıları da ona qulaq asırdı, çünki o gözəl idi”. [6, s.27]

Lakin gözəllik və hədsiz hökm ona yalnız pislilik gətirdi, “belə ki, o özünə vurğun, təkəbbürlü və qəddar böyüdü” [6, s.26]. Öz qəddarlığı ucbatından nağılın qəhrəmanı eybəcərləşir: mənəvi qəzəb, hədsiz təkəbbür, kim olursa olsun, hətta öz doğma anasını sevə bilməmək qabiliyyəti- bunlar sonucda onun üzündə öz əksini tapır: “o hovuzə yaxınlaşdı və ora boylandı, amma nə gördü! Siması qurbağaya bənzəyirdi, bədəni isə gürzə kimi pullarla örtülmüşdü” [6, s.29].

Mənəvi təmizlənmə kimi, islah olunmağa təkan özünün eybəcər görünüşünə ikrah hissi duyurur. Yalnız öz günahlarını yuduqdan sonra gözəlliyi ona qaydır.

“Ulduz oğlan”da daxili və xarici gözəlliyinin qarşılıqlı münasibəti xeyir və şər problemi kontekstində əks olunmuşdur. Ulduz-oğlan gözəldir, lakin onun daxili aləmi, mənəviyyatı çirkindir. Sonda hər şey öz yerini alır, cəza kimi onun üçün ən dəyərlili olanı – gözəlliyini əlindən alırlar. Yazıçı bununla xarici aləmi da-

xili aləmə uyğunlaşdırır və beləliklə, qəhrəmanı cəzalandırır. Qəhrəman peşman olan kimi onun cismi ruhu kimi yenidən gözəlləşir.

Beləliklə, yazıçı daxili və xarici gözəlliyin qarşılıqlı əlaqəsini “Ulduz oğlan” nağlında xeyir və şər in qarşıdurması kimi açıqlayır.

O.Uayld bu mövzunu “İnfantın ad günü” və “Xoşbəxt şahzadə” nağıllarında da fərqli tərzdə təsvir etməyə çalışır.

Yazıçının yaradıcılığını araşdıran ingilis tənqidçisi H.Hayd bildirir ki, “O.Uayld nağıllarının mərkəzi ideyası bundan ibarətdir: həyat eybəcərdir, yalnız yaraşlıq yalan gözəldir və reallıq arzuya, fantaziyaya kim tərəfindənsə yaradılmış gözəlliyə daxil olan kimi bütün bunlar məhv olur” [1, s.18].

O.Uayld nağıllarını gözəl illüziya ilə mənəvi ideallar birləşdirir və bu ideallar gerçəkliklə uzlaşa bilər. Karlik (İnfantın ad günü) Bülbül kimi (Bülbül və qızıl-gül) ideal məhəbbətə can atır, lakin həyat həqiqətləri onları məhv edir. Amma gerçəklik yalnız xarici gözəl olmayan təbəqəni məhv edir və bununla dünyaya möhtəşəm, məğlubedilməz daxili gözəlliyini bəyan edə bilsin.

Özünü qurban verərək xeyrin qələbə çalmasını təmin etmək kimi mövzular “Xoşbəxt şahzadə” və “Bülbül və qızıl-gül” nağıllarının mərkəzi ideyasıdır.

Xoşbəxt şahzadə özünü qurban verir ki, qalaydan olan ürəyinin ağrısına məlhəm ola bilsin. Şahzadə öncə kasıb toxucu qadına qılincinin yaqutunu, daha sonra öz gözlərini verir. Lakin o, sadəcə daş-qaş və qızılını vermir - o öz gözəlliyini də verir: “Bu Xoşbəxt şahzadə necə səfil oldu! – Mer dedi. – qılincində yaqut yoxdur, gözləri düşüb, qızılı üzünü isə gedib... o ən adi kasıbdan da kasıbdır!” [6, s.31]

Lakin xoşbəxt şahzadə və eləcə də, öz həyatını qurban vermiş Bülbül mükafatlandırılır: “və Tanrı öz mələyinə əmr etdi ki, bu şəhərdə tapacağın ən qiymətli şeyi mənə gətir.

Və mələk ona qalay ürək və cansız quş gətirdi.

– Sən doğru seçim etmişən. -Tanrı dedi- belə ki, mənim cənnət bağlarımda bu quş əbədi oxuyacaq, mənim parlaq sarayımda isə, Xoşbəxt şahzadə məni mədh edəcək” [6, s.32].

Bülbülün canını fəda etdiyi qızıl-gülü professor qızının rədd cavabından əsəbiləşmiş tələbə sadəcə tullayır (Bülbül və qızıl-gül), balaca Karlik isə, xaricdən gözəl, daxilə çirkin olan İnfanta üçün rəqs etdiyi zaman öz eybəcərliyinə dözə bilməyib içərisində oynadığı qəsrin zalında yerə sərilərək ölür. Bülbülün, həm də Karlikin qurbanı nə qədər böyük olursa, O.Uayld onların eybəcərliyini ürəksiz İnfanta və aşırı rəşional tələbənin eybəcərliyindən az təsvir edir və kontrast əsnasında o, öz qəhrəmanlarının daxili aləmini və xarici gerçəkliyin eybəcərliyini vurğulamağa xeyir və şər qarşıdurmasını canlandırmağa nail olur.

Oskar Uayldın nağıllarında qəhrəman və xarici aləm arasındakı ziddiyyət aydın təsvir olunur: “Gənc Kral”, “Sadiq dost”, “İnfantın ad günü” kimi nağıllarının ideya-məzmununda belə bir nəticəyə gəlirik ki, qəhrəmanların daxili aləmi-romantik illüziyalar dünyası reallıqla qarşılaşdıqda məhv olur. Bu nağıllar özünə-məxsus xəbərdarlıqdır və onlarda real aləmin tənqidi və məzəmməti duyulur.

“Ulduz oğlan”, “Xoşbəxt şahzadə”, “İnfantın ad günü” nağıllarında xarici və daxili gözəlliyin qarşılıqlı münasibətləri ondan ibarətdir ki, xarici və daxili aləm həmişə eyni olmaya bilər, lakin tale hər şeyi öz yoluna qoyur.

Yazıçı sual qoyur - nə daha önəmlidir, gözəllik yoxsa, xeyirxahlıq? O.Uayld nağıllarının qəhrəmanları gözəlliyə hədsiz vurğun olan estetlərdir. Heykəlciklər və rəsmlərə tamaşa edən Gənc Kral da belədir. Daima şad -xürrəm olan Xoşbəxt şahzadə də belə idi və ölümündən sonra onun üçün qızıldan heykəl ucaldılar, qoca və eybəcər anasını özündən uzaqlaşdıran ulduz-oğlan da belədir. Lakin kədər və kasıblıq ilə üzləşdikdə , ən gözəl O.Uayld qəhrəmanları insanlara kömək etmək niyyəti ilə hər şeyi qurban verirlər. Xoşbəxt Şahzadə qaranquş vasitəsi ilə heykəlinin üzərini örtən bütün qızılı və safir gözlərini yoxsullara paylayır. O, kor və eybəcər olur, qaranquş onu tərək etmək istəmir və onun ayaqları altında həyatdan köçür, lakin onlar yoxsul daxmalarına azacıq da olsa istilik paylamağa nail olurlar.

O.Uayld nağıllarının bir cavabı var: insanlara xidmət etmək xeyirxahlıqdır və xeyirxahlıq özü gözəllikdir.

Ədəbiyyat

- 1.Hyde H. M. Oscar Wilde: A biography – London, 1976. 342p.
- 2.Holland V. Son of Oscar Wilde. – London, 1994. 272p.
- 3.Epifanio S.J. The Art of Oscar Wilde. – New Jersey: Princeton University Press, 1997. 365p.
- 4.Савельев К. Н. Становление эстетических взглядов О. Уайльда // Индивидуальное и типологическое в литературном процессе. Магнитогорск, 1994, 217с.
- 5.Оскар Уайльд. Биография. – М., Изд. «Независимая Газета», 2000. 688 с.
- 6.<http://oscar-wilde.ru/english/index.html>

Summary

The problem of good and evil in fairy tales by Oscar Wilde

Permanent English writer of the XIX century Oscar Wilde has large and multiplanned creative activity. As his novels and plays, his fairy tales also are based on the problem of good and evil. The fairy tales by the author depict belief in the victory of good over evil. Fairy tales as “Happy prince”, “Nightingale and rose”, “Young king” , “Star boy” reflect both contradictions between the human and the world around him and the results of those contradictions. The author of the article deals with the problem of good and evil by means of analyzing the heroes of the tales.

Резюме

Проблема добра и зла в сказках Оскара Уайльда

Творчество выдающегося английского писателя XIX века Оскара Уайльда многопланово и разносторонне. Как романы и пьесы, так и малая проза писателя построены на проблеме добра и зла. В сказках писателя добро побеждает зло. Такие сказки, как, «Счастливый принц», «Ласточка и роза», «Молодой король» изображают конфликт человека с окружающей его средой и последствия этого конфликта. Автор статьи, анализируя героев сказок, делает попытку разъяснить проблему добра и зла, поднятую писателем.

Rəyçi: fil.f.d., dos. H.Əliyeva
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
07.02.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 27.03.2017

DİGƏR SAHƏLƏR

Oqtay Abbasov
ADU

MÜƏLLİM HAZIRLIĞI MİLLİ DƏYƏRLƏR KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: müəllim hazırlığı, milli dəyər, ana dili, elmi əsas

Keyword: training of teacher, national merit, native language, scientific basis

Ключевые слова: подготовка учителя, национальное достоинство, родной язык, научная основа

Azərbaycan xalqının milli dəyərləri zəngindir. Bu dəyərlər təbiət, cəmiyyət və təfəkkür hadisələri ilə bağlı olan bütün sahələri əhatə edir: Dəyərlərdən ailədə, uşaq bağçalarında, ümumtəhsil məktəblərində, peşə-ixtisas təhsili verən tədris müəssisələrində, istehsalatda və s. bir təsi vasitəsi kimi istifadə etmək olar.

Pedaqoji kadr hazırlığında məsələnin aşağıdakı səciyyəvi cəhətləri üzə çıxır:

1. Müəllim olmağa hazırlaşan tələbələrin özləri də gənclərdir. Deməli, onlarla iş apararkən gəncliyə xas xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Əks halda, aparılan işin faydası ya heç olmayacaq, ya da gozləniləndən aşağı olacaq.

2. Müəllim təkcə öz həyatı, ailəsi üçün məsuliyyət daşıyan bir adam deyil. O, ölkənin strateji məqsədlərindən ən mühümünü həyata keçirən mütəxəssisdir. Bu baxımdan professor Ə.Ağayevin qoyduğu suallar indi həm də müəllim hazırlığı üçün olduqca aktualdır: "...Görəsən müstəqil addımlar atacaq gənclər həyatı - insanı qiymətləndirməyi bacaracaqlarmı? Onların həyat ideali, vətəndaşlıq ideali nədən ibarətdir? Onlar mənəvi keyfiyyətlərə, mənəvi mədəniyyətə necə yiyələnmişlər?" [1, s.10]

Bu suallar pedaqoji kadr hazırlığı üçün bir də ona görə aktualdır ki, sabah-müəllim kimi fəaliyyət göstərərək onlar müxtəlif yaşlı şagirdlərlə, həm kiçik məktəblilərlə, həm də yeniyetmə və gənclərlə iş aparacaqlar. Lakin müəllimin işi bununla məhdudlaşmır. Müəllim valideynlərlə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərməlidir. Bu isə o deməkdir ki, bəzən müəllim özündən yaşlı adamlarla görüşməli, onlara müxəlif məsələlərlə bağlı yol göstərməli, məsləhət verməlidir.

3. Bu da məlumdur ki, müəllim ömrünün axırına kimi ancaq dərslər demir. Bacarığından, işə münasibətindən asılı olaraq təhsilin müxtəlif pillələrinin idarə olunmasına irəli çəkilən rəhbər kadrlar da müəllimlər arasından seçilir. Təsədüfi deyil ki, rəhbər məktəb işçisinin müəyyənləşdirilməsinə verilən əsas tələblərdən biri onun məhz ali pedaqoji təhsilli olmasıdır. Deməli, bu gün ali pedaqoji təhsil alan tələbənin nə vaxtsa təhsilin idarə olunmasında iştirak edəcəyi ehtimalı da az deyil. Bu isə müəllimdən daha yeni keyfiyyətlər tələb edir. Həmin keyfiyyətlərin bünövrəsi harada qoyulmalıdır? - sualının məntiqi cavabı isə belədir: Tələbənin

pedaqoji təhsil aldığı ali məktəbdə! Yəni müəllim hazırlığında milli dəyərlərdən istifadə prosesində həmin cəhət də lazımı şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Təlim prosesindən götürülmüş misallar əsasında fikrimizi davam etdirək. Budur, məşğələ gedir. Sükutu lövhənin qarşısında tapşırığı izah edən tələbə pozur. Birdən... Birdən pıçılı eşidilir. Müəllim yoldaşının izahına mane olan arxa cərgədə əyləşmiş tələbəni ayağa qaldırır: - Yoldaşının danışıqına əlavən var? – deyər soruşur. Varsa, buyur.

Müəllim yaxşı bilir ki, ayağa qaldırdığı tələbənin heç bir əlavəsi yoxdur. Sadəcə olaraq o, tapşırığı izah edən yoldaşının danışıqına qulaq asmır. Az keçmiş tələbə də bunu təsdiq edir, - yox, müəllim, əlavəm yoxdur. Söz soruşurdum...

Müəllim tələbəyə təklif edir ki, əyləşsin. Tapşırığı yerinə yetirən tələbə sözünü davam etdirir. O, fikirlərini tamamladıqdan sonra müzakirə başlayır. Müəllim tələbələrə öz fikirlərini əsaslandırmağı tələb edir. Yeri gələndə müzakirəyə qoşulan müəllim çalışır ki, heç kəs onun dediklərini ehkam kimi, müzakirəsiz qəbul etməsin. Auditoriyada iki nəfərin eyni vaxtda danışdığını görəndə müəllim firsətdən istifadə edərək, guya, təsadüfən soruşur: - Kim opera, balet, dram tamaşalarına baxıb?

Ani sükut çökür. Tələbələr çaşqınlıqla gah bir-birlərinə, gah da müəllimə baxırlar. Bir neçə tələbə müəllimin sualına müsbət cavab verərək tamaşalara baxdıqlarını bildirir.

Müəllim tələbələri dinlədikdən sonra yenə onları təəccübləndirən bir sual verir: - Siz özünüz, xoşunuza gələn epizodları, xanəndələrin gözəl səsinə, aktyorların hərəkətlərini necə rəğbətləndirirsiniz? Hisslərinizi necə ifadə edirsiniz?

Tələbələrə birinin “əl çalmaqla alqışlayırıq” cavabını digərləri də təsdiqləyir.

Müəllim: - Bəli, belədir, - deyir, - amma ötən əsrin əvvəllərində belə deyildi... (müəllim qəsdən danışıqına fasilə verir).

Yerdən bir tələbə soruşur: - Bəs necə edirdilər? Tamaşaçılar xanəndələri, aktyorları alqışlamırdılar?

Müəllim azacıq fasilə verdikdən sonra sözünə davam edir: - Edirdilər. Amma necə? Bax, bu, maraqlıdır. Tamaşaçılar bilet alarkən onlara biletlə birlikdə təxminən şagird dəftərinin bir vərəqi boyda karton kağız da verilmirdi. Tamaşaçılar xoşları gələn epizodları, aktyorların, xanəndələrin çıxışlarını həmin vərəqi yuxarı qaldırmaqla, onlara mane olmadan, digərlərin fikirlərini yayındırmadan öz hissələrini bildirir, razı qaldıqlarını çatdırırdılar.

Müəllim yenidən tələbələrə müraciət edir: - Sizcə, nə üçün ötən əsrin əvvəllərində tamaşaçılar öz razılıqlarını çatdırmaq üçün məhz bu üsuldan istifadə edirdilər? Nə üçün əl çalmaqla aktyora, xanəndəyə rəğbətini çatdırmaq qəbul olunmurdu?

Müəllim az öncə məşğələnin gedişinə öz danışıqı ilə qrup yoldaşının sözünü kəsən tələbəyə müraciət edir.

Tələbə fikrini bildirir. Digər tələbələrin də fikirləri dinlənir. Müəllim yeri gəldikcə müzakirəyə qoşulur. Birlikdə çıxarılan nəticə bu olur ki, ötən əsrin əvvəllərindəki “alqışlama üsulu” indikindən qat-qat yaxşı olub. Ona görə ki, belədə tamaşa zalında əlavə səs-küy yaranmır. Digər tərəfdən, tamaşaçılar bir-birlərinə, o cümlədən, xanəndəyə, aktyora mane olmurlar.

Müəllim davam edərək bildirir ki, bu fakt dəyərli ədəbiyyatşünas alim, professor Rəfael Hüseynovun apardığı tədqiqatların nəticəsində məlum olmuşdur. Maraqlananlar, əlavə məlumat almaq istəyənlər alimin yaradıcılığına müraciət edə bilərlər.

Azərbaycan musiqisinin, səhnə mədəniyyətinin belə yüksək zirvədə durmasının nəticəsidir ki, deyən müəllim əlavə edir:- dünyanın bir çox görkəmli şəxsiyyətləri bizim mədəniyyəti yüksək qiymətləndiriblər. Sənətşünaslıq doktoru, professor Viktor Mixayloviç Belyayev Azərbaycan musiqisi ilə bağlı 25 əsərin müəlifidir [2, s.42]. Amma gətirdiyim misal daha önəmli bir məsələ ilə - insanlardan bir-birlərinə, danışanın sözüne, fikrinə hörmətlə yanaşmağın unikal nümunəsini verən milli dəyərlərimizlə bağlıdır.

Gətirilən bu misal göstərir ki, milli dəyərlərin müəllim hazırlığında müstəsna rolu vardır.

Qeyd edilənlərdən belə bir nəticə çıxır ki, milli dəyərlərin seçilməsində müəyyən prinsiplərin gözlənilməsi vacibdir. Fəaliyyətdə prinsiplərə əsaslanmaq daha səmərəli nəticə almağa kömək edir. Milli dəyərlərdən istifadənin nəticəsi onların məzmunu ilə sıx bağlıdır.

Milli dəyərləri məzmununa görə 2 yerə bölmək olar. Tarix etibarını ilə milli dəyərlərin qruplaşdırılması da iki istiqamətdə aparılır. Birinci qrupa İslamaqədərki mənəvi dəyərlər aiddir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Azərbaycanın maddi-mənəvi mədəniyyət tarixinin dəyərli tədqiqatçılarından olan E.Əlibəyzadə “Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi” [3] adlı əsərində bu bölgünü əsaslandırır. Araşdırmalar Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərlərini bu istiqamətdə nəzərdən keçirməyin elmi və siyasi cəhətdən faydalı olduğunu sübut edir; tarixən formalaşan milli dəyərlərin İslamdan əvvəlki inkişafının nəzərə alınması həmin dəyərlərin daha ətraflı öyrənilməsinə imkan verir.

Digər tərəfdən, Azərbaycan xalqı İslama qədər böyük bir sivilizasiya yolu keçmişdir. Bunun nəticəsidir ki, xalqımız bəşəri xidmətləri olan şəxsiyyətlər yetişdirmiş, indi də dünyanı heyrətə gətirən incəsənət əsərlərinin, memarlıq abidələrinin, musiqinin və s. müəllifi kimi tanınmışdır. Bu tarixi əlaqəni, varisliyi dərk etmədən, onun öyrənilməsi üzrə sistemli iş aparmadan hər hansı istənilən bir vasitənin, o cümlədən milli dəyərlərin, arzuolunan nəticə verəcəyinə ümid bağlamaq olmaz.

Tamamilə yeni dini ideologiyaya keçənəqədərki tarix İslamdan sonrakı tarixdən daha qədim olması ilə seçilir. Bu qədimlik yaranan milli dəyərlərin mahiyyətcə daha kamil olmasını əsaslandırır. Digər tərəfdən, artıq elmi şəkildə sübut olunmuşdur ki, hər hansı konkret xalqın, millətin indisi onun əcdadları tərəfindən formalaşdırılmış dəyərlər əsasında yaranıb inkişaf edir. Bu dəyərlərə istinad etmədən inkişaf mümkün deyil.

Yetmiş il ərzində millətləri əsarətdə saxlamış sovet imperiyasının siyasətində milli dəyərlərin vəhdətdə təsirinin millət üçün birləşdirici, imperiyanın özü üçün dağıdıcı gücü ciddi cəhdlə nəzərə alınmış; həyata keçirilən siyasət zahiri bir görüntü yaratmaqla, guya, SSRİ-də yaşayan hətta ən azsaylı xalqların da milli dəyərlərinə saygılı münasibətin mövcud olduğu təsəvvürü formalaşdırmağa çalışmış. Müxtəlif millətlərlə bağlı festivalların, sərgilərin, onların nailiyyətlərini əks etdirən məşhur “dekada”ların təşkili bu illuziyanın həqiqət kimi təqdim olunmasına

hesablanıb. Əslində isə millətlərin mənəvi ruhunu, iradəsini, əzmkarlığını, xarakterini formalaşdıran dəyərlərin tədricən unudulması üçün o dövrün verdiyi bütün imkanlardan istifadə olunub.

Bununla bağlı istənilən qədər misal göstərmək mümkündür. Lakin fikrimi dillə bağlı faktlara yönəltməklə kifayətlənirəm. Nə üçün məhz dillə bağlı faktları qabartmağı faydalı sayıram? İlk növbədə ona görə ki, dil milli dəyərlərin ən qiymətlisidir. İkinci, dildə həm də digər milli dəyərlər toplanıb, qorunur. Sonra, dil millətin mövcud dəyərlərinin toplum halında gələcək nəsllərə çatdırılmasının bir vasitəsidir. Təsədüfi deyil ki, dünyanın bu məsələ ilə bağlı fikir söyləmiş bütün mütərrəqi şəxsiyyətləri millətin mövcudluğunun dildən ayrı mümkün olmadığını təsdiqləyirlər. Dil varsa, millət var. Dil yoxdursa millət də mövcud deyil.

Dilin millətin mövcudluğunda rolu o dərəcədə böyükdür ki, bəzən millətin mövcud olmadığı bir şəraitdə də dil uzun müddət özünü qoruyub saxlaya bilər. Dil və millət münasibəti təbiətdəki kök və gövdə münasibəti ilə müqayisə oluna bilər; kökün məhvi gövdənin şəksiz ölümü deməkdir. Amma kökün gövdəsiz də varlığı, mövcudluğunu davam etdirməsi mümkündür.

Təsədüfi deyil ki, heç bir imperiya, əgər xalq öz milli dəyərlərinə sədaqətli dirsə, onun dilini öldürə bilmir. İmperiyanın dilini qəbul etdirmək, hər hansı millətə bu dildə danışmağa məcbur etmək olar, lakin həmin xalqın dilini öldürmək mümkün deyil. Özünüqoruma, özünütənzimləmə və özünütəzələmə instinkti heç bir başqa varlıqda dildə olduğu qədər güclü deyil. Millətin özünəməxsus toponomlərinin minillər ərzində çox cüzi dəyişikliklə qorunub saxlanması, yad dillərdən qəbul etdirilmiş adların, bütövlükdə sözlərin çox sürətlə Azərbaycan dilinin başlıca qanununa-ahəng qanununa uyğun şəkildə dəyişməsi deyilənlərə aydın sübutdur.

Müəllim hazırlığı üzrə aparılan işlərin böyük əksəriyyəti dil vasitəsi ilə həyata keçirilir. Lakin cəmiyyətdə başqa dillərin öyrənilməsinə yaranan kortəbii maraq doğma dilin böyük əhəmiyyətinin lazımınca dərk olunmaması ilə nəticələnir. Şübhəsiz, sabahın müəllimi olacaq bu günkü tələbələrlə işdə bu “maraq” ciddi şəkildə nəzərə alınmalıdır ki, onlar pedaqoji fəaliyyətdə öz şagirdlərinin qəlbində ana dilinə düzgün münasibət yarada bilsinlər.

Sovet dönəmində rus dilinə üstün münasibətin mənbəyi də milli dilləri sıradan çıxarmaqla həmin dillərdə əsrlər boyu öz arzu və istəklərini ifadə etmiş, mənəvi dəyərlərini qorumağa müvəffəq olmuş millətləri məhv etməyə yönəldilmiş siyasət olmuşdur.

İmperiya üçün xarakterik olan bu siyasətin tarixi qədimlərə gedib çıxır və müstəmləkəçi ölkələrin hamısının siyasətindən qırmızı xətlə keçir. Ərəb işğalı bu faktı ümumiləşdirmək üçün yaxşı bir misaldır. Böyük mütəfəkkir M.F.Axundzadə ərəb istilasının Azərbaycan xalqının başına gətirdiyi fəlakətlərdən bəhs edərək yazır: “Ərəblər bizim min illik sərvətlərimizi yıxdılar, şan və şöhrətimizi bərhad etdilər, vətənimizi elə xarabdan da xarab etdilər ki, bu günə kimi abad etmək mümkün olmayıbdır... Bu qövmdən bizə elə müsibətlər gəlmişdir ki, bəsirət sahibi olan adam onları danıdıqca ağlar” [4, s.289].

Yazılanlar belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, milli dəyərlərdən müəllim hazırlığında səmərəli istifadə olunmalıdır.

Mövzunun aktuallığı: Dünyada gedən qloballaşma xalqların və millətlərin özünəməxsuslu üçün real təhdiddir. Pedaqoji kadr hazırlığında milli dəyərlərdən istifadə etməklə təhlükəyə qarşı uzunmüddətli və davamlı bir vasitə əldə edər, həm də müəllim müəllim hazırlığının səmərəsini artırma bilərik.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Buradakı fikirlərdən müəllim hazırlığında, bakalavr, magistr təhsilində və tədqiqatlarda istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1.Ə.Ağayev, Həyatın astanasında. Bakı: Maarif, 1983

2.Ə.Dağlı, Ozan Qaravəli. Bakı: “MBM” mətbəəsi.2006

3.E.Əlibəyza, Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. Bakı: Gənclik,1998

4.M.F.Axundzadə, Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı:1987

Summary

Training of teachers in the context of national merit

The article refers to the use of national merit in teacher training. It is noted that the use of national merit improves the result of teacher training. And also in the article the importance of the native language as a national dignity is considered and this fact is justified in the training of teachers.

Резюме

Подготовка учителей в контексте национальных достоинств

В статье говорится об использовании национальных достоинств при подготовке учителей. Отмечается, что использование национальных достоинств улучшает результат подготовки учителя. А также в статье рассматривается значимость родного языка, как национальное достоинство и этот факт обосновывается при подготовке учителя.

*Rəyçi: ped.f.d., dos. V.Bəşirov
ADU-nun Pedaqogika kafedrasının
16.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 05.04.2017

Фидан Гасымова
АУЯ

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ У СТУДЕНТОВ ПРОДВИНУТОГО ЭТАПА

Ключевые слова: коммуникация, компетенция, мотивация, лингвистические структуры, речевые модели интерференция

Açar sözlər: kommunikasiya, kompetensiya, motivasiya, linqvistik strukturlar, nitq modelləri, interferensiya

Keywords: communication, competence, motivation, linguistic structures, speech models, interference

В эпоху глобализации одной из основных целей обучения английскому языку как специальности является формирование у студентов коммуникативной компетенции на достаточно высоком уровне, в максимальной степени приближенной к уровню коммуникативно-компетентных и лингвистических образованных носителей языка [1]. Следует отметить, что, несмотря на то, что проблема формирования коммуникативной компетенции на изучаемом иностранном языке неоднократно являлась предметом рассмотрения со стороны ученых - методистов и специалистов в области прикладной лингвистики, данная проблема все еще остается одной из наиболее актуальных проблем, требующих своего разрешения.

Как известно, коммуникативная компетенция предполагает наличие у носителя языка или человека, использующего тот или иной язык в процессе речевого общения для реализации своих коммуникативных интенций, способности воспринимать и продуцировать сообщения, а также обмениваться мыслями и идеями в тех или иных контекстах.

Как известно, коммуникативная компетенция состоит из четырех основных компонентов: грамматической (лингвистической), дискурсивной, социокультурной и стратегической компетенций. Лингвистическая (грамматическая) компетенция является базовым компонентом коммуникативной компетенции и непосредственно связана с обучением аспектам языка и формированием у изучающих язык лексических, грамматических и произносительных навыков. Однако, усвоение лингвистического кода языка не является достаточным. Помимо этого, дискурсивная компетенция подразумевает сформированность у обучаемых способности соединять предложения в единое смысловое целое в процессе речевой коммуникации. Дискурсивная компетенция предполагает сформированность умения комбинировать речевые высказывания в пределах определенных контекстов, а также способность создавать устные и письменные тексты в процессе иноязычно-речевой коммуникации. В условиях, когда формирование коммуникативной компетенции на изучаемом языке является приоритетным направлением, представля-

ется неприемлемым ограничиваться обучению языку на уровне отдельных предложений.

Социокультурная и стратегическая компетенции характеризуются как более функциональные компоненты коммуникативной компетенции. Социокультурная компетенция предполагает сформированность у обучаемых умения использовать язык с учетом социокультурного контекста, коммуникативной ситуации, взаимоотношений между участниками речевой коммуникации. Стратегический компонент коммуникативной компетенции подразумевает сформированность у обучаемых способности использовать усвоенные ранее лингвистические единицы и речевые образцы для реализации своих коммуникативных намерений. Изучающие язык студенты должны понимать цель речевого общения и знать пути достижения этих целей.

Процесс формирования иноязычноречевой компетенции студентов продвинутого этапа языкового вуза в значительной степени осложняется отсутствием, в подавляющем большинстве случаев, самых элементарных знаний о правилах вербального и невербального поведения носителей языка и людей, не являющихся таковыми, однако естественно использующих данный язык в процессе речевого общения. Как известно, адекватное речевое общение на том или ином языке невозможно без владения языком не только на системном, но и на нормативном уровне. Одной из проблем, с которой сталкиваются учителя в процессе обучения иноязычноречевой коммуникации на изучаемом иностранном языке студентов продвинутого этапа языкового вуза является то, что не знающие правил вербального поведения носителей языка студенты часто механически переносят правила и нормы вербального и невербального поведения из родного языка, которые подавляющем большинстве случаев не соответствуют, а порой в значительной степени отличаются от таковых в изучаемом языке. В случае, когда речь идет об обучении студентов - азербайджанцев языкового вуза английскому языку, следует отметить значительную степень несоответствия поведенческого (вербального и невербального) кода в двух конфронтующих языках, что в значительной мере осложняет задачу обучения иноязычноречевому общению в целом, и формированию коммуникативной компетенции на языке специальности, в частности.

Процесс формирования иноязычноречевой компетенции у студентов-старшекурсников должен строиться с неизменным учетом того, что процесс обучения иностранному языку как специальности базируется на принципах коммуникативности, интерактивности, а также принципе ориентации на интересы и потребности обучаемых [3].

Иноязычноречевая коммуникация состоит из серии речевых актов, реализуемых для достижения тех или иных коммуникативных целей. Для того, чтобы сделать процесс обучения речевой коммуникации на языке специальности более эффективным, преподаватель должен содействовать созданию обстановки, когда и обучающий, и обучаемые чувствуют себя достаточно комфортно, в том или ином академическом контексте, понимают цель речевого общения, и осведомлены о способах достижения этой цели с

помощью использования ранее усвоенных лексических единиц, грамматических структур, интонационных моделей и речевых образцов. Знание потребностей студентов и целей, в которых они изучают тот или иной иностранный язык, позволяет специалистам в области преподавания иностранных языков, а также практикующим учителям английского языка разрабатывать наиболее эффективные методы их достижения.

Современная методика преподавания иностранных языков, основанная на коммуникативной модели обучения языку, предполагает обучение иноязычноречевой компетенции в определенном коммуникативном контексте путем сочетания основных компонентов языковой системы и при условии обеспечения коммуникативного контекста с помощью ситуаций и тем, и реализации и усвоения лингвистических единиц в функциональных целях [2].

В первую очередь, усвоение иноязычноречевой компетенции предполагает обучение студентов, усвоивших систему языка на уровне программных требований, способам достижения целей в процессе речевого общения на изучаемом иностранном языке [4].

Следует отметить, что проблемы и трудности, возникающие в процессе обучения иноязычноречевой компетенции, в первую очередь обусловлены различиями в лингвистических системах конфронтующих языков. Процесс обучения студентов-азербайджанцев языкового вуза речевой компетенции на английском языке в значительной мере затрудняется в связи с интерферирующим воздействием родного языка обучаемых на системном и нормативном уровне.

В случае, когда речь идет о формировании у студентов продвинутого этапа речевой компетенции на английском языке, следует отметить значительный рост ошибок, совершаемых, по всей видимости, вследствие значительного усложнения лингвистического и речевого материала как в качественном, так и в количественном плане [1]. Тенденция к использованию хорошо усвоенных на более ранних стадиях изучения языка лингвистических структур и речевых моделей является вполне закономерным следствием боязни совершить ошибки. Подобное отношение к ошибкам, вполне характерное для традиционной системы обучения языкам, в значительной степени осложняет процесс обучения иностранному, в нашем случае английскому языку в языковом вузе, вообще, и формирование иноязычноречевой компетенции у студентов продвинутого этапа, в частности. Задача преподавателя состоит в определении наиболее оптимальных путей предотвращения и преодоления ошибок в том или ином учебном контексте.

Создание учебной обстановки, в наибольшей степени способствующей обеспечению мотивации у студентов, изучающих английский язык в профессиональных целях, и вовлечению их в процесс усвоения иноязычноречевой компетенции в качестве активных, инициативных его участников, непосредственно заинтересованных в достижении наилучших результатов, является одной из приоритетных задач, которые должен решать современный учитель, обучающий языку как специальности.

Литература

- 1.Г.Д. Гусейнзаде. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку, 2001.
- 2.Littlewood, W. 1981. Communicative Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press.
- 3.Мс. Carthy, M. 1991. Discourse Analysis for Language Teachers. Cambridge: Cambridge University Press.
- 4.Willems, G.M. 1990. “Foreign Languages for Communication. Some New Perspectives”.

Xülasə

Yuxarı kurs tələbələrində ingilis dilində nitq kompetensiyanın formalaşdırılmasının bəzi problemləri

Məqalə Dil Universitetinin yuxarı kurslarında təhsil alan tələbələrin ixtisas dili olan xarici dildə nitq sərəştəsinin inkişaf etdirilməsi problemlərinin araşdırılmasına hısr edilmişdir. Xarici dili professional məqsədlərlə öyrənən hər bir tələbə həmin dilin qrammatikası, lüğət tərkibi, tələffüzü və eləcə də əsas nitq fəaliyyəti növləri olan şifahi nitq, dinləyib-anlama, yazı və oxunu onların tələbatlarına cavab verən tərzdə öyrənmək imkanına malik olmalıdır. İngilis dilini öyrənən yuxarı kurs tələbələrinə hər bir lingvistik struktur və nitq modelini real kommunikasiya kontekstində istifadə etmək bacarığına yiyələnmək üçün kifayət qədər imkanlar verilməlidir.

Summary

Some problems of developing advanced students' speech competence in English

The article deals with the problem of developing Language University advanced level students' speech competence in the target language. Every student learning English for professional purposes should have the opportunity to study the target language grammar, vocabulary, pronunciation & the four skills – speaking, listening, reading & writing in the way that best suits their needs. Advanced learners of English should have as much practice as necessary to ensure that each linguistic structure & each speech model can be used in the context of real communication.

*Rəyçi: ped.e.d., prof. G.Hüseynzadə
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
30.03.2017-ci il tarixli iclasının
12 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 20.04.2017

Лала Мамедова
АГЭУ (UNEC)

НАГЛЯДНОСТЬ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Ключевые слова: *наглядность, таблицы, средства обучения, процесс обучения, технические средства обучения, презентация*

Açar sözlər: *əyani vəsait, cədvəllər, təlim vasitələri, tədris prosesi, texniki təlim vasitələri, təqdimat*

Keywords: *visibility, tables, means of study, the process of training, technical means of teaching, presentation*

Одним из резервов интенсификации процесса обучения иностранному языку является использование средств наглядности. Умение хорошо излагать свой предмет, педагогическое мастерство учителя основаны на умении строить процесс обучения в соответствии с закономерностями этого процесса, с основными дидактическими принципами. Одним из таких принципов является принцип наглядности.

Как показывает практика, многочисленные наблюдения, далеко не все преподаватели имеют ясное представление о том, как организовывать применение наглядности на уроке так, чтобы повысить качество усвоения материала. На уроках русского языка в национальной аудитории широко используются следующие виды наглядности: натуральная (показ предметов), графическая (схемы, таблицы), изобразительная (иллюстрации, фотографии, картины, рисунки).

В настоящее время наряду с этими видами наглядности широкое распространение получили разнообразные технические средства, позволяющие осуществлять слуховое и зрительное восприятие.

Использование наглядности в виде зрительных и слуховых образов в сочетании со словом преподавателя, учебником на занятиях обогащает процесс обучения, вызывает активную познавательную деятельность и самостоятельность обучающихся, вооружает их практическими умениями и навыками пользования русской речью.

Наглядность используется не только как средство, облегчающее усвоение грамматических значений слов и отдельных правил, но и как прием создания речевой ситуации.

В зависимости от поставленной на занятии цели наглядные пособия могут быть применены на различных этапах обучения студентов русскому языку: при повторении ранее изученного материала, при объяснении и закреплении нового материала, при проведении обобщающе-повторительных занятий.

Применяя наглядные пособия, нужно ясно представлять цель, которую они преследуют при обучении русскому языку как иностранному. Например, показ преподавателем предметов для объяснения семантики новых слов

облегчает запоминание их, так как слово связывается у обучаемых со зрительным восприятием самого предмета.

Наиболее распространенной формой наглядности на занятиях русского языка являются таблицы. Они помогают конкретизировать отвлеченный грамматический материал, конструкции предложений.

Таблицы по русскому языку различаются по своему содержанию (лексические, орфоэпические, морфологические и орфографические, синтаксические и пунктуационные), назначению (сопоставительные, справочные), форме (статичные, подвижные) [3].

Лексические таблицы служат для усвоения значения слов и обогащения словарного запаса обучаемых, для проведения упражнений по активизации изученной лексики в устной и письменной русской речи.

Одно из назначений наглядных пособий состоит в том, чтобы при помощи того или иного наглядного пособия организовать самостоятельную работу обучаемых. Студенты под руководством преподавателя читают таблицу, разбираются в ней, устанавливают соотношения ее частей, делают вывод. Затем они получают от преподавателя разнообразные задания для самостоятельной работы: переписать таблицу в тетрадь, начертить подобную же таблицу на другом языковом материале, подобрать и записать соответствующие свои примеры слов, словосочетаний, предложений, самостоятельно разобрать эти примеры, включить их в нужную схему, подчеркнуть или обозначить условными знаками, сопоставить по сходству и различию, объединить материалы нескольких таблиц, сделать выводы, проверить по таблице. Словом, все надо сделать для того, чтобы таблица помогла наладить плодотворную самостоятельную работу обучаемых.

Наглядные таблицы могут принести пользу лишь в том случае, если они составлены так что, привлекая внимание обучаемых, в известной мере помогают понять сущность дела, понять например, почему надо писать так, а не иначе. В таблице надо отобрать и организовать учебный материал так, чтобы студент, смотря на нее, мог сопоставить сходные в каком-либо отношении и несходные в другом отношении явления, сделать вывод из своих наблюдений и понять то или иное правило.

При составлении наглядных пособий преподавателю необходимо руководствоваться некоторыми принципами, важнейшие из которых следующие:

1. Таблицы не могут быть перегружены грамматическим материалом.
2. Не следует давать правил и определений, которые имеются в учебниках, а также загромождающих таблицу текстов.
3. Кроме слов, данных в нужной форме, здесь иногда полезны выразительные примеры, лишь бы они помогали наглядности, а не мешали ей.
4. Можно использовать разнообразные приемы графического выделения букв, слогов, слов: выделение шрифтом, отделением черточками частей слова, подчеркивание безударных гласных, звонких и глухих, непроизносимых согласных, расположение однокоренных слов или слов, имеющих приставки или суффиксы, таким образом, чтобы корень находился под корнем, приставка под приставкой и т.д.

В грамматических таблицах для национальной аудитории важно представить суть языковых явлений, облегчающих выяснение и усвоение трудных для обучаемых закономерностей русского языка, применение их в практике русской речи. Грамматические таблицы целесообразно использовать при обучении, например, согласованию прилагательных, местоимений, порядковых числительных, причастий с существительными и т.д.

К наглядным пособиям по обучению русскому языку относится и раздаточный дидактический материал. Использование карточек дает преподавателю большие возможности для обеспечения индивидуальной и групповой работы по обучению русскому языку в соответствии с уровнем знаний, умений и навыков обучаемых.

Большой интерес представляют сигнальные карточки, с помощью которых устанавливается обратная связь, что помогает определить степень усвоения материала всеми обучаемыми.

При обучении русскому языку как иностранному широко используются различные схемы. Грамматическая схема – это графическое изображение основных признаков языковых явлений. Схемы отличаются краткостью записи, использованием различных условных обозначений.

Схемы используются для объяснения синтаксической структуры предложения, помогают студентам яснее представить взаимные связи слов и частей внутри сложного предложения.

В зависимости от цели и задачи урока при использовании схем обучаемым даются различные задания: определение темы, которой посвящена схема; составление своих примеров в соответствии со схемой; изображение в виде схемы связи слов в предложении или частей в составе сложного предложения.

Действенную помощь в обучении русскому языку как иностранному оказывают мультимедийные средства обучения. Одной из самых распространенных и эффективных компьютерных программ, используемых преподавателями на занятиях, является PowerPoint. Это – программа для подготовки презентаций, которая может вмещать в себя одновременно слайды с текстом, картинки, анимацию, графики, диаграммы, аудио- и видеофайлы и одновременно является эффективным средством наглядности, учитывая современный уровень внедрения компьютерных технологий в учебный процесс. По мнению Л.А.Беляевой и Н.В.Ивановой, презентация обладает рядом возможностей, которые заключаются в сочетании разнообразной текстовой, аудио- и видеонаглядности, в использовании интерактивной доски, в использовании отдельных слайдов в качестве раздаточного материала, в управлении вниманием обучаемых за счет эффектов анимации и гиперссылок, в активизации и сохранении познавательного интереса обучаемых, в усилении мотивации изучения иностранного языка, а также в эффективности восприятия и запоминания нового учебного материала [1]. Для того чтобы обеспечить реализацию вышеперечисленных возможностей программы PowerPoint, необходимо уметь составлять презентации в соответствии с некоторыми требованиями. К этим требованиям относятся: 1) соответствие специфике предметной деятельности

обучаемых, то есть содержание презентации не должно отклоняться от поставленных целей и задач занятия; 2) необходимость учета длительности презентации, умеренное ее использование, а также выделение существенных характеристик демонстрируемого объекта.

Во время демонстрации слайдов проводится устная форма работы, содействующая активному использованию усвоенного обучающимися языкового материала в новой ситуации, изображение которой возникает перед ними на экране. Для уроков русского языка как иностранного достаточно иметь 9-10 слайдов. Виды заданий могут быть различными.

Итак, можно сделать вывод, что бурное развитие информационно-коммуникационных технологий и их внедрение в процесс обучения иностранному языку позволили значительно расширить область наглядности и набор инструментов ее реализации в учебно-воспитательном процессе. Презентация может быть широко использована преподавателями, особенно на тех занятиях по иностранному языку, которые связаны с культурой родной страны, родного края, страны изучаемого языка, ее историей, административно-территориальным делением. Все это способствует повышению мотивационной составляющей учебного процесса и, следовательно, делает его более эффективным.

Возможности использования наглядных пособий в обучении русскому языку в национальной аудитории исключительно велики. Преподаватель должен четко представлять все богатство этих возможностей, чтобы сознательно и целенаправленно применять их в учебно-воспитательном процессе.

Литература

1. Беляева Л. А. Иванова Н. В. Презентация PowerPoint и ее возможности при обучении иностранным языкам // Иностранные языки в школе. 2008. № 4.
2. Полат Е. И. Интернет на уроках иностранного языка. // ИЯШ. 2001, № 2
3. Фридман, А. М. Наглядность и моделирование в обучении – М.: Знание, 1984.
4. Шахмаев Н. М. Технические средства обучения. – М.: Просвещение, 2001.

Xülasə

Rus dilinin xarici dil kimi tədrisində əyani vəsaitlərin istifadəsi

Rus dilinin xarici dil kimi tədrisində əyani vəsaitlərin istifadəsi problemi bütün dövrlərdə aktual problemlərdən biri olmuşdur və hal-hazırda da çox aktualdır. Son zamanlar əyani vəsaitlərin istifadə sahələri əhəmiyyətli dərəcədə artmış, bu vəsaitlər daha da təkmilləşdirilmişdir: cədvəllər və şəkillərdən kompyüter proqramlarına qədər. Onların köməyi ilə müəllim real həyatı əks etdirən fraqmentlərin modelini nümayiş etdirir. Əyani vəsaitlər müsbət motivasiyanın formalaşmasının səmərəli vasitələrindən biridir.

Summary

Visibility in teaching Russian as a foreign language

The problem of clarity in teaching the Russian language as a foreign language was relevant at all times, it is still relevant today. In recent years, the field of visibility has expanded considerably, and its inventory has become more complicated, from tables and

pictures to computer programs, through which the teacher models fragments of objective reality. Visibility is one of the effective means of generating positive motivation.

*Rəyçi: fil.f.d.G.Rzayeva
ADİU(UNEC)-nin "Rus dili" kafedrasının
04.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 27.04.2017



YUXARI SINIF ŞAĞIRDLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNDƏ QRAMMATİK BACARIQLARININ AŞILANMASININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: qrammatik bacarıqlar, biliik, bacarıq, kompetensiyalar, interaktiv, kommunikativ kontekst

Keywords: grammar skills, knowledge, skills, competences, interactive, communicative context

Ключевые слова: грамматические умения, знания, умения, компетенции, интерактивной, коммуникативный контекст

Bu gün Azərbaycanda müasir dünyada aparıcı rol oynayan xarici dillər, ilk növbədə də global ünsiyyət dili hesab edilən ingilis dilinin kommunikativ-yönlü tədrisi ölkəmizdə fəaliyyət göstərən ali və orta təhsil müəssisələrin qarşısında qoyulan ən mühüm vəzifələrdən biridir.

Avropa Təhsil Məkanına inteqrasiya prosesində olan Azərbaycanda müxtəlif istiqamətlərdə mütəxəssis hazırlayan ali təhsil müəssisələri müxtəlif maraqları nəzərə alaraq tədris planı və proqramları şaxələndirir, lazımda, radikal xarakterli dəyişiklikləri tətbiq etməkdə cəhd edir. Xarici dillərin tədrisinə gəldikdə, bu sahədə çalışan alimlərin, və eləcə də xarici dil müəllimlərinin qarşısında duran vəzifələrdən ən önəmlisi kommunikativ təlim metodikasını dillərin tədrisi praktikasına tətbiq edilməsinin ən səmərəli yollarını müəyyən etməkdir. Onu da nəzərə almaq vacibdir ki, xarici dillərin tədrisi islahatların tətbiq edilməsi kifayət qədər mürəkkəb bir məsələdir. Azərbaycanda xarici dillərin tədrisi ilə bağlı qəbul edilmiş normativ sənədlərdə xarici dillərin kommunikativ tədrisi əsas istiqamət kimi qəbul edilməlidir. Multikulturalizmin dövlət siyasəti kimi qəbul etdiyi, mədəniyyətlərarası dialoqu prioritet istiqamət kimi qəbul etdiyi Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə olan siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi global dili olan ingilis dilinin öyrədilməsində kommunikativ təlim metodikasını praktikasının şaxələndirilməsi tətbiq edilmişdir. Bu gün xarici dillərin, o cümlədən də ingilis dilinin tədrisində prioritet məqsəd biliyin mənimsənilməsi, və hətta vərdiş və bacarıqlara yiyələnmək deyil. Əsas məqsəd dilöyrənlərdə müvafiq kompetensiyaları ilk növbədə kommunikativ kompetensiyaların formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsidir. Kommunikativ təlim metoduna yiyələnməyən, tədris etdiyi xarici dildə sərəfətli olmayan tələmlərin dərslərində şagirdlərin iştirakını təmin etmək üçün müxtəlif metodlar tətbiq edilir. Orta məktəblərin yuxarı siniflərində ingilis dilinin kommunikativ-yönlü tədrisi şagirdlərdə təkcə kommunikativ bacarıqların inkişafı deyil, həm də məhdudlaşmır, eyni zamanda şagirdlərdə xarici dilin öyrənilməsi məqsətlərini əhəmiyyətli dərəcədə özündə ehtiva edən Yuxarı siniflərdə ingilis dilini xarici dil kimi tədris edən

müəllim müsbət təlim şərhlərini qoruyur, şagirdləri müxtəlif mövzulara və məzmunlu nitq funksiyalarına fəal, təşəbbüskar iştirakçı qismində cəlb edir, təlim prosesini şagirdlərin tələbat və ehtiyaclarına, onların ixtisaslaşdırılmasına uyğunlaşdırır, müxtəlif təlim strategiyalarını tətbiq edir, xarici dilin günün tələbləri səviyyəsində mənimsənilməsinə təmin edə biləcək şərhlər təlim şərhlərini yaratmaqla təşkil etməlidir. Xarici dillərin kommunikativ təlim metodikasının nəzəri və praktik məsələlərinin araşdırılması və onun diaqnoz təlim üsulları və metodları ilə müqayisə edilməsidir. Mövcud metodlardan heç birinin təkamil və ya universal olmasından, müxtəlif təlim kontekstlərində şansı metodun və ya metodlarının istifadə olunmasının daha məqsədyönlü olması müəyyən edilmişdir. (1) Xarici dillərin tədrisinə kommunikativ yanaşmanı digər metod və yanaşmalardan fərqləndirən xüsusiyyət tədrisin müxtəlif pillələrində tətbiq edilməsində, diaqnoz təlim üsullarının müsbət təsirlərinin nəzəri axtarışında, diaqnoz tətbiq imkanlarına malik olmasındadır. Xarici dillərin tədrisinə kommunikativ yanaşmanın xüsusiyyət ilkin növbədə ondan ibarətdir ki, o diaqnoz metod və üsulların müsbət təsirlərini inkar etmədən onlardan yararlanma şansı faydalandır. Kommunikativ yanaşmanı səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, burada tədris edilən xarici dilin aspektlərinin şagirdlərə funksional baxımdan aşılması və müvafiq vərdiş və bacarıqlarını interaktiv şəkildə formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə üstünlük verilir. Dilin ən vacib aspektlərindən biri olan, qrammatikanın kommunikativ yönümlü tədrisində tamamilə fərqli şəkildə yanaşılmalı, dilöyrənlərə, o cümlədən də orta məktəb kontekstində ingilis dilini xarici dil kimi öyrənmə tələblərə tədris edilən dildə qrammatik strukturların kommunikasiya prosesində düzgün və adekvat, kreativ şəkildə istifadə etmək bacarıqlarının aşılması prioritet məsələlərdən birinə çevrilməlidir. İndiyə qədər mövcud olan xüsusiyyət isə yanaşmalarda linqvistik materialların mənimsənilməsi prioritet xüsusiyyəti olduqca şalda, kommunikativ təlim metodu dil vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi kommunikativ kontekst baxımından təhlil edilir, dil vərdişləri, o cümlədən də qrammatik vərdiş və bacarıqlarının aşılması kontekstində formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini üstün tutur. Linqvistik və eləcə də qrammatik vərdişlərin mənimsənilməsi xüsusiyyət şagirdlərdə kommunikativ bacarıqların formalaşması ilə birləşdirilə bilər. Belə ki, qrammatik bacarıqlar müvafiq səviyyədə olmayan şagirdlər kommunikasiya prosesində fəal iştirakçı qismində çıxış edərkən, qrammatik vahidlərdən düzgün və adekvat şəkildə istifadə etməklə kommunikativ niyyətlərinə nail ola bilmirlər. Onu da demək lazımdır ki, qrammatik vərdişlərə müəyyən dərəcədə yiyələnmiş yuxarı sinif şagirdləri də çox vaxt kommunikasiya prosesində xüsusi problemlərlə üzləşir. Yuxarı sinif şagirdlərinin müvafiq qrammatik bacarıqlara malik olmadığı halda isə adekvat kommunikasiya prosesi ümumiyyətlə baş verə bilməz. Kommunikativ dil təlimində tədris edilən xarici dilin xüsusiyyət xüsusiyyəti isə aspektin xüsusiyyəti verilir və leksik, qrammatik və tələffüz vərdiş və bacarıqlarına yiyələnmə səviyyəsi məhz kommunikativ yanaşma prizmasından qiymətləndirilir. Müasir metodikada kommunikativ kontekstin

prioritet hesab etdiyi kommunikatив йанашма ян йени вя перспективли йанашма hesab edilir. Коммуникатив тәлим методикасынын мцсбят ъящяtlәrindән biri онун şagird-йөнүмлү, тәләбә-йөнүмлү олмасыdır. Коммуникатив dil тәлими şagirdi dil юйрянмя prosesinin объектиня дейил, субъектиня чевирмишдир. İngilizdilinin хариси dil kimi тәлиминин мцхтялиф мярщяляляриндя şagirdlәrin фяалийятини характеризя едян психоложи амилляр вя онларын хариси дилин юйрядилмяси заманы нязря алынмасы коммуникатив тәлимдя щялледиъи ящямийят кясб едян амиллярдир. Yухарı sinif şagirdlәrinin идраки вя психоложи хцсусийятлярини нязря алмадан хариъи дилин, о сүмләдән дә ingilis dilinin qrammatik aspektinin qrammatikanın тәdrisindә смяряли тядрисинин тядшил edilmәси qeyri-mүmkündür. Тәлим материалларынын сечиминя дя йени тәрдә йанашылып[2]. Yухарı siniflәрдә ingilis dilinin kommunikativ-yөнүмлү тәлими prosesindә istifadә edilән тәлим materialları аутентик олмалы, kommunikativ бахımdан әһәмиyyətli олмалыдыр, şagirdlәрдә qrammatik vәrdиş vә bacarıqların kommunikativ-yөнүмлү formalaşdırılması vә inkişaf etdirilmәsinә xidmәt etmәlidir. Qrammatikanın kommunikativ yөнүмлү тәлими prosesindә йалныз дярсликляря кифайятлянмямяли, мцасир тәлим технолоэийаларындан, интернетдян geniş şәkildә истифадыя edilmәlidir. Yухарı siniflәрдә keçirilән ingilis dili дярсляриндя autentik kommunikasiya мүhitini yaratmaq үçүн тәлим prosesi, о сүмләдән дә qrammatikanın тәлими prosesi qarşılıqlı hörmәt, әмәкдаşlıq üzәrindә qurulmalıdır, şagirdlәрдә qrammatik vәrdиş vә bacarıqların kommunikativ yөнүмлү formalaşdırılması vә inkişaf etdirilmәsinә xidmәt etmәlidir. Orta мәktәblәrin yухарı siniflәrindә ingilis dili дәrsләrindә йарадылан хүсуси bir мүhit мцяллим вя тядляблярин гаршылыгы щюрмяти, тәләбәләрин бир-бирляриня олан рущландырығы мцнасибятляри, смящ етмяк горхусунун aradan qaldırılması problemә һәм ingilis dilini хариси dil kimi хариси dili тәdris edән мүәllimlәrin, щям дя yухарı siniflәрдә ingilis dilini конструктив щякилдыя йанашмасы, öyrәнән vә qloballaşma dövründә dilinin dövrün тәләblәrinә uyğun olan səviyyәдә мәнimsәnilmәsinin vacibliyini дәрк edән şagirdlәrin dilöyrәнмә prosesinә о сүмләдән qrammatikanın öyrәnilmәsinә, тәлим материалларынын сечиминдя вя гиймятляндирмядя şagirdlәrin фяал иштиракы, şagirdlәрдә ingilis dilinin öyrәnilmәси, о сүмләдән мәнimsәnilmәsinә motivasiyanı yaratmaq, onları stimullaşdırmaq мәqsәdilә yухарı siniflәрдә qrammatikanın öyrәdilmәси prosesindә istifadә edilән тәлим materialları seçilәrkән, şagirdlәrin ehtiyac vә тәләbatları, onların maraq dairәləri нәзәрә alınmalıdır. Коммуникатив янаşmanın prioritet hesab edildiyi müasir тәлим шәraitindә qrammatik , нитг vәrdиş vә bacarıqların коммуникатив истигамятдя инкишаф етдирилмясинин олдуғыа ваъиб олдуьунун orta мәktәblәrin yухарı siniflәrindә ingilis dilinin хариси dil kimi тәdrisi просесини тядшил едяркян нязря алмағы зярури щесаб едирик.

Bu gün global ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilini öyrәнән yухарı sinif şagirdlәri qarşısında qoyulan әsas мәqsәd dilin ayrı-ayrı aspektlәrini öyrәнмәк vә yaxud nitq vәrdиşlәrinә yiyәләнмәк deyil, тәdris edilән dildә kommunikativ kompetensiyaya yiyәләнмәkdir. Kommunikativ kompetensiyanı тәşkil edән

komponentlər aşağıdakılardır: qrammatik (lingvistik) kompetensiya, diskursiv kompetensiya sosiomədəni kompetensiya və strateji kompetensiya.

Kommunikativ kompetensiyanın ən önəmli tərkib hissəsi kommunikativ kompetensiyanın bazasını təşkil edən qrammatik və ya lingvistik kompetensiyadır. Orta məktəblərin yuxarı siniflərində təhsil alan şagirdlərin tədris edilən xarici dildə qrammatik kompetensiyanın formalaşdırılmasına эялдикдя, burada müqayisəli təhlil və гаршылашдырма методундан истифадянин ваьиблийи дилчи алимляр вя методистляр тяряфиндян дэфэлэрлэ гейд olunmuşdur. Müqayisəli təhlil və qarшылашдырма методундан истифадя етмякля мцхтялиф lingvistik, о сүмлэдән qrammatik щадисялярин тядрисинин даща сямяряли метод və üsullарини ишляйиб щазырламаг мцмкцндир. İngilis dilində qrammatik kompetensiyanın formalaşdırılması цццн tədris edilən лексик və qrammatik ващидлярин мәнimsənilмəsi, мұvafiq тяляфцз нормаларынын мянимсянилмяси нәзәрдә tutulur. Qrammatik kompetensiyanın инкишаф етдирилмясиндя ян юнмяли мәсәлэләрдән бири дилин лексик вя синтактик аспектляринин синтезини тяшкил едян щяр щансы дилин “милли хцсусий-йятлярини” юзцндя ъмяляшдирян, һәм лексикология, һәм дә синтаксисин тәдқиқат obyекти hesab edilən сярбяст сюз бирляшмясинин мянимсянилмясинин ваьиб олдуғуну гейд етмяк зәғуридир. Qeyd edilməlidir ki, qrammatik мәнә илә yanaşı, sözlərin kommunikasiya prosesində kombinə edilməsində onların semantik мәнәлари да хүсуси әһәмиyyәт кәsb edir. Мәсәләни мцряккябляшдирян ясас амиллярдян бири onların дилдя щазыр щякилдя мювьуд олмамасы, онларын kommunikasiya процесиндя ямяля эялмясидир. Yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dilində qrammatik bacarıqları aşılarkən, qeyri-müvafiq mifdarда олан бирляшмялярин мянимсянилмяси дейил, комбинаторика mexanizminin мянимсянилмяси приоритет мәqsədlərdən бири olmalıdır.

Yuxarı siniflərdə ingilis dilinin qrammatikasını tədris edərəkən şagirdlərә izah edilməlidir ki, комбинаторика сюз бирляшмяси мяфщумуна нисбятян даща әениш оларәқ lingvistik vahidlərin kommunikasiya prosesində бирляшдирилмяси, сюз бирляшмяси мяфщуму ися нитг мящсулу олан мятндя щямин просесин мящсулу кими гябул едилir. Orta məktəblərin yuxarı siniflərində ingilis dilində qrammatik kompetensiyanın aşılmasına gəldikdə, burada һәм sərbəst söz birləşmələri, һәм дә дилдә mövcud olan комбинаторика normalarının onlara aşılması eyni әһәмиyyәтә malikdir. Dilçi алимляринин бәziləri комбинаторика анлайышыны qrammatik валентлилик мящфуму иля ейниляшдирилляр. Beləliklə дә, сюзлярин бирляшмяси нитг hadisəsi, валентлилик ися дил hadisəsi кими гябул olunur. Dilçi alimlərin бязилари комбинаториканы йалныз qrammatik планда баша дцщрляр. Мәсәлә илә ялағядар арашдырма апармыш диэяр тәдқиқатçилар сюз бирляшмяляринин йаранмасы иля лексик ващидлярин мяна вя сируктур ъящятдян ялағялилийи арасында сых ялағяйя диггяти йюнялдяряк qrammatik хцсусиййятляр иля йанашы бир-бири иля бирляшян лексик vahidlərin семантикасыны да нязря алмаьы зәғури hesab edirlər[4]. Ayri-ayri лексик vahidlərin kommunikasiya prosesində бирляшряк сярбяст сюз бирляшмяси тяркибиня дахил ола

билмяси кими мцряккяб просесляри шяртляндилян сябябляри арашдырлма-сы онларын лексик-фразеоложи вя üslubi хцсусиййятлярини, сосио-лингвистик комбинаториканын тябиятини тяшкил едян дигәр амиллярини нәзәрә алмақ лажымдыр. Qeyd edilməlidir ki, xarici dilin, o cümlədən də ingilis dilinin qrammatikasının yuxarı sinif şagirdlərinə tədrisindən danışarkən, əsasən “düzgünlük” termini işlədilir. Lakin, qrammatikanın kommunikativ-yönümlü tədrisindən danışarkən, burada “düzgün” termini ilə yanaşı “adekvatlıq” və “kreativlik” terminin istifadə edilməsini olduqca vacib hesab edirik.

Yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dilində sözlərin kombinatorika mexanizmi- nin aşılması məqsədilə aşağıdakı tapşırıqların yerinə yetirilməsi tövsiyyə edilə bilər. Bu istiqamətdə aparılan iş aşağıdakı şəkildə aparıla bilər. Belə ki, ilk növbədə şagirdlərə ingilis dilində “collocations” termini izah edilməlidir. Fik- rimizcə, qrammatikanın kommunikativ-yönümlü tədrisi zamanı öyrənilən xarici dildən daha çox istifadə edilməlidir. Şagirdlərin ana dilinə yalnız fəvqəladə hallarda müraciət edilməlidir. Tədrisin bu cür təşkil edilməsi yuxarı sinif şagirdlərinə öyrənilən dildən kommunikasiya prosesində qrammatik vahidlərdən düzgün adekvat və yaradıcı şəkildə istifadə etmək bacarıqlarının aşılmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Г.Д.Гусейнзаде. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку, 2001
2. Hymes D. Sociolinguistics: the ethnography of speaking Cambridge: Winthrop Publications, 1974, p. 189-223.
3. Jacobs, Y. E (2004). Complicating contexts: Issues of methodology in researching the language and literacies of instant messaging. Reading Research Quartely, 39(4), 394-406
4. English Language. Description, Variation and Context (ed. Jonathan Culpeper) (2009). Palgrave Macmillan

Summary

Some problems of developing senior high school pupils' grammar skills

The article deals with the problem of teaching grammar to senior high school pupils. It is obvious that today any language. Especially the global language should be taught for communicative purposes. Adequately, teaching all the skills, grammar skills being included, should be integrated into the process of developing language learning students communicative competence.

Резюме

Некоторые проблемы формирования грамматических навыков у учащихся старших классов средней школы

В статье исследуются проблемы обучения грамматике в старших классах средней школы. Очевидно, что сегодня любой язык, и в особенности глобальный язык должен обучаться в коммуникативных целях. Соответственно, все умения, включая грамматические умения, должны быть и интегрированы в процесс формирования коммуникативной компетенции.

Rəyçi: ped.f.d., dos. G.Şirəliyeva

*ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
30.03.2017-ci il tarixli iclasının
12 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 19.04.2017



Vəfa Xudiyeva
ADU

MÜASİR TEXNOLOGİYALAR VƏ ÜNSİYYƏT, BU YOLLA İNGİLİS DİLİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: ingilis dili, İKT, ünsiyyət, veb saytlar

Keywords: english language, ICT, communication, veb sites

Ключевые слова: английский язык, ИКТ, коммуникация, веб сайты

Müasir dövrümüzdə ingilis dili siyasi danışıqlar və biznes dilinə çevrilib. Əsas elmi və tibbi araşdırmalar da ingilis dilində aparılır. Beynəlxalq razılaşmalara əsasən təyyarələrdə işləyən bələdçilər ingilis dilini bilməlidirlər. Cənubi Amerika və Avropa məktəblərində ən çox tədris olunan dil ingilis dilidir. Filippində və Yaponiyada uşaqlar ingilis dilini ən kiçik yaşlarından öyrənməyə başlayırlar. İngilis dili Britaniya, Kanada, Birləşmiş Ştatlar, Avstraliya və Cənubi Afrika daxil olmaqla yetmiş beşdən çox ölkənin rəsmi dövlət dilidir. Müxtəlif dillərin danışıldığı ölkələrdə insanların bir-birləri ilə ünsiyyətini təmin etmək üçün çox vaxt ingilis dili rəsmi dövlət dili kimi çıxış edir. Hindistan buna misal ola bilər. İngilis dili 24 müxtəlif dilin, hər birində bir milyondan artıq insanın danışdığı bu ölkələrdə hamı üçün ümumi dildir. Artıq Azərbaycan da dünyaya inteqrasiya edən, inkişaf etməkdə olan, dünyanın bir çox ölkələri ilə müxtəlif sahələrdə, eləcə də təhsil sahəsində əlaqələr yaradan bir ölkədir. Ölkəmizdə bu sahələrdə bir çox islahatlar aparılır, dərslilər hazırlanır, dərslər planları təşkil olunur. Ölkəmizdə də tədris artıq kompyuterləşməyə başlayır. Buna görə də ölkəmizdə ingilis dilinin ünsiyyət dili kimi öyrənilməsi və öyrədilməsi təhsil sahəsində əsas prioritet məsələlərdəndir.

Kompyuterlə dil öyrənmə kompyuterlərin dil kursunun bir hissəsi kimi təsvir etmək üçün müəllimlər və tələbələr tərəfindən istifadə olunur. Kəbki bildirmişdir ki, kompyuterlə dil öyrənmə dərslər proqramlarına uyğunlaşdırıla bilər [1, s.46].

Chapelle kompyuterlə dil öyrənmə proqramları üçün belə bir məntiq irəli sürür ki, tələbələr istiqamətləndirməyin ən əsas yollarından biri də kompyuterlə dil öyrənmə proqramlarını hazırlayıb, materialları tərtib etməkdir [2, s.41]. Dunkel bu fikirləri təsdiqləyərək bildirir ki, təlimatı daha effektiv izah etmək üçün metod vasitədən daha vacib faktordur.

Tələbələr indi kompyuterlərdə yalnız qrammatik tapşırıqlar etməkdənsə, ondan ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edərək dil bacarıqlarını inkişaf etdirməyi daha üstün tuturlar. Dil öyrənmədə kommunikasiyanın əsas vasitə olması hələ də bir çox mübahisələr doğurur. Healeyə istinad etsək deyə bilərik ki, əsas məsələ texnologiyayı texnologiya xatirinə, tapşırığı da tapşırıq xatirinə etmək demək deyil, əsas məsələ fikri kommunikativ məqsədə yönəldərək onu müxtəlif yollarla istifadə edə bilməkdir.

Koebke bildirir “Ünsiyyət əməkdaşlıq gətirir” və o, qeyd edir ki, kompyuter dil öyrənmədə virtual aləmlə reallığı birləşdirir və əməkdaşlıq quraraq öyrənməni mümkün edir [1, s.56]. Debski və Levy də bu fikirləri təsdiqləyərək bildirirlər ki, texnologiya müəllimlərə tələbənin bacarıq, düşüncə və motivasiyanın mərkəzində olduğu humanist pedaqogikanı yerinə yetirməkdə köməklik göstərir. Bu əsasən

dili real situasiyada məntiqi düşünərək və kommunikasiya quraraq öyrənməkdir. Bu vasitə təcrid olunmuş ifadələri əzbərləməklə öyrənilən ənənəvi kompyuterlə dil öyrənmədən radikal olaraq uzaqlaşma hesab olunurdu.

Kompyuterlə dil öyrənmə əsasən 3 aspektdə reallaşır; 1) Sinxronluq, 2) Davamlılıq, 3) Anonimlik (vikipediya).

1. Sinxronluğa real vaxtda ünsiyyət qurma bacarığı daxildir ki, burada tələbələr çat qruplarında iştirak edir və ya veb kamera, mikrofon və qulaqcıqlardan istifadə edərək videokonfranslarda iştirak edirlər.

2. Davamlılıq isə qarşılıqlı əlaqənin yaranmasının nə qədər müddətdə mövcud olduğunu bildirir. Məsələn proqram təminatında saxlanılmayan çat söhbətin sonunda yoxa çıxır, amma müzakirə daha uzun müddətli qalır.

3. Anonimlik adından da göründüyü kimi ünsiyyət quran şəxslərin kiber kosmosda yeni ad və ya rol götürməsi ilə öz kimliklərini gizlədib gizlətməməsini bildirir.

Kompyuterə əsaslanan ünsiyyət tələbələrin texnologiyadan istifadə edərək necə ünsiyyət qurmasını öyrənən bir dil öyrənmə sahəsidir. Bu vasitə ünsiyyət dilinin kommunikativ təbiətinə görə bütöv dil fəlsəfəsi ilə tamamilə uyğunlaşır. Müəllimlər indi tələbələr arasında ünsiyyət yaratmayan və kommunikasiya tələb etməyən ənənəvi fəaliyyətlərdənsə, ünsiyyətə əsaslanan, orijinal, məntiqi və mənalı kommunikasiya yaradan və motivasiya edici tələbə yönümlü kompyuter vasitəsilə fəaliyyətlər təşkil etsələr daha uğurlu olurlar. Çünki bildirir ki, elektron ünsiyyət həm yazılı, həm də şifahi təşkil olunan diskurslardan linqivistik cəhətdən fərqlənir və bu fərqlər pedoqoji üstünlük əldə etmək baxımından dərindən öyrənilə bilər [3, s.52]. Həqiqətdə tələbələr kompyuterlə dil öyrənmə zamanı çatlaşırlar və bu yolla onlar həm də yazırlar, demək ki, bu da yeni öyrənməni və dil sinifini qiymətləndirmənin yeni formalarını təqdim edir. Kompüterlə yaranan ünsiyyət hər kəs üçün sinifə yeni nəşə gətirmək imkanı verir və buna görə də kompyuterə əsaslanan kommunikativ fəaliyyətlər daha tələbə yönümlü ola bilər. Bu utancaq tələbələrə öz fikirlərini onlayn şəkildə çatdırmaq imkanı verir və qeyri-sinxron şəkildə istifadə edildikdə isə tələbələrin ünsiyyət qurmaq vaxtını artırır. Bu fikirlər Leavy tərəfindən belə ifadə olunur; Kompyuterə əsaslanan ünsiyyət güclü dil öyrənmə vasitəsi ola bilər. Bu tələbələrə ənənəvi zaman kəsiyində (qeyri-sinxron olduqda) və məhdudiyətlərdən kənarında qarşılıqlı ünsiyyət qurmağa imkan verir. Qeyri-sinxrona nisbətən sinxron ünsiyyət tələbələrə öz sürətlərini təyin etmək, dərk etmək üçün vaxt, öyrəndiklərini əks etdirmək və layihələr yaratmaq imkanı, öyrəndikləri faktları yoxlamaq, ikinci dil öyrənməyə təbii dil daşıyıcılarını analiz etmək və təqlid etmək imkanı verir.

Ioannou Georgioun da bildirir ki, kompyuterlərə əsaslanan ünsiyyət həmçinin orijinallığa da xidmət edir. O, qeyd edir ki, kompyuterlərə əsaslanan kommunikativ fəaliyyətlərdə istifadə olunan dil orijinaldır və ünsiyyətin özü də orijinaldır, Ioannou Georgioun həmçinin onu da bildirir ki, kompyuterlə təşkil olunan ünsiyyət tələbələrdə motivasiya yaradır və onlarda dil öyrənməyə müsbət münasibət olur. Bu tələbələrin həyata keçirdiyi əlavə fəaliyyət kimi yox, dil proqramının tərkib hissəsi kimi təşkil olunarsa xüsusilə daha çox effekt verir [4, s.200].

Kompyuterə əsaslanan ünsiyyət müəllimlərə tələbələrinin öyrənmə ehtiyacları ilə daha çox tanış olmağa kömək olur. Gardner (1993) bildirir ki, bütün fərdlər ünsiyyətin ən azı yeddi növünə malikdirlər və bu mədəni intellektual kompetensiyalar arasındakı qarşılıqlı əlaqə insanın cəmiyyətdəki xidmətini əhəmiyyətli dərəcə

cədə asanlaşdırır. Kompüterlə dil öyrənmə kompüterə əsaslanan təlimat və kompüterə əsaslanan ünsiyyət öyrənmənin sərhədlərini və metodlarını inkişaf etdirməyi öhdəsinə götürür. (Gardner 1993). Biz nümunə olaraq onu da deyə bilərik ki, linqivistik biliyi daha çox olan tələbələr onlayn mətnləri oxuyaraq öyrənə bilərlər, məntiq yürüdərək öyrənənlər isə interaktiv tapçırıqları həll edərək öyrənə bilərlər, vizual və auditor tələbələr də mətnlə multimediamın birləşdirilə bilən texnologiyasından istifadə edərək daha çox öyrənə bilərlər. Sosial tələbələr isə çat otaqlarında, onlayn forumlarda iştirak edərək kommunikativ qarşılıqlı əlaqədən faydalana bilərlər.

Müəllim tələbə modeli hər zaman və hamıya uyğun gələn əsas öyrənmə modelidir çünki texnologiya hərzaman mövcud olmayacaqdır. “Veb istifadəçilərini yalnız texnologiya birləşdirmir”. Və “Heç kimin fikrindən ikinci dil və ya xarici dil öyrənərkən müəllimlərdən imtina etmək keçmir”. Hər fəaliyyət və hər tələbə qrupu üçün düzgün vasitələri seçmək və təcrübədən keçirtmək lazımdır. Buell bu barədə hamıya uyğun gələn bir quruluş təqdim edir. “Tələbələrə biliyin qurulmasında, real kontekstlərdə, sosiallaşmaqda təcrübə etmək imkanı verin” [4 , s.217].

Ədəbiyyat

- 1.Keobke, K. Computers and collaboration: Adapting CALL materials to different learning styles, 1988.
- 2.Chapelle, C.A. English language learning and technology. Amsterdam: John Benjamins, 2003.
- 3.Chung, J. The results of assessing listening comprehension under three learning conditions and the application of computer-assisted classroom discussion, Elm Bank Publications, 1999.
- 4.Ioannou-Georgiou, S. Synchronous computer mediated communication. Chat and MOO: Where do we stand? In K. Cameron (Ed), CALL and the learning community. Elm Bank Publications, 1999.

Summary

New technologies and communication, improvement of English language in this way

This article deals with new technologies and communication and improvement of English language in this way. The main point is how students and teachers use new technologies appropriately to communicate with one-another.

Резюме

Развитие английского языка путем использования новых технологий и инноваций

В этой статье говорится о развитии английского языка путем использования новых технологий коммуникации. Основной задачей является определение того, как студенты и учителя используют новые технологии для коммуникации.

*Rəyçi: dos. Ə.Gül
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
07.12.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 10.04.2017

DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN AŞAĞI KURSLARINDA AUTENTİK OXU BACARIQLARININ AŞILANMASI YOLLARI

Açar sözlər: proses oxu bacarığı informasiya

Keywords: process, reading skills, information

Ключевые слова: процесс навыки чтения, информация

Vidovsonun fikirlərinə istinad edərək ənənəvi olaraq dilin tədrisində tələbələrə sadələşdirilmiş formaların öyrədilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu bir tərəfdən dilə asan girişi təmin edir, digər tərəfdən onun mənimsənilmə prosesini asanlaşdırır. İndi isə dilin autentik təqdimatı məsləhət görülür. Müxtəlif baxış bucaqlarından məsələyə yanaşdıqda bəziləri üçün bu sadəcə söz yığınıdır, digərləri üçün isə düzgün tələffüzü öyrətmək və onu danışmada tətbiq etmək üçün bir vasitədir. Bütövlükdə isə oxuma məqsədyönlü fəaliyyətdir, bu və ya digər formada həyatımızın bir parçasıdır [1].

Oxunun 3 məqsədini müəyyən edilmişdir:

1. həyatda mübarizə üçün (survival reading)
2. öyrənmək üçün oxumaq
3. məmnuniyyət, zövq almaq üçün oxumaq [2]

Survival reading insanın ehtiyaclarından doğan, bir növ situasiyaya cavab reaksiyasıdır, nəticədə isə informasiya aşkara çıxır. Bura yol nişanları reklam və cədvəllər misal göstərilə bilər. Öyrənmək üçün oxumaq sinif mühitində baş verən məqsəd oriyentasiyalı fəaliyyətdir, zövq üçün oxumaq isə ruhun qidasıdır və məqsədyönlü deyil.

Oxu fəaliyyətinin mərkəzində 4 əsas dayanır:

1. mənənin təsəvvürü;
2. mənənin bir düşüncə sahibindən digərinə ötürülməsi;
3. mesajın yazıçıdan oxucuya çatdırılması;
4. oxu fəaliyyəti nəticəsində mənənin başa düşülməsi;
5. oxucunun yazıçının və mətnin prosesə verdiyi tövhə [3].

Mətnin oxunmasının 2 yolunu araşdıraraq onları belə ümumiləşdirmək olar: “Top-down” (aşağıdan yuxarı) və “bottom-up” (alt-üst)

Əgər top-down global yanaşma kimi açar sözlərin tapılmasına və fon biliyin (schema) istifadəsinə əsaslanırsa, bottom-up əksinə sözbəsöz, hərfbəhərf tərcüməyə söykənərək zəif oxu bacarığı və fon biliyin azlığı şəraitində cərayan edən prosesdir. Lakin Alderson bu prosesi interaktiv hesab edərək onların vəhdətdə olduğunu qeyd edir. O, fikrini belə əsaslandırır ki, oxu interaktiv prosesdir ona görə ki, tərəflərdən biri (müəllif) iştirak etməsə də bu onlar arasında aparılan söhbəti xatırladır. Top-down mətnin mənasını öncədən xəbər verir, bottom-up isə bu faktın doğruluğunu yoxlamağa xidmət edir. Sxem nəzəriyyəsinə görə bizim dünya haqqındakı təsəvvür və təcrübəmiz oxuduqlarımız və öyrəndiklərimizin süzgəcdən

keçirilməsinə təsir edir. Bu davamlı prosesin əsasında biz yeni informasiyaları qəbul və şərh edirik. Bəs uğurlu (müvəffəqiyyət qazanan) oxucu kimdir? Bu linqvistik və konseptual cəhətdən normal düşünən bilən, dünyadakı hadisələrin necə inkişaf etdiyini anlayan, lazımı anda düşüncələrində dəyişiklik edə bilən oxucudur [4].

Autentik materialların önəmini vurğulamaq və fikirləri əsaslandırmaq üçün autentik materialları autentik olmayandan fərqləndirərkən aşağıdakı faktlar üzə çıxır:

1. Mükəmməl cümlə formaları;
2. Strukturlu suallar və ona uyğun tam strukturlu cavablar;
3. Təkrar və nəticə etibarını ilə yaxşı anlaşılmayan mətnlər.

Bunlar strukturların tədrisinə kömək etsə də, oxu bacarıqlarını inkişaf etdirə bilməz.

Bəs autentik materialları seçərkən hansı kriteriyalar əsas kimi qəbul olunmalıdır?

1. məzmun uyğunluğu (ehtiyac meyyarına uyğunluq);
2. istismara (istifadəyə) yararlılıq (buraya bura təqdim edilən yeni sözlərin miqdarı və strukturlar aiddir);
3. oxunabilən olmaq (qrammatik və leksik çətinlik);
4. müxtəliflik (tətbiq sahəsinin genişliyi);
5. təqdimat (cəlbedici görünüş) .

Son 2 müddəə kommunikativ dil təlimində daha çox istifadə edilir.

Digər bir aspektə toxunaraq autentikliyi orijinal materialdan fərqləndirmək lazımdır. Genuine (orijinal) dil daşıyıcısının dil nümunəsidir, autentik material isə dil daşıyıcısının, bəzən isə həm də müəllifin cavab reaksiyasıdır.

Ümumilikdə bu proses yazıcının düşüncəni dil kimi kodlaşdırması, oxucun isə dili deşifrə edərək düşüncəyə çevirməsidir. Aşağı kurs tələbələrinin çətinliklərini qeyd edərək demək olar ki, material motivasiyalı olmadığı üçün tələbələrdə stimül yaratmır. Bu zaman müəllim extensive və intensive oxudan faydalanmağın yollarını göstərərək, skimming və scanning (mənanı dərk etmək üçün oxumaq (ümumi şəkildə) və xüsusi məqsəd üçün dəqiq informasiyanın axtarışı üçün oxumaq) kimi köməkçi yollar axtarışını qeyd etməlidir.

O, burada öz rolunu nəzarətçi, məsləhətçi və əks əlaqəni təmin edən köməkçi kimi icra etməlidir. Bu əslində Minimal Teaching Strategy-nin tətbiqidir. Hazırlıq mərhələsində fəaliyyətin yalnız əlverişli material axtarışı və dizaynı ilə bağlılığını qeyd edərək iddia etmək olar ki, yuxarı səviyyəli dil biliyinə malik tələbələrdə problem lüğət bazasının azlığından qaynaqlanmış bu daha çox ana dilində istifadə etdikləri lakin hədəf dildə yararlanmadıqları oxunun müxtəlif növlərindən irəli gəlir, nəticədə onlar sözbəsöz tərcüməyə çalışırlar. Kursun əsas məqsədi isə ana dilində istifadə edilən oxuma texnikalarının hədəf dilə də tətbiq edilməsidir.

Tədqiqatın nəticəsi

Tələbələr məhz autentik materiallarla tanış olaraq dilin real mühitdə necə istifadə edilə biləcəyini anlayır, öyrəndikləri texnikaları tətbiq edərək uğur qazınır, bu isə nəticə etibarını ilə onu oxumağa ruhlandırır. Devisin də qeyd etdiyi kimi mətn ona görə başa düşülmür ki autentikdir, autentikdir çünki başa düşüləndir, tələbənin başa düşdüyü hər şey onun üçün autentikdir. (Davies 1984:192)

Ədəbiyyat

1. Widdowson, H.G. (1983) *Learning Purpose and Language Use* Oxford, O.U.P.
2. Widdowson, H.G. (1990) *Aspects of Language Teaching* Oxford, O.U.P.
3. Nuttall, C. (1996) *Teaching Reading Skills in a foreign language (New Edition)* Oxford, Heinemann
4. Alderson, J.C. (2000) *Assessing Reading* Cambridge, C.U.P.

Summary

The ways of inculcating authentic reading skills in junior courses of language faculties

The use of authentic materials in the classroom has been discussed, with the student benefiting from the exposure to real language being used in a real context. Other aspects which proved positive results when using authentic materials they are highly motivating, giving a sense of achievement when understood and encourage further reading. Davies who wrote:

"It is not that a text is understood because it is authentic but that it is authentic because it is understood. ...Everything the learner understands is authentic for him."

(Davies 1984:192)

Резюме

Пути прививания навыков аутентичного чтения на младших курсах языковых факультетов

Использование аутентичных материалов в классе было обсуждено со студентами, извлекающими выгоду от воздействия с реальным языком в реальном контексте. Использование аутентичных материалов высоко мотивирующее, дающее чувство достижения, когда дальнейшее чтение понятно и поощрено. Как отмечал Девис, текст понятен потому что он аутентичный, аутентичный, потому что понятен. Всё что студент понимает, всё для него аутентично.

(Davies 1984:192)

*Rəyçi: ped.f.d., dos. G.Şirəliyeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
30.03.2017-ci il tarixli iclasının
12 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 06.04.2017

Нигяр Бабаева
АУЯ

МЕСТО КУЛЬТУРЫ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Ключевые слова: язык, культура, коммуникация, обучение иностранному языку, коммуникативная компетенция

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, ünsiyyət, xarici dilin öyrədilməsi

Keywords: culture, the language, communication, foreign language learning

Как известно, 2016 год был объявлен в нашей стране годом мультикультурализма. Прошедший год отмечается как год кросс-культурного взаимодействия между Азербайджаном и разных стран мира. Эти обстоятельства делают особенно своевременным рассмотрение актуальных вопросов отечественной культуры и взаимодействия культур в контексте обучения иностранным языкам, объективно проанализировать факторы, которыми обусловлены трудности реализации культурологического подхода к обучению иностранным языкам и развитию иноязычной социокультурной компетенции, в частности.

Известно, что в процессе формирования иноязычной коммуникативной компетенции важно обучать языку и культуре, так как они неразрывны [4, с.2].

Язык является очень важным средством для изучения другой культуры и ее интерпретации и адаптации. Всегда существует связь между языком и культурой; культура всегда должна быть частью образовательного процесса в качестве существенного компонента обучения языку, так как большая часть культуры обычно передается в устной форме. Невозможно понять тонкие нюансы и глубокий смысл другой культуры, не зная его языка хорошо [5, с.1].

Во время изучения любого языка надо ознакомиться с нравами, традициями и образом жизни людей соответствующей страны. В нынешних обстоятельствах лингвистической компетенции уже не достаточно для изучающих языка чтобы быть компетентными в этом языке. На сегодняшний день становится ясно, что успешные и эффективные контакты с представителями других культур не возможны без практических навыков в межкультурном общении.

Культура не только неотъемлемый компонент языкознания, но и один из самых мотивирующих и удовольствие -доставляющих аспектов усвоения языка [6].

Политические, социальные и экономические условия страны действуют на лексикон и на оттенки значения слов [6]. Изучать язык вне его культурной рамки, в которой он существует - это тоже самое что приготовить этническую еду, но не добавлять специи в нее, специи соответствующего региона; ты просто стираешь весь привкус языка.

А что же подразумевается когда говорим изучение культуры? Изучение культуры - это процесс усвоения навыков, знаний и подходов об определенной культуре и общее культурознание, необходимы для эффективной коммуникации и взаимодействия с индивидами разных культур. Это означает, что изучающий должен быть в курсе соответствующих культурных норм обращения к людям, расхождения во мнениях, выражения благодарности или составления просьбы [2, с.243]

Две причины-международная роль английского языка и глобализация обуславливают преподавания культуры в качестве пятого языкового навыка, вдобавок к прослушиванию, говорению, чтению и писанию [1].

А тому, чему изучает этот пятый навык-это менталитет и приемы приспособлять свое знание английского узнать, понимать и оценивать ценности, уникальные свойства разных стран. Кроме того, понимать, как использовать язык чтобы принимать различия, быть гибким и толерантным. Они должны знать, что те поведения и модели интонации, подходящие в их родной речи могут быть восприняты совсем по иному носителями изучаемого языка.

А что же такое культура? Культура - это свойства определенной группы людей, обозначенных языком, религией, кухней, социальными привычками, музыкой, творчеством [3, с.3]. Итак, культура находит свое отражение в языке, поэтому изучение нового языка без осведомлённости с его культурой остается неполным.

А какие материалы использовать, включить в процесс обучения иностранному языку? Арабский лингвист Р.У.Коудхери предлагает как можно больше употреблять аутентичные материалы, так как они полезные и стимулирующие и для обучающихся и для педагогов. К примеру, традиционные песни, рифмы, загадки и другие детские знания идеальны для малолетних детей. Аутентичные материалы включают не только газеты и литературу, но и такие материалы, как веб страницы, телевизионная трансляция, фильмы, брошюры, афиши- в основном, любое, что написано на изучаемом языке и используется в аудитории без редактирования.

В конце в качестве заключения, стоит отметить, что по Б.Томалину обучение культуре должно в себе включать: 1.Культурные знания. 2.Культурные ценности. 3.Культурное поведение. 4.Культурные навыки

Литература

- 1.В.Tomalin – Culture - the fifth language skill,2008
- 2.М.Farnia - Contrastive Pragmatic Study and Teaching Culture in English Language Classroom – A Case Study, 2009
- 3.R.U. Choudhury Theroleof culturein teaching and learning of Englishas aforeign language,ISSN: 2348 – 2052, Vol.1, Issue 4, April 2014
- 4.Н.В.Барышников - Культура и обучение иностранным языкам: попытка объективного анализа, 2014
- 5.С.ВМихельсон - Место культуры визучениииностранногоязыка,
- 6.<https://billzart.wordpress.com/2012/03/04/the-importance-of-culture-in-language-learning/>

Xülasə

Xarici dilin tədrisində mədəniyyətin rolu

Dil və mədəniyyət qarşılıqlı şəkildə əlaqədəirlər. Bu məqalədə xarici dilin tədrisi zamanı həmin dilin məxsus olduğu xalqın mədəniyyətinin öyrədilməsindən bəhs olunur və bunun səbəbləri aydın şəkildə qeyd olunur.

Summary

The role of culture in foreign language teaching

The language and culture are interrelated. The article deals with the importance of teaching culture while teaching a foreign language. The reasons behind this are clearly pointed out.

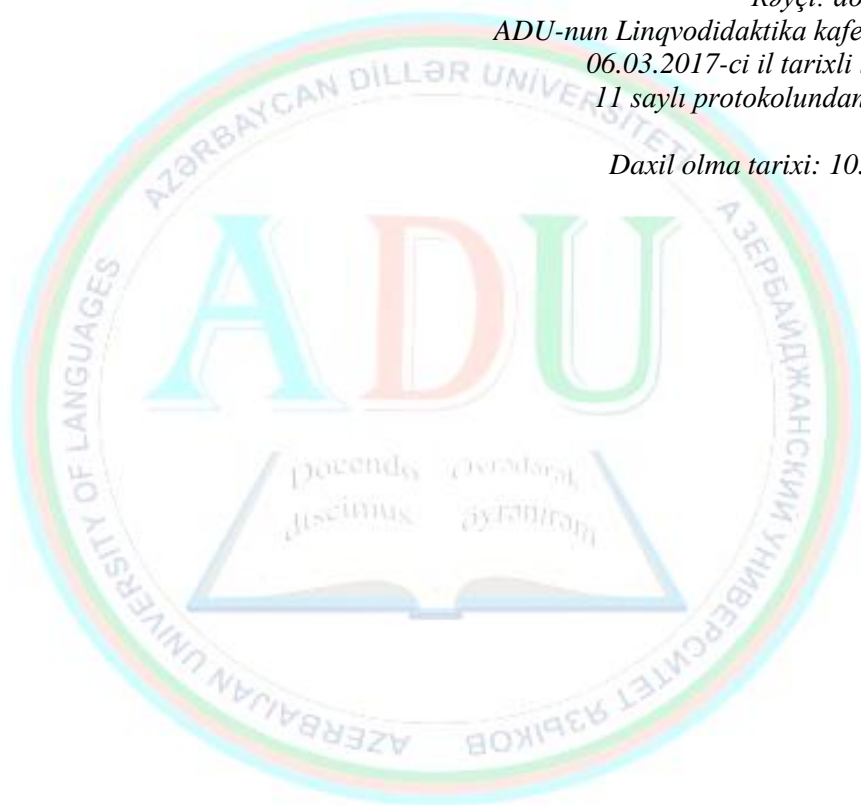
Rəyçi: dos. Ə.Gül

ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının

06.03.2017-ci il tarixli iclasının

11 saylı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 10.04.2017



FƏAL/INTERAKTİV TƏLİM PROSESİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN İŞ ÜSULLARI

Açar sözlər: interaktiv təlim, təlim metodları, sxemlər, üsul vasitələri, diskussiya, tədqiqatçılıq

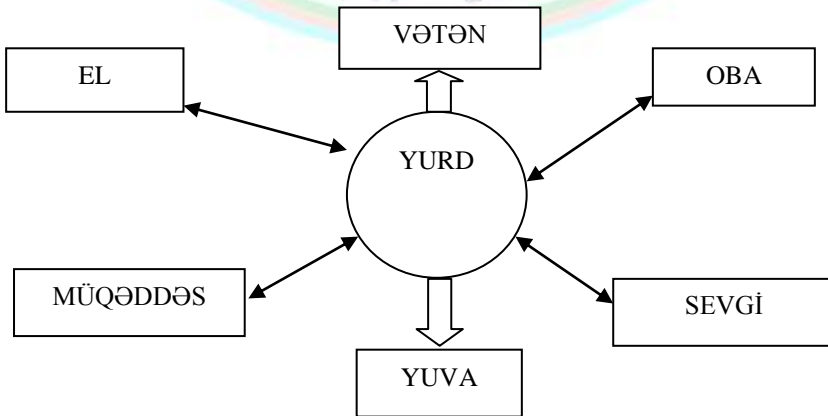
Keywords: interactive training, teaching methods, schemes, means, methods, discussion, research

Ключевые слова: интерактивное обучение, методы обучения, схемы, методы интерфейсы, обсуждение, исследование

Fəal/interaktiv təlim üsullarından istifadə dünya təcrübəsində ictimai hədəf götürülən insan mənəviyyəti, həyatı biliklərin əldə edilməsi, problemin qoyulması, bu problemin şagirdin həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, şəxsi təəssüratları ilə əlaqələndirilməsi məsələlərini nəzərdə saxlamağa imkan verir. “Fəal/interaktiv təlimdə istifadə olunan iş üsullarının bəzisi motivasiya, bir çoxu isə tədqiqatın aparılması və yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində istifadə olunur” [4, s.96].

İnteraktiv təlimdə istifadə olunan iş üsulları dərsin müxtəlif mərhələlərində istifadə olunur və qrup işlərinin təşkilinin səmərəli olmasında iştirak edir. Burada istifadə olunan iş üsulları ənənəvi təlim metodlarından bir sıra cəhətləri ilə fərqlənir. Əgər ənənəvi təlim üsulunda müəllim daha fəal iştirak edirdisə, interaktiv təlimdə iş üsulları birbaşa şagirdə xidmət edir. Həmin iş üsullarına aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

1. Şaxələndirmə (klaster) üsulu - Bu üsula bəzən sxematik xəritə də deyilir. Bu üsulun belə adlandırılmasının səbəbi istifadə olunan məlumatların sxem formasında əyaniləşdirilib təqdim olunmasındadır. Bu üsul daha çox ümumiləşdirici dərslərdə, motivasiya mərhələsində istifadə etmək üçün əlverişlidir. Sxemi qurmaq üçün mərkəzdə bir dairə çəkilir, icərisində verilmiş anlayış qeyd olunur və xəttlər vasitəsilə həmin anlayış şaxələndirilir. Məsələn;



2. Ədəbi məktublar üsulu. Bu üsuldən ümumiləşdirici dərslərdə istifadə etmək olduqca yararlı və faydalıdır. Bu üsulda əsas məqsəd şagirdin fikrini qısa, yığcam və tutarlı şəkildə qarşı tərəfə əks etdirə bilməsindən ibarətdir. Bunun üçün hər bir şagirdə 6-7 mətn təqdim edilir. Şagirdlər tam sərbəst şəkildə istənilən bir mətni seçib, onun barəsində hər hansı bir yoldaşına yazır. Şagird bu mətni yazarkən qarşısındakı yoldaşını bu mətnin oxunmasının vacibliyinə inandırmalıdır. Məktublar yazılıb oxunduqdan sonra isə sinifdə yaradılan ekspertlər qrupu tərəfindən qiymətləndirilir.

3. Akvarium üsulu. Bu üsulun kecirilməsinin iki variantı vardır. Hər iki variantda iştirakçılar iki qrupa ayrılaraq “daxili”və “xarici”dairələr əmələ gətirirlər. 1-ci variantda müəyyən olunmuş mövzu üzrə birinci qrup diskussiya aparır. 15-20 dəqiqədən sonra diskussiya dayandırılır, “xarici dairənin” iştirakçıları bu diskussiyanın gedişini qiymətləndirirlər. Daha sonra qruplar yerini dəyişərək yeni mövzu müzakirə edilir.

2-ci variantda isə “daxili dairənin” iştirakçıları təklif olunan problemi müzakirə edib, bu problemin lehinə olan dəlilləri tapır. Bu zaman “xarici dairə” isə dəlilləri dinləyir, yazıya alır və əks dəlillər hazırlayırlar. 15-20 dəqiqədən sonra diskussiya dayandırılır, qruplar yerlərini dəyişdirirlər.

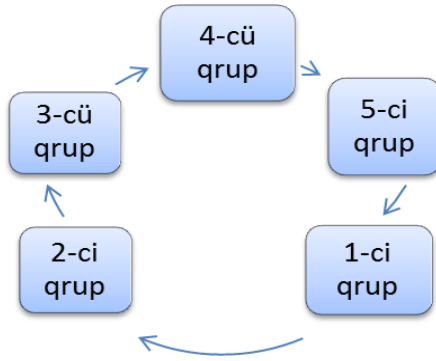
4. Söz assosiasiyaları. Bu üsul həm yazılı, həm də şifahi formada tətbiq edilə bilər. İlk öncə müəllim öyrəniləcək mövzuya aid lövhəyə bir söz yazır. Şagirdlər həmin sözlə bağlı ilk düşüncələrini söyləyir və müəllim həmin sözləri lövhəyə yazır. Daha sonra müəllim bu sözlər arasından mövzuyla bağlı olanları seçir, əlaqələndirir və onlardan yeni bir anlayış ortaya çıxardılır. Bu anlayış əsasında yeni materialın öyrənilməsinə başlanılır.

5. Beyin həmləsi üsulu. Bu üsula bəzən əqli hüccum da deyilir. Daha çox motivasiya mərhələsində, şagirdlərdə yeni mövzuya maraq oyatmaq, eyni zamanda onların nəyi yaxşı və ya pis mənimsədiklərini aydınlaşdırmaq məqsədilə işlədilir. Hazırlanmış sual ya yazılı şəkildə, ya da şifahi şəkildə şagirdlərə çatdırılır. Şagirdlər suallara öz fikirlərini bildirirlər. Bütün fikirlər şərhətsiz ardıcıl olaraq lövhədə yazılır. Cavablar söyləndikdən sonra müzakirəyə başlanılır.

6. Esselər üsulu. Tənqidi və yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsində istifadə olunan yazı işidir. Müddətinə görə 5-10 dəqiqəlik ola bilər. Ondan tədris olunan mövzuya giriş kimi və ya alınan biliyə yaradıcı yanaşma məqsədilə istifadə oluna bilər.

7. Söz mənimdir. Bu ifadə müzakirənin və debatın bitməsini bildirir. Aparıcının işə tərəfsiz münasibətini bildirmək və işi yekunlaşdırmaq istəyi zamanı reallaşdırılır.

8. Karusel üsulu. Bu üsulun icrası zamanı sinif bir neçə qrupa bölünür. Hər qrupa eyni sual yazılmış bir kağız verir. Sualların sayı qrupların sayına bərabər olmalıdır. Tapşırıqın vaxtı elan olunur və vaxt bitdikdən sonra vərəqlər qrup rəhbərinə təqdim olunur. Vərəqi alan birinci qrup üzvləri sualı oxuyur və ona uyğun bir cavab yazır. Sonra müəllimin köməyi ilə kağızları saat əqrəbi istiqaməti ilə birbirlərinə ötürürlər. Burada suallara cavab verərkən hər qrupun özünəməxsus rəngli qələmi olmalıdır. Tamamlanma işləri bitdikdən sonra qrup rəhbəri hər bir vərəqdə icra olunan işi lövhədə nümayiş etdirir və izahatlarını verir.



9. Sankveyn (5-lik) üsulu. Bu üsul 5 sətirlik şeir parçasıdır. Şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafı üçün istifadə olunur. Mətn oxunub qurtardıqdan sonra gəlinən nəticələr 5 sətirlik şeir formasında tərtib olunur. Bu əsasən aşağıdakı sxem şəklində qurulur.

“1-ci sətir: mövzunu ifadə edən bir söz-isim

2-ci sətir: mövzudakı əhvalı ifadə edən iki söz-sifət

3-cü sətir: mövzu üzrə hərəkətləri, hadisələri göstərən üç söz-feil

4-cü sətir: mövzuya şəxsi münasibəti ifadə edən dörd sözdən ibarət-cümlə

5-ci sətir: mövzunun ifadəsi üçün bir söz-metaforik sinonim” [4, s.112]

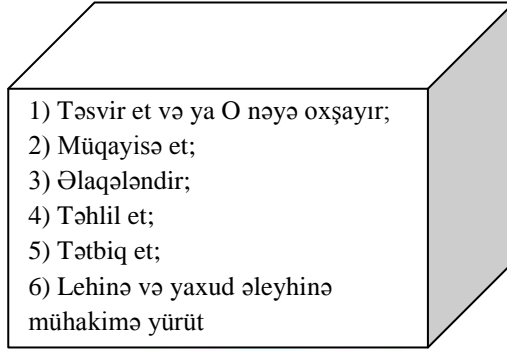
10. Venn diaqramı. Bu üsuldən bütün fənnlərin tədrisi zamanı istifadə etmək əlverişlidir. Bu üsul vasitəsilə biz verilən tapşırığın oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edə bilərik. Belə ki, venn diaqramı kəşifən iki və ya daha çox çevrə üzərində qurulur. Çevrənin üst-üstə düşən hissəsində ortaq cəhətlər, diaqramın sağ və sol hissəsində isə fərqli cəhətlər qeyd olunur. Venn diaqramından həm öyrədici, inkişafetdirici və ümümləşdirici dərslərdə istifadə olunur. Diaqramın quruluş forması aşağıdakı kimidir.

11. İki hissəli gündəlik. Bu üsul mətnin şüurlu şəkildə oxunması prosesinə təkan verir. Burada əsas məqsəd təfəkkürün işə salınması prosesidir. Müəyyən bir mətn seçilərək şagirdlərə verilir. Şagirdlər həmin məndə onları cəlb edən epizodları, cümlələri seçməli, bir tərəfdə “sitat” adı altında qeyd etməlidir. Daha sonra “şərh” yazılan hissəyə həmin epizodu, cümləni nə üçün seçdiyini yazmalıdır. Bu üsulun digər əsas məqsədi şagirdlərin fərdi şəkildə düşüncələrini qarşı tərəfə nə dərəcədə ötürülməsini öyrənməkdən ibarətdir.

12. İnsert metodu. Bu metodun adı İngilis dilindən dilimizə keçərək tərcümədə “İnteraktiv Qeydetmə Sistemi” adlanır. Bu iş üsulunun məqsədi şagirdlərdə fəal dərk etmə prosesini təşkil etməkdən ibarətdir. Şagirdlər hər hansı bir mətni oxuduqca onun üzərində lazımı işarələr qeyd edirlər. Bu işarələr vasitəsilə onlar təkrar oxu zamanı nələri bildiklərini və ya bilmədiklərini, nələri başa düşmədiklərini və.s kimi düşüncələri dərinlən anlayır və öz mülahizələrini söyləyə bilərlər. Müvafiq şərti işarələrin açması belədir: “√”-bilirəm, “-“ -ziddiyyətli informasiya, “+” -bilirəm, “?” -məne aydın deyil.

13. Kublaşdırma üsulu. Bu üsul problemin çoxtərəfli tədqiqini aparmağa imkan verir. Daha çox tədqiqat mərhələsində, ədəbi əsərlərin təhlilində bu üsuldən istifadə olunur. Müəllim kağız parçasından kiçik kub düzəldir. Kubun 6 tərəfi

olduğu üçün 6 sual qoyulur. Sualların icrasında ardıcılığın gözlənilməsi vacibdir. Suallar əsasən aşağıdakılardır:



Yuxarıda qeyd olunan bütün interaktiv iş üsullarından aydın görünür ki, bu iş üsullarının hamısının tədqiqat işinin, qrup işinin təşkilində çox böyük rolları vardır. İnteraktiv təlim informasiyanın passiv rejimində deyil, fəal, problemlə stüasiya rejimində mənimsənilməsinə təmin edir ki, bu da interaktiv dioloji ünsiyyətə, əqli inkişafa yol açır. Bununla yanaşı interaktiv təlim metodları şagirdlərin müstəqilliyini və idrak fəallığını stimullaşdırmağa imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. C.Əhmədov-Ədəbiyyat tədrisi metodikası B.,1991
- 2.A.Qəhrəmanov-Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə təlim materialı-B.,2012
- 3.X.Qədimova-İnteraktiv təlim metodları və onların tətbiqi yolları-B.,2003
- 4.F.Yusifov-Ədəbiyyatın tədrisi metodikası-B.,ADPU,2012

Summary

Working methods used in active/interactive training process

Interactive instructive methods help students to be free and stimulate their cognitive activities. Interactive instruction opens a path for mental development. Useable main methods are used in different stages of lesson. These number of methods approximetly are 400. All methods are interesting and necessary. All methods serve to students.

Резюме

Способы работы, используемые в процессе интерактивного обучения

Интерактивные методы обучения создают возможности для стимулирования самостоятельности и активности познания учащихся. Интерактивное обучение открывает путь умственнамуразвитию. Используемые здесь способы работы можно использовать на разных этапах урока. Катчувство этих способ об равно 400. Каждый из них интересен и важен. Все методы етого обучения прямо паправлены на учащихся.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. S.Kazımova
ADU-nun Azərbaycan dili
və ədəbiyyatı kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
07 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 27.04.2017

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK BÖLMƏSİ

Sərxan Abdullayev (ADU) DİLİN LEKSİK SİSTEMİ QEYRİ-SƏLİS DİLÇİLİK PROBLEMİ KİMİ	3
Fazil Əhmədov (ADU) XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN YAZILI MATERİALLARINDA İŞLƏNMİŞ ARXAİK SÖZLƏRİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	25
Kəmalə Cəfərova (ADU) DİL ƏLAQƏLƏRİ ZƏMİNİNDƏ LEKSİK İNTERFERENSIYA	31
Сабина Поладова (АУЯ) К ПРОБЛЕМЕ ОПИСАНИЯ СООТНОШЕНИЯ ВАРИАНТОВ И ИНВАРИАНТОВ.....	35
Малахат Велиева (АУЯ) О СЕМАНТИЧЕСКОМ ТИПЕ ВАРЬИРОВАНИЯ МОРФЕМ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ	39
Tamilla Abdullayeva, Ruqiyyə Mirzəyeva (ADU) BƏZİ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	43
Tahirə Məhərrəmovə (ADU) ATALAR SÖZLƏRİNİ İDİOMLARDAN FƏRQLƏNDİRƏN XÜSUSİYYƏTLƏR HAQQINDA	48
Çinarə Qəhrəmanova (ADİU) AĞAMUSA AXUNDOV YARADICILIĞINDA DƏRSLİKLƏRİN DİLİ MƏSƏLƏLƏRİ	53
Məhbubə Məmmədli (ADU) MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNDƏN FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ.....	59
Sevinc Abdullayeva (ADU) MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İDİOMLAR.....	64
Jalə Allahverdiyeva (OYU) İNGİLİS TOPONİMİK ADLARININ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	69
Bəturə Quliyeva OYU MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ÜMUMİ SİYASİ LEKSİKANIN STRUKTUR SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	73

Nüşabə Əbdülrəhimova (ADU) ABŞ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ POZİTİV DÜÇÜNCƏ VƏ ONUN İNGİLİS DİLİNDƏ ƏKS OLUNMASI.....	78
Nərgiz Səlimova (ADU) LEKSİKOLOJİ MƏNANIN KOMMUNİKATİV VƏ İNFORMATİV FUNKSİYASINA DAİR	81
Pərvanə Cəfərova (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ SİNTAKTİK, KONTRASTİV VƏ EMFATİK VURĞULARA DAİR.....	86
Ülviyyə Əliyeva (BDU) CÜMLƏNİN NOMİNATİV QURULUŞU	89
Aysel Məmmədli (ADU) MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB KONSTATİV CÜMLƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ	94
İlahə Bayramova (ADU) KOMPARATİVLİYİN KEYFİYYƏT VƏ KƏMİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİNİN İFADƏSİNDƏ ROLUNA DAİR (AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN DİLLƏRİNİN MATERIALI ƏSASINDA)	98
Elnarə Putayeva (ADU) ALINMA SÖZLƏRİN ASSİMLYASIYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	102
Günəl Hüseynzadə (ADU) MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ MODAL FEİLLƏRİN FUNKSİONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	107
Günay Mehdiyeva (ADU) İTALYAN DİLİNDƏ RƏNG BİLDİRƏN SİFƏTLƏRİN MƏCAZİ MƏNA YARATMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ	112
Natəvan Quluzadə (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI HAQQINDA NƏZƏRİ MÜDDƏALAR	115
Nigar Talbova (ADU) KAMILO XOSE SELANIN “ARI ŞANI” ROMANINDAN SEÇİLMİŞ MÜRACİƏT FORMALARININ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNƏ DAİR	119
Sevda Bəkirova (ADU) İSPAN DİLİNDƏ SOMATİK KOMPONENTLİ FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏR.....	123
Нурлана Аббасова (АУЯ) ИСТОЧНИКИ ЗАИМСТВОВАНИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	127

Günel Əbilova (ADU)	
ELMİ-TEKNIKİ TƏRCÜMƏ VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	131
Ханум Асадова (АУЯ)	
О РАЗВИТИИ ИНФИНИТИВА В ИСТОРИИ	
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	136
Fərrux Əhmədov (ADU)	
CÜMLƏNİN SINTAKTIK STRUKTURU	140

ƏDƏBİYYAT BÖLMƏSİ

Aynur Sabitova (ADU)	
AMERİKA DRAMATURGİYASININ YARANMASI	
VƏ İLK ADDIMLARI	146
Sevinc Kazımova (ADU)	
LİRİK NƏSRDƏ YAZIÇI MÖVQEYİ VƏ BƏDİ ÖZÜNÜİFADƏ	152
Ramida Mirzəfərova (BSU)	
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA SÜRREALİZM	159
Allahverdi Eminov, İnqilab Xəlilov	
SƏMƏD VURĞUNUN YARADICILIĞI QULU XƏLİLOVUN	
TƏDQİQATINDA (II məqalə).....	163
Şəbnəm Teymurova (ADU)	
30-CU İLLƏR REPRESSİYASININ ARAŞDIRILMASI	
PROBLEMLƏRİ	169
Ирада Алескерова (ЗАПАДНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ)	
ЭЛЕМЕНТ ИГРЫ В ПРОЗЕ С.МОЭМА И ДЖ.ФАУЛЬЗА	176
Ülviyyə Məmmədova (ADU)	
CƏFƏR CABBARLININ DRAMLARINDA TÜRKCÜLÜK İDEYALARI	
(“TRABLİS MÜHARİBƏSİ” VƏ “ƏDİRNƏ FƏTHİ”	
ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA).....	182
Türkan Muradova (ADU)	
KAMAL ABDULLANIN HEKAYƏLƏRİNDƏ İNTERTEKSTUALLIQ	186
Gülнар İbrahimova (ADU)	
ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA FÜZULİ ƏNƏNƏLƏRİ.....	190
Pərvanə Vəliyeva (ADU)	
OSKAR UAYLDIN NAĞİLLARINDA XEYİR VƏ ŞƏR PROBLEMİ	194
Oqtay Abbasov (ADU)	
MÜƏLLİM HAZIRLIĞI MİLLİ DƏYƏRLƏR KONTEKSTİNDƏ.....	198

DİGƏR SAHƏLƏR

Фидан Гасымова (АУЯ) НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ У СТУДЕНТОВ ПРОДВИНУТОГО ЭТАПА	203
Лала Мамедова АГЭУ (UNEC) НАГЛЯДНОСТЬ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ	207
Sevinc Mahmudova (ADU) YUXARI SİNİF ŞAGİRD LƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNDƏ QRAMMATİK BACARIQLARININ AŞILANMASININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	212
Vəfa Xudiyeva (ADU) MÜASİR TEXNOLOGİYALAR VƏ ÜNSİYYƏT, BU YOLLA İNGİLİS DİLİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ	217
Lamiyyə Məmmədova (ADU) DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN AŞAĞI KURSLARINDA AUTENTİK OXU BACARIQLARININ AŞILANMASI YOLLARI.....	220
Нигяр Бабаева (АУЯ) МЕСТО КУЛЬТУРЫ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ.....	223
Nərmin Abdullayeva (ADU) FƏAL/İNTERAKTİV TƏLİM PROSESİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN İŞ ÜSULLARI.....	226

Məcmuə «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində çap olunub.

Çapa imzalanıb: 17.05.2017.
Format: 60x84 ¹/₈. Qarnitur: Times.
Həcmi: 29,5 ç.v. Tiraj: 300. Sifariş № 146.



**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA
MƏRKƏZİ**

**Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az**

HÖRMƏTLİ MÜƏLLİFLƏR!

ADU-nun “Dil və ədəbiyyat” adlı elmi məqalələr məcmuəsində dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və pedaqoji elmlərin aktual problemlərinə dair məqalələr çap edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

* Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.

* Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

* Məqalələr kompüterdə yığılmış formada (1,5 interval, şrift 14, səhifənin ölçüləri: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm; mətnlər Times New Roman şrifti ilə) təqdim edilməlidir.

* Məqalədə açar sözlər (3-5 söz), başlıqdan sonra qara hərflərlə qeyd olunmalıdır.

* Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:

1. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə yaxud, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməlidir.

2. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. (Məsələn: [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır.)

3. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

4. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.

5. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Kitablar üçün - müəllif, nəşrin adı. Nəşr olunduğu yer. Nəşr olunduğu il. Məsələn: **Yunusov D. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. Bakı: “E.L.” Nəşriyyat və poliqrafiya şirkəti MMC, 2008, 164 s.** Qəzet, jurnal və ya məcmuə məqalələri üçün – Müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşr, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr. Məsələn: **Qaraşarlı Ç. Etrusk dilində ismin hal kateqoriyası // ADU-nun “Elmi xəbərlər”i, 2008, №-1, s. 38-42.**

* Məqalənin sonunda məqalənin yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində, rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində, digər xarici dillərdə yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir.

* Məqalələr CD- diskdə təqdim edilməlidir.

* Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssislərin rəy verməsi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış təqdim olunması zəruridir.

* “Dil və Ədəbiyyat” məcmuəsinin ildə 4 nömrəsi nəşr olunur.